

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 91

— *Частина 2* —

Ужгород, 2025

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомоний Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жезихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Паневропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 11 від 28.10.2025 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Бутирський А.А., Бутирська І.А. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....	9
Гарагонич О.В. КОРПОРАТИВНІ ПРАВА ЧЛЕНІВ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	14
Долгерт В.В. ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКИЙ ДОГОВІР ЯК ПРАВОВИЙ ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА НА УМОВАХ СТАЛОСТІ.....	20
Єршова Ю.О. ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРАВОВІДНОСИН З РЕЛОКАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІД ВПЛИВОМ ЕКОНОМІЧНО-НЕБЕЗПЕЧНИХ ПОДІЙ.....	27
Забарін А.Ф. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЛІКВІДАЦІЙНОЇ ПРОЦЕДУРИ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО.....	44
Кулик О.І. СТРАТЕГІЧНЕ СУДОЧИНСТВО (STRATEGIC LITIGATION) У СУДІ ЄС ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ АДАПТАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS COMMUNAUTAIRE.....	50
Петухова Н.О. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ СПІЛЬНИХ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	56
Попко Є.В. «СТАБІЛІЗАЦІЙНЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ»: ГАРАНТІЯ ПРАВ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕТОРІВ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРИЯТЛИВОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО РЕЖИМУ.....	68
Токунова А.В., Рошканюк В.М., Бай О.С. ЩОДО ПИТАННЯ СТАЛОГО ІНВЕСТИВАННЯ ТА ПОВАГИ БІЗНЕСУ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВИХ ІНСТРУМЕНТАХ ОЕСР.....	78
Трегуб О.А. ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПІДГОТОВКИ АНАЛІЗУ РЕГУЛЯТОРНОГО ВПЛИВУ В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	85
РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
Жила А.В. ТРУДОВІ ГАРАНТІЇ МОБІЛІЗОВАНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ.....	93
Занфірова Т.А. СТЯГНЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ЗАРОБІТКУ ЗА ЧАС ЗАТРИМКИ РОЗРАХУНКУ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ: ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	101
Маленко О.В. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ДОКУМЕНТООБІГУ У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ: БАЛАНС ІНТЕРЕСІВ.....	107
Малюга Л.Ю., Шкрібляк К.П. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У ПРОЦЕСІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	114

Марченко М.Ю. ПРИПИНЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПОСАДОВИХ ОСІБ: ЗАГАЛЬНА НОРМИ ЧИ ГАРАНТІЯ ДЛЯ СПЕЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ.....	121
Нестеренко Д.М. СУТНІСТЬ РІВНОСТІ ПРАВ І МОЖЛИВОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ПРИНЦИПУ ТРУДОВОГО ПРАВА.....	129
Парасюк В.М., Євхутич І.М. ТРУДОВА ДИСЦИПЛІНА В КОНТЕКСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	135
Пищенко Б.О. ПРОФЕСІЙНИЙ СТАНДАРТ – ОСНОВА ПІДБОРУ Й ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ КАДРІВ.....	144
Рудницька О.П., Магась-Демидас Ю.І. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	149
Середа О.Г., Бурнягіна Ю.М. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРСПЕКТИВИ.....	155
Трунова Г.А. ПРОБЛЕМА «НЕВИКОРИСТАННЯ» (NON-TAKE-UP) ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ.....	162
РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО	
Ващишин М.Я., Фурдичко О.Л. РАМКОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ТА СТАЛИЙ РОЗВИТОК КАРПАТ: ВИТОКИ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	168
Григор'єва Х.А. ВУГЛЕЦЕВЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ДО КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН: ПРАВОВІ ПИТАННЯ.....	175
Данілік Д.М., Каленик Д.А., Поперечний О.О. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	187
Духневич А.В., Карпінська Н.В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЕКОЛОГІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ.....	194
Коваленко Т.О. ВИКОНАННЯ УКРАЇНОЮ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ З ЄС В ЧАСТИНІ АДАПТАЦІЇ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	202
Краснова Ю.А. ЗЕЛЕНЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ АДАПТАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	210
Краснова Ю.А., Кірін Р.С. СИСТЕМНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНТЕГРАЦІЇ У ПРАВОВЕ ПОЛЕ ЄС ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ ТА ПРИНЦИПІВ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.....	221
Нежевело В.В., Хвостик Я.В. РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	232

Осадча А.О. АГРОЛІСІВНИЦТВО Я К АДАПТИВНА ФОРМА АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА.....	237
Петрова Н.О., Світловський С.С. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ВИРОБНИКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	243
Петрова Н.О., Сорока Ю.С. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАЛОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ГРОМАД ЗАВДЯКИ ТУРИЗМУ.....	249
Сливка М.М. ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ ТА ОЦІНКА ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ ЯК ФУНКЦІЇ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	256
Уберман В.І., Васьковець Л.А. ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ МЕХАНІЗМОМ КОНТРОЛЮ ПРОМИСЛОВОГО ЗАБРУДНЕННЯ.....	262
Черкашина М.К. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ПИТНИХ ПІДЗЕМНИХ ВОД УКРАЇНИ.....	272
Чумаченко І.Є. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ.....	284

CONTENTS

SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW

Butyrskiy A.A., Butyrskaya I.A. GENERAL PROVISIONS ON PROCEEDINGS IN CASES OF PERSONAL INSOLVENCY.....	9
Harahonych O.V. CORPORATE RIGHTS OF MEMBERS OF FARMING ENTERPRISES.....	14
Dolhert V.V. INTERNAL ECONOMIC AGREEMENT AS A LEGAL MEANS OF ENSURING THE DEVELOPMENT OF AN ENTERPRISE ON SUSTAINABLE TERMS.....	20
Yershova Yu.O. OBJECTIVE COMPOSITION OF LEGAL RELATIONSHIPS REGARDING THE RELOCATION OF BUSINESS ENTITIES UNDER THE INFLUENCE OF ECONOMICALLY DANGEROUS EVENTS.....	27
Zabarin A.F. PROBLEMATIC ASPECTS OF THE LIQUIDATION PROCEDURE IN BANKRUPTCY CASES.....	44
Kulyk O.I. STRATEGIC LITIGATION IN THE EU COURT AS A BENCHMARK FOR ADAPTING UKRAINE’S COMMERCIAL LEGISLATION TO THE ACQUIS COMMUNAUTAIRE.....	50
Pietukhova N.O. CONCEPT AND CONTENT OF THE LEGAL REGIME OF JOINT PROPERTY RIGHTS OF INTELLECTUAL PROPERTY IN THE FIELD OF ECONOMIC.....	56
Popko Ye.V. “STABILIZATION CLAUSE”: GUARANTEEING THE RIGHTS OF FOREIGN INVESTORS AND ENSURING A FAVORABLE INVESTMENT CLIMATE.....	68
Tokunova A.V., Roshkanyuk V.M., Bai O.S. ON THE ISSUE OF SUSTAINABLE INVESTMENT AND BUSINESS RESPECT FOR HUMAN RIGHTS IN THE OECD LEGAL INSTRUMENTS.....	78
Trehub O.A. TRANSFORMATION OF THE METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR PREPARING REGULATORY IMPACT ANALYSIS IN THE CONTEXT OF ADAPTATION TO EUROPEAN UNION LAW.....	85
SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW	
Zhylya A.V. LABOR GUARANTEES FOR MOBILIZED EMPLOYEES: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION AND WAYS OF IMPROVEMENT.....	93
Zanfirova T.A. RECOVERY OF AVERAGE EARNINGS FOR THE PERIOD OF DELAY IN PAYMENT UPON DISMISSAL: PROBLEMS OF JUDICIAL PRACTICE.....	101
Malienko O.V. DIGITALISATION OF DOCUMENT FLOW IN LABOUR RELATIONS: BALANCE OF INTERESTS.....	107
Malyuga L.Yu., Shkriblyak K.P. FEATURES OF PERSONAL DATA PROTECTION IN THE PROCESS OF DIGITALIZATION OF LABOR RELATIONS IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	114

Marchenko M.Y. TERMINATION OF THE POWERS OF OFFICIALS: GENERAL NORM OR SAFEGUARD FOR SPECIAL SUBJECTS.....	121
Nesterenko D.M. THE ESSENCE OF EQUAL RIGHTS AND OPPORTUNITIES FOR EMPLOYEES AS A PRINCIPLE OF LABOR LAW.....	129
Parasiur V., Yevkhutych I. LABOR DISCIPLINE IN THE CONTEXT OF LABOR RELATIONS DURING MARTIAL LAW.....	135
Pyshchenko B.O. PROFESSIONAL STANDARD – THE BASIS FOR SELECTING AND DETERMINING THE PROFESSIONAL LEVEL OF PERSONNEL.....	144
Rudnytska O.P., Mahas-Demydas Y.I. PROBLEMATIC ASPECTS OF PUBLIC CONTROL OVER COMPLIANCE WITH LABOUR LEGISLATION IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW.....	149
Sereda O.G., Burnyagina Yu.M. CURRENT ISSUES OF ENSURING GENDER EQUALITY IN LABOR RELATIONS: FOREIGN EXPERIENCE AND DOMESTIC PROSPECTS.....	155
Trunova H.A. THE PROBLEM OF «NON-TAKE-UP» OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION.....	162
SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW	
Vashchyshyn M.Y., Furdychko O.L. FRAMEWORK CONVENTION ON THE PROTECTION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE CARPATHIANS: ORIGINS AND PROBLEMS OF IMPLEMENTATION.....	168
Hryhorieva K.A. CARBON AGRICULTURE IN THE CONTEXT OF ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE: LEGAL ISSUES.....	175
Danilik D.M., Kalenyk D.A., Poperechnyy O.O. EXERCISING LAND OWNERSHIP RIGHTS IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW.....	187
Dukhnevych A.V., Karpinska N.V. LIABILITY FOR VIOLATIONS OF ENVIRONMENTAL INFORMATION LEGISLATION.....	194
Kovalenko T.O. IMPLEMENTATION BY UKRAINE OF THE ASSOCIATION AGREEMENT WITH THE EU IN TERMS OF ADAPTATION OF AGRICULTURAL LEGISLATION.....	202
Krasnova Yu.A. GREEN RECOVERY OF UKRAINE: LEGAL CHALLENGES OF ADAPTING ENVIRONMENTAL LEGISLATION TO EUROPEAN UNION STANDARDS.....	210
Krasnova Y.A., Kirin R.S. SYSTEMIC APPROACHES TO ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF INTEGRATION INTO THE EU LEGAL FRAMEWORK THROUGH THE LENS OF LEGAL CATEGORIES AND PRINCIPLES OF ENVIRONMENTAL LAW.....	221
Nezhevelo V.V., Khvostyk Ya.V. DEVELOPMENT OF LAND RELATIONS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF LAND PROTECTION UNDER MARTIAL LAW.....	232

Osadcha A.O. AGROFORESTRY AS AN ADAPTIVE FORM OF AGRICULTURAL PRODUCTION.....	237
Petrova N.O., Svitlovskiy S.S. FEATURES OF STATE SUPPORT FOR AGRICULTURAL PRODUCERS: ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS.....	243
Petrova N.O., Soroka Y.S. ORGANIZATIONAL AND LEGAL REGULATION OF SUSTAINABLE AND SOCIAL DEVELOPMENT OF RURAL AREAS AND COMMUNITIES THROUGH TOURISM.....	249
Slyvka M.M. ENVIRONMENTAL MONITORING AND ENVIRONMENTAL IMPACT ASSESSMENT AS MANAGEMENT FUNCTIONS IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION.....	256
Uberman V.I., Vaskovetz L.A. PROBLEMS OF CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL HARMONIZATION OF UKRAINIAN WATER LEGISLATION WITH THE EUROPEAN MECHANISM FOR INDUSTRIAL POLLUTION CONTROL.....	262
Cherkashyna M.K. MAIN FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF DRINKING GROUNDWATER IN UKRAINE.....	272
Chumachenko I.Y. LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF STATE POLICY ON LAND RIGHTS OF COMBATANTS.....	284

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.736

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.1>

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Бутирський А.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
суддя Господарського суду Чернівецької області*

Бутирська І.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Бутирський А.А., Бутирська І.А. Загальні положення щодо провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб.

Стаття присвячена дослідженню правової природи, змісту та особливостей провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб у контексті сучасних соціально-економічних реалій України. Визначено, що інститут неплатоспроможності фізичних осіб є важливим елементом фінансової системи держави, оскільки він забезпечує можливість відновлення платоспроможності добросовісних боржників, захист прав кредиторів та сприяє стабільності економічних відносин.

Підкреслено, що повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році суттєво вплинуло на платоспроможність населення, спричинивши зниження виробництва, скорочення робочих місць, зменшення доходів і, відповідно, зростання заборгованості громадян перед фінансовими установами. За цих умов інститут неплатоспроможності фізичних осіб набуває особливого значення, оскільки дозволяє боржникам законним шляхом врегулювати свої фінансові зобов'язання, уникнути безвихідних ситуацій, пов'язаних із неможливістю погашення боргів, та розпочати новий економічний цикл свого життя.

Встановлено, що на відміну від банкрутства юридичних осіб, процедура неплатоспроможності фізичної особи має низку особливостей: збереження правосуб'єктності боржника, відсутність обов'язкової ліквідації, а також акцент на відновлення фінансової спроможності через реструктуризацію боргів. Зазначено, що Верховний Суд у своїх постановках неодноразово наголошував на добровільному характері банкрутства фізичних осіб, яке є правом, а не обов'язком боржника, та спрямоване на відновлення його платоспроможності шляхом часткового прощення боргів або їх реструктуризації.

Окрему увагу приділено аналізу ст. 113 Кодексу України з процедур банкрутства, яка визначає особливості провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців. У статті розкрито співвідношення між загальними положеннями Кодексу, які застосовуються до юридичних осіб, та спеціальними нормами, що регламентують процедури неплатоспроможності фізичних осіб. Автори доходять висновку, що ст. 113 КУзПБ виконує роль своєрідного «місточка», який поєднує загальні принципи банкрутства з особливими положеннями, притаманними саме для банкрутства фізичних осіб.

Ключові слова: неплатоспроможність фізичних осіб, банкрутство, Кодекс України з процедур банкрутства, боржник, реструктуризація боргів.

Butyrskiy A.A., Butyrskaya I.A. General provisions on proceedings in cases of personal insolvency.

The article is devoted to the study of the legal nature, content, and specific features of proceedings in cases of individual insolvency in the context of the current socio-economic realities of Ukraine. It is determined that the institution of individual insolvency is an important element of the state's financial system, as it provides an opportunity to restore the solvency of bona fide debtors, protect the rights of creditors, and promote the stability of economic relations.

It is emphasized that the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine in 2022 has significantly affected the solvency of the population, leading to a decline in production, job losses, reduced income levels, and, consequently, an increase in citizens' indebtedness to financial institutions. Under these conditions, the institution of individual insolvency gains particular importance, as it allows debtors to legally settle their financial obligations, avoid hopeless situations associated with the impossibility of repaying debts, and start a new economic cycle in their lives.

It is established that, unlike corporate bankruptcy, the procedure of individual insolvency has several distinctive features: preservation of the debtor's legal capacity, absence of mandatory liquidation, and a focus on restoring financial solvency through debt restructuring. It is noted that the Supreme Court of Ukraine has repeatedly emphasized in its rulings the voluntary nature of individual bankruptcy, which is a right rather than an obligation of the debtor, and is aimed at restoring solvency through partial debt forgiveness or restructuring.

Particular attention is paid to the analysis of Article 113 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, which defines the specific features of proceedings in cases of insolvency of individuals and individual entrepreneurs. The article reveals the relationship between the general provisions of the Code, which apply to legal entities, and the special norms governing the insolvency procedures of individuals. The authors conclude that Article 113 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures serves as a kind of "bridge" connecting the general principles of bankruptcy with the special provisions inherent specifically to individual insolvency.

Key words: personal insolvency, bankruptcy, Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, debtor, debt restructuring.

Постановка проблеми. Інститут неплатоспроможності фізичних осіб відіграє важливу роль у економіці країни, адже надає громадянам можливість у межах однієї судової справи врегулювати всі свої зобов'язання перед кредиторами та розпочати своє фінансове життя «з чистого аркушу». Водночас недосконалість правового регулювання процедур банкрутства фізичних осіб може спричинити зростання фінансової нестабільності та негативно вплинути на економіку держави загалом. Тому ефективна система правового регулювання неплатоспроможності та банкрутства є необхідною умовою для підтримання здорових фінансових відносин і забезпечення економічної рівноваги.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розпочалася у 2022 році, суттєво вплинула на фінансову спроможність населення. Окрім загрози безпеці та територіальній цілісності держави, війна спричинила глибокі економічні наслідки, що безпосередньо позначилися на рівні життя громадян. Унаслідок бойових дій у низці регіонів спостерігається скорочення виробництва та зменшення обсягів торгівлі, значна частина населення була змушена залишити домівки та переїхати в інші області чи за кордон. На багатьох підприємствах відбулося скорочення персоналу та зниження заробітних плат, що, у свою чергу, призвело до помітного погіршення платоспроможності громадян.

За таких умов інститут неплатоспроможності фізичних осіб для багатьох громадян України може стати єдиним способом виходу зі складної фінансової ситуації. Банкрутство дає можливість позбавитися від боргів, включаючи кредити, податкові борги, які не можна повернути. Також процедура банкрутства може дозволити зберегти частину майна та активів, які можуть бути продані для погашення боргів. У зв'язку з цим актуальним залишається з'ясування особливостей провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб.

Мета дослідження. Метою статті є виявлення та розкриття загальних положень щодо провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми відновлення платоспроможності боржника та банкрутства часто опиняються у центрі уваги українських науковців та практиків, серед яких слід відзначити: О. Беляєвич, О. Бірюкова, Л. Грабован, М. Гурина, В. Джуноя, В. Дутку, Ю. Кабенюк,

Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, В. Радзивілюк, Т. Степанову та інших. У наукових роботах згаданих вчених всебічно досліджуються різні аспекти права неспроможності (банкрутства), проте все одно доводиться констатувати необхідність більш поглибленого аналізу особливостей провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб, що і вплинуло на вибір теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України про банкрутство протягом періоду незалежності України розвивалося шляхом розширення кола суб'єктів, до яких можуть бути застосовані процедури банкрутства [1, с. 56].

Кодекс України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ) запровадив абсолютно новий інститут, який застосовується щодо врегулювання питання неплатоспроможності фізичної особи, фізичної особи – підприємця та не тотожний за метою і механізмом реалізації до інституту банкрутства юридичних осіб. З приводу запровадження в українське законодавство інституту банкрутства фізичних осіб Л. Ніколенко та Т. Степанова справедливо зазначають, що впровадження інституту банкрутства (неспроможності) фізичної особи – ще один крок на шляху до удосконалення українського законодавства із запозиченням досвіду розвинутих країн [2, с. 42].

Під інститутом банкрутства (неплатоспроможності) фізичної особи у науковій літературі пропонується розуміти систему юридичних норм, що регулюють процедури відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом з метою захисту прав кредиторів та боржника [3, с. 117].

На відміну від процедури банкрутства юридичної особи, процедура неплатоспроможності фізичної особи має свої суттєві особливості. Суттєвою особливістю є те, що у процедурах банкрутства юридичних осіб результатом є їх ліквідація, тоді як щодо фізичних осіб зберігається низка обов'язків, а також право на працю, отримання доходів і набуття майна.

З цього приводу Верховний Суд у постанові від 26 травня 2022 року у справі № 903/806/20 вказав, що КУЗПБ запроваджено «добровільне банкрутство» боржника фізичної особи, що не є обов'язком, а правом, яким боржник, у разі дотримання певних вимог, може скористатися задля реструктуризації його боргів, прощення (списання) вимог кредиторів та/або звільнення від боргів і відновлення його платоспроможності [4].

Власне банкрутство фізичної особи (фізичної особи-підприємця) відрізняється від власного банкрутства юридичної особи, для якої подання заяви про власне банкрутство є обов'язком.

Так, ч. 6 ст. 34 КУЗПБ визначає, що боржник зобов'язаний у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство у разі виникнення неплатоспроможності, зокрема якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами або якщо розмір грошових зобов'язань боржника, строк виконання яких настав, перевищує вартість активів боржника. Більше того, якщо органи управління боржника допустили порушення цих вимог, вони несуть солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів.

Про банкрутство фізичної особи – підприємця йдеться у ст. 53 Цивільного кодексу України, яка передбачає, що фізична особа, яка неспроможна задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані із здійсненням нею підприємницької діяльності, може бути визнана банкрутом у порядку, встановленому законом.

Провадження у справах про неплатоспроможність боржника – фізичної особи та фізичної особи – підприємця при зовнішній схожості мають певні розбіжності, а відтак можна говорити про те, що фізична особа – підприємець є окремою категорією боржників, яка має певні особливості при розгляд справ про неплатоспроможність, які визначені у ст. 137 КУЗПБ.

Концепція інституту неплатоспроможності фізичних осіб розрахована на надання допомоги саме добросовісному боржнику, фінансово-майновий стан якого свідчить про його дійсну неплатоспроможність [4]. Судова практика засвідчує, що як тільки-но суд встановлює факт недобросовісності боржника, це стає підставою для відмови у відкритті провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи, а вже відкриті провадження підлягають закриттю, адже скористатися такими процедурами може тільки добросовісний боржник.

Так, показовим є наступний приклад із судової практики. Звертаючись до Господарського суду м. Києва із заявою про свою неплатоспроможність, заявник зазначив про неможливість виконання грошових зобов'язань на загальну суму 1 172 160,93 грн., у зв'язку із недостатністю гро-

шових коштів та відсутністю майна, яке може бути реалізоване, з метою погашення всієї суми заборгованості. Разом з тим, боржник зазначив, що причиною виникнення заборгованості перед кредиторами стала залежність від психоактивних речовин та витрата коштів на онлайн-казино. При цьому боржник стверджував, що забезпечив себе медичним лікуванням від психоактивних речовин і звернувся до комісії з регулювання азартних ігор та самообмежився терміном на три роки. Водночас, в заяві про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржник зазначив, що під дією хронічного захворювання боржник припинив підприємницьку діяльність, однак станом на момент звернення до суду (07.02.2025) боржник офіційно не працює, з моменту припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця (з 25.08.2023) стабільного офіційного доходу не має. Таким чином, наведене в сукупності ставить під сумнів добросовісність боржника та реальність наміру щодо відновлення його платоспроможності. За такого підходу у судових процедурах неплатоспроможності фізичної особи скористатися правом на реабілітацію, зокрема у спосіб, що певною мірою утискає інтереси кредиторів, заслуговує лише чесний і сумлінний боржник, інше б суперечило принципу добросовісності, який ґрунтується на приписах статей 3 та 13 Цивільного кодексу України. Як наслідок – суд відмовив заявнику у відкритті провадження у справі про його неплатоспроможність [5].

Провадження у справах про неплатоспроможність боржника – фізичної особи, фізичної особи – підприємця здійснюється в порядку, визначеному КУзПБ для юридичних осіб, з урахуванням особливостей, визначених Книгою п'ятою «Відновлення платоспроможності фізичної особи». У ст. 113 КУзПБ, яка має назву «Особливості провадження у справі про неплатоспроможність фізичних осіб», вказано, що провадження у справах про неплатоспроможність боржника – фізичної особи, фізичної особи – підприємця здійснюється в порядку, визначеному цим Кодексом для юридичних осіб, з урахуванням особливостей, встановлених цією Книгою. У ст. 113 КУзПБ, як бачимо, не визначаються власне такі особливості, проте про них йдеться в інших статтях Книги п'ятої КУзПБ.

У загальному порядку (для юридичних осіб та фізичних осіб) здійснюється пред'явлення вимог кредиторів до боржника (ст. 45 КУзПБ).

Загальному застосуванню (для юридичних осіб та фізичних осіб) підлягають також принципи банкрутства, а саме: принцип безсумнівної повноти дій ліквідатора у ліквідаційній процедурі, який сформульований для розгляду справ про банкрутство юридичних осіб. З цього приводу Верховний Суд у постанові від 18 листопада 2021 р. у справі № 915/2487/19 вказав на доцільність врахування зазначеного принципу також при розгляді справ про неплатоспроможність фізичних осіб відповідно до ст. 113 КУзПБ [6].

Згідно ч. 5 ст. 34 КУзПБ боржник подає заяву до господарського суду за наявності майна, достатнього для покриття витрат, пов'язаних з провадженням у справі. Наведена норма, згідно положень ст. 113 КУзПБ, застосовується також при розгляді справ про неплатоспроможність фізичних осіб та фізичних осіб – підприємців.

Так, як слушно вказав Північний апеляційний господарський суд у постанові від 27 березня 2024 року у справі № 910/11518/20: «Отже, нормами КУзПБ передбачено додаткову вимогу щодо заяви боржника, у разі ініціювання ним провадження у справі про власне банкрутство (неплатоспроможність) – обов'язкову наявність у такого заявника майна, достатнього для покриття судових витрат, пов'язаних із здійсненням провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи. У визначенні таких витрат слід враховувати, зокрема, оплату винагороди арбітражному керуючому у мінімальному розмірі не менше ніж за 120 днів в процедурі реструктуризації боргів боржника; в процедурі погашення боргів боржника; відшкодування судового збору, сплаченого кредиторами за подачу грошових вимог, згідно переліку кредиторів, який визнає боржник та їх правової допомоги, тощо» [7].

Разом з тим, у певних випадках норми, які регулюють процедуру банкрутства юридичних осіб, діють як додатковий інструментарій для розгляду справ про неплатоспроможність фізичних осіб (фізичних осіб – підприємців). Зокрема, підстави закриття провадження у справі неплатоспроможності фізичних осіб наведено у ст. ст. 123, 126, 128, 129 КУзПБ, які є спеціальними і не застосовуються при закритті провадження у справах про банкрутство юридичних осіб.

Проте, виходячи зі змісту статті 113 КУзПБ, не виключається можливість закриття відкритого відповідно до положень КУзПБ провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи з підстав, визначених пунктами 1-8 частини першої статті 90 КУзПБ (тією мірою, якою ці підстави можуть стосуватися фізичної особи), які носять загальний універсальний характер.

Верховний Суд вказав, що тлумачення змісту частини першої статті 90 КУзПБ у взаємозв'язку зі ст. 113 КУзПБ із застосуванням системного способу її інтерпретації свідчить, що наведена норма та визначені нею підстави закриття провадження у справі про банкрутство (за винятком підстав визначених пунктами 1, 2, які стосуються виключно юридичної особи) є загальними по відношенню до норм Книги четвертої IV КУзПБ, яка містить підстави закриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи (фізичної особи – підприємця), адже застосовуються до більш широкого кола відносин: як банкрутства юридичних осіб так і фізичних осіб (фізичних осіб – підприємців) [4].

Отже, ст. 113 КУзПБ визначає коло осіб, щодо яких може буде застосовано положення про неплатоспроможність боржника, та виступає своєрідним «місточком», який обумовлює перехід від правових норм, які регламентують процедуру неплатоспроможності фізичних осіб та фізичних осіб – підприємців, до правових норм, які визначають правила банкрутства юридичних осіб.

Висновки. Таким чином, на відміну від процедури банкрутства юридичної особи, процедура неплатоспроможності фізичної особи має свої суттєві особливості. Суттєвою особливістю є те, що у процедурах банкрутства юридичних осіб результатом є їх ліквідація, тоді як щодо фізичних осіб зберігається низка обов'язків, а також право на працю, отримання доходів і набуття майна. Стаття 113 КУзПБ визначає коло осіб, щодо яких може буде застосовано положення про неплатоспроможність боржника, та виступає своєрідним «місточком», який обумовлює перехід від правових норм, які регламентують процедуру неплатоспроможності фізичних осіб та фізичних осіб – підприємців, до правових норм, які визначають правила банкрутства юридичних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дутка В.В. Історичний розвиток інституту неплатоспроможності (банкрутства) фізичних осіб в незалежній Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. Вип. 101. С. 53–58. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.6>.
2. Ніколенко Л.М., Степанова Т.В. Особливості банкрутства фізичних осіб: порівняльно-правова характеристика. *Ампаро*. 2022. № 1. С. 37–43. URL: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-1-2022/4.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
3. Тимошенко О.А., Сольський В.С. Поняття, ознаки та призначення інституту неплатоспроможності фізичної особи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 113–117. URL: http://lsej.org.ua/5_2025/26.pdf (дата звернення: 10.10.2025). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/24>.
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26 травня 2022 року у справі № 922/1426/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104987446> (дата звернення: 10.10.2025).
5. Ухвала Господарського суду міста Києва від 31 березня 2025 року у справі № 910/1490/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126568056> (дата звернення: 10.10.2025).
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 18 листопада 2021 року у справі № 915/2487/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101240283> (дата звернення: 10.10.2025).
7. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 27 березня 2024 року у справі № 910/11518/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118451801> (дата звернення: 10.10.2025).

УДК 346.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.2>

КОРПОРАТИВНІ ПРАВА ЧЛЕНІВ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Гарагонич О.В.

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економічного права та економічного судочинства
Київського національного університету ім. Т. Шевченка,
ORCID: 0000-0002-8984-2399
e-mail: o.harahonych@gmail.com*

Гарагонич О.В. Корпоративні права членів фермерських господарств.

Вказується, у контексті втрати чинності Господарського кодексу України та процесу рекодифікації цивільного законодавства питання правового регулювання корпоративних відносин набувають критичного значення для правової доктрини та практики. 21 вересня 2025 року до Верховної Ради України внесено законопроект № 14056 щодо оновлення положень Першої книги Цивільного кодексу України.

Статтю присвячено з'ясуванню правової природи прав членів фермерських господарств, вирішенню питання наявності/відсутності в них корпоративних прав. Особливу увагу при цьому приділено впливу процесів рекодифікації цивільного законодавства і реформування системи організаційно-правових форм юридичних осіб на коло суб'єктів, наділених корпоративними правами.

Обґрунтовано, що з набуттям статусу засновника (члена) фермерського господарства особа на підставі Закону України «Про фермерське господарство» набуває права, які кореспондуються із загальними корпоративними правами учасників (засновників, акціонерів, пайовиків) юридичної особи. Особливий зміст корпоративних права членів (засновників) фермерського господарства обумовлюється специфікою організаційно-правової правової форми такої юридичної особи корпоративного типу і визначається з урахуванням норм спеціального Закону України «Про фермерське господарство» та статуту фермерського господарства.

Аргументовано, що за своєю правовою природою корпоративні права членів (засновників) фермерського господарства не є оборотоздатним об'єктом і відчужуватися не можуть. Об'єктом, з набуттям права власності на який у членів фермерського господарства виникають корпоративні права, є частка в складеному (статутному) капіталі господарства.

Особливу увагу приділено обмеженню оборотоздатності частки в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства. Визначено підстави переходу права власності на частку в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства. У разі відчуження частки правонаступництва корпоративних прав і корпоративних обов'язків не відбувається. Як корпоративні права, так і корпоративні обов'язки у нового члена фермерського господарства виникають заново.

Ключові слова: корпоративні права, корпоративні відносини, фермерські господарства, частка в складеному (статутному) капіталі, члени (засновники, учасники, пайовики) юридичної особи, статутний капітал, складений капітал, корпоративне управління, оборотоздатність корпоративних прав.

Harahonych O.V. Corporate rights of members of farming enterprises.

It is indicated that in the context of the loss of validity of the Commercial Code of Ukraine and the process of recodification of civil legislation, the issues of legal regulation of corporate relations are becoming critical for legal doctrine and practice. On September 21, 2025, draft law No. 14056 was submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine on updating the provisions of the First Book of the Civil Code of Ukraine.

The article is devoted to clarifying the legal nature of the rights of members of Farming Enterprises and to resolving the question whether such persons possess corporate rights. Particular attention is paid

to the impact of the recodification of civil legislation and of reforms to the system of organizational-legal forms of legal entities on the category of subjects vested with corporate rights.

It is argued that, upon acquiring the status of founder (member) of a Farming Enterprise, a person under the Law of Ukraine “On Farming Enterprises” obtains rights that correspond to the general corporate rights of participants (founders, shareholders, unit-holders) of a legal entity. The specific content of the corporate rights of members (founders) of a Farming Enterprise is determined by the particular organizational-legal form of this corporate-type legal entity and must be established with regard to the provisions of the special Law of Ukraine “On Farming Enterprises” and to the statute of the Farming Enterprise.

It is further contended that, by their legal nature, the corporate rights of members (founders) of a Farming Enterprise are not transferable, marketable objects and therefore cannot be alienated. The object the ownership of which gives rise to corporate rights for members of a Farming Enterprise is the share in the contributed (statutory) capital of the enterprise.

Special attention is paid to restrictions on the transferability of a share in the contributed (statutory) capital of a Farming Enterprise. The grounds for the transfer of ownership of such a share are identified. In the event of alienation of the share, there is no automatic succession of corporate rights and corporate obligations; the corporate rights and obligations of the new member arise anew.

Key words: corporate rights; corporate relations; Farming Enterprises; share in the contributed (statutory) capital; members (founders, participants, unit-holders) of a legal entity; statutory capital; contributed capital; corporate governance; transferability of corporate rights.

Постановка проблеми. З втратою чинності Господарського кодексу України [1] та запуском процесу рекодифікації цивільного законодавства особливої актуальності для вітчизняної правової науки і практики правозастосування набувають питання правового регулювання корпоративних відносин. 21 вересня 2025 року у Верховній Раді України за № 14056 було зареєстровано законопроект про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв’язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої (надалі – Законопроект № 14056 [2]). Відповідно до ч. 8 ст. 116 Законопроекту № 14056 корпоративними відносинами визнаються відносини між *учасниками корпоративного товариства*, у тому числі які виникають між ними до державної реєстрації корпоративного товариства, а також відносини між *корпоративним товариством* та його учасниками щодо виникнення, здійснення, зміни і припинення корпоративних прав. При цьому можливість володіння корпоративними правами Законопроектом № 14056 передбачена *винятково для учасників корпоративних товариств*, які можуть бути створені тільки у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства (ч. 2 ст. 113, ч. 1 ст. 116).

Паралельно з рекодифікацією цивільного законодавства відбувається процес реформування системи організаційно-правових форм юридичних осіб, започаткований Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб» [3]. Законом передбачено перетворення більше двохсот тисяч підприємств в акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю. Якщо підприємство не виконає цих вимог, до регулювання його діяльності після завершення трирічного перехідного періоду будуть застосовуватися положення Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [4]. Відтак учасники таких підприємств згідно з ч. 8 ст. 116 Законопроекту № 14056 будуть носіями корпоративних прав.

Проте не на всі організаційно-правові форми юридичних осіб корпоративного типу, які існують в Україні, буде поширено положення ч. 8 ст. 116 Законопроекту № 14056 щодо наявності в їх учасників (членів) корпоративних прав. До таких, насамперед належать фермерські господарства, яких станом на 01 липня 2025 року нараховувалося 50915 [5]. У зв’язку з цим постає питання щодо виникнення в таких юридичних особах корпоративних відносин між фермерськими господарствами та їх членами, володіння ними корпоративними правами, оборотоздатності корпоративних прав тощо. Вирішення цих питань потребує проведення відповідних наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення кола осіб, наділених корпоративними правами, постійно знаходяться в центрі уваги представників юридичної науки [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. Проте у сучасній вітчизняній юридичній науковій літературі бракує досліджень, присвячених питанням правової природи прав членів фермерських господарств. Зазначене свід-

чить про актуальність порушеного питання та доцільність його дослідження з позицій науки корпоративного права.

Метою статті є з'ясування правової природи прав членів фермерських господарств.

Виклад основного матеріалу.

Корпоративні права – це сукупність правомочностей, що належать особі як учаснику (засновнику, акціонеру, пайовику) юридичної особи відповідно до закону та установчих документів товариства (ч. 1 ст. 96¹ Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України)) [13].

Учасники (засновники, акціонери, пайовики) юридичної особи мають право у порядку, встановленому установчим документом та законом:

1) брати участь в управлінні юридичною особою у порядку, визначеному установчим документом, крім випадків, встановлених законом;

2) брати участь у розподілі прибутку юридичної особи і одержувати його частину (дивіденди), якщо така юридична особа має на меті одержання прибутку;

3) у випадках, передбачених законом та установчим документом, вийти з юридичної особи;

4) здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, паїв та інших об'єктів цивільних прав, що засвідчують участь у юридичній особі, у порядку, встановленому законом;

5) одержувати інформацію про діяльність юридичної особи у порядку, встановленому установчим документом;

6) одержати частину майна юридичної особи у разі її ліквідації в порядку та у випадках, передбачених законом, установчим документом (право на ліквідаційну квоту).

Фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону. Для набуття статусу юридичної особи фермерське господарство підлягає державній реєстрації.

Фермерські господарства зі статусом юридичної особи створюються на засадах членства, спорідненості.

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку та виявив бажання створити фермерське господарство (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про фермерське господарство») [14]. При реалізації цього права громадянин набуває статусу засновника, а після державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи – члена такого господарства.

Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень установчого документа фермерського господарства (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство»).

При створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його установчого документа (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство»). Тобто для набуття статусу члена вимагається тільки внесення змін до статуту. При цьому вимоги щодо обов'язкового внесення членом вкладу до статутного капіталу фермерського господарства в законі відсутні. Такі вимоги встановлюються положеннями статуту. У разі невнесення вкладу до складеного капіталу чи внесення лише його частини в члена виникає майнове зобов'язання перед фермерським господарством.

З набуттям статусу засновника (члена) фермерського господарства особа на підставі Закону України «Про фермерське господарство» набуває права, які кореспондуються із загальними корпоративними правами учасників (засновників, акціонерів, пайовиків) юридичної особи, визначеними ст. 96¹ ЦК України.

Так, передбаченому п. 1 ч. 3 ст. 96¹ ЦК України *праву брати участь в управлінні юридичною особою у порядку, визначеному установчим документом, крім випадків, встановлених законом*, кореспондується права членів (засновників) фермерського господарства:

– право на управління фермерським господарством у порядку передбаченому статутом, положення якого мають передбачати органи управління, порядок прийняття ними рішень (ч. 4 ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство»);

– приймати рішення про відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фер-

мерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (ч. 2 ст. 22 Закону України «Про фермерське господарство»).

Щодо встановленого п. 2 ч. 3 ст. 96¹ ЦК України *права брати участь у розподілі прибутку юридичної особи і одержувати його частину (дивіденди), якщо така юридична особа має на меті одержання прибутку* Закон України «Про фермерське господарство» передбачає таке. Право на отримання прибутку від діяльності фермерського господарства безпосередньо Законом України «Про фермерське господарство» передбачено тільки для членів сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи. Порядок реалізації такого права визначається в договорі (декларації) про створення сімейного фермерського господарства (п. «г» ч. 5 ст. 81 Закону України «Про фермерське господарство»). Системний аналіз норм Закону України «Про фермерське господарство» про мету діяльності господарства – отримання прибутку, невичерпний перелік питань, які можуть регулюватися положеннями статуту, передбачає можливість конкретизації в установчому документі прав членів фермерського господарства на отримання частини прибутку від його діяльності.

Відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 96¹ ЦК України учасники (засновники, акціонери, пайовики) юридичної особи мають *право вийти з юридичної особи* у випадках, передбачених законом та установчим документом. Право на вихід члена з фермерського господарства і порядок його реалізації згідно з ч. 4 ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство» визначається статутом господарства. При виході з фермерського господарства такий член має право на отримання частки майна господарства. Розмір частки та порядок її отримання визначаються статутом фермерського господарства (ч. 6 ст. 20 Закону України «Про фермерське господарство»)

Пунктом 6 ч. 3 ст. 96¹ ЦК України встановлено *право одержати частину майна юридичної особи у разі її ліквідації* в порядку та у випадках, передбачених законом, установчим документом (право на ліквідаційну квоту). Таким самим правом наділяються і члени фермерського господарства. Зокрема згідно з ч. 6 ст. 20 Закону України «Про фермерське господарство» член фермерського господарства має право на отримання частки майна фермерського господарства при його ліквідації. Розмір частки та порядок її отримання визначаються статутом фермерського господарства. А відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про фермерське господарство» належну члену при ліквідації фермерського господарства частку, він отримує при розподілі між членами майна, що залишилося після задоволення вимог кредиторів.

Члени (засновники) можуть набувати й інших прав, які за своєю правовою природою належать до корпоративних. Такі права можуть встановлюватися статутом фермерського господарства та законом (ч. 4 ст. 96¹ ЦК України, ч. 4 ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство»).

Відтак у членів (засновників) фермерського господарства виникають корпоративні права на підставі набуття ними членства у фермерському господарстві – юридичній особі корпоративного типу, які дозволяють їм брати участь в його діяльності, в т.ч. управлінні, розподілі доходів, отриманні інформації, частки при ліквідації тощо. Особливий зміст корпоративних права членів (засновників) фермерського господарства обумовлюється специфікою організаційно-правової правової форми такої юридичної особи корпоративного типу і визначається з урахуванням норм спеціального Закону України «Про фермерське господарство» та статуту фермерського господарства.

З огляду на зазначене можемо стверджувати про можливість створення та існування юридичної особи корпоративного типу за законодавством України в організаційно-правовій формі фермерського господарства, що діє на основі приватної власності кількох осіб.

Створення таких видів підприємств саме на корпоративних засадах передбачена законом, відсутність детального регулювання побудови внутрішніх відносин у таких підприємствах не виводить їх за межі правового поля, оскільки йдеться про корпоративні відносини, одним з основних джерел регулювання яких виступають локальні нормативні акти. Останні, між іншим, покликані сприяти подоланню наявних прогалів у правовому регулюванні [9, с. 53].

Науковий і практичний інтерес представляє вирішення питання щодо оборотоздатності корпоративних. З цього приводу є діаметрально протилежні точки зору як в правовій науці, так і в судовій практиці [15; 16].

Корпоративні права є сукупністю правових можливостей учасника певної юридичної особи, зміст яких визначається її організаційно-правовою формою [17, с. 261; 18, с. 17].

Корпоративні права виникають в особи на підставі набуття нею участі в юридичній особі (підприємницькій чи непідприємницькій) та дозволяють їй брати участь в її діяльності (приймати

рішення від її імені), отримувати майнові та (або) немайнові блага [10, с. 3]. Момент виникнення корпоративних прав законодавець пов'язує з моментом набуття права власності на частку (пай або інший об'єкт цивільних прав, що засвідчує участь особи в юридичній особі) у статутному капіталі юридичної особи (ч. 2 ст. 96¹ ЦК України).

За своєю правовою природою корпоративні права членів (засновників) фермерського господарства не є оборотоздатним об'єктом і відчужуватися не можуть. Об'єктом, з набуттям права власності на який у членів фермерського господарства виникають корпоративні права, є частка в складеному (статутному) капіталі господарства. Саме частка в складеному (статутному) капіталі є тим «оборотоздатним символом (транзитивним знаком)» [11, с. 29], який представляє корпоративні права члена фермерського господарства в обороті.

У судовій практиці також неодноразово наголошувалося на тому, що об'єктом обороту (продажу, спадкування тощо) є саме частка в статутному (складеному) капіталі господарської організації, з набуттям прав на яку в особи виникають і корпоративні права [15].

З переходом права на частку в складеному (статутному) капіталі господарства набувач отримує корпоративні права члена фермерського господарства. Разом з корпоративними правами у набувача частки виникають і корпоративні обов'язки. При цьому як корпоративні права, так і корпоративні обов'язки у нового члена виникають заново. Тобто у разі відчуження частки правонаступництва корпоративних прав і корпоративних обов'язків не відбувається.

Оборотоздатність частки в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства є обмеженою, на чому наголошується як в правовій доктрині [19, с. 75], так і в судовій практиці [15].

Перехід права власності на частку в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства обмежується такими випадками:

у фермерському господарстві з двома і більше членами (засновниками) член може відчужити належному йому частку тільки другому з подружжя, батькам, дітям, які досягли 14-річного віку, іншим членам сім'ї чи родичам (ч. 2 ст. 1, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство»);

у фермерському господарстві з одним членом (засновником) частка може бути відчужена будь-якій особі, в т.ч. тій яка не належить до подружжя, його батьків, дітей, інших членів сім'ї, родичів;

успадкування частки в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства з двома і більше членами (засновниками) спадкоємцями, які є винятково подружжям, батьками, дітьми, які досягли 14-річного віку, іншими членами сім'ї чи родичами спадкодавця (ч. 2 ст. 1, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство»);

успадкування частки в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства з одним членом (засновником) будь-якою особою.

При цьому перехід права власності на частку в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства слід відмежовувати від відчуження на підставі цивільно-правових угод фермерського господарства як цілісного майнового комплексу громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства або юридичним особам України у порядку ч. 2 ст. 22 Закону України «Про фермерське господарство». Оборотоздатним об'єктом права власності, який відчужується за цивільно-правовою угодою, у цьому випадку є не частка, а фермерське господарство як цілісний майновий комплекс, який включає не тільки майно, передане до складеного капіталу, не розподілений прибуток, але й майнові та інші зобов'язання (ч. 1 ст. 22 Закону України «Про фермерське господарство»). При цьому відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу є підставою припинення корпоративних відносин між фермерським господарством і його членами (засновниками).

Проблематика корпоративних прав членів фермерських господарств має багатоаспектний характер і потребує продовження наукових розвідок, насамперед у напрямку розширення кола учасників корпоративних відносин за рахунок таких суб'єктів.

Висновки. У членів (засновників) фермерського господарства, яке зареєстроване як юридична особа, виникають корпоративні права, передбачені Цивільним кодексом, Законом України «Про фермерське господарство» та статутом фермерського господарства.

Корпоративні права членів (засновників) фермерського господарства не є оборотоздатним об'єктом цивільних прав.

Оборотоздатним об'єктом цивільних прав є частка в складеному (статутному) капіталі фермерського господарства як юридичної особи корпоративного типу. При відчуженні частки право-

наступництва корпоративних прав і корпоративних обов'язків не відбувається. Як корпоративні права, так і корпоративні обов'язки у нового члена фермерського господарства виникають заново.

У процесі рекодифікації цивільного законодавства має бути враховано статус членів фермерського господарства як суб'єктів корпоративних відносин, наділених корпоративними правами та обов'язками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
2. Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої : проект Закону № 14056 від 21 вересня 2025 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>.
3. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України № 4196-IX від 09 січня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>.
4. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України № 2275-VIII від 06 лютого 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>.
5. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання станом на 01 липня 2025 року. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2023/ks_opfg/ks_opfg_0725_ue.xls.
6. Гарагонич О.В. Суб'єкти корпоративних відносин: теоретико-правові аспекти. *Право України*. 2021. № 6. С. 26–45
7. Жорнокуй В.Г. Засновники в учасники підприємницьких товариств: сучасний стан законодавства та правової доктрини. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2024. № 64. С. 105–116.
8. Корпоративне право крізь призму судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатеевої, Харків : ЕКУС, 2021. 512 с.
9. Марущак Я.С. Корпоративні права та обов'язки за законодавством України та Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 485 с.
10. Смірнов Г.Ю. Корпоративні права особливості здійснення та захисту: дис. ... докт. філософії. Київ, 2023. 261 с.
11. Смітюх А.В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 662 с.
12. Цікало В.І. Проблеми здійснення та захисту корпоративних прав: дис. ... докт. юрид. наук. Львів, 2023. 485 с.
13. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
14. Про фермерське господарство: Закон України № 973-IV від 19 червня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>.
15. Постанова Верховного Суду від 30.03.2023 р. у справі № 917/202/21 (917/339/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110514874>.
16. Постанова Верховного Суду від 10.01.2024 р. у справі № 910/268/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118788147>.
17. Кравчук В.М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. Київ: Істина, 2005. 720 с.
18. Гевко В.Л. Порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивних корпоративних прав та інтересів: дис. ... докт. філософії. Київ, 2023. 276 с.
19. Гарагонич О.В., Дорошенко Л.М., Кологойда О.В., Пожоджук Т.Б. Корпоративне право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 668 с.

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.3>

ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКИЙ ДОГОВІР ЯК ПРАВОВИЙ ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА НА УМОВАХ СТАЛОСТІ

Долгерт В.В.,

аспірант

Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень

імені В.К. Мамутова

Національної академії наук України»

ORCID: 0009-0001-3792-6320

e-mail: vitalii.dolhert@gmail.com

Долгерт В.В. Внутрішньогосподарський договір як правовий засіб забезпечення розвитку підприємства на умовах сталості.

Стаття присвячена розкриттю особливостей внутрішньогосподарського договору як правового засобу забезпечення розвитку підприємства на засадах сталості.

Визначено, що існування бізнесу в умовах дії численних факторів дестабілізуючого характеру обумовлює необхідність трансформації традиційних моделей підприємництва, в основу яких покладено виключно отримання прибутку, в моделі підприємництва, що крім отримання прибутку спрямовані ще й на супутнє вирішення різноманітної проблематики, що впливає на долі наступних поколінь. Встановлено, що в такій ситуації особливо актуальним видається впровадження на підприємстві принципів сталого розвитку, що можна здійснити за допомогою локальної нормотворчості. Конкретним прикладом локального акту, що може бути застосований з цією метою є внутрішньогосподарський договір.

Досліджено, що концепція внутрішньогосподарського договору має тривалу історію, вона еволюціонувала по мірі розвитку економічних процесів, вдосконалення правового регулювання господарських взаємовідносин та становлення правових систем. З'ясовано, що на загальнотеоретичному рівні вченими розглядається використання внутрішньогосподарського договору в рамках діяльності різного виду підприємств, зокрема, але не виключно із застосуванням бригадного підряду.

Аргументовано, що внутрішньогосподарський договір має диференційований суб'єктний склад - він може укладатися між рівноправними суб'єктами, що перебувають у координаційних взаємовідносинах, а саме між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, крім цього він може бути укладений між нерівноправними суб'єктами, що перебувають у відносинах підпорядкування, а саме між суб'єктом господарювання та його структурними підрозділами.

Встановлено, що такий договір може бути застосований задля впровадження на рівні суб'єкта господарювання підходів сталого розвитку – для закріплення екологічних, економічних та соціальних стандартів в роботі суб'єкта господарювання та його структурних підрозділів, роблячи принципи сталості частиною їх внутрішніх зобов'язань. Доведено, що задля забезпечення ефективності процесу впровадження сталого розвитку на підприємстві використання внутрішньогосподарського договору доцільно поєднувати з різноманітними методами мотивації персоналу.

Ключові слова: внутрішньогосподарський договір, сталий розвиток, локальний акт, внутрішньогосподарські відносини, цілі сталого розвитку.

Dolhert V.V. Internal economic agreement as a legal means of ensuring the development of an enterprise on sustainable terms.

The article is devoted to revealing the peculiarities of internal economic agreements as a legal means of ensuring sustainable enterprise development.

It is determined that the existence of business in conditions of numerous destabilising factors necessitates the transformation of traditional models of entrepreneurship, based exclusively on profit-making, into models of entrepreneurship that, in addition to profit-making, are also aimed at solving various problems that affect the fate of future generations. It has been established that in such a situation, the implementation of sustainable development principles in the enterprise seems particularly relevant, which can be achieved through local rule-making. A concrete example of a local act that can be used for this purpose is an internal economic agreement.

It has been found that the concept of an internal economic agreement has a long history, evolving as economic processes developed, legal regulation of economic relations improved, and legal systems took shape. It has been established that, at a general theoretical level, scholars consider the use of internal economic contracts in the activities of various types of enterprises, in particular, but not exclusively, with the use of brigade contracts.

It has been argued that an internal economic contract has a differentiated subject composition – it can be concluded between equal subjects in a coordinating relationship, namely between structural subdivisions of a business entity, and it can also be concluded between unequal subjects that are in a relationship of subordination, namely between a business entity and its structural subdivisions.

It has been established that such an agreement can be used to implement sustainable development approaches at the level of a business entity – to consolidate environmental, economic and social standards in the work of the business entity and its structural units, making the principles of sustainability part of their internal obligations. It has been proven that in order to ensure the effectiveness of the process of implementing sustainable development at an enterprise, it is advisable to combine the use of an internal agreement with various methods of staff motivation.

Key words: internal economic agreement, sustainable development, local act, internal relations, sustainable development goals.

Постановка проблеми. Військові конфлікти, економічні кризи, глобальні екологічні виклики, загострення соціальних проблем – це далеко не повний список численних факторів дестабілізуючого характеру в умовах дії яких вимушений існувати та розвиватися сучасний бізнес. Такі обставини обумовлюють необхідність трансформації традиційних моделей підприємництва, в основу яких покладено виключно отримання прибутку, в моделі підприємництва, що крім отримання прибутку спрямовані ще й на супутнє вирішення вищенаведеної проблематики. Тобто сьогодні власники підприємств повинні думати не лише про вигоду для себе, але і про вплив діяльності їх підприємств на долю наступних поколінь.

В таких умовах концепція сталого розвитку підприємства вже є не просто актуальним явищем, а перетворюється на об'єктивну необхідність, оскільки дозволяє забезпечити ефективну адаптивність підприємства до деструктивних змін в економічному, екологічному та соціальному вимірах. Так, метааналіз більше ніж 200 академічних досліджень, галузевих звітів, статей та книг показує, що у 88% таких джерел йдеться про те, що компанії з надійними практиками сталого розвитку демонструють кращі операційні показники, що зрештою призводить до надходження грошових коштів. Крім того, зі змісту 80% джерел виходить, що розсудливі практики сталого розвитку позитивно впливають на інвестиційну привабливість [1, с. 8].

З метою забезпечення ефективності процесу інтеграції засад сталого розвитку в нові моделі підприємництва важливо впроваджувати елементи сталості на всіх можливих економічних рівнях, зокрема і безпосередньо на рівні окремих підприємств. Загальновідомим є те, що суспільні відносини на рівні підприємства можуть врегулюватися з використанням локальної нормотворчості. Д.І. Сіроха зазначає, що локальні акти «в сучасних умовах є тією формою права, яка без громіздких процедур ухвалення і введення в дію здатна врегулювати соціально-трудова відносини на будь-якому підприємстві й забезпечувати їхній динамічний розвиток» [2, с. 49]. В цілому погодившись із вказаною думкою видається доречним додати, що локальні акти врегулюють не тільки соціально-трудова, а й інші види відносин на підприємстві, зокрема, але не виключно внутрішньогосподарські.

Конкретним прикладом локального акту, що застосовується з метою врегулювання внутрішньогосподарських відносин є внутрішньогосподарський договір. Бачиться, що він може бути використаний задля впровадження засад сталого розвитку на конкретному підприємстві, оскільки не лише дає змогу підприємству декларативно зафіксувати орієнтацію на розвиток на

умовах сталості, але й створює для нього практичні можливості ефективної реалізації зазначеного процесу.

З огляду на вищевикладене, наразі **актуальним** є дослідження внутрішньогосподарського договору, як правового засобу, що дозволяє здійснювати правове забезпечення розвитку підприємства на засадах сталості.

Стан опрацювання проблеми. Питання пов'язані з внутрішньогосподарським договором досліджував В.К. Мамутов. Особливості договірних відносин між суб'єктами внутрішньогосподарських (внутрішньокооперативних) відносин розглянуті В.Ю. Уркевичем. Правове регулювання бригадного підряду було розкрито А.Я. Пилипенком. Використання внутрішньогосподарського договору сільськогосподарським підприємством дослідив В.В. Панченко.

В той же час, не простежується належної уваги науковців до дослідження внутрішньогосподарського договору, як правового засобу, що дозволяє здійснювати правове забезпечення розвитку підприємства на засадах сталості.

Метою цієї статті є розкриття особливостей внутрішньогосподарського договору як правового засобу забезпечення розвитку підприємства на засадах сталості.

Виклад основного матеріалу. Історія внутрішньогосподарського договору є тривалою, а її зародження можна відслідкувати ще з доіндустріальної епохи. Інформація, що міститься в архівних документах свідчить про те, що найбільша світова корпорація свого часу, а саме Британська Ост-Індійська компанія, врегульовувала діяльність своїх факторій за допомогою письмових інструкцій та доручень. Так, до прикладу, зафіксовано, що командири експедицій Британської Ост-Індійської компанії отримували конкретні вказівки щодо портів, в яких вони повинні були зупинитися та облаштувати фабрики [3].

Звісно, на вказаному історичному етапі ще зарано говорити про повноцінний внутрішньогосподарський договір, до того ж письмові інструкції та доручення мають схожість з іншими видами сучасних локальних актів суб'єкта господарювання – наказами та розпорядженнями. В той же час, зміст вказаних локальних актів, не зважаючи на їх назву, дозволяє дійти висновку, що вони містять в собі окремі елементи внутрішньогосподарського договору, а отже є його прообразом. Так, письмові інструкції та доручення, як і внутрішньогосподарський договір: 1) створювали нормативне підґрунтя для взаємовідносин між корпорацією та її структурними підрозділами; 2) формалізували взаємовідносини сторін; 3) закріплювали конкретні права та обов'язки сторін; 4) забезпечували узгоджене виконання поставлених завдань без створення окремих юридичних осіб (або їх аналогів у розрізі англійського права доіндустріальної епохи).

У подальшому, по мірі розвитку економічних процесів, вдосконалення правового регулювання господарських взаємовідносин та становлення правових систем, зародки концепції внутрішньогосподарського договору поступово еволюціонували. Свого усталеного вигляду зазначена концепція досягла в радянську добу.

Аналізуючи доробок радянських вчених, В.Ю. Уркевич в своїй монографії зазначає, що внутрішньогосподарські підрозділи сільськогосподарського кооперативу наділені певним об'ємом прав та обов'язків, а відтак можуть виступати суб'єктами внутрішньогосподарських (внутрішньокооперативних) відносин. При цьому він не погоджується з позицією щодо правосуб'єктності внутрішньогосподарських підрозділів сільськогосподарського кооперативу, однак не заперечує проти висловленої думки відносно того, що внутрішньогосподарські підрозділи мали самостійну правоздатність, яка була обумовлена правоздатністю колгоспів, а їх органи мали відповідні права щодо вступу в договірні відносини між собою [4, с. 64-65]. Погоджуючись з наведеним, можна зазначити, що суб'єктами внутрішньогосподарських відносин можуть виступати не тільки внутрішньогосподарські підрозділи сільськогосподарського кооперативу, а й інші структурні підрозділи суб'єктів господарювання, що знаходить своє підтвердження в інших наукових працях, як радянського періоду, так і періоду незалежності України.

Так, А.Я. Пилипенко описуючи застосування правового механізму бригадного підряду вказує, що з метою регулювання такого виду діяльності між підприємством, в особі його керівника, та бригадою, в особі бригадира, укладається договір бригадного підряду, що також іменується договором на виконання виробничого завдання. При цьому вченим визначається, що згідно із зазначеним договором госпрозрахункові бригади беруть на себе конкретні зобов'язання, а саме «власними силами і наданими у їх розпорядження засобами своєчасно виконувати виробничі завдання, забезпечувати належну якість робіт (продукції), економію і раціонально використовувати»

вати сировинні, матеріально-технічні та паливно-енергетичні ресурси» [5, с. 424]. Тут важливо додати, що зважаючи на особливу форму такого локального акту, як внутрішньогосподарський договір, крім визначення в ньому обов'язків для бригади, для неї також передбачаються й певні права і це відповідно кореспондується з наявністю прав та обов'язків у іншій стороні договору – підприємства.

Практика бригадного підряду хоч і не надто розповсюджена, але продовжує застосовуватися суб'єктами господарювання в незалежній Україні. Так, вітчизняні вчені в сфері технічних наук пишучи у колективній праці про практичний досвід організації бригадного підряду з обслуговування споживачів електроенергії зазначають, що «з бригадою було укладено трудовий договір (контракт), у якому оговорювалися обов'язки виконавців, показники праці та умови оплати в залежності від результатів роботи. В обов'язки бригади входило комплексне обслуговування споживачів з енергонагляду, збуту електроенергії, обслуговуванню приладів обліку, контроль за режимами електроспоживання та дотримання правил користування електроенергією» [6, с. 87]. Аналізуючи наведене необхідно зауважити, що не зважаючи на вказівку про те, що з бригадою укладався трудовий договір (контракт), однак описаний порядок взаємодії між підприємством та бригадою вказує на те, що за своєю правовою природою укладений договір був саме внутрішньогосподарським. Так, однією з визначальних особливостей трудового договору є його індивідуальність – він укладається між працівником та роботодавцем (ст. 21 КЗпП України), а доручена робота за трудовим договором виконується працівником особисто (ст.30 КЗпП України). Відтак трудовий договір не може бути укладено з бригадою, на відміну від внутрішньогосподарського договору.

Іншим прикладом використання внутрішньогосподарського договору в сучасний період є його застосування сільськогосподарським підприємством. В.В. Панченко зазначає, що таке підприємство «може на договірній основі надавати структурним підрозділам право самостійної реалізації вирощеної ними продукції (робіт, послуг), використання отриманих доходів (прибутків), якщо вони функціонують на умовах підрядної форми організації праці, і які оформлені договором» [7, с. 132].

А.Г. Бобкова та А.М. Захарченко визначають, що відносини між структурними підрозділами суб'єкта господарювання та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами, які виникають у процесі внутрішнього управління діяльністю цих підрозділів відносяться до внутрішніх організаційно-господарських відносин [8 с. 72]. Безумовно, відносини, що виникають між суб'єктами внутрішньогосподарського договору відносяться до зазначеного різновиду відносин, хоча вони і мають певні особливості. Так, і в наведеній ситуації з сільськогосподарськими підприємствами, і в описаному кейсі з електропостачальним підприємством цікавим є те, що внутрішньогосподарські договори про які в них йдеться мають не тільки організаційний характер, а й частково врегульовують майнові питання. Так, для бригади, що займалася обслуговуванням споживачів електроенергії договором передбачалися особливі умови оплати, а для сільськогосподарських підприємств визначена можливість використання отриманих доходів. Хоча для застосування на практиці наведене видається досить неоднозначним з огляду на такі міркування.

Внутрішньогосподарський договір має диференційований суб'єктний склад - він може укладатися між рівноправними суб'єктами, що перебувають у координаційних взаємовідносинах, а саме між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, крім цього він може бути укладений між нерівноправними суб'єктами, що перебувають у відносинах підпорядкування, а саме між суб'єктом господарювання та його структурними підрозділами. У разі порушення прав одним з рівноправних суб'єктів до вирішення спірної ситуації у якості медіатора може бути залучене підприємство в особі його органів управління. Однак, як бути, коли порушення прав відбулося з боку самого підприємства стосовно суб'єкта, що перебуває в його підпорядкуванні? У випадку з порушенням врегульованого внутрішньогосподарським договором порядку оплати праці зрозуміло, що відповіддю може стати звернення працівників, що входять до структурного підрозділу з позовом до суду про захист порушених трудових прав з боку суб'єкта господарювання. Коли ж, до прикладу, мова йде про порушення положень внутрішньогосподарського договору якими для структурного підрозділу була передбачена можливість отримання якоїсь іншої оплати від суб'єкта господарювання за виконану роботу, то відповідь на поставлене запитання вже не є такою чіткою.

З огляду на те, що внутрішньогосподарський договір не є розповсюдженим у використанні, то судової практики щодо даної категорії спорів досить мало. Наявні судові рішення свідчать про те,

що суд в таких спірних ситуаціях стає на бік суб'єкта господарювання. Так, Господарський суд Луганської області в рішенні від 05.06.2008 р. по справі № 6/104, надаючи оцінку укладеному між сторонами спору внутрішньогосподарському договору встановив, що «жодна із сторін договору № 12 не є ні покупцем, ні продавцем, тобто у даному внутрішньогосподарському договорі не передбачається передача прав власності на виконані роботи. Виходячи з наведеного вище вбачається, що між двома відокремленими підрозділами ДП “Луганськвугілля” не виникають цивільні зобов'язання, тому що, вони виконують покладені на них обов'язки, пов'язанні з виконанням виробничого процесу усього підприємства – ДП “Луганськвугілля”, та не носять цивільно-правового характеру відповідно до вимог ст. 509 ЦК та ст. 175 ГК України. Відповідно до вказаних нормативних актів та Статуту ДП “Луганськвугілля” самостійно планує свою діяльність і визначає перспективи розвитку, виходячи з попиту на продукцію, що виробляється, роботи, послуги та необхідності забезпечення виробництва. Отже, залізничні перевезення які виконувались ВП “Луганськнавантажтранс» згідно умов договору № 12 від 06.12.05 відносяться до виробничого процесу, який виконувався ДП “Луганськвугілля” для забезпечення господарської діяльності усього підприємства взагалі» [9]. Аналогічна позиція була висловлена також судами у рішенні від 08.07.2008 року по справі № 2/82 [10] та в рішенні від 08.07.2008 року по справі № 2/81 [11].

З огляду на неефективність судового способу захисту в зазначеній ситуації, бачиться більш доцільним розробити механізми захисту порушених прав в середині самого суб'єкта господарювання. При цьому ці механізми захисту повинні враховувати імовірну нерівність сторін спору. Одним з таких механізмів, що може бути застосований до вирішення проблемної ситуації, а точніше її недопущення, є превентивний підхід за якого до внутрішньогосподарського договору можна буде вносити виключно положення такого змісту, що у випадку їх порушення дозволятимуть постраждалій стороні захистити свої права через суд. Забезпечення такого механізму можливе через затвердження типової форми внутрішньогосподарського договору на рівні підприємства, або ж через залучення профспілкового органу до процесу складання та укладення договору за відсутності його типової форми. Безумовно задля недопущення порушення прав та законних інтересів структурних підрозділів суб'єкта господарювання, профспілковий орган повинен бути залучений і до затвердження типової форми внутрішньогосподарського договору.

З вищевикладеного виходить, що концепція внутрішньогосподарського договору в її практичному втіленні має певні прогалини, однак в той же час це показує наскільки такий правовий засіб є перспективним, таким, що може розвиватися та удосконалюватися. В радянський період внутрішньогосподарський договір використовувався задля того, щоб в умовах неринкової економіки суб'єкти господарювання могли застосовувати ринкові механізми з метою стимулювання продуктивності та забезпечення ефективності господарських процесів. В час ринкової економіки використання внутрішньогосподарського договору має зовсім інше спрямування – це правовий засіб, що з одного боку дозволяє захистити трудові права, а з іншого боку може бути використаний для ефективного впровадження суб'єктом господарювання нових управлінських підходів, політик і практик. Зокрема, але не виключно він може бути застосований задля впровадження на рівні суб'єкта господарювання підходів сталого розвитку - для закріплення екологічних, економічних та соціальних стандартів в роботі суб'єкта господарювання та його структурних підрозділів, роблячи принципи сталості частиною їх внутрішніх зобов'язань.

Втім, необхідно розуміти, що ефективність впровадження буде залежати від конкретного змістовного наповнення внутрішньогосподарського договору, забезпечення його дотримання працівниками та структурними підрозділами. Т.В. Бондар та А.С. Краснонос стверджують, що «сучасні методи мотивації персоналу стали важливою складовою управління підприємствами. З метою збільшення продуктивності та ефективності роботи, підприємства активно використовують різноманітні методи мотивації персоналу. На сьогоднішній день розвиток і впровадження нових методів мотивації персоналу є необхідним у зв'язку зі зростанням конкуренції на ринку праці та постійними змінами у вимогах до працівників». При цьому вони виділили такі ефективні методи мотивації персоналу, як фінансова мотивація, мотивація за допомогою навчання, мотивація за допомогою гнучкого графіка роботи, мотивація за допомогою визнання та відзнак, мотивація за допомогою технологій [12].

Бачиться, що у поєднанні з вищенаведеними мотиваційними методами внутрішньогосподарський договір може стати ефективним правовим засобом впровадження цілей сталого розвитку на рівні суб'єкта господарювання. Прикладом такого поєднання може бути встановлення у

внутрішньогосподарському договорі фінансових мотивацій, що полягатимуть у виплаті премій працівникам структурного підрозділу, який досягне певних економічних показників діяльності у звітному періоді (оптимізація витрат, удосконалення виробничих процесів, підвищення рівня продажів тощо). Іншим прикладом може бути надання додаткових днів відпустки працівникам структурного підрозділу, який досягне певних екологічних показників у звітному періоді (зменшення рівня використання невідновлювальних джерел енергії, впровадження системи сортування відходів, вдосконалення виробничих процесів, що впливають на екологію тощо). Якщо говорити про впровадження соціальної складової сталого розвитку, то у внутрішньогосподарському договорі може бути передбачена мотивація у вигляді надання доступу до нового програмного забезпечення, платних професійних веб-сайтів працівникам структурного підрозділу, який у звітному періоді продемонструє впровадження відповідних соціальних практик (підвищення рівня безпеки праці, проведення навчань та тренінгів серед працівників тощо).

Всі вищенаведені заходи передбачають укладення внутрішньогосподарського договору між суб'єктом господарювання та його структурними підрозділами, однак впровадження цілей сталого розвитку можливе й через внутрішньогосподарські договори, що укладаються безпосередньо між структурними підрозділами. Втім тут вже скоріше йде мова про координацію дій в рамках таких договорів між структурними підрозділами задля ефективного виконання ними завдань поставлених суб'єктом господарювання з метою отримання мотиваційних бонусів про які йшлося вище.

Висновки. Внутрішньогосподарський договір в процесі формування своєї концепції пройшов довгий шлях та на різних історичних відрізках мав різні форми, призначення та характеристики. Станом на сьогодні внутрішньогосподарський договір – це особливий вид локального акту, що укладається між суб'єктом господарювання та його структурними підрозділами, або між структурними підрозділами суб'єкта господарювання задля врегулювання їх взаємних прав та обов'язків та може використовуватися з метою ефективного впровадження суб'єктом господарювання нових управлінських підходів, політик і практик.

Визначено, що можливим способом подолання прогалів в концепції внутрішньогосподарського договору є застосування превентивного підходу при його складанні та укладенні із залученням профспілкового органу, або ж затвердження його типової форми.

Внутрішньогосподарський договір в поєднанні з комплексом мотиваційних методів може бути ефективно застосований з метою закріплення екологічних, економічних та соціальних стандартів в роботі суб'єкта господарювання та його структурних підрозділів, роблячи принципи сталості частиною їх внутрішніх зобов'язань.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення умов внутрішньогосподарського договору у контексті забезпечення сталого розвитку підприємства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Clark G.L., Feiner A., Viehs M. From the Stockholder to the Stakeholder: How Sustainability Can Drive Financial Outperformance. SSRN Electronic Journal. 2014. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2508281> (дата звернення: 30.09.2025).
2. Сіроха Д.І. Локальні нормативно-правові акти: сутність та соціальне призначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. Т. 2, № 41. С. 47–50.
3. List of factory records of the late East India Company: Preserved in the Record Department of the India Office, London. (s.l: s.n.), 1897. 91 p. URL: <https://dn790008.ca.archive.org/0/items/listoffactoryrec00grea/listoffactoryrec00grea.pdf> (дата звернення: 30.09.2025).
4. Уркевич В.Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти: монографія. Харків: ТОВ «Одіссей», 2004. 120 с.
5. Пилипенко А.Я. Вибране. Київ : Освіта України, 2013. 504 с.
6. Інформаційні технології та інновації в економіці, управлінні проектами і програмами: монографія / за заг. ред В.О. Тімофєєва, І.В. Чумаченко. Харків: ХНУРЕ, 2016. 402 с.
7. Панченко В.В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : монографія. Харків : Вид-во «С.А.М.», 2012. 164 с.

8. Бобкова А., Захарченко А. Види організаційно-господарських відносин. *Право України*. 2019. № 2019/08. С. 65. URL: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-08-065> (дата звернення: 30.09.2025).
9. Рішення Господарського суду Луганської області від 05.06.2008 р. по справі № 6/104. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1734904> (дата звернення: 30.09.2025).
10. Рішення Господарського суду Луганської області від 08.07.2008 р. по справі № 2/82. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2083179> (дата звернення: 30.09.2025).
11. Рішення Господарського суду Луганської області від 08.07.2008 р. по справі № 2/81. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2083180> (дата звернення: 30.09.2025).
12. Бондар Т.В., Краснонос А.С. Сучасні методи мотивації персоналу. *Економіка та суспільство*. 2023. № 57. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-114> (дата звернення: 30.09.2025).

УДК 346.26:334.012.63:330.131.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.4>

ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРАВОВІДНОСИН З РЕЛОКАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІД ВПЛИВОМ ЕКОНОМІЧНО-НЕБЕЗПЕЧНИХ ПОДІЙ

Єршова Ю.О.,

*здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0005-5096-4953
e-mail: julika.yershova@gmail.com*

Єршова Ю.О. Об'єктний склад правовідносин з релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно-небезпечних подій.

У статті досліджується об'єктний склад правовідносин, що виникають у процесі релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно-небезпечних подій, зокрема в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації. Релокація розглядається як комплексне явище, що охоплює матеріальні активи підприємства (виробниче обладнання, фонди, сировину, готову продукцію), трудову функцію працівників та об'єкти публічного інтересу (збереження робочих місць, задоволення критичних потреб населення, захист стратегічних активів).

Акцент зроблено на системному підході до визначення та правового забезпечення об'єктів релокаційних правовідносин, що дозволяє виявити їх взаємозв'язок та вплив на стабільність господарського обороту. Проаналізовано юридичні механізми захисту власності та трудових прав під час переміщення бізнесу (порядок переведення персоналу, державну підтримку внутрішньо переміщених осіб, особливості при зміні юридичної адреси підприємства тощо).

Особлива увага приділяється аналізу нормативно-правової бази, що регулює релокацію підприємств. Так, було досліджено особливості законодавчого регулювання оренди державного та комунального майна, податковий облік, механізми співпраці з державними органами, транспортними та поштовими операторами. Висвітлено соціально-правові аспекти релокації, включно із забезпеченням житлом, адаптацією та інтеграцією персоналу, залученням нових трудових ресурсів у приймаючих територіальних громадах.

Додатково розглянуто правові наслідки зміни договірних зобов'язань у період воєнного стану та шляхи забезпечення балансу між приватними інтересами бізнесу й публічними інтересами держави. На основі проведеного аналізу запропоновано комплекс правових механізмів і практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності державної підтримки.

Результати дослідження можуть бути використані науковцями, практиками у сфері господарського й трудового права, державними службовцями, а також бізнес-структурами, зацікавленими у розвитку механізмів релокації в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення економіки України.

Ключові слова: релокація, суб'єкти господарювання, економічно-небезпечні події, російсько-українська війна, працівники, бізнес, правовідносини, господарська (економічна) діяльність, воєнний стан, державна підтримка.

Yershova Yu.O. Objective composition of legal relationships regarding the relocation of business entities under the influence of economically dangerous events.

The article examines the objective composition of legal relationships arising in the process of business entity relocation under the influence of economically hazardous events, particularly in the context of the full-scale invasion by the Russian Federation. Relocation is considered as a complex phenomenon encompassing the material assets of the enterprise (production equipment, funds, raw materials, and finished products), the labor function of employees, and objects of public interest (preservation of jobs, fulfillment of critical societal needs, protection of strategic assets).

The focus is on a systemic approach to the identification and legal regulation of the objects of relocation-related legal relations, which allows revealing their interconnections and impact on the stability of economic circulation. The article analyzes legal mechanisms for protecting property and labor rights during business relocation (procedures for employee transfers, state support for internally displaced persons, specifics related to changes in the legal address of enterprises, etc.).

Particular attention is paid to the analysis of the regulatory framework governing enterprise relocation. The study examines the specifics of legislation on the lease of state and municipal property, tax accounting, mechanisms for cooperation with state authorities, transport and postal operators. Socio-legal aspects of relocation are highlighted, including housing provision, adaptation and integration of personnel, and the engagement of new labor resources in host territorial communities.

Additionally, the legal consequences of changes in contractual obligations during martial law and ways to ensure a balance between private business interests and public interests of the state are considered. Based on the analysis, a set of legal mechanisms and practical recommendations aimed at enhancing the effectiveness of state support is proposed.

The research results may be utilized by scholars, practitioners in the fields of commercial and labor law, government officials, and business entities interested in developing effective relocation mechanisms under conditions of wartime and post-war economic recovery in Ukraine.

Key words: relocation, business entities, economically hazardous events, Russo-Ukrainian war, employees, business, legal relations, economic activity, martial law, state support.

Постановка проблеми. У класичній теорії права об'єктом правовідносин є те благо чи інтерес, з приводу якого суб'єкти вступають у правовідносини та реалізують свої права й обов'язки. Тобто, об'єкт – це «матеріальні або нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин» [1]. Об'єкт правовідносин слід відрізняти від його суб'єктів (носіїв прав та обов'язків) і змісту (сукупності самих цих прав та обов'язків).

У контексті релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно небезпечних подій, зокрема переміщення підприємств на більш безпечні території внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації, коло об'єктів правовідносин набуває особливого, комплексного характеру. По-перше, до нього входять матеріальні ресурси підприємства, насамперед виробничі фонди, обладнання, сировина, готова продукція, інше майно, що підлягає перевезенню. По-друге, важливим об'єктом є трудова функція працівників, їхня праця, адже релокація суб'єкта господарювання зачіпає трудові відносини (місце роботи, зайнятість). По-третє, можна говорити про об'єкти публічного інтересу, зокрема збереження робочих місць, забезпечення критичних потреб населення, захист стратегічних активів тощо. В умовах воєнного стану всі ці об'єкти мають специфічні риси. Вони перебувають під ризиком фізичного знищення чи втрати контролю, їхнє своєчасне переміщення стає питанням виживання бізнесу і економічної стабільності держави [2; 3; 4]. Відтак держава запроваджує спеціальні правові механізми, аби забезпечити збереження зазначених благ. Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю детального розгляду основних категорій об'єктів правовідносин з релокації (релокаційних правовідносин), що виникають у процесі переміщення бізнесу з однієї місцевості в іншу, а також правових аспектів, пов'язаних із цими відносинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання релокації суб'єктів господарювання з 2022 року активно розглядається у вітчизняній науковій доктрині. Зокрема, окремі аспекти релокації бізнесу досліджували такі науковці, як: В. Бойко, Л. Бойко, Т. Гудіма, Р. Кірін, Р. Ширшикова, І. Химич, Я. Петруненко, А. Сошников, Н. Горностаї, О. Михальченкова, Л. Євчук, Ю. Гусаков та інші. Водночас, об'єкти правовідносин з релокації суб'єктів господарювання не було предметом окремого дослідження.

Метою статті є дослідження об'єктного складу правовідносин з релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно-небезпечних подій та виявлення правових механізмів, що забезпечують захист інтересів бізнесу і держави в умовах російсько-української війни та повоєнного періоду.

Результати дослідження. Аналіз об'єктів правовідносин з релокації бізнесу доцільно розпочати з матеріальних активів підприємства. До цієї групи належать виробниче обладнання, фонди, сировина, готова продукція та інше майно, переміщення яких є вихідною передумовою реалізації

самої релокації. Однією з ключових категорій тут виступає виробниче обладнання та інші технічні засоби, без яких неможливе відновлення виробничого процесу. Перенесення цих матеріальних активів охоплює комплекс дій: демонтаж, транспортування і монтаж обладнання, перевезення машин, приладів, оргтехніки, сировини й товарних запасів на нове місце. Кожен із цих етапів супроводжується певними викликами – від ризиків пошкодження майна чи втрати його вартості до визначення юридичної відповідальності за неналежне збереження і транспортування. Серед основних можна виокремити наступні аспекти. По-перше, необхідно забезпечити технічно правильний демонтаж і пакування устаткування, аби мінімізувати ризики його пошкодження під час транспортування. По-друге, слід організувати процес перевезення з урахуванням обмежень руху, що діють в умовах воєнного стану, а також небезпеки знищення чи пошкодження вантажів унаслідок обстрілів. Це зумовлює потребу в погодженні логістичних маршрутів із військовими адміністраціями, а в окремих випадках – і з військовим командуванням. По-третє, особливого значення набуває належне документальне оформлення, зокрема складання актів інвентаризації та актів приймання-передачі майна перед відправленням [5], що дає змогу чітко зафіксувати перелік і стан активів. Належне документування виступає важливим інструментом захисту права власності, адже перевезене обладнання та інше устаткування зберігає статус власності підприємства, а підтверджувальні документи знижують ризики пред'явлення сторонніх претензій або втрати інформації про активи.

Окрему категорію становлять товарно-матеріальні цінності, що зберігаються на складах, а також сировина і готова продукція. Їх переміщення потребує ретельного обліку та маркування кожної партії ще на етапі відправлення, що унеможливило виникнення нестачі чи плутанини. Відповідальність за втрату або пошкодження вантажу в процесі перевезення, як правило, покладається на перевізника на підставі договору перевезення, або ж на страховика – у випадку, якщо вантаж застраховано. Поряд із приватними перевізниками суттєву роль у релокації відігравали державні оператори, залучені в межах урядових програм підтримки. Так, з 2022 року до перевезень релокованих підприємств були залучені АТ «Укрзалізниця» та АТ «Укрпошта», які діяли відповідно до положень постанови Кабінету Міністрів України «Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану» № 305 від 17.03.2022 р. [6] та розпорядження Уряду України «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію» від 25 березня 2022 р. № 246-р [7]. Так, наприклад, завдяки реалізації цих ініціатив майно українських підприємств перевозилося залізницею безоплатно на підставі затвердженого Міністерства економіки України переліку. Фактично, держава взяла на себе логістичну підтримку (залізниця стала основним перевізником, а поштовий оператор допомагав із довозенням обладнання до станції, оформленням накладних і документів для компенсації витрат) [8]. Це значно знизило фінансове навантаження на бізнес і пришвидшило евакуацію майна. Водночас важливо враховувати, що специфіка правового режиму майна може істотно відрізнитися залежно від того, чи йдеться про приватні компанії, чи про державні/комунальні підприємства.

У випадку державного майна законодавство вимагає додержання додаткових процедур. Наприклад, для переміщення основних фондів державного підприємства може знадобитися погодження органу управління майном (міністерства, Фонд державного майна та ін.). Якщо ж підприємство орендує державне або комунальне майно, то виникає питання плати за оренду під час простою або переміщення. У 2022 році Кабінет Міністрів України своєю постановою «Про особливості оренди державного та комунального майна у період воєнного стану» № 634 від 27 травня 2022 року врегулював питання орендної плати. Зокрема, було передбачено можливість тимчасово звільнення від орендної плати для орендарів державного і комунального майна, що не можуть його використовувати [9;10], тобто введено механізм, за яким орендарям у зоні бойових дій або на окупованих територіях орендна плата не нараховується з початку війни. На місцевому рівні органи місцевого самоврядування також ухвалювали рішення про звільнення бізнесу від орендної плати за приміщення, які перебувають у комунальній власності (наприклад, рішенням сільських і міських рад запроваджувались так звані «орендні канікули» на період воєнного стану) [11; 12; 13]. Для майна, що перебуває у приватній власності релокація формально є не обмеженою (власник вільний перевезти своє майно). Водночас, якщо майно перебуває у заставі (наприклад, обладнання придбане в кредит та передане під заставою), не-

обхідною є взаємодія з кредитором (наприклад, банківською установою) для погодження зміни місцезнаходження предмета застави.

З огляду на надзвичайні обставини (повномасштабне вторгнення російської федерації), держава запровадила програму сприяння переміщенню бізнесу. Для координації дій різних органів влади у Міністерстві економіки України (наразі Міністерство економіки, довілля та сільського господарства України) було утворено робочу групу, а по кожній заявці на релокацію бізнесу закріплювався координатор та відповідальна обласна військова адміністрація (з приймаючого регіону), а також координатор від цієї адміністрації. Важливу роль відіграли також органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади на приймаючій території, які сприяли пошуку виробничих площ, забезпеченню підключення необхідних комунікацій та розселенню персоналу тощо [8]. Слід відзначити, що переміщення майна поєднано як приватний інтерес бізнесу, який власне був спрямований на збереження своїх активів, так і публічний інтерес держави та суспільства, який був направлений на необхідність збереження економічного потенціалу. Основна релокації виробничих потужностей відбувалась у перші роки дії відповідної урядової програми релокації, результати якої є досить значними. Так, наприклад тільки за перший рік реалізації цієї програми було переміщено 800 підприємств, із яких 623 вже відновили економічну діяльність [14]. Це підтверджує ефективність комплексу заходів (від логістичних до нормативних).

Необхідно враховувати, що у більшості релокованих підприємств частина майна залишається на тимчасово окупованих територіях або в районах, де тривають бойові дії. Зокрема, частину майна не вдалося перемістити через необхідність термінової релокації, захоплення виробничих чи офісних приміщень військовими формуваннями російської федерації, а також через відсутність технічної чи фізичної можливості вивезення обладнання чи іншого майна. Попри відсутність фактичної можливості користування та розпорядження цим майном, право власності на нього зберігається за підприємством відповідно до українського законодавства. У випадках, коли йдеться про виробничі комплекси чи офісні приміщення, окупаційна влада вдається до незаконних заходів «націоналізації» або передання майна іншим особам, що співпрацюють з окупаційними адміністраціями. У перспективі деокупації відповідних територій постане завдання юридичного підтвердження прав власності, ймовірно через судові механізми та процедури відшкодування збитків за рахунок російської федерації. Вже нині здійснюється документування та фіксація завданих збитків, що слугуватиме доказовою базою для майбутніх позовів.

Водночас, релокація суб'єктів господарювання стосується не лише майна підприємства, а й людей (працівників). Особливу увагу слід приділити питанню переведення працівників. Розпочнемо з юридичних наслідків зміни місця роботи. Коли підприємство змінює локацію, постає питання трудових відносин (чи поїдуть наймані працівники разом із ним?). За загальним правилом переведення працівника на роботу в іншу місцевість допускається лише за його згодою (стаття 32 Кодексу законів про працю України) [15]. При цьому «інша місцевість» визначається як інший населений пункт. Отже, якщо підприємство переїздить в інше місто чи область, працівники мають право відмовитись переїжджати. У разі згоди працівника його переводять на ту саму посаду або пропонують рівнозначну роботу на новому місці (оформлюється заява та наказ про переведення). Якщо ж працівник відмовляється переїхати разом із підприємством, роботодавець вправі розірвати з ним трудовий договір на підставі пункту 6 частини першої статті 36 Кодексу законів про працю України (відмова від продовження роботи у зв'язку з переїздом підприємства) з виплатою вихідної допомоги [15]. Таким чином, можна зробити висновок, що у разі релокації підприємства працівники всупереч їх волі не можуть бути переміщені, своєю чергою, і підприємство не зобов'язане забезпечувати збереження дистанційного робочого місця, у разі припинення економічної діяльності підприємства за попередньою адресою.

Слід підкреслити, що у період воєнного стану діють спеціальні правила, визначені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX [16], якими пом'якшено низку положень Кодексу законів про працю України, що надало роботодавцям більшу гнучкість у вирішенні кадрових питань. Так наприклад, було скасовано обов'язок повідомляти працівника за 2 місяці про зміну істотних умов праці (наразі достатньо зробити це до запровадження нових умов). Також допускається тимчасове переведення працівника без його згоди на іншу роботу (не обумовлену трудовим договором), якщо це необхідно для ліквідації наслідків бойових дій або інших загроз та якщо нова робота не протипоказана за станом здоров'я. Важливим є те, що навіть у цих випадках заборонено переведення без згоди в іншу місцевість, де тривають

активні бойові дії [16]. Отже, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» дозволив роботодавцям більш гнучко змінювати функціонал працівників (наприклад, залучити їх до відновлення пошкоджених об'єктів або до нових ділянок роботи), але водночас не скасував принцип добровільності саме щодо переїзду на інше постійне місце роботи. Крім того, цим законом запроваджено досить цікавий механізм «призупинення дії трудового договору», коли внаслідок бойових дій роботодавець не може забезпечувати роботою і виплачувати зарплату, договір може бути призупинений на час воєнного стану. Зазначений механізм передбачає можливість для працівника тимчасово не виконувати трудові обов'язки, а для роботодавця не здійснювати виплату заробітної плати. Водночас обидві сторони зберігають намір відновити повноцінну співпрацю в майбутньому після стабілізації ситуації в державі, регіоні чи на підприємстві. На практиці призупинення дії трудового договору застосовувалося щодо працівників підприємств, які опинилися на тимчасово окупованих територіях або в зоні бойових дій та не здійснили релокацію.

Умови воєнного стану суттєво трансформували підходи до організації праці, особливо на релокованих підприємствах. Втрата кадрового потенціалу постала як одна з ключових проблем, співмірна з втратою матеріальних ресурсів, що безпосередньо позначається на ефективності економічної діяльності та стійкості бізнесу загалом.

Релокація підприємства може здійснюватися у різних формах. Переміщення може охоплювати весь трудовий колектив або його значну частину, що фактично унеможливує продовження економічної діяльності на попередньому місці. Можливе й часткове переміщення, коли частина персоналу переводиться в іншу місцевість, а інша продовжує працювати на колишньому місці [17].

Щодо працівників, які погодилися релокуватися разом із підприємством, видається наказ про переведення до нової місцевості (або про відрядження, якщо йдеться про тимчасову ротацію). На новому місці за ними зберігаються попередні умови оплати праці та посади, якщо інше не визначено за їхньою згодою. У випадках, коли пропонується нижча посада, змінений функціонал чи знижена оплата, така зміна можлива виключно за згодою працівника. При цьому Кодекс законів про працю України (стаття 114) гарантує збереження середнього заробітку протягом двох тижнів після переведення на нижче оплачувану роботу. Варто також підкреслити, що громадяни, які здійснили переміщення та пройшли реєстрацію як внутрішньо переміщені особи, отримали право на додаткову державну підтримку у вигляді допомоги на проживання. Виплати становили 2000 грн для дорослих та 3000 грн для дітей і осіб з інвалідністю відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20 березня 2022 р. № 332 [18].

Своєю чергою, працівникам, які відмовилися їхати, надається всі належні виплати при звільненні (вихідна допомога при звільненні, компенсація за невикористанні дні відпустки тощо), а надалі такі особи матимуть змогу зареєструватися як безробітні, а відповідно і отримувати державну допомогу по безробіттю відповідно до Порядку надання допомоги по безробіттю, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України [19]. Хоча Порядок надання допомоги по безробіттю визначав особливості її отримання внутрішньо переміщеними особами, а також тими, хто перебуває на територіях територіальних громад, де ведуться воєнні (бойові) дії або які перебувають під тимчасовою окупацією (строки отримання та розміри виплат), водночас доцільно порушити питання щодо підвищення розмірів та строків виплати допомоги по безробіттю для осіб, звільнених із релокованих підприємств (наприклад, протягом одного року з моменту переміщення), а також для колишніх працівників підприємств, що зазнали переміщення.

Релокація суб'єктів господарювання має виразний соціальний вимір, що охоплює питання житла, інтеграції та підтримки працівників. Одним із ключових викликів виступає забезпечення персоналу житлом на новому місці. Зазначений аспект був врахований в урядових програмах, у межах яких обласні військові адміністрації спільно з органами місцевого самоврядування організовували розселення працівників та членів їхніх сімей у гуртожитках, готелях чи приватному секторі, у тому числі на пільгових умовах [8; 20]. З позиції соціально відповідальної поведінки бізнесу роботодавцям доцільно передбачати внутрішні компенсаційні механізми для покриття витрат працівників на оренду житла. У випадках, коли це можливо, може застосовуватися практика надання службового житла, що сприяє збереженню кадрового потенціалу та підвищує рівень соціальної захищеності персоналу [21]. Такі заходи не лише полегшують адаптацію працівників на новому місці, а й підвищують їхню лояльність до підприємства, що, у свою чергу, зміцнює стабільність його функціонування як у період релокації, так і в подальшій діяльності.

Важливим фактором забезпечення стійкості релокованих підприємств стало залучення нових трудових ресурсів, як за рахунок місцевого населення, так і внутрішньо переміщених осіб. У 2022 році Урядом України було запущено програму компенсацій для роботодавців, які наймають на роботу внутрішньо переміщених осіб (виплата 6 500 грн щомісяця за кожну працевлаштовану внутрішньо переміщену особу протягом перших кількох місяців) [22; 23]. Це стимулювало бізнес посилити трудові колективи кваліфікованими кадрами. Крім того, Державна служба зайнятості активно надавала підтримку релокованим підприємствам із підбором нових кадрів на місці та перепідготовкою [24; 25]. Такі заходи полегшують інтеграцію, адже працівники адаптуються до нових умов, громади отримують нові робочі місця, а підприємства – підтримку в налагодженні роботи.

Окремо варто згадати гарантії і компенсації при переїзді працівників, передбачені законодавством ще до запровадження воєнного стану. Стаття 120 Кодексу законів про працю України та положення постанови Кабінету Міністрів України «Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість» №255 від 02 березня 1998 встановлюють, що у разі переведення працівника на роботу в іншу місцевість разом із підприємством роботодавець власним коштом оплачує: а) вартість проїзду працівника і членів його сім'ї до нового місця; б) витрати на перевезення майна (до 500 кг на працівника + 150 кг на кожного члена сім'ї); в) добові за час дороги; г) одноразову допомогу (працівнику – в розмірі місячного окладу, кожному члену сім'ї – 25% цієї суми); д) збереження середньої зарплати за дні збору і влаштування на новому місці (до 6 днів) та за час в дорозі [26]. Ці гарантії є суттєвою підтримкою для працівників, що змінюють місце проживання.

Також слід звернути увагу на додаткові інструменти підтримки працівників, які компанії впроваджували на добровільній основі. До таких заходів належать авансова виплата та збереження заробітної плати на найближчий період, одноразові виплати для покриття витрат на переїзд, пакети екстреної медичної допомоги з необхідними продуктами та засобами першої потреби, а також організація гарячої лінії для співробітників, яка надає консультації з юридичних та імміграційних питань, допомагає у перетині кордону, отриманні медичної чи психологічної допомоги, продовольчої підтримки або пошуку колег [27].

Таким чином, релокація бізнесу здійснюється з урахуванням інтересів як працівників, так і роботодавців, забезпечуючи баланс між збереженням кадрового потенціалу та сталістю діяльності підприємства в нових умовах.

Окремої уваги заслуговує питання зміни адреси ведення діяльності. Юридична адреса (місцезнаходження) підприємства вноситься до Єдиного державного реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (далі – Єдиний державний реєстр) і, як правило, збігається з місцем фактичного управління бізнесом. Також все частіше спостерігаються випадки, коли місце фактичного управління бізнесом відрізняється від місцезнаходження його виробничих потужностей. При переміщенні на нову постійну локацію до іншої адміністративно-територіальної одиниці підприємство зобов'язане внести зміни до Єдиного державного реєстрі, зокрема подати державному реєстратору заяву про державну реєстрацію змін до відомостей про юридичну особу, що містяться в Єдиному державному реєстрі (про зміну місцезнаходження) [28; 29]. В умовах воєнного стану Міністерство юстиції України спростило цю процедуру. Тобто, якщо раніше зміна юридичної адреси могла проводитись тільки через реєстратора за старим місцем, то наразі дозволено подавати документи за місцем релокації (через державних реєстраторів у приймаючих регіонах) або онлайн через портал Дія. Також було скасовано деякі адміністративні збори, що дозволило зменшити фінансове навантаження на бізнес, який вже зазнав ураження.

Наступним кроком є врахування наслідків зміни юридичної адреси для оподаткування. Зміна юридичної адреси підприємства зумовлює зміну його обліку в органах Державної податкової служби. Податкова адреса юридичної особи відтепер закріплюється за новим територіальним органом податкової служби (далі – контролюючий орган). Відповідно, податок на доходи фізичних осіб із заробітних плат найманих працівників, які сплачуються до місцевих бюджетів, тепер надходитимуть до бюджет нового регіону. Це створює проблему для територіальної громади, з якої підприємство вибуло, оскільки вона втрачає відповідні податкові надходження. Щодо інших податків, зокрема податку на прибуток, податку на додану вартість, їх сплата не залежить від місцезнаходження, але змінюється контролюючий орган. Підприємства після переїзду мають повідомити контролюючий орган про зміну місця обліку і можуть пройти звірку стану розрахунків

за податками, аби уникнути накладення штрафів за несвоєчасні подачі звітності у перехідний період.

Окрім податкових питань, релокація підприємства може вимагати оновлення ліцензій, дозволів і банківських рахунків. Якщо діяльність підприємства підлягає ліцензуванню (наприклад, виробництво ліків, охоронна діяльність, перевезення небезпечних вантажів тощо), релокація суб'єкту господарювання може потребувати внесення змін до умов ліцензії – нову адресу виробничих приміщень, складських об'єктів тощо. Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану» від 18 березня 2022 № 314 було передбачено, що у період воєнного стану набуття права на провадження господарської діяльності може набуватись на підставі подання декларації про провадження господарської діяльності (запроваджений заявочний принцип без необхідності отримання відповідних дозвільних документів, ліцензій або інших результатів надання публічних послуг) з початку до Міністерства економіки України (у разі охоронної діяльності до Міністерства внутрішніх справ України), а надалі вже до органів ліцензування. Свого часу суб'єкт господарювання мав змогу подати відповідну декларацію за своїм вибором незалежно від задекларованого (zareєстрованого) місцезнаходження (місця проживання), місця провадження господарської діяльності або місцезнаходження відповідного об'єкта [30].

Будь-яка сучасна господарська діяльність підприємства не можлива без банківського обслуговування. При релокації банківські рахунки підприємства залишаються активними, проте банк має бути поінформований про зміну його юридичної адреси та фактичного місцезнаходження, що також пов'язано із здійсненням первинного фінансового моніторингу, передбаченого статтею 9 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 6 грудня 2019 № 361-ІХ [31]. На практиці деякі підприємства, що мали рахунки у відділеннях банків на тимчасово окупованих територіях, стикнулися з блокуванням доступу до своїх рахунків. Виходом із ситуації було переоформлення рахунку на інше відділення банку в іншій місцевості за заявою суб'єкта господарювання або відкриття нових рахунків. В цілому банківська система України досить швидко адаптувалася, оптимізувавши обслуговування компаній, особливо тих, що були вимушені релокуватися. Зокрема, деякі банківські установи самостійно запропонували клієнтам-юридичним особам замінити фізичне обслуговування через закріплене відділення на сучасну форму - дистанційне обслуговування.

Втім не всі релоковані суб'єкти господарювання одразу змінювали юридичну адресу. Деякі підприємства, розраховуючи на швидке повернення, вирішили зберегти юридичну (податкову) адресу у населеному пункті, з якого відбулася релокація, тоді як у новій територіальній громаді, куди відбулося переміщення, діяли новостворені філії або підприємства продовжували фактично здійснювати господарську діяльність без формального відкриття відокремленого підрозділу в приймаючій громаді.

Законодавство не забороняє таку практику, оскільки підприємство має право здійснювати свою діяльність у будь-якій точці України незалежно від своєї юридичної адреси. Проте такий підхід має низку недоліків, наприклад, можливі труднощі з отриманням кореспонденції (судові повістки, договори, повідомлення чи запити від органів державної влади можуть надходити тільки на юридичну адресу). З огляду на зазначене, переважна частина середніх і великих підприємств у підсумку здійснює перереєстрацію у приймаючій територіальній громаді, змінюючи юридичну адресу. В окремих випадках суб'єкти господарювання застосовують так званий «множинний статус», коли головний офіс переміщується до більш безпечних регіонів України, водночас зберігається чинною попередня юридична адреса та відкриваються філії на випадок можливого повернення після деокупації території. Окремі підприємства зі східних та південних областей, прагнучі забезпечити ефективнішу комунікацію з центральними органами виконавчої влади та міжнародними донорами, відкрили тимчасові офіси у місті Києві, тоді як виробничі потужності розмістили у громадах західних областей [32]. Подібна багаторівнева організаційна управлінська модель засвідчує високу адаптивність бізнесу, проте водночас породжує низку правових питань, пов'язаних із розмежуванням відповідальності та визначенням належної підсудності спорів.

Здебільшого місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування приймаючих громад вимагають від релокованого бізнесу офіційної перереєстрації та зміни юридичної адреси. Такий підхід зумовлений тим, що інструменти місцевої підтримки можуть застосовува-

тися виключно до резидентів відповідної територіальної громади. Крім того, місцева влада зацікавлена у надходженні відповідних податкових та інших обов'язкових платежів до бюджету своєї громади.

Тому постає питання щодо створення Єдиного реєстру переміщених суб'єктів господарювання або запровадження окремого обліку в межах вже існуючого Єдиного державного реєстру. Це дозволить забезпечити системний моніторинг релокованих підприємств, відстежувати їхню діяльність та формувати ефективні механізми державної підтримки, а також донорської.

Наступним важливим аспектом релокації суб'єктів господарювання є розірвання та трансформація зобов'язань. Релокація підприємства зазвичай зумовлює дострокове припинення договірних зобов'язань, пов'язаних із попереднім місцем здійснення своєї економічної діяльності, насамперед договорів оренди виробничих та/чи офісних приміщень, а також земельних ділянок. У випадках, коли орендовані цехи чи офісні приміщення опинилися у зоні бойових дій і стали фактично непридатними для використання, постає питання щодо обов'язку орендаря сплачувати орендну плату. Відповідно до частини шостої статті 762 Цивільного кодексу України, наймач звільняється від плати за користування майном протягом усього часу, коли воно не могло бути використане з причин, за які він не відповідає [33]. Воєнні дії безперечно належать до таких обставин. Отже, якщо приміщення пошкоджене, захоплене окупаційними військами окуповане, знаходиться на тимчасово окупованій території або зоні активних бойових дій або закрите на підставі розпоряджень органів влади, орендар має законне право не здійснювати оплату за відповідний період. Ця норма має імперативний характер і підлягає застосуванню незалежно від наявності чи відсутності у договорі положення про форс-мажор. Судова практика, що сформувалася ще у період проведення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил і отримала подальше підтвердження у 2022–2023 роках, виходить із того, що повне звільнення від орендної плати можливе лише за умови доведення орендарем об'єктивної неможливості користування орендованим майном. Наприклад, у своїх правових позиціях Верховний Суд підкреслює необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між воєнними діями та несплатою орендної плати. Якщо саме військові дії, оголошена та неоголошена війна, воєнний стан тощо безпосередньо унеможливили використання приміщення, орендар звільняється від відповідальності за невнесення орендних платежів [34]. Натомість сам по собі факт війни або воєнного стану не звільняє автоматично від зобов'язання платити, якщо немає прямої перешкоди (адже здійснити оплату технічно можливо в дистанційному форматі). Тому в окремих договорах передбачається компромісне положення, згідно з яким на період дії форс-мажорних обставин (обставини непереборної сили) нарахування орендної плати призупиняється, однак після відновлення доступу до об'єкта орендар зобов'язується відновити здійснення відповідних платежів. Так чи інакше, більшість підприємств, що релокувалися, вийшли з орендних відносин на старому місці достроково. Юридичне оформлення таких випадків здійснювалося переважно шляхом укладення угоди про розірвання договору за взаємною згодою сторін або, рідше, шляхом односторонньої відмови орендаря з посиланням на неможливість виконання зобов'язань у зв'язку зі знищенням об'єкта оренди (ст. 607 Цивільного кодексу України).

Наступною проблемною сферою в умовах релокації підприємств стали договори поставки і підряду. Переривання виробничого процесу та переїзд підприємства часто призводять до порушення строків виконання комерційних (господарських) договорів, зокрема щодо постачання товарів, виконання робіт чи надання послуг.

В таких ситуаціях сторони посилаються на форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили). Торгово-промислова палата України (далі – ТПП) вже 28 лютого 2022 своїм листом № 2024/02.0-7.1 офіційно визнала військову агресію російської федерації форс-мажорною обставиною (обставиною непереборної сили) для бізнесу, яка настала з 24 лютого 2022. Також ТПП рекомендувала його використовувати всім, хто не може виконати зобов'язання [35]. Слід відзначити, що цей лист істотно спростив процедуру, оскільки на період воєнного стану підприємствам не потрібно отримувати окремих сертифікатів для кожного контракту достатньо послатися на нього (лист) з метою відстрочення виконання зобов'язань. Водночас ТПП наголосила, що зазначений документ не звільняє контрагентів від виконання в цілому, а лише підтверджує наявність надзвичайних обставин. Після завершення воєнних дій або нормалізації ситуації сторони зобов'язані або виконати договірні зобов'язання, або належним чином розірвати договір чи змінити його умови. У практиці поширеним є саме механізм трансформації зобов'язань, коли контракти пе-

реглядаються: за домовленістю сторін подовжуються строки, зменшуються обсяги поставок чи коригуються інші істотні умови. З метою належного договірної врегулювання взаємовідносин сторін доцільним є укладення додаткових угод до чинних договорів, у яких чітко фіксується, що у зв'язку із запровадженням воєнного стану строки виконання зобов'язань підлягають перенесенню, а застосування штрафних санкцій за прострочення виконання виключається або не застосовується у зв'язку з настанням обставин непереборної сили (форс-мажору).

Окрім договірних відносин, істотних змін зазнала також сфера кредитних зобов'язань. Підприємства, які мали банківські кредити, унаслідок релокації та загального економічного спаду часто втрачали можливість своєчасно та належним чином обслуговувати свої боргові зобов'язання. У відповідь на ці обставини на державному рівні було запроваджено низку пом'якшувальних заходів. Зокрема, Національний банк України своєю Постановою «Про деякі питання діяльності банків України та банківських груп» від 25 лютого 2022 № 23 дозволив банкам не враховувати несплату за кредитами як прострочення протягом дії воєнного часу та 30 днів після цього, якщо несплата пов'язана із російською агресією [36]. Додатково багато банківських установ у добровільному порядку оголосили кредитні канікули на кілька місяців у 2022 році [37; 38; 39].

Надалі вже 15 березня 2022 Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» № 2120-IX, який встановлював, що у період дії в Україні воєнного стану позичальник звільнюється від відповідальності, визначеної статтею 625 Цивільного кодексу України, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за прострочення виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитодавцем (позикодавцем). Також було встановлено, що неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 року за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами, підлягають списанню кредитодавцем (позикодавцем) [40]. Таким чином, вдалося запобігти хвилі банкрутств через невиконання кредитів. Після поновлення роботи на новому місці підприємства поступово відновлюють платежі, а частину боржників банки рефінансували під державні програми підтримки (наприклад, державна програма «Доступні кредити 5-7-9%») [41].

Водночас поступово формується й судова практика, яка відображає нові реалії виконання зобов'язань під впливом війни. Верховний Суд вже визначився зі своєю позицією, що сертифікат чи лист ТПП сам по собі не є безперечним доказом форс-мажору, він оцінюється судом у сукупності з іншими доказами (фактичними даними про перешкоджання виконанню) [42; 43; 44; 45]. Іншими словами, підприємству у спорі потрібно довести конкретно, як військові події завадили виконати умови конкретного договору. Якщо доведено, суд може звільнити від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань або навіть розірвати договір через об'єктивну неможливість його виконання. Наприклад, господарські суди вже розглядають позови про розірвання договорів оренди, поставки, підяду з мотивів знищення майна чи евакуації виробництва. Поряд із цим у практиці застосовуються й альтернативні механізми врегулювання, зокрема реструктуризація та мирові угоди. Учасники правовідносин при релокації нерідко віддають перевагу переговорам замість тривалих судових спорів. Наприклад, орендодавці та орендарі укладають мирові угоди, за якими тимчасово плата не нараховується, договір продовжує діяти, а питання відновлення платежів відкладається до завершення воєнного стану. Постачальники та покупці нерідко досягають домовленостей про реструктуризацію боргу, що передбачає відтермінування платежів або їх поетапне здійснення. У сфері великих інвестиційних проєктів застосовується принцип «*rebus sic stantibus*» (зміни обставин), який дозволяє переглядати умови контрактів з метою їх збереження, а не розірвання. У низці випадків до процесу залучаються третейські посередники чи медіатори, особливо коли мова йде про міжнародні контракти. В Україні діє Закон «Про фінансову реструктуризацію» від 14 червня 2016 № 1414-VIII [46], дію якого було продовжено, що надає можливість боржникам і кредиторам добровільно узгоджувати умови реструктуризації боргів. Такий механізм є важливим інструментом для релокованих підприємств, оскільки дозволяє уникати банкрутства у період дії воєнного стану.

На законодавчому рівні також було встановлено мораторій на відкриття проваджень у справах про банкрутство під час дії воєнного стану та протягом шести місяців після його завершення у визначених випадках. Зокрема, мораторій застосовується, якщо боржник включений до електро-

ного реєстру учасників відбору та виконавців державних контрактів (договорів) та має діючий контракт з державними замовниками у сфері оборони, або якщо вимоги кредиторів не можуть бути задоволені внаслідок збройної агресії, у тому числі через перебування єдиного майнового комплексу боржника на територіях, де ведуться (велися) бойові дії чи на тимчасово окупованих російською федерацією територіях [47]. Це дає їм шанс відновитися на новому місці і виконати зобов'язання пізніше. Підсумовуючи, слід зазначити, що у сфері зобов'язального права релокація актуалізувала застосування інституту форс-мажору та розвиток гнучких механізмів врегулювання. Замість суворого примусу до виконання сторони дедалі частіше орієнтуються на пошук балансу інтересів, прагнучи мінімізувати втрати, зумовлені надзвичайними обставинами, і водночас зберегти можливість подальшої співпраці.

Держава, підтримуючи процес релокації бізнесу, використовує вже наявні інструменти, ефективність яких була підтверджена як в Україні, так і в інших країнах. Одним із таких інститутів є індустріальні парки або спеціальні правові режими, що передбачають функціонування територій із пільговими умовами оподаткування, митного регулювання тощо. Індустріальні парки створюють сприятливі умови для релокації промислових підприємств та відповідно спрощують релокацію промислових підприємств [48; 49]. Так, відповідно до Закону України «Про індустріальні парки» від 21 червня 2012 р. № 5018-VI визначено, що індустріальний (промисловий) парк - це облаштована відповідною інфраструктурою земельна ділянка, у межах якої учасники (резиденти) індустріального парку здійснюють свою господарську діяльність у сфері промислового виробництва [50]. У 2022 році, реагуючи на виклики повномасштабного вторгнення російської федерації, Верховна Рада України ухвалила пакет стимулюючих законів, що ввели преференції для учасників індустріальних парків [51]. Зокрема, для підприємств – резидентів парків передбачено звільнення від податку на прибуток на 10 років, звільнення від імпортного податку на додану вартість та мита на обладнання, компенсацію відсотків за кредитами на розвиток виробництва тощо [52; 53]. Ці заходи були спрямовані на стимулювання розміщення релокованих виробництв у вже існуючих та новостворюваних індустріальних парках. За даними Міністерства економіки, після початку повномасштабної агресії спостерігався суттєвий інтерес бізнесу до використання індустріальних парків як майданчиків для відновлення діяльності, і значну частину потенційних резидентів становили саме підприємства, переміщені із зон бойових дій [54; 55; 56]. Протягом 2022–2023 років кілька десятків релокованих заводів та цехів розмістили виробничі потужності на територіях індустріальних парків у західних регіонах України й скористалися податковими пільгами та готовою інфраструктурою [57]. Дослідники слушно наголошують, що «індустріальні парки створюють базу для сталого довгострокового розвитку промислового потенціалу конкретного регіону, сприяють створенню нових робочих місць, зниженню імпортозалежності, створенню комфортного ділового середовища, підвищенню інтелектуального потенціалу, а також збільшенню податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів» [58]. Це сприяє стратегії взаємної вигоди, де бізнес отримує державну підтримку, а регіони – інвестиції та нові робочі місця.

Свого часу в Україні функціонували спеціальні (вільні) економічні зони, однак їх було скасовано ще у 2005 році. Водночас у законодавчому дискурсі періодично порушується питання щодо доцільності створення нових спеціальних економічних зон, які могли б бути орієнтовані на стимулювання післявоєнного відновлення та розвитку економіки [59]. Також ця проблематика залишається у фокусі уваги і вчених [60], оскільки такі зони могли б стати привабливими як для іноземних інвесторів, так і для українських підприємств, що здійснили релокацію. Зокрема, серед пропозицій обговорюється ідея запровадження спеціальної економічної зони на південному сході України після деокупації з метою стимулювання повернення бізнесу та відновлення економічної активності на звільнених територіях. Наразі ці ініціативи залишаються на стадії перспективних планів і не закріплені у нормативно-правових актах.

У сучасних умовах формується ще один вимір проблеми тимчасової зміни юрисдикції – переміщення управлінських команд бізнесу за межі держави (зовнішня, міжнародна релокація). Значна частина власників та топ-менеджменту українських компаній виїхала до країн Європейського Союзу, де засновували нові юридичні особи та перенесли частину операційної діяльності. Так, у 2022 році багато українських ІТ-компаній відкрили офіси у Польщі [61], Португалії та Чехії [62], використовуючи їх як альтернативний центр управління операційною діяльністю для забезпечення безперервності бізнес-процесів та доступу до європейських ринків.

У результаті в окремих компаній фактично виникала подвійна управлінська структура, коли релоковане підприємство продовжувало функціонувати в Україні, а паралельно за кордоном діяла дочірня або новостворена компанія з тим самим власником. Подібні конструкції дозволяли зменшувати ризики, оскільки іноземні структури могли залучати фінансування та страхування, які були і є обмежено доступні в Україні (особливо в перші періоди повномасштабного вторгнення російської федерації), а також забезпечувати стабільніші умови роботи з іноземними контрагентами. Для української економіки таке явище означало частковий відтік бізнес-активності за межі держави. Таким чином, перед державою постав виклик забезпечення збереження економічного потенціалу в межах української юрисдикції та створення стимулів для продовження господарської діяльності саме на території України.

Водночас релокація виходить за межі суто корпоративних інтересів і набуває вагомого публічного виміру. Вона безпосередньо пов'язана з економічною безпекою держави, збереженням зайнятості населення та безперервним функціонуванням критичної інфраструктури. Розглянемо основні з них.

Кожне релоковане підприємство – це збережені чи новостворені робочі місця. Для держави в умовах триваючого повномасштабного вторгнення російської федерації надзвичайно важливим є недопущення суттєвого зростання рівня безробіття. Відтак об'єктом публічного інтересу постає ринок праці та забезпечення соціальної стабільності. У цьому контексті релокація бізнесу стала складовою частиною державно підтримки зайнятості.

Важливим об'єктом публічного інтересу при релокації є також енергетична інфраструктура і доступ до комунікацій. У мирний час підключення нового виробництва до мереж могло тривати місяці, натомість у воєнних умовах було запроваджено механізм прискореного підключення, коли місцеві енергопостачальні компанії зобов'язані були пріоритетно забезпечувати електро- і газопостачання релокованих виробництв, особливо якщо йшлося про стратегічні підприємства або виробництва з безперервним циклом. У постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення та застосування граничних величин споживання електричної потужності» № 600 від 24 травня 2024 р. [63] визначено перелік критично важливих споживачів, яким гарантується пріоритетне електропостачання навіть при відключеннях електроенергії. До них віднесено, зокрема, підприємства оборонного комплексу, підприємства, діяльність яких важлива для продовольчої, економічної чи енергетичної безпеки, та підприємства з неперервним циклом виробництва. Очевидно, багато релокованих виробництв (особливо зі східних областей) підпадають під ці критерії, тому в опалювальний сезон 2022–2023 їм обмежували електропостачання мінімально або взагалі не обмежували. Це дозволило уникнути повторної зупинки виробництва вже через енергетичну кризу, пов'язану з цільовими ворожими обстрілами енергетичної інфраструктури [64; 65]. Також для релокованих підприємств важливим є забезпечення засобами зв'язку. Так, наприклад, на Закарпатті для релокованих ІТ-компаній надаються офісні приміщення та коворкінги, які забезпечені охороною, якісним інтернетом тощо [66]. Усе це демонструє, що об'єктом публічного інтересу в умовах релокації стала робота критичної інфраструктури (енергетичні мережі, зв'язок), а самі підприємства, які виробляють суспільно необхідну продукцію, дедалі частіше розглядаються як її елемент. Водночас окремою проблемою стало забезпечення релокованих бізнесів виробничими приміщеннями. У відповідь на цей виклик органи державної влади та органи місцевого самоврядування розробили низку механізмів підтримки, зокрема у низці регіонів використовувалися вільні площі у державній та комунальній власності (заводські цехи, складські комплекси, комунальні будівлі). Такі об'єкти можуть розглядатися як елементи публічного інтересу, адже їх раціональне використання сприяє відновленню економічної активності. Для систематизації цього процесу Уряд України запровадив цифрову платформу на базі «Prozorro.Продажі», яка дозволяє бізнесу знаходити вільні виробничі площі у різних регіонах [67]. Фактично органи місцевого самоврядування почали активно пропонувати власні ресурси, зокрема земельні ділянки, виробничі корпуси та інші інфраструктурні об'єкти, конкуруючи між собою для спонукання переміщення підприємства саме для їх регіону чи конкретної територіальної громади. Це спричинило важливий побічний ефект. Процес релокації став інструментом регіонального розвитку, зокрема для депресивних територій, які до війни характеризувалися низькою економічною активністю. У результаті в невеликих містах західних областей розпочали роботу виробництва, які раніше там були відсутні, що поживило місцеві економіки.

Міжнародна спільнота також внесла суттєвий вклад у збереження українського бізнесу. Наприклад, ще в 2022 Європейський Союз через програму EU4Business (ReACT4UA) започаткував механізми грантової підтримки малого та середнього бізнесу, який зазнав негативного впливу війни, зокрема в регіонах, близьких до лінії фронту [68]. ІОМ реалізувала проект SME Boost, що надає фінансову допомогу до EUR 20 000 підприємствам, які потребують рестарту виробничої діяльності на новому місці [69]. Серед інших ініціатив – гранти до €5000 для мікропідприємців із постраждалих територій у рамках конкурсу EU4Business Grants for Microbusiness [70]. Таким чином, міжнародна підтримка стала одним із ключових інструментів стратегії збереження підприємництва в умовах воєнного конфлікту, підтверджуючи його значення як фундаменту майбутнього економічного відновлення. З гуманітарної точки зору, сприяння у веденні власної справи для внутрішньо переміщених осіб означає зменшення навантаження на благодійні ресурси та пришвидшене соціально-економічне відновлення цих категорій населення. Важливою є також діяльність системи ООН, зокрема, Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (UNDP) реалізує окремі проекти підтримки релокованого бізнесу. Так, у Грузії за фінансування Уряду ФРН започатковано програму підтримки малих підприємств, створених українськими біженцями, що демонструє міжнародну солідарність та прагнення сприяти сталому розвитку українського бізнесу навіть поза межами держави [71].

Отже, до об'єктів публічного інтересу при релокації бізнесу можна віднести: ринок праці (зайнятість), критичну інфраструктуру (енергетика, транспорт, зв'язок), державний фонд майна (ефективне використання державних та комунальних об'єктів), міжнародну допомогу (як ресурс підтримки економіки). Держава прагне уніфіковано й збалансовано управляти об'єктами релокації, щоби досягти головної мети – збереження економічної стійкості у період війни та створення підґрунтя для післявоєнного відновлення.

Конфлікт приватних і публічних інтересів є однією з характерних проблем процесу релокації бізнесу. У ряді випадків інтереси бізнесу, що переміщується, не збігаються з інтересами держави чи місцевих громад. Так, частина власників підприємств віддає перевагу перенесенню виробничого обладнання за кордон, де забезпечуються безпечніші умови. Як вже підкреслювалось, з позиції держави України це небажано, адже призводить до втрати виробництва та податкових надходжень до бюджетів.

Ще один аспект конфлікту полягає у випадках, коли приватний інтерес отримати вигоду стикається з публічним благом. Деякі підприємства можуть розглядати релокацію як підставу для звільнення від виконання окремих договірних чи інших зобов'язань, посилаючись на форс-мажорні обставини. Це, у свою чергу, може використовуватися для розірвання чинних договорів та укладення нових угод на більш вигідних умовах. З правової точки зору така поведінка кваліфікується як зловживання правом, проте довести наявність подібних мотивів у судовому порядку доволі складно. Держава зацікавлена у запобіганні використанню релокації бізнесу як механізму ухилення від відповідальності. Тому у судовій практиці часто перевіряється, чи дійсно обставини війни унеможливили виконання зобов'язання, чи лише зробили його економічно невиконаним. У другому випадку звільнення від відповідальності не надається [72].

Разом із цим проблематика релокації бізнесу виявляє й інші суттєві прогалини правового регулювання, зокрема відсутність чіткого нормативного визначення об'єктів відповідних правовідносин. Наразі у законодавстві не сформульовано легальних дефініцій щодо того, кого слід вважати «релокованим бізнесом» та які його основні активи (об'єкти) беруть участь у процесі. Зокрема, не визначено, чи належать до таких об'єктів нематеріальні активи, як-от торговельні марки чи патенти. Невирішеним залишається і питання втрат, зокрема якщо підприємство здійснило переїзд, але не встигло перевезти архіви або сервери з клієнтськими даними, які були знищені, чи можна розглядати їх як об'єкти релокації та вимагати компенсацію, наприклад, за втрату клієнтського портфеля. Законодавство не дає відповіді й щодо інтелектуальної власності. Так, наприклад, якщо у зоні бойових дій залишалось конструкторське бюро з усією технічною документацією, і постало питання захисту таких напрацювань. Теоретично діє загальний принцип невідчужуваності авторських прав, однак у разі фізичної втрати креслень він виявляється недостатнім. У цьому контексті доцільним видається запровадження норм про державний облік або обов'язкове резервне копіювання критичних технологій у спеціалізованих фондах як елемент їх захисту в умовах війни. Наразі подібні механізми відсутні.

Ще однією нерегульованою сферою є питання повернення підприємств на попередні місця розташування після завершення бойових дій. Попри поширені очікування, що бізнес зможе

відновити діяльність у регіонах, звідки відбувалась первинна релокація, чинне правове поле не передбачає чіткого механізму такого повернення. Залишається відкритим питання, чи матимуть підприємства гарантовані права на відбудовані приміщення та інфраструктуру, а також чи отримають вони пріоритет у післявоєнній відбудові своїх міст у статусі підрядників чи інвесторів. Не менш дискусійним є й сценарій, за якого частина бізнесів остаточно закріпиться на нових місцях, інтегрувавшись у приймаючі громади, які, своєю чергою, можуть бути зацікавлені у їхньому збереженні завдяки пільговим умовам. Таким чином, відсутність законодавчої стратегії реінтеграції релокованих підприємств у регіони походження становить ще одну прогалину правового регулювання, яка наразі перебуває поза активним обговоренням, проте вже потребує наукового та практичного осмислення.

Підсумовуючи, варто зазначити, що діюче нормативне поле не охоплює у повному обсязі всі аспекти об'єктного складу правовідносин релокації. Для усунення прогалин необхідним є ухвалення спеціального закону або ж внесення комплексу системних поправок до чинного законодавства.

Висновки. Аналіз об'єктного складу правовідносин, пов'язаних із релокацією бізнесу, дозволяє зробити низку узагальнень. По-перше, зазначений склад має багаторівневий та комплексний характер. До нього належать матеріальні об'єкти (майно, обладнання, ресурси), трудові об'єкти (праця працівників, робочі місця) та публічні блага (зайнятість, інфраструктура, податковий потенціал регіонів). Релокація в умовах війни охоплює широку систему цивільних, трудових і адміністративних правовідносин, що зумовлює потребу у диференційованому правовому регулюванні кожної з груп об'єктів.

По-друге, об'єкти релокації перебувають у режимі спеціального правового регулювання, обумовленого форс-мажорними обставинами. Визнання воєнних дій обставинами непереборної сили зумовило специфіку виконання договірних зобов'язань (можливість відстрочення повернення майна, призупинення дії договорів), трудових відносин (переведення та призупинення трудових договорів), а також використання публічних ресурсів (безоплатний транспорт, пріоритетне електропостачання). Таким чином, у сфері релокації діють відступи від загальних правових норм, спрямовані на збереження об'єктів та забезпечення їх функціонування.

По-третє, виявлено істотні прогалини у правовому регулюванні. Відсутність єдиного законодавчого акта, що комплексно врегулював би відносини з релокації бізнесу, а також чітких дефініцій і статусів, ускладнює облік та підтримку переміщених підприємств. Додаткового врегулювання потребують питання державної допомоги, податкових і орендних пільг, а також механізмів повернення підприємств на попереднє місце після завершення воєнних дій.

Узагальнюючи, слід констатувати, що релокація бізнесу постає одним із ключових правових феноменів воєнного часу. Вона водночас продемонструвала гнучкість національного законодавства та його фрагментарність. У цьому контексті доцільним є визначення базової категорії – «правовідносини з релокації бізнесу під впливом економічно-небезпечних подій», під якою слід розуміти врегульовані нормами публічного та приватного права суспільні відносини, що виникають у процесі вимушеного переміщення суб'єктів господарювання, їхнього майна, трудових ресурсів та пов'язаних публічних благ з однієї території на іншу під впливом економічно-небезпечних подій, зокрема воєнних дій, з метою забезпечення безперервності господарської діяльності та захисту економічних інтересів держави, суспільства і бізнесу.

Подальший розвиток цієї сфери вимагає уніфікації процедур, нормативного визначення ключових об'єктів і понять, а також створення цілісної законодавчої основи. До першочергових завдань належить створення Єдиного реєстру переміщених суб'єктів господарювання або запровадження окремого обліку в межах Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що забезпечить системний моніторинг діяльності релокованих підприємств і сприятиме формуванню ефективних механізмів державної та донорської підтримки.

Не менш важливим є удосконалення системи соціальних гарантій для працівників релокованих підприємств, включаючи підвищення обсягів і строків виплат допомоги по безробіттю, а також компенсаційні механізми витрат на житло чи надання службових приміщень. Особливої уваги потребує створення державної системи обліку та резервного копіювання критичних технологій як інструмента їхнього захисту. Важливим напрямом є також посилення координаційної функції держави шляхом організації централізованого сервісу підтримки при центральних і місцевих органах влади. Нарешті, доцільним є формування регіональних бізнес-хабів для релокованих під-

приємств (офісних центрів, коворкінгів, індустріальних майданчиків), забезпечених усією необхідною інфраструктурою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів/ М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. етришина. Харків: Право, 2009. 584 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf.
2. Химич І.Г. Державна програма релокації бізнесу в умовах війни. Scientific Collection «InterConf», (120): with the Proceedings of the 1 st International Scientific and Practical Conference «Recent Advances in Global Science» (August 16-18, 2022). Vilnius: Vaiga, 2022. 11–13 p. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/38664/1/%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d1%8f_2022_16-18.pdf.
3. Кірін Р.С., Ширшикова Р.М. Правові аспекти вимушеної релокації підприємств в умовах економічного відновлення держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. № 88 (2). С. 45–56. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.6>.
4. Hudima T.S., Yershova Yu.O., Soshnykov A.O.. Business Resilience Through the Lens of Economically Hazardous Events: the Legal Landscape of Ukraine. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2024. Том 31. № 2. С. 187–206. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-187>.
5. Релокація бізнесу в умовах війни: варіанти та покрокова інструкція. URL: <https://ldn.org.ua/consultations/relokatsiia-biznesu-v-umovakh-viyny-varianty-ta-pokroкова-instruktsiia>.
6. Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 р. № 305. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF>.
7. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2022 р. № 246-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text>.
8. Мінекономіки: Що потрібно знати бізнесу про програму релокації підприємств. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minekonomiki-shcho-potribno-znati-biznesu-pro-programu-relokaciyi-pidpriyemstv>.
9. Про особливості оренди державного та комунального майна у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2022 р. № 634. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2022-%D0%BF#Text>.
10. Уряд врегулював питання оплати за оренду державного та комунального майна у період воєнного стану. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-vrehuliuvav-putannia-oplaty-za-orendu-derzhavnoho-ta-komunalnoho-maina-u-period-voiennoho-stanu>.
11. Про внесення змін до рішення Київської міської ради від 30 березня 2022 року № 4551/4592 «Про деякі питання комплексної підтримки суб'єктів господарювання міста Києва під час дії воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX»: Рішення Київської міської ради від 18.05.2023 р. № 6332/6373. URL: <https://kmr.gov.ua/sites/default/files/6332-6373.pdf>.
12. Про звільнення від орендної плати орендарів майна комунальної власності. URL: <https://ternopilcity.gov.ua/vikonavchiy-komitet/rishennya-vikonavchogo-komitetu-2019/62167.html>.
13. Про звільнення від сплати орендної плати за майно комунальної власності Слов'янської міської територіальної громади: Розпорядження начальника Слов'янської міської військової адміністрації від 27.03.2024 р. № 628. URL: <https://docs.slavrada.gov.ua/dt/535627>.
14. За рік війни в більш безпечні регіони релоковано 800 підприємств, – Тетяна Бережна. URL: <https://me.gov.ua/news/detail?lang=uk-ua&id=a700c206-722a-4752-b5bb-78a1063ae9db&title=zarikviinivbilsh>.

15. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/322-08>.
16. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
17. Єршова Ю. О. Класифікація релокації суб'єктів господарювання через призму нормотворчості. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 136. С. 81–93. <https://doi.org/10.71404/2409-6415.136.10>.
18. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF/ed20220320#Text>.
19. Про особливості реалізації державної політики у сферах зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час воєнного стану та після його припинення або скасування: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 р. № 735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2022-%D0%BF#Text>.
20. Релокація підприємств. URL: <https://dn.gov.ua/ekonomika/malij-ta-serednij-biznes/shchodo-relokatsii-pidpryemstv>.
21. Hudima T., Ustyenko V., Soshnykov A., Olukha V. Housing Reform and Lawmaking in Ukraine: Between European Standards and Domestic Challenges. *European Journal of Sustainable Development*. 2024. Vol. 14. No. 2. P. 841–860. URL: <https://ecsdev.org/ojs/index.php/ejsd/article/view/1726/1673>.
22. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 331. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text>.
23. Мінекономіки: Держава виплатила підприємцям компенсацію за працевлаштування понад 11 тисяч внутрішніх переселенців. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minekonomiky-derzhava-vyplatyla-pidpryiemtsiam-kompensatsiiu-za-pratsevlashtuvannia-ponad-11-tysiach-vnutrishnikh-pereselentsiv>.
24. Підтримка релокованого бізнесу: проблеми, можливості, обговорення. URL: <https://dnpr.dcz.gov.ua/novyna/pidtrymka-relokovanogo-biznesu-problemy-mozhlyvosti-obgovorennya>.
25. Центр зайнятості допомагає релокованим підприємствам з вирішенням питань підбору персоналу. URL: <https://smila-rada.gov.ua/content/centr-zaunyatosti-dopomagaye-relokovanympidpryemstvam-z-vyrishennyam-putan-pidboru>.
26. Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.1998 р. № 255. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/255-98-%D0%BF#Text>.
27. Our support to the people of Ukraine. URL: <https://www.nestle.com/ask-nestle/our-company/answers/nestle-support-ukraine>.
28. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.
29. Зміни до відомостей про юридичну особу, що містяться в ЄДР, у тому числі змін до установчих документів юридичної особи (крім громадського формування). URL: <https://guide.diaa.gov.ua/view/derzhavna-reiestratsiia-zmin-do-vidomostei-pro-iurydychnu-osobu-krim-hromadskoho-formuvannia-ta-relihiinoi-orhanizatsii--shcho-m-7472d45b-ee89-4885-a2ec-af9e5290b4dc>.
30. Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.03.2022 р. № 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D0%BF/ed20250719#Text>.
31. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
32. Demand increasing for high-quality industrial space in Western Ukraine. URL: <https://europaproperty.com/demand-increasing-for-high-quality-industrial-space-in-the-western-ukraine>.

33. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
34. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 27.02.2024 р. по справі № 922/2258/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402250>.
35. Лист Торгівельно-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022. URL: <https://ucsi.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>.
36. Про деякі питання діяльності банків України та банківських груп: Постанова Національного банку України від 25.02.2022 р. № 23. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_25022022_23.
37. Кредити. URL: <https://privatbank.ua/help/credit-holidays>.
38. Банківська система України перестала бути прибутковою після початку війни. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/bankovskaya-sistema-ukrainy-perestala-pribylnoy-1651230333.html>.
39. Ощадбанк запроваджує кредитні канікули для клієнтів ММСБ. URL: <https://www.oschadbank.ua/news/osadbank-zaprovadzue-kreditni-kanikuli-dla-klientiv-mmsb>.
40. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20/ed20220315#Text>.
41. Мінфін: За час дії воєнного стану підприємці отримали 60 317 кредитів на 237,5 млрд грн за програмою «Доступні кредити 5-7-9%». URL: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_zachas_dii_voennogo_stanu_pidpriiemtsi_otrimali_60_317_kreditiv_na_2375_mlrd_grn_zaprogramoiu_dostupni_krediti_5-7-9-4780.
42. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 13.09.2023 р. у справі № 910/7679/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928509>.
43. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 07.06.2023 р. у справі № 912/750/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111457121>.
44. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 07.06.2023 р. у справі № 906/540/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115680867>.
45. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 02.08.2023 р. у справі № 916/1788/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112607541>.
46. Про фінансову реструктуризацію: Закон України від 14.06.2016 р. № 1414-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-19#Text>.
47. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану: Закон України від 13.07.2023 р. № 3249-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-20#Text>.
48. Бойко В., Бойко Л. Індустріальні парки – ефективний механізм залучення інвестицій для відновлення економіки у післявоєнний період. *Економіка та суспільство*. 2023. № 49. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-23>.
49. Індустріальні парки спростять релокацію промислових підприємств під час війни і прискорять відновлення економіки після перемоги – Дмитро Кисилевський. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/industrialni-parki-sprostjat-relokatsiju-promislovikh-pidprijemstv-pid-chas-vijni-i-priskorjat-vidnovlennja-ekonomiki-pislja-peremohi-dmitro-kisilevskij.html>.
50. Про індустріальні парки: Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text>.
51. Зони преференцій: як індустріальні парки та війна змінюють Україну. URL: <https://indparks.in.ua/novynu/zony-preferenczij-yak-industrialni-parky-ta-vijna-zminuyut-ukrayinu>.
52. Індустріальні парки в Україні: податкове стимулювання. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/638982.html>.
53. Податкові пільги для резидентів індустріальних парків в Україні. URL: <https://mostyska-hub.com/tax-benefits>.
54. Індустріальні парки України. URL: <https://me.gov.ua/view/921b538a-a841-4ede-8a33-29c313b81789>.
55. Євчук Л.А., Гусаков Ю.В. Проблеми розвитку індустріальних парків в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №19. С. 47–53. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.19.47>.
56. Бум індустріальних парків в Україні: скільки в це інвестовано та чому лише 37 зі 100 гравців приймають резидентів. URL: <https://mind.ua/publications/20285423-bum-industrialnih-parkiv-v-ukrayini-skilki-v-ce-investovano-ta-chomu-lishe-37-zi-100-gravciv-prijmayu>.

57. «Релоковані підприємства хочуть будуватись тут». Що відомо про розвиток індустріального парку на Буковині. URL: <https://suspilne.media/chernivtsi/264569-relokokovani-pidpriemstva-hocut-buduvatis-tut-so-vidomo-pro-rozvitok-industrialnogo-parku-na-bukovinim>.
58. Горностай Н.І., Михальченкова О.Є.. Світовий досвід розвитку індустріальних парків та їхні переваги для розвитку економіки України. *Наука, технології, інновації*. 2022. № 4. С. 45–51. URL: <http://doi.org/10.35668/2520-6524-2022-4-04>.
59. Проект Закону про запровадження спеціального режиму господарської діяльності на території пріоритетного розвитку у Донецькій та Луганській областях. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73383.
60. Петруненко Я.В. Створення спеціальних (вільних) економічних зон як засіб державного стимулювання економічного розвитку окремих територій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 141–146. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.23>.
61. Де в Польщі відкрилося найбільше українських ІТ-компаній та який у них капітал. URL: <https://dou.ua/lenta/news/ukrainian-it-business-in-poland>.
62. Результати спільного дослідження Sayenko Kharenko та Асоціації «ІТ Ukraine» щодо стану і перспектив релокації ІТ-компаній «Релокація. Новий ІТ-ландшафт України». URL: <https://sk.ua/uk/rezultati-spilnogo-doslidzhennja-sayenko-kharenko-ta-asociacii-it-ukraine-shhodo-stanu-i-perspektiv-relokacii-it-kompanij-relokacija-novij-it-landshaft-ukraini>.
63. Про затвердження Порядку визначення та застосування граничних величин споживання електричної потужності: Постанова Кабінету Міністрів від 24.05.2024 р. № 600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2024-%D0%BF/ed20240524#Text>.
64. Масовані ракетні обстріли енергетичної інфраструктури. URL: <https://mvs.gov.ua/news/obstrili-energeticnoyi-infrastrukturi>.
65. Стабільне проходження минулої зими – перемога для всієї енергетичної галузі. URL: <https://mev.gov.ua/novyna/stabilne-prokhozheniya-mynuloyi-zymy-peremoha-dlya-vsiyeyi-enerhetychnoyi-haluzi>.
66. Огляд реалізації програми релокації підприємств в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-realizatsiyi-prohramy-relokatsiyi-pidpryyemstv-v-ukrayini>.
67. Платформа для релокації бізнесу в безпечніші регіони. URL: https://prozorro.sale/marketplace_landing-page
68. Eu4businesshttps. URL: eu4business.org.ua/en.
69. Sme boost: economic integration of internally displaced persons and business recovery. URL: <https://ukraine.iom.int/sme-boost>.
70. 100 grants of €5,000 each from EU4Business to help Ukrainian microbusiness. URL: <https://euneighbourseast.eu/opportunities/100-grants-of-e5000-each-from-eu4business-to-help-ukrainian-microbusiness>.
71. Celebrating Successful Ukrainian Business Projects in Georgia. URL: <https://www.undp.org/georgia/press-releases/ukrainian-entrepreneurs>.
72. Кібенко О. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf.

УДК 347.736

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.5>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЛІКВІДАЦІЙНОЇ ПРОЦЕДУРИ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО

Забарін А.Ф.,
*аспірант Київського університету права НАН України,
адвокат, арбітражний керуючий
спеціальність 081 "Право"
ORCID: 0009-0006-1189-9703
e-mail: af.zabarin@ukr.net*

Забарін А.Ф. Проблемні аспекти ліквідаційної процедури у справах про банкрутство.

В науковій статті розглянуто та досліджено проблемні аспекти ліквідаційної процедури у справах про банкрутство, як завершальної судової процедури.

Визначено основну мету наукової статті, а також виділено та детально розкрито дві основні функції ліквідаційної процедури у справах про банкрутство.

У статті розкрито правові наслідки визнання боржника банкрутом у відповідності до положень Кодексу України з процедур банкрутства.

Особливу увагу приділено проблемним аспектам правового регулювання ліквідаційної процедури, які мають наслідком зменшення ефективності та результативності дій ліквідатора під час виконання своїх повноважень у справі про банкрутство.

Звернуто увагу на неоднозначність у визначенні підстав для переходу до ліквідаційної процедури та визнання боржника банкрутом. У зв'язку із наведеним, запропоновано внесення відповідних змін до частини 3 статті 49 Кодексу України з процедур банкрутства. Такі зміни також призведуть до узгодження положень статті 39 Кодексу України з процедур банкрутства із статтею 1 Кодексу ("Визначення термінів").

Зазначено, що окрім питання переходу до ліквідаційної процедури, проблемними залишаються інші процедурні питання, пов'язані з відсутністю належної відповідальності посадових осіб банкрута за ухилення від передачі документів та майна банкрута ліквідатора, відсутністю встановлених строків передачі документів між арбітражними керуючими, відсутністю у ліквідатора права запитувати від контрагентів боржника бухгалтерської та іншої документації для здійснення її огляду, зняття засвідчених копій, проведення відповідних експертиз.

Запропоновано посилити відповідальність посадових осіб боржника за ухилення від передачі ліквідатору документів та майна боржника, а також визначити таке ухилення як підставу для покладення солідарної відповідальності на посадових осіб боржника. Також запропоновано введення адміністративної відповідальності з метою додаткового стимулювання посадових осіб банкрута щодо виконання покладених на них статтею 59 Кодексу України з процедур банкрутства обов'язків.

З метою підвищення ефективності ліквідаційної процедури щодо кожної правої проблеми запропоновано проекти відповідних змін до положень профільного Кодексу, зокрема, статей 12-1, 28, 49, 59 Кодексу України з процедур банкрутства та статті 166-16 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: арбітражний керуючий, банкрутство, боржник, ліквідатор, ліквідаційна процедура, законодавчі зміни.

Zabarin A.F. Problematic aspects of the liquidation procedure in bankruptcy cases.

The scientific article examines and analyzes problematic aspects of the liquidation procedure in bankruptcy cases as the final judicial procedure.

The main purpose of the article is defined, and two primary functions of the liquidation procedure in bankruptcy cases are identified and thoroughly explored.

The article elaborates on the legal consequences of declaring a debtor bankrupt in accordance with the provisions of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

Particular attention is given to problematic aspects of the legal regulation of the liquidation procedure, which lead to reduced efficiency and effectiveness of the liquidator's actions in performing their duties in bankruptcy cases.

Attention is drawn to the ambiguity in determining the grounds for transitioning to the liquidation procedure and declaring a debtor bankrupt. In this regard, amendments to Part 3 of Article 49 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures are proposed. These amendments will also align the provisions of this article with Article 1 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures ("Definition of Terms").

It is noted that, in addition to the issue of transitioning to the liquidation procedure, other procedural issues remain problematic, including the lack of proper liability for the debtor's officials for evading the transfer of documents and assets to the liquidator, the absence of established deadlines for transferring documents between insolvency practitioners, and the lack of authority for the liquidator to request accounting and other documentation from the debtor's counterparties for review, obtaining certified copies, or conducting relevant expert examinations.

It is proposed to strengthen the liability of the debtor's officials for evading the transfer of documents and assets to the liquidator and to establish such evasion as a basis for imposing joint and several liability on the debtor's officials. Additionally, the introduction of administrative liability is proposed to further incentivize the debtor's officials to fulfill their obligations under Article 59 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

To address each legal issue and enhance the efficiency of the liquidation procedure, draft amendments to the relevant provisions of the Code are proposed, specifically to Articles 12-1, 28, 49, and 59 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, as well as Article 166-16 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Key words: arbitration manager, bankruptcy, debtor, liquidator, liquidation procedure, legislative changes.

Постановка проблеми. Ліквідаційна процедура у справах про банкрутство є завершальною стадією спрямованою передусім на максимально можливе задоволення грошових вимог кредиторів. Така процедура застосовується судами щодо боржників, платоспроможність яких підтверджена зібраними на попередніх стадіях банкрутної справи доказами та в багатьох випадках є єдиним можливим засобом погашення боргів.

При цьому, деякі положення профільного закону, яким є Кодекс України з процедур банкрутства, не враховують реалії практичного їх застосування та створюють проблеми у правозастосовчій діяльності.

Метою статті є дослідження правових наслідків визнання боржника банкрутом; визначення основної мети ліквідаційної процедури та її функцій; визначення проблемних питань під час переходу до ліквідаційної процедури, а також виявлення та правовий аналіз проблемних аспектів її реалізації; розроблення відповідних пропозицій та проєктів змін до законодавства України в цій частині.

Стан опрацювання проблематики. Ліквідаційна процедура у справах про банкрутство, проблемні аспекти даної судової процедури в різних її аспектах були предметом дослідження таких науковців, як Богатир В.К., Бутирський А.А., Дутка В.В., Жуков С.В., Поляков Б.М., Поляков Р.Б та іншими.

В той же час, велика кількість проблемних аспектів ліквідаційної процедури, з якими на практиці стикаються арбітражні керуючі, які виконують повноваження ліквідаторів, залишаються малодослідженими.

Вказане зумовлює необхідність проведення правового аналізу вказаних аспектів та розроблення наукових пропозицій щодо відповідних законодавчих змін до положень Кодексу України з процедур банкрутства та інших законодавчих актів.

Виклад основного матеріалу. Ліквідаційна процедура боржника є завершальною судовою процедурою у справі про банкрутство юридичної особи, яка вводиться господарським судом в разі неможливості відновлення платоспроможності боржника.

Богатир В.К. пропонує визначення ліквідаційної процедури як останньої (заключної, кінцевої) процедури банкрутства, що проводиться на основі положень Кодексу України з процедур бан-

крутства з урахуванням окремих норм іншого загального і спеціального законодавства, за участі судді та учасників у справі про банкрутство, що має на меті реалізацію майна банкрута, припинення його господарської діяльності та його самого як суб'єкта господарювання зі статусом юридичної особи і максимально можливе задоволення вимог кредиторів [1, с. 184-185].

Основною метою ліквідаційної процедури є формування та реалізація ліквідаційної маси банкрута задля максимально можливого задоволення вимог кредиторів боржника, відновлення платоспроможності якого є неможливим.

Ліквідаційна процедура в банкрутстві має дві основні функції:

задоволення грошових вимог кредиторів за рахунок продажу всіх активів боржника;
припинення неплатоспроможного боржника як юридичної особи.

Перша функція полягає в задоволенні грошових вимог кредиторів за рахунок реалізації усіх активів банкрута, адже з огляду на неплатоспроможність боржника, це залишається єдиним можливим способом погашення кредиторської заборгованості.

Дана функція з огляду на завдання та мету банкрутної процедури є головною.

Як вказують А.А. Бутирський та Л.М. Ніколенко, загалом завданням процедури банкрутства є погашення вимог кредиторів та відновлення платоспроможності боржника [2, с. 27].

Максимальне задоволення грошових вимог кредиторів відповідає інтересам не тільки самих кредиторів, а й безпосередньо зачіпає майнові інтереси працівників боржника, його засновників (учасників), а також самого боржника. Іншими словами в цьому заінтересовані усі сторони та учасники процедури банкрутства.

І це є цілком логічно, адже в разі достатності майна для повного погашення вимог усіх кредиторів, банкрут в силу положень частини 5 статті 65 КУЗПБ вважається таким, що не має боргів і може продовжувати підприємницьку діяльність.

При цьому, господарський суд може постановити ухвалу про ліквідацію юридичної особи, що звільнилася від боргів, лише у разі, якщо залишок її майнових активів є меншим, ніж вимагається для продовження нею господарської діяльності згідно із законодавством.

Друга функція є "санітарною" та полягає в припиненні боржника, як юридичної особи з подальшим внесенням до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань відповідних відомостей.

Дана функція є другорядною та має стимулювати суб'єктів господарювання до ефективного та добросовісного здійснення господарської діяльності в умовах ринкової економіки, до здійснення правильного планування господарської діяльності, відповідального ставлення до розподілу ресурсів юридичної особи.

В разі нехтування законами ринку, а також в разі недобросовісної поведінки, юридична особа може опинитися під загрозою бути визнаною банкрутом та припиненою як юридична особа.

На думку Б.М. Полякова, з огляду на правові наслідки ліквідаційної процедури щодо неплатоспроможної юридичної особи "слід установити обмеження на ліквідацію: стратегічних для економіки країни підприємств, а також підприємств, які забезпечують життєдіяльність територіальних громад, міст і країни, незалежно від форми власності (транспорт, зв'язок, енергетика, металургія, гірничодобувна промисловість, тепло- й водопостачання тощо)" [5].

З вказаною позицію цілком погоджуюся, особливо з урахуванням викликів сьогодення, пов'язаних з військовою агресією з боку РФ, та систематичними обстрілами критичної інфраструктури.

Відповідно до положень Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ), ліквідаційна процедура застосовується у разі, якщо санація не дала результатів або суд визнав відсутність перспектив для відновлення фінансової стабільності боржника (ст. 46 КУЗПБ) [4].

Згідно із частиною 1 статті 59 КУЗПБ з дня ухвали господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури господарська діяльність банкрута завершується закінченням технологічного циклу з виготовлення продукції, припиняються повноваження органів управління банкрута щодо управління банкрутом [4].

Відповідно до частини 1 статті 62 КУЗПБ усі види майнових активів (майно та майнові права) банкрута, які належать йому на праві власності або господарського відання, включаються до складу ліквідаційної маси [4].

Згідно із частиною 1 статті 63 Кодексу України з процедур банкрутства після проведення інвентаризації та отримання згоди на продаж майна ліквідатор здійснює продаж майна банкрута на аукціоні [4].

Як зазначає Б.М. Поляков, у процедурі ліквідації немає фінансового оздоровлення, тут реалізується майно боржника [6, с. 382].

Слід погодитися із думкою І.А. Бутирської, яка зазначає, що повноваження ліквідатора, спрямовані на виявлення майнових активів боржника, є ключовими, оскільки саме від них залежить склад ліквідаційної маси і, відповідно, задоволення вимог кредиторів [3, 123].

Таким чином, ліквідаційна процедура юридичної особи спрямована на максимальне задоволення вимог кредиторів шляхом реалізації майна боржника та розподілу отриманих коштів, а також очищення ринку від неплатоспроможних юридичних осіб.

Проте, на практиці перехід до ліквідаційної процедури супроводжується низкою правових і організаційних проблем, які знижують ефективність банкрутного процесу.

Однією з ключових проблем банкрутного законодавства є неоднозначність у визначенні підстав для переходу до ліквідаційної процедури.

Положення Кодексу України з процедур банкрутства не містять чітких критеріїв, яким має відповідати юридична особа для визнання її банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури.

У зв'язку із цим, вбачається за необхідне внесення відповідних змін до частини 3 статті 49 КУзПБ наступного змісту:

“У підсумковому засіданні господарський суд ухвалює одне з таких рішень:

- постанову про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури, в разі встановлення судом зі звіту розпорядника майна нездатності боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів за рахунок власного майна”.

Викладення вищевказаного пункту частини 3 статті 49 КУзПБ призведе також до узгодження даної статті із положеннями статті 1 Кодексу України з процедур банкрутства (“Визначення термінів”).

Окрім питання переходу до ліквідаційної процедури, проблемними залишаються також інші процедурні питання, які виникають під час виконання ліквідатором відповідних повноважень та підлягають вирішенню шляхом внесення відповідних змін до положень профільного Кодексу.

Передусім, однією із проблем, з якими стикаються арбітражні керуючі під час виконання функцій ліквідатора в процедурі банкрутства є нехтування попередніми керівниками покладеними на них положеннями частини 2 статті 59 КУзПБ обов'язками з передачі бухгалтерської та іншої документації, печаток і штампів, матеріальних та інших цінностей банкрута ліквідатору.

Вказане відбувається у зв'язку із відсутністю конкретної відповідальності за невиконання вимог вищевказаної норми Кодексу.

На практиці це призводить до істотного звуження можливостей ліквідатора в питаннях стягнення дебіторської заборгованості банкрута, повернення майна боржника з володіння третіх осіб, а також проведення інвентаризації та продажу майна банкрута на аукціоні.

За таких умов на думку автора необхідним є внесення відповідних законодавчих змін та викладення другого речення частини 2 статті 59 КУзПБ в наступній редакції:

“У разі ухилення від виконання зазначених обов'язків відповідні посадові особи банкрута несуть зобов'язання щодо відшкодування збитків, завданих таким ухиленням та є підставою для покладення на посадових осіб боржника солідарної відповідальності за незадоволення вимог кредиторів. В разі пошкодження або втрати майна банкрута внаслідок непередачі його ліквідатору, посадові особи боржника компенсують вартість знищеного або втраченого майна банкрута в повному обсязі”.

З метою додаткового стимулювання посадових осіб до виконання вищевказаних зобов'язань необхідним на думку автора є також доповнення положень статті 166-16 Кодексу України про адміністративні правопорушення частиною третьою наступного змісту:

“Умисне непередання посадовими особами протягом встановлених Кодексом України з процедур банкрутства строків бухгалтерської та іншої документації, печаток і штампів, матеріальних та інших цінностей ліквідатору банкрута, -

тягне за собою накладення штрафу від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік”.

Чинним законодавством не встановлено право ліквідатора під час виконання відповідних повноважень витребувати оригінали бухгалтерських документів від контрагентів банкрута на час

проведення ліквідаційної процедури для здійснення їх правового аналізу, виготовлення засвідчених копій, проведення відповідних експертиз тощо.

У зв'язку із цим автором пропонується доповнити частину 1 статті 12-1 КУзПБ наступним реченням:

“Арбітражний керуючий, який виконує повноваження ліквідатора має право за запитом витребувати оригінали договорів з усіма додатками, інші первинні документи (товарно-транспортні накладні, акти виконаних робіт, податкові накладні, сертифікати якості, тощо) від контрагентів банкрута в разі ухилення посадовими особами боржника від їх передачі. Такі документи надаються ліквідатору для огляду, знімання з них засвідчених копій, а також можуть надаватися ліквідатором для проведення відповідних експертиз. Після вчинення усіх необхідних дій, арбітражний керуючий зобов'язаний повернути отримані оригінали відповідному контрагенту в розумні строки.”

Проблемним залишається також питання відсутності в КУзПБ строків передачі документів боржника від арбітражного керуючого, якого було відсторонено судом до новопризначеного. При цьому, такі строки не встановленні щодо усіх стадій процедури банкрутства, а не виключно щодо ліквідаційної.

Відсутність чітко визначених строків і процедур передачі справ між арбітражними керуючими призводить до затримок під час виконання відповідних повноважень, у тому числі, пов'язаних зі стягненням дебіторської заборгованості, поверненням майна боржника та здійснення його реалізації.

У зв'язку із наведеним пропонується доповнити статтю 28 КУзПБ частиною 5 наступного змісту:

“Арбітражний керуючий якого відсторонено від виконання повноважень зобов'язаний передати новопризначеному арбітражному керуючому зібрані ним під час виконання повноважень документи у 15-ти денний строк з дня призначення нового арбітражного керуючого”.

Встановлення чітких термінів передачі документів та матеріалів банкрутної справи сприятиме пришвидшенню такої передачі та зменшенню випадків зловживання з боку арбітражних керуючих.

Такі законодавчі зміни не потребують додаткового фінансування з державного бюджету, натомість нададуть можливість узгодити положення профільного Кодексу з потребами правозастосування.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що хоча ліквідаційна процедура як правовий інститут не є новим, і до вступу в силу положень Кодексу України з процедур банкрутства правове регулювання здійснювалося іншими законодавчими актами, станом на сьогоднішній день він містить цілий ряд неузгодженостей та законодавчих прогалин.

Передусім, однією з ключових проблем банкрутного законодавства є неоднозначність у визначенні підстав для переходу до ліквідаційної процедури, а саме відсутність чітких критеріїв, яким має відповідати юридична особа для визнання її банкрутом.

Потребують відповідних законодавчих змін також положення Кодексу України з процедур банкрутства щодо питань передачі документів та майна боржника посадовими особами банкрута, а також передачі документації між арбітражними керуючими.

З метою посилення відповідальності за невиконання відповідних обов'язків необхідним також внесення відповідних змін до Кодексу України з адміністративних правопорушень.

Визначення у статті неузгодженості в чинному законодавстві України не можуть бути вирішені виключно на рівні Верховного Суду шляхом ухвалення правових висновків щодо застосування норм матеріального та процесуального права.

У зв'язку із цим, необхідним є внесення відповідних законодавчих змін до статей 12-1, 28, 49, 59 Кодексу України з процедур банкрутства, а також до статті 166-16 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Зазначені законодавчі зміни сприятимуть підвищенню дієвості та ефективності ліквідаційної процедури, в тому числі в аспекті діяльності арбітражних керуючих під час виконання повноважень ліквідатора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богатир В.К. Ліквідаційна процедура – заключна процедура у справах про банкрутство: монографія; за ред. докт. юрид. наук, професора Б.В. Дерев'янка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 210 с.

2. Бутирський А.А., Ніколенко Л.М. Виплата винагороди арбітражному керуючому у справі про банкрутство: теоретичні і практичні проблеми. *Економіка та право*. 2021. № 2. С. 25–32.
3. Бутирська І.А. Повноваження ліквідатора щодо виявлення майнових активів банкрута у конкурсному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 120–123.
4. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19, ст. 74.
5. Поляков Б.М. Принцип доміно, або Як КзПБ може спровокувати ланцюгове падіння підприємств країни. *Закон і бізнес*. № 30 (1432). 03.08–09.08.2019. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/138714.html>.
6. Поляков Б.М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2011. 560 с.

УДК 346.1+340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.6>

СТРАТЕГІЧНЕ СУДОЧИНСТВО (STRATEGIC LITIGATION) У СУДІ ЄС ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ АДАПТАЦІЇ ГОСПОДАРЬСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS COMMUNAUTAIRE

Кулик О.І.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник відділу
проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0003-1195-9869
e-mail: Kulyk0001@gmail.com

Кулик О.І. Стратегічне судочинство (strategic litigation) у Суді ЄС як орієнтир для адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire*.

Стаття присвячена стратегічному судочинству (strategic litigation) у Суді ЄС як орієнтиру для адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire*. Актуальність теми пояснюється тим, що зацікавлені особи мають можливість ініціювати розгляд справи в Суді ЄС для отримання бажаної судової практики з метою досягнення стратегічної мети впливу на *acquis communautaire*, що виходить за межі захисту індивідуальних інтересів. Метою статті є конкретизація поняття й визначення ролі стратегічного судочинства у суді ЄС як орієнтиру для адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire*. У дослідженні зроблено висновок, що в якості орієнтиру для адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire* стратегічне судочинство в Суді ЄС постає як використання зацікавленими особами, насамперед корпораціями, інституту позовів з метою досягнення цілей, що виходять за межі індивідуальних інтересів та позитивного результату в конкретній справі, та передбачають вплив на *acquis communautaire* для створення більш сприятливих економічних умов.

Встановлено, що з точки зору впливу на господарське законодавство особливий інтерес представляють саме дії корпорацій, адже з-поміж інших суб'єктів вони відіграють провідну роль у стратегічному судочинстві: мають значну заінтересованість та достатній капітал для ініціювання і супроводу стратегічних судових процесів.

Наближення господарського законодавства України до *acquis communautaire* має відбуватись під впливом ретельного аналізу практики Суду ЄС – мають бути враховані ухвалені рішення, а також слід прогнозувати можливий майбутній вплив стратегічних судових процесів на *acquis communautaire*. Українські суб'єкти господарювання, невдоволені локальною політикою, після успішної євроінтеграції отримають інструмент для впливу через стратегічне судочинство як на законодавство України, так і на законодавство всього ЄС. Водночас вплив іноземних суб'єктів господарювання в Україні також може бути суттєвим, адже стратегічні судові процеси в Суді ЄС, ініційовані іноземними суб'єктами господарювання, можуть опосередковано вплинути на господарські відносини в Україні в разі прийняття Судом ЄС відповідного рішення.

Ключові слова: стратегічне судочинство, Суд Європейського Союзу, *acquis communautaire*, судовий активізм, «правова мобілізація».

Kulyk O.I. Strategic litigation in the EU Court as a benchmark for adapting Ukraine's commercial legislation to the *acquis communautaire*.

The article is devoted to strategic litigation in the EU Court as a guideline for adapting Ukraine's commercial legislation to the *acquis communautaire*. The relevance of the topic is explained by the fact that interested parties have the opportunity to initiate proceedings in the EU Court of Justice in order to obtain the desired case law with the aim of achieving the strategic goal of influencing the *acquis communautaire*, which goes beyond the protection of individual interests.

The purpose of the article is to specify the concept and define the role of strategic litigation in the EU Court as a guideline for adapting Ukraine's commercial legislation to the *acquis communautaire*. The study concludes that, as a benchmark for adapting Ukrainian economic legislation to the *acquis communautaire*, strategic litigation in the EU Court of Justice appears to be the use by corporations of the institution of lawsuits to achieve goals that go beyond individual interests and a favorable outcome in a specific case, and influence the *acquis communautaire* to create more favorable conditions for economic activity. It has been established that corporations play a leading role in strategic litigation, as they have sufficient capital to initiate and support strategic litigation.

The approximation of Ukraine's economic legislation to the *acquis communautaire* should be based on a thorough analysis of the practice of the EU Court of Justice – existing decisions should be taken into account, and the possible future impact of strategic litigation on the *acquis communautaire* should be anticipated. In particular, given that Ukrainian economic entities will gain an additional means of influencing legislation through strategic litigation after successful European integration. First and foremost, Ukrainian economic entities dissatisfied with local policy will gain a tool for influencing both Ukrainian legislation and EU legislation through strategic litigation. At the same time, the influence of foreign economic entities may also be significant, as strategic litigation in the EU Court of Justice initiated by foreign economic entities may indirectly affect economic relations in Ukraine if the EU Court of Justice adopts a relevant decision.

Key words: strategic litigation, Court of Justice of the European Union, *acquis communautaire*, judicial activism, legal “mobilization”.

Постановка проблеми. Триваюча євроінтеграція обумовлює необхідність адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire*. Однак термін *acquis communautaire* охоплює, окрім законодавства, також і прецедентне право Суду Європейського Союзу (далі – Суд ЄС) [1, с. 150]. На принциповому значенні практики Суду ЄС як у правовій системі ЄС, так і третіх держав, що наближують своє законодавство до права ЄС, наголошується в Рекомендаціях для українських органів державного управління щодо наближення до права ЄС, адже чимало фундаментальних принципів права ЄС, у тому числі такі, що визначають його застосування на національному рівні (верховенство, пряма дія та відповідальність держави), були розроблені в прецедентному праві [2, с. 46].

Стороною у Суді ЄС можуть бути не лише національні уряди та інституції ЄС, а й, у певних випадках, – фізичні чи юридичні особи, і тому наявна можливість з боку зацікавлених фізичних чи юридичних осіб ініціювати розгляд справи в Суді ЄС для отримання бажаної судової практики з метою досягнення стратегічної мети впливу на *acquis communautaire*, що виходить за межі захисту індивідуальних інтересів. Такі судові процеси отримали назву *strategic litigation* – стратегічне судочинство чи стратегічні судові процеси. У світлі наведеного, при наближенні господарського законодавства до *acquis communautaire* набирає актуальності питання практики Суду ЄС, яка формується під впливом стратегічного судочинства.

Метою цієї статті є конкретизація поняття й визначення ролі стратегічного судочинства у суді ЄС як орієнтиру для адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire*.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика стратегічного судочинства привертає увагу багатьох науковців, переважно зарубіжних. Відсутність єдності поглядів на стратегічне судочинство призвело до появи різних тлумачень цього поняття.

На думку К. Ван дер Паса (Van der Pas) стратегічний судовий процес – це юридична процедура, що реалізується через судовий механізм як засіб для досягнення цілей, що полягають у створенні змін (наприклад, юридичних, політичних, соціальних) поза межами окремого випадку або індивідуальних інтересів [3, с. 126-127]. М. Рамсден (Ramsden) та К. Гленділ (Gledhill) також акцентували на тому, що важлива роль стратегічного судочинства полягає у досягненні широко-

го кола соціальних ефектів, включно зі створенням передумов для зміни суспільних настроїв та здійснення політичних реформ [4, с. 30]. Подібна позиція простежується й у Б. Гесса (Hess), який відзначив, що у стратегічних судових процесах позови подаються з ширшими політичними амбіціями, найчастіше з метою сприяння суспільним та правовим змінам [5, с. 3].

П. Цебулак (Sebulak) та співавтори визначили стратегічне судочинство формою «правової мобілізації», за якої учасники для досягнення широких політичних, соціальних або економічних цілей, які можуть варіюватися від опору ринковому регулюванню або політичної агітаційної кампанії до простого «випробування закону» [6, с. 800].

У посібнику Європейської мережі органів з питань рівності «Equinet» зазначається, що стратегічне судочинство – це метод, який використовується для відбору відповідних справ для розгляду в суді з метою, щоб рішення у таких справах мали позитивний вплив на розвиток законодавства й політики, а також створили прецедент для вирішення подібних справ [7, с. 9].

Усі наведені визначення не є взаємовиключними, а, скоріше, доповнюють одне одного й підкреслюють багатогранність явища. В українській науці стратегічне судочинство практично не отримало уваги. Певний внесок в розвиток цього питання був зроблений Т.В. Комаровою, яка звернула увагу, що групи корпоративних повторювальних гравців, до яких перш за все належать представники великих фінансових корпорацій, які заінтересовані у «стратегічних судових процесах», вступають у судові процеси в Суді ЄС у випадках, коли держави-члени не виконують свої зобов'язання за правом ЄС чи ухвалюють стосовно них невігідні рішення [8, с. 320]. Проте, досліджень стратегічного судочинства в контексті наближення господарського законодавства України до *acquis communautaire* наразі немає, що пояснює наукову новизну цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Чимало ключових судових рішень, що сприяли європейській інтеграції, були результатом стратегічних судових процесів. Досягнення правових, політичних або соціальних змін через Суд ЄС було способом досягнення мети, який не викликав гострих дебатів у законодавчому процесі ЄС. Т. Павоне (Pavone) підсумував: «Європа значною мірою була побудована юристами, які перетворили державні судові органи на передавальні ремені, що зв'язують громадянське суспільство з наднаціональними інституціями» [9, с. 5].

Як і будь-який інший судовий орган, Суд ЄС є реактивною інституцією: він не може генерувати судову практику за власною ініціативою, але його можливо підштовхнути до цього, тобто «мобілізувати» [10, с. 381]. Така «мобілізація» може впливати на управління тією мірою, в якій вона може успішно формувати процеси розробки правил [11, с. 18]. Основною формою «правової мобілізації» є судові процеси, які найчастіше проводяться з стратегічною ціллю отримання сприятливого рішення для зміни законодавства та політики, забезпечення належного тлумачення та виконання законів або виявлення прогалини в чинному законодавстві. Судові рішення також можуть використовуватися для тиску з метою зміни політики [12, с. 190].

Можливо погодитись, що стратегічне судочинство в Суді ЄС є формою «правової мобілізації», що полягає у створенні зацікавленими особами сприятливої для себе судової практики, яка, при цьому, виходить за межі приватного інтересу у конкретній справі, що і додає такому судочинству «стратегічності». Визначальною ознакою для виявлення стратегічного судочинства є насамперед мета ініціювання судового процесу, яка може бути встановлена шляхом аналізу позовних вимог та суб'єктного складу сторін спору.

А. Фішер-Лескано (Fischer-Lescano) підкреслює, що прикметник «стратегічний» зазвичай вживається в тривіальному сенсі, адже всі судові процеси можна класифікувати як стратегічні, оскільки майже всі рішення приймаються з чіткими цілями, ґрунтуючись на раціональному міркуванні щодо того, як їх досягти. Таким чином, на думку автора, навіть поразки можна прикрасити як успішно реалізовані стратегії, спрямовані на викриття певного класу законів або привернення уваги громадськості до певних питань [13, с. 300]. У свою чергу Р. Гілсон (Gilson) доводить, що судовий процес є стратегічним за умови, що його метою є не відстоювання приватного інтересу, а забезпечення бізнес-переваги [14, с. 885].

Т.В. Комарова мету стратегічного судочинства звузила до захисту інтересів позивачів-корпорацій, адже зазначила, що таке судочинство ініціюється, коли держави-члени не виконують свої зобов'язання за правом ЄС, через що у корпорацій виникають перешкоди на ринку, або ж коли інститути ЄС ухвалюють стосовно них невігідні рішення [8, с. 320].

Проаналізовані підходи до тлумачення стратегічного судочинства підкреслюють, що суб'єктний склад сторін спору не обмежується лише корпораціями. Виділяють три типи учасників судочинства:

вих стратегічних процесів: 1) одноосібні позивачі; 2) неурядові організації (громадські об'єднання); та 3) корпорації, тобто організації, які представляють промисловий сектор або працівників певного сектора [6, с. 811-812]. Однак, для аналізу можливого впливу на господарське законодавство особливий інтерес представляють саме стратегічні судові процеси, ініційовані корпораціями, адже їх позови направлені, як правило, на зміну парадигми економічної політики ЄС. Варто при цьому зазначити, що в термінології США і деяких західноєвропейських країн корпорація – поняття узагальнюючого характеру, що означає юридичну особу, організацію [15, с. 415, 416], а тому в цьому дослідженні при використанні терміна «корпорація» використовується саме таке значення, як узагальнююче поняття для суб'єктів господарювання, що мають значну вагу у певному секторі економіки.

Так, корпорації, порівняно з переважною більшістю індивідуальних позивачів та неурядових організацій, мають значну заінтересованість та більше ресурсів для ініціювання і супроводу стратегічних судових процесів, володіють достатнім ресурсом, зокрема, для залучення найвищого рівня правничої допомоги.

З урахуванням тези про провідну роль корпорацій, в якості орієнтиру для адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire* стратегічне судочинство в Суді ЄС постає як використання зацікавленими особами, насамперед корпораціями, інституту позовів з метою досягнення цілей, що виходять за межі індивідуальних інтересів та позитивного результату в конкретній справі, та передбачають вплив на *acquis communautaire* для створення більш сприятливих економічних умов.

Як приклад стратегічного судового процесу, що ініціювався корпорацією з метою впливу на господарське законодавство, можливо привести справу «Arcelor SA проти Європейського Парламенту та Ради» № T-16/04, яка слухалась Судом ЄС. Позов спрямований на оскарження Директиви № 2003/87/ЄС від 13 жовтня 2003 р., що встановлює систему торгівлі квотами на викиди парникових газів у ЄС та пов'язана з імплементацією Кіотського протоколу. Як зазначено в рішенні Суду ЄС від 2 травня 2010 р., Позивач належить до закритої категорії, що складається з обмеженої кількості виробників чавуну та сталі, на яких впливають норми вищезгаданої директиви. Позивач зазначав, що у глобальному масштабі європейські виробники чавуну та сталі стикаються з жорсткою конкуренцією з боку виробників із третіх країн, які не ратифікували Кіотський протокол. Отже, європейські виробники чавуну та сталі є єдиними компаніями, які несуть додаткові виробничі витрати внаслідок імплементації Кіотського протоколу [16].

Навіть попри те, що корпорація «Arcelor SA» була єдиним позивачем, аргументація її правової позиції підкреслює «стратегічність» процесу, адже, окрім порушення власних прав та інтересів, «Arcelor SA» посилалась на загальне економічне становище європейських виробників чавуну та сталі. Тобто, хоч мотивація корпорації-позивача і зводилась до порушення її власних прав, але стратегічна мета та бажані наслідки, скоріше, полягали у змінах, що виходять за межі окремого випадку, і спрямовані на дерегулювання металургійної промисловості з урахуванням системи квот на викиди парникових газів в ЄС.

Примітний також інший приклад реалізації стратегічного судочинства корпорацією, як такий, що використовувався в якості лобістського інструмента у політичній діяльності з метою опосередкованого впливу на державу-члена ЄС, де такий суб'єкт просував свої інтереси. У справі «US Steel Košice v Commission» № T-27/07 позивач просив скасувати рішення Комісії від 29 листопада 2006 р. щодо національного плану розподілу квот на викиди парникових газів на період 2008-2012 років, про який Словаччина повідомила відповідно до Директиви № 2003/87/ЄС [17, с. 25]. Цей позов, вочевидь, пов'язаний узгодженістю з позицією Уряду Словаччини, адже в той саме день Уряд Словаччини подав практично ідентичний позов до Суду ЄС (справа T-32/07) [18, с. 29].

Загалом позови, що пов'язані Директивою № 2003/87/ЄС набули поширення в Суді ЄС, і принаймні частина з них мала характер «стратегічних». С. Флеракерс (Fleerackers) узагальнила позови до Суду ЄС де предметом було оскарження положень Директиви № 2003/87/ЄС за характером сторони у спорі і дійшла висновків, що найбільше звертались представники таких секторів: енергетична промисловість; державний сектор; гірничодобувна промисловість; чорна металургія; хімічна промисловість; авіація; целюлозно-паперова промисловість; міжгалузєва промисловість; кольорові метали; харчова промисловість; індивідуальні; громадські інтереси; шинна промисловість; деревообробна промисловість [19, с. 881].

Наведена вибірка хоч і стосується конкретного питання, проте дає певне уявлення про галузі економіки, де корпорації активно реалізують можливості впливу на ті положення господарського законодавства, що створюють для них несприятливі умови.

З урахуванням позиції В.А. Устименка про необхідність застосування національними правозастосовчими органами практики Суду ЄС як джерела національного права [20, с. 431], видається, що наближення господарського законодавства України до *acquis communautaire* має відбуватись під впливом ретельного аналізу практики Суду ЄС – мають бути враховані ухвалені рішення, а також слід прогнозувати можливий майбутній вплив стратегічних судових процесів на *acquis communautaire*.

Українські суб'єкти господарювання, невдоволені локальною політикою, після успішної євроінтеграції отримують інструмент для впливу через стратегічне судочинство як на законодавство України, так і на законодавство всього ЄС. Водночас вплив іноземних суб'єктів господарювання в Україні також може бути суттєвим, адже стратегічні судові процеси в Суді ЄС, ініційовані іноземними суб'єктами господарювання, можуть опосередковано вплинути на господарські відносини в Україні в разі прийняття Судом ЄС відповідного рішення.

Висновки. Отже, в якості орієнтиру для адаптації господарського законодавства України до *acquis communautaire* стратегічне судочинство в Суді ЄС постає як використання зацікавленими особами, насамперед корпораціями, інституту позовів з метою досягнення цілей, що виходять за межі індивідуальних інтересів та позитивного результату в конкретній справі, та передбачають вплив на *acquis communautaire* для створення більш сприятливих економічних умов.

З точки зору впливу на господарське законодавство особливий інтерес представляють саме дії корпорацій, адже з-поміж інших суб'єктів вони відіграють провідну роль у стратегічному судочинстві: мають значну заінтересованість та достатній капітал для ініціювання і супроводу стратегічних судових процесів.

Наближення господарського законодавства України до *acquis communautaire* має відбуватись під впливом ретельного аналізу практики Суду ЄС – мають бути враховані ухвалені рішення, а також слід прогнозувати можливий майбутній вплив стратегічних судових процесів на *acquis communautaire*. Українські суб'єкти господарювання, невдоволені локальною політикою, після успішної євроінтеграції отримують інструмент для впливу через стратегічне судочинство як на законодавство України, так і на законодавство всього ЄС. Водночас вплив іноземних суб'єктів господарювання в Україні також може бути суттєвим, адже стратегічні судові процеси в Суді ЄС, ініційовані іноземними суб'єктами господарювання, можуть опосередковано вплинути на господарські відносини в Україні в разі прийняття Судом ЄС відповідного рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Cao D. *Translating law*. Clevedon: Multilingual Matters, 2007. 189 p.
2. Рекомендації для українських органів державного управління щодо наближення до права ЄС. Київ. 2018. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/legal_approximation_guidelines_ukr_new.pdf (дата звернення: 09.10.2025).
3. Van der Pas K. Conceptualising strategic litigation. *Oñati Socio-Legal Series*. 2021. Vol. 11, Issue 6. P. 116–145. URL: <https://doi.org/10.35295/osls.iisl/0000-0000-0000-1226> (дата звернення: 09.10.2025).
4. Ramsden M., Gledhill K. Defining Strategic Litigation. *SSRN Electronic Journal*. 2019. URL: <https://ssrn.com/abstract=3467034> (дата звернення: 09.10.2025).
5. Hess B. Strategic Litigation: A New Phenomenon in Dispute Resolution. *SSRN Electronic Journal*. 2022. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4107384> (дата звернення: 09.10.2025).
6. Cebulak P., Morvillo M., Salomon S. Strategic Litigation in EU Law: Who does it Empower? *German Law Journal*. 2024. Vol. 25, special issue 6. P. 800–821. URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2024.56> (дата звернення: 09.10.2025).
7. Strategic litigation: handbook. European Network of Equality Bodies. 2017. URL: https://equineteurope.org/wp-content/uploads/2018/05/equinet-handbook_strategic-litigation_def_web-1.pdf (дата звернення: 09.10.2025).
8. Комарова Т.В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС: монографія / Т.В. Комарова. – Харків: Право, 2018. – 528 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/e60/monograph_Komarova%20T.V..pdf (дата звернення: 09.10.2025).

9. Pavone T. The Ghostwriters: Lawyers and the Politics behind the Judicial Construction of Europe. *SSRN Electronic Journal*. 2022. URL: <https://ssrn.com/abstract=4249417> (дата звернення: 09.10.2025).
10. Passalacqua V. Who Mobilizes the Court? Migrant Rights Defenders Before the Court of Justice of the EU. *Law and Development Review*. 2021. URL: <https://doi.org/10.1515/ldr-2021-0102> (дата звернення: 09.10.2025).
11. Cichowski R. The European Court and Civil Society: Litigation, Mobilization and Governance. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491924>. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=2kvDT4CSZo8C&oi=fnd&pg=PA3&dq=Mobilizing+European+law&ots=xEXf1XJeWw&sig=OFc8yMdURa_4G07Wvdk01s0RC58&redir_esc=y#v=snippet&q=economic&f=false (дата звернення: 09.10.2025).
12. Fuchs G. Strategic Litigation for Gender Equality in the Workplace and Legal Opportunity Structures in Four European Countries. *Canadian Journal of Law and Society / Revue Canadienne Droit et Société*. 2013. V. 28, special issue 2. P. 189–208. URL: <https://doi.org/10.1017/cls.2013.21> (дата звернення: 09.10.2025).
13. Fischer-Lescano A. From Strategic Litigation to Juridical Action. *Interdisciplinary Studies in Human Rights*. Cham, 2021. P. 299–312. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-73835-8_15 (дата звернення: 09.10.2025).
14. Gilson R. J. The Devolution of the Legal Profession: a Demand Side Perspective. *Maryland Law Review*. 1990. Volume 49, issue 4. URL: <http://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol49/iss4/3> (дата звернення: 09.10.2025).
15. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [редкол. вид.: Тацій В.Я. та ін.]; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2016. Т. 15: Господарське право / [редкол.: В.А. Устименко (голова) та ін.]. 2019. 780.
16. Judgment of the General Court (Third Chamber) of 2 March 2010. Arcelor SA v European Parliament and Council of the European Union. Case T-16/04. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=T-16/04> (дата звернення: 09.10.2025).
17. Action brought on 7 February 2007 – US Steel Košice v Commission Parties (Case T-27/07). *Official Journal of the European Union*. 2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=uriserv%3АОJ.C_.2007.069.01.0025.01.ENG (дата звернення: 09.10.2025).
18. Action brought on 7 February 2007 – Slovakia v Commission (Case T-32/07). *Official Journal of the European Union*. 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:069:FULL> (дата звернення: 09.10.2025).
19. Fleerackers S. Hidden in Plain Sight? Corporate Strategic Litigation in the EU Emissions Trading System. *German Law Journal*. 2024. Vol. 25, Special issue 6. P. 873–892. URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2024.65> (дата звернення: 09.10.2025).
20. Устименко В.А. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості: монографія / Володимир Устименко; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України». Київ: Академперіодика, 2025. 452 с. URL: <https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/256/Ustymenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 09.10.2025).

УДК 346+347

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.7>

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ СПІЛЬНИХ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Петухова Н.О.,
здобувачка СО «Доктор філософі»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Петухова Н.О. Поняття та зміст правового режиму спільних майнових прав інтелектуальної власності у сфері господарювання.

У статті проаналізовано поняття та зміст правового режиму спільних майнових прав інтелектуальної власності у сфері господарювання. Досліджено особливості правового регулювання спільного володіння об'єктами інтелектуальної власності в умовах сучасного розвитку господарських відносин. На основі позицій вчених доведено неможливість повного отождолення майнових прав інтелектуальної власності із речовими правами. Встановлено, що основними правомочностями при здійсненні спільних майнових прав інтелектуальної власності є використання, розпорядження та захист. Обґрунтовано необхідність удосконалення правового механізму регулювання спільних майнових прав інтелектуальної власності, запропоновано системний підхід до їх правової характеристики.

Так, належне правове регулювання господарської діяльності є одним з головних чинників успішного бізнес-проекту. Розширення господарської діяльності, збільшення її прибутковості також залежить від своєчасного реагування власників бізнесу на зміни сьогодення, що, зокрема, передбачає включення інтелектуальної власності у виробництво. Очевидним також є те, що командний підхід дає можливість створити унікальний продукт, оскільки останній є синтезом різноманітних ідей та методів, які підкріплені виробничими можливостями декількох суб'єктів. Однак спільна діяльність потребує більш детальної нормативної бази по її регулюванню, що обумовлюється необхідністю збалансування інтересів, прав та обов'язків декількох суб'єктів.

Ризики, які існують у зв'язку з побоюваннями неефективного вирішення правових питань між співвласниками є сповільнюючим, а подекуди блокуючим фактором розвитку господарської діяльності. На сьогодні, не дивлячись на розуміння важливості співпраці різних за напрямком діяльності господарюючих суб'єктів, правова база не містить потрібних за обсягом та якістю норм, які б її врегулювали. Крім того, динамічний розвиток науки, невідпинна модернізація, новітні технології, в сукупності із таким феноменом як швидке застарівання ще здавалося б вчора нових програм, методів, винаходів тощо в сукупності зі зростаючою вимогливістю споживачів вказують на необхідність створення такої нормативної бази, яка б була якнайбільше універсальною і для умов сьогодення, і для майбутнього. Конкретні правила поведінки у бізнес-середовищі обов'язково повинні ґрунтуватися на глибокому та однозначному розумінні таких базисних елементів як поняття та правова природа юридичних елементів. Тому спільне володіння майновими права інтелектуальної власності має бути зрозумілим колу суб'єктів, що дотичні в силу відповідної діяльності до нього, насамперед через розкриття його змісту та сутнісного бачення – природи юридичної субстанції.

Ключові слова: інтелектуальна власність, правовий режим, спільні майнові права інтелектуальної власності, суб'єкт господарювання, сфера господарювання, добросовісна конкуренція, верховенство права.

Pietukhova N.O. Concept and content of the legal regime of joint property rights of intellectual property in the field of economic.

The article analyzes the concept and content of the legal regime of joint property rights of intellectual property in the field of economic activity. The peculiarities of legal regulation of joint ownership of

intellectual property objects in the context of modern economic development are examined. Based on the positions of scholars, it is proven that it is impossible to fully equate the property rights of intellectual property with real (tangible) rights. It is established that the main powers in the exercise of joint property rights of intellectual property are use, disposal and protection. The necessity of improving the legal mechanism for regulation joint property rights of intellectual property is substantiated, and a systematic approach to their legal characterization is proposed.

Proper legal regulation of economic activity is one of the main factors of a successful business project. The expansion of economic activity, the increase in its profitability also depends on the timely response of business owners to changes in today, which, in particular, involves the inclusion of intellectual property in production. It is also evident that the team approach makes it possible to create a unique product, since the latter is a synthesis of various ideas and methods, which are supported by the production capabilities of several entities. However, joint activities require a more detailed regulatory framework for its regulation, which necessitates the balancing of interests, rights and obligations of several subjects.

The risks that exist due to fears of ineffective resolution of legal issues between the co-owners are a slowing down and sometimes blocking factor in the development of economic activity. Today, despite the understanding of the importance of cooperation between business entities of different areas of activity, the legal framework does not contain the necessary norms in terms of volume and quality that would regulate it. In addition, the dynamic development of science, relentless modernization, the latest technologies, coupled with such a phenomenon as the rapid obsolescence of new programs, methods, inventions, etc., which would seem to have become more common yesterday, coupled with the growing demands of consumers, indicate the need to create a regulatory framework that would be as universal and universal as possible for the conditions of the present, and for the future. Specific rules of conduct in the business environment must be based on a deep and unambiguous understanding of such basic elements as the concept and legal nature of legal elements. Therefore, the joint ownership of intellectual property rights should be understandable to the range of subjects that are involved in it by virtue of the relevant activity, primarily through the disclosure of its content and essential vision – the nature of the legal substance.

Key words: intellectual property, legal regime, joint property rights of intellectual property, business entity, field of business, fair competition, rule of law.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нормотворчості назріла необхідність модернізації чинного економічного законодавства та формування нової правової бази, яка б сприяла розвитку господарського сектора економіки. Розробка конкретних норм закону потребує ґрунтовного розуміння природи правових елементів, адже відсутність останнього унеможливує забезпечення верховенства права, створення несуперечливої, довготривалої та ефективною законодавчої бази.

Суб'єкти, які залучають інтелектуальну власність у свій бізнес, мають суттєву перевагу перед тими, хто цього не робить. Інтелектуальна власність забезпечує унікальність товарів та послуг, й цим посилює конкурентоспроможність компанії, виділяє її з-поміж інших, приваблює більше споживачів. Так, захищена торговельна марка забезпечує стабільність позицій на ринку, зміцненню довіри споживачів, формуванню іміджу компанії. Наявність патентів дає змогу укладати ліцензійні договори, отримувати прибуток від передання права користування, тобто є чинником, що підвищує цінність бізнесу.

Колективна праця із взаємодією декількох різних суб'єктів в умовах швидкого розвитку різноманітних галузей сприяє якісному новому результату у виді товарів та послуг. Однак спільна діяльність потребує більш ретельного правового врегулювання спільних майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності. Чинне законодавство цього не забезпечує, а тому є необхідність у розробці положень, що враховують специфіку інтелектуальної власності в контексті спільних прав. У цьому напрямку потребує дослідження сутність та зміст режиму спільних майнових прав інтелектуальної власності, розкриття їх особливостей задля подальшого наповнення національного законодавства сучасними і адекватними правовими положеннями. А останнє, в свою чергу, сприятиме активізації діяльності підприємств, стимулюванню процесів комерціалізації прав інтелектуальної власності.

Метою дослідження є правова характеристика поняття та змісту правового режиму спільних майнових прав інтелектуальної власності у сфері господарювання.

Стан опрацювання проблематики наразі залишається недостатнім. Чинне національне законодавство не розкриває поняття і змісту правового режиму спільних майнових прав інтелектуальної власності. Ця невизначеність впливає як на потужних представників бізнесу, так і на суб'єктів мікропідприємництва, заснованого на ініціативі окремої фізичної особи. Ситуація є настільки невизначеною, що на сучасному етапі питання виникають навіть щодо можливості вирізнити наявність спільних майнових прав інтелектуальної власності з-поміж інших. Для усунення білих плям, що стосується спільних майнових прав інтелектуальної власності потребується системний підхід за участі як науковців-теоретиків, так і юристів, що безпосередньо з практичної сторони обізнані з нюансами питання. Такі вчені як В. Дмитришин, О. Гоцанюк, Ю. Румянцев, О. Харитонова, І. Якубівський та інші досліджували різні аспекти проблематики природи майнових прав інтелектуальної власності. Проте, такий чинник як множинність суб'єктів майнових прав не брався до уваги; дослідження здійснювалися в руслі одноосібного володіння правами, тож існуючі на сьогодні напрацювання хоча й слугують орієнтиром напрямку цього дослідження, але є недостатніми для розуміння природи спільних прав інтелектуальної власності.

Вклад основного матеріалу. Термін «режим» часто зустрічається в законодавчих актах, навчальній та науковій літературі. Проте, його застосування поширене у різному контексті і є настільки багатоманітним, що науковці вже тривалий час дискутують щодо розуміння поняття «правовий режим».

В Академічному тлумачному словнику поняття «режим» визначається як державний лад, спосіб правління; точно встановлений розпорядок життя, праці, відпочинку та ін.; система заходів, правил, запроваджуваних для досягнення певної мети; певні умови, необхідні для забезпечення роботи, функціонування, існування чого-небудь [1]. Отже вбачається, що таке поняття застосовне у різноманітних сферах людського життя, зокрема й тих, що є дотичними до права. Із вказаного слідує, що поняттю «режим» притаманні такі властивості як структурованість, послідовність складових елементів (способи, заходи, методи, умови тощо), що існують задля досягнення певної мети. Вбачається, що суть поняття «режим» містить в собі завдання досягнути визначеної упорядкованості дій на шляху до встановленої мети, іншими словами – «розкласти все по полицкам і отримати результат». При цьому, також має бути передбачено форму закріплення визначених правил, щоб вони були зафіксовані, і за потреби – доведені до відома колу певних суб'єктів. Тож наступним доцільно поєднати поняття режиму із такою ознакою як «правовий».

Правовий режим, як зазначає Д. Коссе, обумовлений насамперед інтересами держави, суспільства, волею законодавця, а також специфікою та характером суспільних відносин, що вимагають до себе особливих підходів, форм і методів правового врегулювання, особливого юридичного інструментарію для своєї організації [2, с. 118]. Через категорію правових режимів фактично здійснюється регулювання суспільних відносин [2, с. 114].

На переконання Л. Вакарюк, правовий режим ґрунтується насамперед на закономірностях суспільного розвитку, політичному, економічному, соціальному, культурному устрою суспільства і держави в цілому, менталітеті правотворців, правовій політиці держави, її історичному розвитку [3, с. 199-200].

Зміст таких думок вказує на підхід, згідно якого правове регулювання у вигляді норм права є вторинним по відношенню до правового режиму, а останній є субстанцією, що виникла в результаті еволюції людської діяльності і може існувати у різноманітних сферах. При цьому правові правила є необхідною умовою існування власне певного правового режиму. На противагу попередньому, ряд вчених розглядає правовий режим як сукупність норм права, на основі і завдяки яким існують згідно визначених у законодавстві правил суспільні відносини. Так, наприклад, А. Славко сприймає правовий режим як сукупність правовідносин щодо реалізації норм права, які визначають правовий статус певного об'єкта, порядок певної діяльності тощо [4, с. 59].

І. Соколова дійшла висновку, що особливість правового режиму як різновиду соціального полягає в тому, що він заснований на праві – створюється, закріплюється, регулюється правовими нормами. Правові режими забезпечують стійке нормативне регулювання певного виду суспільних відносин, сприяють оптимальному використанню юридичного інструментарію. При цьому поняття правового режиму не може збігатися з визначенням системи права чи сукупності нормативно-правових актів; його не можна ототожнювати з поняттям «механізм правового регулювання» [5].

Н. Коваленко пропонує загальну категорію правового режиму розглядати як нормативно закріпленій винятковий порядок державного регулювання особливих суспільних відносин, який

об'єктивується через структуровану сукупність різноманітних регулятивно-правових методів, комплекс котрих визначено специфікою відносин, що регулюються [6, с. 257].

На думку Г. Якимчук, правовий режим більшою мірою означає принципи, умови, правові межі реалізації суб'єктом його правового статусу, передусім прав і обов'язків, встановлених у законодавстві [7, с. 16]. А. Яковлев вважає, що ключовим для розуміння правового режиму є характеристика способів, методів і типів правового регулювання. На його думку, основними способами є дозвіл, заборона, зобов'язання. До допоміжних відносять надання пільг, заохочення, застосування позитивної дискримінації, пом'якшення юридичної відповідальності тощо [8, с. 82].

Таким чином, постає питання, що було першим – суспільні відносини, які потребують встановлення правил, чи встановлені правила, які породили новий вид суспільних відносин? Скоріше за все, що обидві позиції істинні щодо певного етапу розвитку людства і в певному розрізі правовідносин, адже виникнення нових – потребує встановлення відповідних правил, а нові прописані правила (які узгоджуються з потребами суспільства і формами комунікації) неминуче призведуть до їх використання, а отже – до виникнення нових правовідносин. Розуміння того, що інтелектуальна власність не може безпечно існувати та розвиватися в середовищі, що не регулює відносини за її участі, стимулює відповідне законодавство. Так, наприклад, держава, маючи важелі імперативного впливу в змозі сформулювати правовідносини на основі нових правових норм. Метою цього, насамперед, може слугувати безпека та економічна стабільність всередині країни. Натомість диспозитивні відносини, яким притаманне вільне волевиявлення та відсутність примусу, виникають самі по собі, орієнтуючись на взаємовигоду й те, щоб не йти всупереч існуючим законам та моралі. Останні за умови масового поширення та потенційного успіху (саме такими є відносини з інтелектуальною власністю) створюють потребу їх законодавчого врегулювання.

Тож, з наведеного кола думок про сутність правового режиму можна виокремити його основні найбільш суттєві ознаки: 1) породжує нові суспільні відносини або формується задля впливу на вже існуючі суспільні відносини; 2) має на меті регулювання суспільних відносин; 3) існує у формі правил, які закріплені у чинному законодавстві, які стосуються кола суб'єктів, що задіяні у певних правовідносинах; 4) відповідає вимогам системності, структурованості, логічної послідовності методів та способів регулювання діяльності фізичних та юридичних осіб. Правовий режим забезпечується державою, встановлюється уповноваженими органами шляхом впровадження обов'язкових до виконання правил, що відображаються в нормативно-правових актах та які мають на меті регулювання в юридичній площині різноманітних сфер діяльності та відносин фізичних, юридичних осіб та держави. Держава за допомогою правових норм, які за своїм змістом мають дозвільний, заборонний, зобов'язальний характер окреслює межі можливої поведінки суб'єктів з метою як реалізації ним можливостей для сталого та успішного розвитку бізнесу, так і дотримання балансу інтересів такої особи та публічних і державних інтересів.

Правовий режим у сфері господарювання обумовлюється специфікою діяльності господарюючого суб'єкта – діяльністю, яка концентрується на приватному інтересі (хоча одночасно мають місце й публічні інтереси), та суб'єктом правовідносин – юридичною особою або фізичною особою-підприємцем в контексті взаємодії з громадянами, іншими господарюючими суб'єктами та державою. Оскільки йдеться про правовий режим майнових прав інтелектуальної власності, то головну роль у визначенні його специфіки відіграють нематеріальні властивості об'єкта інтелектуальної власності, особливість та можливість їх використання у господарській діяльності, підстави набуття таких прав та засоби їх реалізації.

Майнова основа є одним з головних базисів розвитку господарювання, а майнові права інтелектуальної власності – один з елементів цієї основи. Наукові дослідження у напрямку питання належності майнових прав інтелектуальної власності до майна суб'єкта господарювання сформували досить сталу та неоспорювану позицію щодо віднесення їх до такої категорії. Наприклад, В. Щербина доходить висновку, що у сфері господарювання майном господарського призначення слід вважати сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів [9, с. 199-200]. Також Н. Борсук та В. Кикоть доводять у своєму дослідженні, що економічне поняття «нематеріальні активи» включає всі види майнових прав, які входять до майна суб'єкта господарювання, зокрема майнові права інтелектуальної власності [10, с. 231]. Проте, дискусійність породжує невизначеність змісту майнового права інтелектуальної власності.

сті, оскільки речові правомочності володіння, користування та розпорядження речовим майном (через які розкривається суть речового права) не можуть аналогічним чином відноситись до майнових прав інтелектуальної власності в силу нематеріальної природи об'єктів права інтелектуальної власності.

Частина 1 ст. 424 ЦК України вказує, що до майнових прав інтелектуальної власності відносяться: право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

У контексті наведених у законі правомочностей слід зазначити про думку О. Харитонової, яка відрізняється від суті, закладеної у ст.424 ЦК України. Так, науковиця зазначає, що предметом права інтелектуальної власності є відносини інтелектуальної власності, що виникають стосовно володіння, користування та розпорядження результатами інтелектуальної, творчої діяльності [11, с. 87].

Ю. Румянцев також дотримується схожої позиції, зазначаючи, що юридичним змістом права інтелектуальної власності є: право володіння результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право користування (безпосереднє використання за допомогою передання) результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право розпорядження (опосередковане використання) результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право легітимації результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності [12, с. 165].

Позиції науковців свідчать про існуючі суттєві відмінності в розумінні сутності (правової природи) прав інтелектуальної власності. О. Харитонова наголошує, що у відносинах інтелектуальної власності одні особи ставляться до творчих результатів як власники, а всі інші особи ставляться (мають ставитися) до цих самих результатів як до чужих і повинні утримуватися від зазіхань на них [13, с. 82]. З висловлюваннями О. Харитонової перегукується думка К. Косяченко, згідно якої «... поняття «право інтелектуальної власності» та складові його правомочності щодо володіння, користування та розпорядження в сукупності з усією нормативною базою, що забезпечує їх застосування в економічній діяльності, являють собою інститути, якими власність як цивільно-правова категорія реалізується у реальній господарській практиці... Об'єктивізація результатів творчої діяльності та залучення їх до цивільного обігу не свідчить про повне ототожнення результатів творчої діяльності та речей, оскільки це було б штучним і не мало наукової цінності ... [14, с. 120]. Проте сутнісна близькість інтелектуальної власності та речової власності є безперечною» [14, с. 121].

О. Кохановська висновує, що до нематеріальних результатів, якими є всі продукти інтелектуальної праці, неприйнятною є правомочність володіння: не можна здійснювати фізичне володіння ідеями, образами тощо [15, с. 56].

Досліджуючи природу майнових прав на об'єкти промислової власності О. Гоцанюк вказав на очевидність того, що майнові права на об'єкти промислової власності не можуть повністю ототожнюватися з речовим правом власності. Правомочність володіння, користування та розпорядження у традиційному їх розумінні не можуть існувати стосовно таких об'єктів [16, с. 44]. Безумовно, досить складно уявити процес володіння ідеальними об'єктами, як то ідеї, погляди, творчий замисел, технічне рішення тощо [16, с. 43].

Як бачимо, правомочності використання об'єкта інтелектуальної власності та розпорядження майновими правами інтелектуальної власності прямо визначаються у законодавстві та є зрозумілими щодо їх суті. Характеристикою правомочностей є їх виключність, тобто повна і беззаперечна приналежність лише конкретній особі. У більшості випадків така особа одна, проте специфічні правовідносини допускають існування декількох суб'єктів, обсяг виключних прав яких є рівним (або близьким до рівних, з деякими відмінностями). Таким чином, виключність є властивістю майнових прав інтелектуальної власності – права використання та права розпорядження. Правомочність володіння до змісту майнових прав інтелектуальної власності не відноситься. Це можна пояснити на прикладі такого об'єкта інтелектуальної власності як літературний або музичний твір. Так, оприлюднення твору доводить його до відома певному колу осіб, тобто не лише автор, але й інші особи отримують у своє знання (в результаті прочитання, прослуховування) цей твір – об'єкт інтелектуальної власності. Це означає, що автор – особа, яка наділена майновими правами щодо твору, фактично поширила створене шляхом розповсюдження мистецького об'єкту. На початку будучи єдиним, хто про нього знає (тобто фактично володіє), у подальшому – поділи-

лася своїм знанням з іншими; фактично притримати при собі об'єкт інтелектуальної власності не можливо; інформація при поширенні «вислизає» з панування і відповідно володіння творця. Але з цього не слідує, що творець позбавляється можливості контролювати рух такої інформації при комерційному розповсюдженні матеріального носія, в якому втілена інтелектуальна власність. Саме в можливості такого контролю та праві отримувати вигоду від використання об'єкта інтелектуальної власності криється ключ до розуміння виключності прав творця.

Отже, власність на речі та інтелектуальна власність (а отже і майнові права на неї) є різними, не пов'язаними між собою видами майнових прав. Обидва належать до майна. Однак інтелектуальну власність не потрібно вважати різновидом власності в класичному розумінні. Разом з тим, це не є перешкодою для того, щоб віднести її до майна, як і для того, щоб поширювати на неї певні правила, що існують для речових прав.

О. Качур висловила позицію, згідно якої основу правового режиму майнових прав інтелектуальної власності суб'єктів господарювання становлять виключні права на об'єкт інтелектуальної власності, а сам правовий режим майнових прав інтелектуальної власності у сфері господарювання дослідниця визначила як порядок регулювання (правила), що виражений у комплексі правових засобів, які спрямовані на забезпечення і гармонізацію приватних і публічних інтересів у сфері введення цих прав до господарського обороту, шляхом встановлення своєрідного набору дозволів, зобов'язань і заборон задля створення сприятливих умов для розвитку відповідних відносин [17, с. 59].

Правовий режим майнових прав у сфері господарювання доповнюється особливістю їх суб'єкта – суб'єкта господарювання. Цей чинник впливає і на особливості набуття та здійснення майнових прав інтелектуальної власності, які належать спільно декільком особам, з яких хоча б одна є суб'єктом господарювання.

Наступним важливим чинником, який потрібно взяти до уваги при розкритті суті та природи досліджуваного поняття, є спільність – наявність прав декількох суб'єктів щодо одного об'єкта інтелектуальної власності.

У главі 26 Цивільного кодексу України [18] містяться положення, якими регламентується порядок здійснення права спільної власності. Її положення є загальними щодо усіх видів майна - речей. Про майнові права інтелектуальної власності тут не згадується, й окремих норм, з яких би стало зрозуміло, чи застосовується інститут спільної власності до правовідносин, де їх об'єктом є майнові права інтелектуальної власності, немає. Відповідно до ч. 1 ст. 419 ЦК України (щодо співвідношення права інтелектуальної власності та права власності), право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного.

У статті 355 ЦК України міститься визначення поняття права спільної власності: майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно). Тут же виділено два види спільної власності – спільної часткової та спільної сумісної. Презюмується, що спільна власність є частковою, лише якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність.

Щодо власності на речі та речові права, ЦК України визначає спільну сумісну та спільну часткову власність (ст. 355 ЦК України). Спільною сумісною власністю є власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності. Для нього характерна множинність суб'єктів і єдність об'єкта. Розмір частки права власності на спільне майно встановлюється тільки у випадку поділу спільної сумісної власності чи виділу з неї. Тобто право спільної сумісної власності є безчастковим (бездольовим) правом спільної власності. Розпорядження майном, що належить учасникам права спільної сумісної власності, здійснюється за спільною згодою всіх співвласників, яка припускається, незалежно від того, ким з учасників спільної власності вчиняється правочин щодо розпорядження спільним майном [19, с. 29].

У ЦК України в контексті майнових прав інтелектуальної власності, які належать кільком особам, йдеться не про спільну власність, а про спільні права. Так, стаття 428 ЦК України говорить, що право інтелектуальної власності, яке належить кільком особам спільно, може здійснюватися за договором між ними. У разі відсутності такого договору право інтелектуальної власності, яке належить кільком особам, здійснюється спільно. Тобто, щодо речових об'єктів застосовується інститут спільної власності, а щодо майнових прав інтелектуальної власності – «спільність прав». Лексична схожість понять пов'язана з прикметником «спільний». Однак юридично – це різні інститути.

В. Крат звертає увагу на відокремленість режимів належності майнових прав декільком особами, зазначаючи, що цьому в різних сферах приватного права законодавець конструює відповідні правові режими і з урахуванням сутності прав, «збудовані» відповідні конструкції. Зокрема, в сфері речового права – спільна власність (часткова та сумісна) (глава 26 ЦК); в сфері зобов'язального права – зобов'язання із множинністю осіб (статті 540–544 ЦК); в сфері інтелектуальної власності – спільність прав (стаття 428 ЦК) [20].

Питання постає в тому, чи можливо, і якщо - так, то у якій частині за аналогією з правилами, застосованими до режиму спільних речових прав, застосувати такі ж або схожі до майнових прав інтелектуальної власності. Майнові права інтелектуальної власності є комплексом виключних прав розпорядження, використання; володілець таких прав також уповноважений вчиняти дії на їх захист. Загалом, спільність прав, про яку зазначено у ст. 428 ЦК України, означає повну рівність позицій різних суб'єктів відносно одного об'єкта прав.

Для кращого розуміння суті правового режиму спільних майнових прав інтелектуальної власності, підемо від зворотнього і проаналізуємо можливість поділу спільних прав за аналогією з поділом на частки права спільної речової власності.

У концепції речового права береться до уваги структура речі. Так, у ч. 2 статті 183 ЦК України встановлено поняття неподільної речі - річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення. Якщо виділ у натурі частки зі спільного майна не допускається згідно із законом або є неможливим (ч. 2 ст. 183 ЦК), співвласник, який бажає виділу, має право на отримання від інших співвласників грошової чи іншої матеріальної компенсації вартості його частки (абз. 1 ч. 2 ст. 364 ЦК). Разом з тим, факт неподільності речі вказує на неможливість реального виділення часток, однак допускає поділ в ідеальних частках. Мета – не допустити втрати об'єкта права, а для дотримання прав співвласників застосовується інститут грошової компенсації.

Стосовно майнових прав інтелектуальної власності виникає питання щодо обсягу прав, якими наділений кожен з суб'єктів спільних прав; яким чином такий обсяг визначається, чи може бути обмежений; які шляхи реалізації визначених прав. З огляду на неподільність нематеріального за своєю сутністю результату інтелектуальної власності поняття спільності прав скоріше слід вважати тотожним поняттю рівності прав, тобто їх однакового обсягу та змісту.

Майнові права інтелектуальної власності загалом є цілісними правами, їх подільність недопустима без втрати комплексу правомочностей, що формують зміст таких прав. Комплекс базових складових, які формують правомочності щодо майнового права інтелектуальної власності, є нерозривним і неподільним, їх поділ означатиме «знищення» майнового права інтелектуальної власності.

Більш детально це можна проілюструвати на прикладі неподільності винаходу. Згідно ч. 5 ст. 6 Закону України «Про винаходи і корисні моделі» обсяг правової охорони, що надається, визначається формулою винаходу або корисної моделі. Формула винаходу (корисної моделі) повинна виражати його суть, базуватися на описі і викладатися у визначеному порядку ясно і стисло (ч. 8 ст. 12 Закону). Згідно абз. 8 ч. 2 ст. 28 Закону, процес, що охороняється патентом, визнається застосованим, якщо використано кожен знак, включений до незалежного пункту формули винаходу, або ознаку, еквівалентну їй.

І. Якубівський також наголошує на неподільності об'єкта патентного права та неможливості передання майнових прав на частину об'єкта, оскільки суть винаходу (корисної моделі) виражається сукупністю суттєвих ознак, необхідних для досягнення технічного результату, що його забезпечує винахід (корисна модель). Якщо сукупність таких суттєвих ознак поділити на частини, то втрачається суть винаходу, корисної моделі, промислового зразка [21, с. 20-21]. Однак В. Дмитришин вважає, що права, які випливають із патенту, можуть бути подільними і повинні мати змогу бути предметом цивільного обороту. Так, права, які становлять зміст патенту і виражені у його формулі, не можуть бути поділені. Проте права, які випливають із патенту, можуть бути подільними і повинні мати змогу бути предметом цивільного обороту. Також вказує, що, наприклад, право перешкоджати використанню може бути передане спеціалізованим компаніям, які можуть займатися такою діяльністю професійно та будувати бізнес саме на захисті прав на патенти [22, с. 52-53]. З приводу останнього слушною є думка І. Коваль та К. Оверковського, які вважають що тут мова йде не про поділ суб'єктивного права, а про реалізацію права на захист іншою особою – представником, управителем тощо [23, с. 30]. Так, дійсно у випадку порушення майнового права лише суб'єкт такого права може визначитися з тим, чи дійсно він вважає наяв-

ним порушення, й у подальшому вживати дій на захист свого права. Якщо ж припустити, що право на захист (і лише це право) передано іншій особі, то не вбачається за можливе стверджувати, що вона знатиме про порушення права. Для ефективного та своєчасного реагування на порушення майнових прав потрібна тісна взаємодія особи, чиє право порушено, та особи, яка вчиняє дії по захисту права. Таким чином, має місце співпраця декількох суб'єктів, якій притаманні ознаки надання послуг з правничої допомоги. Однак це не є здійсненням прав на захист майнових прав інтелектуальної власності.

Наведене означає, що винахід не може бути поділений на частини і виступає об'єктом охорони як сукупність істотних ознак, що відображають його новизну і відрізняють від інших подібних винаходів.

Законодавством не визначено способи спільного здійснення майнових прав інтелектуальної власності, тож на практиці часто проводиться аналогія зі способами реалізації прав на спільну власність, що відповідає критеріям речі. Наявність спільних прав, згідно положень кодексу, не обмежена в залежності від виду об'єкта інтелектуальної власності. Виникають труднощі щодо реалізації спільного права інтелектуальної власності, адже неподільність об'єкта зумовлює необхідність знайти такий спосіб реалізувати право, щоб кожен зробив це у мірі, не меншій, ніж це може зробити будь-хто з інших спів володільців прав, щоб такі дії не мали об'єктивних та суб'єктивних перешкод, і щоб це не завдало шкоди самому об'єкту права.

Слід зазначити й про неможливість виділення ідеальних часток у праві. Можна припустити, що існування ідеальної частки забезпечило б співволодільцям можливість вільніше розпоряджатися своїм «уявним виділом» у праві, тобто розширило можливості для укладення різного роду, в тому числі, комерційних угод щодо майнового права. Однак навіть при такому підході реальної подільності прав на частки не відбувається, а ідеальна частка (якщо все ж допустити її існування) може вимальовуватися лише як така, що позначає частину від прибутку від використання майнових прав, і має на меті полегшити оборот майнового права (роблячи співволодільця більш незалежним від впливу та волі інших).

Ще давньоримський класик Кв. Муцій Сцевола висловив ідею власності багатьох осіб на одну річ в ідеальних частках – *pars pro indiviso* (D. 50. 16. 25). Детальніше цю ідею розвинув Цельз-син, який зазначав: «...не може бути власності або володіння двох осіб у повному обсязі: і ніхто не є власником частки речі, а має власність на частку всієї неподільної речі». Іншими словами, одне право власності на одну й ту саму річ може належати кільком особам в ідеальній частці речі, а не фізично поділений [24, с. 93-94]. Слідуючи такій думці, виділення ідеальних часток є формальністю, яка не тягне за собою фактичного поділу. Тобто, є категорією суто теоретичною, що не впливає на практичні аспекти реалізації права, не «шкодить» реалізації прав. З огляду на такі особливості, у поділі на ідеальні частки майнового права інтелектуальної власності потреби не виникає, оскільки на фактичні взаємовідносини це не впливає, й до реального виділу часток не призведе.

У ЦК України та спеціальних законах не міститься визначення поняття спільних прав, їх ознак чи властивостей, які дають можливість зрозуміти суть такого поняття. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [25] не має жодної згадки про майнові права інтелектуальної власності, й тим більше про їх спільність. Недостатність правових норм зумовлює те, що при вирішенні питань щодо належності майнового права інтелектуальної власності декільком суб'єктам часто застосовуються положення, якими врегульовуються правовідносини спільної власності – сумісної або часткової, що чітко вбачається з судової практики. Зазначений підхід є помилковим, оскільки не відповідає суті природи майнових прав інтелектуальної власності. Насамперед має враховуватися неподільність комплексу правомочностей, з який складається майнове право інтелектуальної власності. А однаковий зв'язок одного майнового права з декількома суб'єктами визначає спільність прав.

Н. Яркіна виділяє такі підстави виникнення спільних прав інтелектуальної власності: спільна творча праця зі створення об'єкта інтелектуальної власності; набуття спільно декількома особами майнових прав за договором про розпоряджання майновими інтелектуальними правами; спільна подача заявки і одержання патенту правонаступниками винахідника, автора промислового зразка, автора сорту, автора топографії ІМС чи роботодавця; створення службових об'єктів, а також об'єктів на замовлення; набуття майнових інтелектуальних прав на підставі спадкування декіль-

кома спадкоємцями [26, с. 146–148]. Такий перелік чітко демонструє, що у кожному з випадків формується множинність суб'єктів щодо одного майнового права інтелектуальної власності. При цьому формування кола суб'єктів спільного права у більшості випадків здійснюється в один момент – декілька осіб подали заявку на патент; декілька осіб створили об'єкт інтелектуальної власності; декілька осіб-спадкоємців прийняли спадщину. Поряд з цим, існує дещо інший шлях формування кола суб'єктів права, наприклад, при набутті майнових прав за договором. Тоді коло суб'єктів може з плином часу розширюватися – при укладенні нових договорів, або звужуватися – при закінченні строку дії договору.

Дослідження природи спільних майнових прав інтелектуальної власності важливе також з точки зору конкурентного законодавства. Так, кожен виробник товарів та послуг розуміє переваги першості на ринку, адже це є одним з головних чинників прибутковості.

За змістом ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності [27].

Виходячи з принципів свободи торгівлі та свободи конкуренції, будь-який торговець має право залучати клієнтуру своїх конкурентів. Таким чином, акт конкуренції, навіть якщо він завдає шкоди деяким економічним агентам, не є незаконним сам по собі, але лише якщо засоби, дії чи факти, використані для залучення клієнтів, є несправедливими і недобросовісними. Основним принципом/невід'ємною умовою ринкової економіки є конкуренція між компаніями, які здійснюють економічну діяльність на відповідному ринку, звичайно, коли ця конкуренція відбувається за звичаями та положеннями, що регулюють суперництво конкурентів [28, с. 269].

Наявність спільних майнових прав інтелектуальної власності є тим фактором, який стимулює утворення нових потоків продукції від різних співволодільців прав, а отже – не дозволяє встановити монополію виробництва. У пошуку отримання переваг деякими суб'єктами співволодіння правами може розцінюватися як обставина, що заважає бізнесу. А це, в свою чергу, спонукатиме до пошуку такої співпраці, коли права одних будуть превалювати над правами інших, тобто законної рівності прав не буде. Внутрішня конкуренція між співволодільцями майнових прав інтелектуальної власності полягає у прагненні отримати більшу вигоду від використання відповідного права. Проте спільність прав потребує узгоджених дій щодо них. А на практиці часто спів володільці по-різному бачать шляхи використання об'єкта майнових прав. Нерідко спосіб використання права одним суб'єктом обмежує або взагалі унеможливує його використання іншим. Не виключено штучне створення перешкод для іншого спів володільця у використанні майнових прав інтелектуальної власності. Наприклад, укладення ліцензійних договорів з особами, що виступають конкурентами для іншого співволодільця прав. Важливо, щоб реалізація законних прав співволодільців не містила дій, що провокують несприятливі/негативні наслідки у виді недобросовісної конкуренції, щоб дотримувався баланс інтересів, що в сукупності забезпечуватиме верховенство права.

Яскравим прикладом слугують торговельні марки, щодо яких в частині можливості віднесення їх до спільного майна точиться тривала дискусія між науковцями, яка також підсилюється неоднорідною судовою практикою (постанова ВСУ від 22 червня 2017 року в справі № 201/14163/13-ц [29], постанова ВП ВС від 29 червня 2021 року у справі № 916/2813/18 [30], постанова КЦС ВС від 08.11.2023 у справі № 755/3412/22 [31], постанова КЦС ВС від 24 квітня 2024 року у справі № 335/5841/19 [32]). І. Якубівський наголошує, що у контексті меж здійснення майнових прав інтелектуальної власності велике значення має додержання правоволодільцем положень конкурентного законодавства. Зокрема, науковцем досліджувалися правовідносини щодо майнових прав на торговельні марки та були надані рекомендації по удосконаленню законодавства в частині зазначення географічного місця, з якого походить товар з метою недопущення уведення в оману споживача та з метою запобігання порушенню законодавства про захист від недобросовісної конкуренції при здійсненні майнових прав на торговельну марку [33].

Отже, спільні для господарюючого суб'єкта права інтелектуальної власності виникають тоді, коли така особа разом з іншою (іншими) фізичними, юридичними особами наділена певним однаковим обсягом правомочностей стосовно одного об'єкта інтелектуальної власності, якщо інше не передбачено договором між співвласниками. Із зазначеного вище переліку підстав для набуття спільних прав вбачається, що кожна з них може обумовити набуття таких прав господарюючим суб'єктом (підприємством або фізичною особою-підприємцем) разом з іншою особою. Слід

враховувати, що об'єкти прав інтелектуальної власності є дуже різноманітними, й такий чинник потрібно враховувати визначаючи, чи можливо поширити режим спільних прав відносно тих чи інших об'єктів. Мають бути враховані підстави набуття таких прав, можливість та спосіб їх використання та розпорядження ними; наявність творчої складової, якщо одним з суб'єктів спільних прав є творець об'єкта інтелектуальної власності. А це впливає на можливість віднесення майнових прав інтелектуальної власності до спільних. Ретельній оцінці мають піддаватися чинники, які зазвичай беруться за основу для визначення режиму майна як спільного, з подальшим їх врахуванням або відхиленням для встановлення режиму спільності прав. Так, комерційне найменування не може бути об'єктом спільних прав. Воно слугує для ідентифікації підприємства або підприємця в господарських відносинах, тобто є засобом індивідуалізації суб'єкта на ринку. Належність кільком особам майнових прав на комерційне найменування загалом неможливе, оскільки це суперечить меті та призначенню комерційного найменування – вирізнити та зробити впізнаваною конкретного виробника. Лише за умови, що одне комерційне найменування не введе в оману споживачів щодо дійсного виробника товарів або послуг можливе його використання різними суб'єктами. Останнє відповідає умовам ч. 4 ст. 489 ЦК України.

Стаття 424 ЦК України, визначаючи права суб'єкта майнових прав, за своєю конструкцією не містить прив'язки до кількісного показника суб'єктів. Тобто, законодавство визначає однаковий зміст майнових прав інтелектуальної власності (сукупність дозволів, заборон, обмежень, зобов'язань) як для одноосібного, так і для спільного володіння. Відповідно, дозволи, заборони, обмеження та зобов'язання для суб'єктів спільних прав, корелюються з тими, що і при одноосібному володінні. Їх суть розкривається через допустимість певної поведінки як самих співволодільців, так і третіх осіб, щоб не порушити права та інтереси перших.

До дозволів як регуляторів відносин щодо спільних майнових прав інтелектуальної власності слід віднести: 1) надання права на використання майнових прав інтелектуальної власності, що означає для співволодільців право на спільне використання прав щодо об'єкта інтелектуальної власності – вчинення кожним таких дій, що не порушує права інших співволодільців. Наприклад, випуск і продаж запатентованого винаходу кожним з патентовласників; 2) надання права надавати дозвіл на використання майнових прав іншим особам, що означає для співвласників право за їх спільною згодою та погодженою процедурою надавати дозвіл на використання об'єкта інтелектуальної власності третім особам. Наприклад, спільне ліцензування; 3) надання права розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, що означає узгоджені між співвласниками дії щодо долі майнових прав. Наприклад, продаж майнових прав.

До законодавчих у зазначеній сфері заборон слід віднести: 1) заборона на неправомірне використання, тобто заборона на задіяння майнових прав у будь-якій діяльності без відповідного погодження; використання, що суперечить закону або договору та порушує права та інтереси співвласників майнових прав інтелектуальної власності; 2) заборона на обмеження прав співвласників, тобто заборона на вчинення дій, що ставлять у невігідне або менш вигідне в порівнянні з іншими співвласниками становище; 3) заборона на одноосібне розпорядження правами, тобто заборона на вчинення дій щодо майнових прав інтелектуальної власності за одноосібною волею, якщо це суперечить правам інших осіб та наперед не узгоджено між усіма співволодільцями прав.

Вказаними заборонами кореспондується право володільцю майнових прав перешкоджати неправомірному їх використанню. При цьому як дозвільні, так і заборонні правомочності мають виключний характер, тобто можуть транслюватися лише володільцем майнового права.

Положення ЦК України, якими регулюється здійснення прав щодо спільного майна, можуть бути частково (в залежності від об'єкту інтелектуальної власності щодо якого визначені майнові права) застосовані й до майнових прав інтелектуальної власності підприємства або фізичної особи-підприємця, адже майнові права інтелектуальної власності також є майном. Однак в пріоритеті має бути врахування природи майнових прав інтелектуальної власності, розуміння суттєвих відмінностей між режимом права власності на речі й речові права.

Висновки. Під правовим режимом спільних майнових прав інтелектуальної власності слід розуміти сукупність юридичних засобів, які визначають порядок і особливості правового регулювання відносин щодо набуття, здійснення, припинення і захисту спільних майнових прав інтелектуальної власності. Зміст правового режиму спільних майнових прав інтелектуальної власності становлять юридичні засоби (способи правового регулювання), які втілюються в дозволах, заборонах, обмеженнях і зобов'язаннях суб'єктів цих прав.

Правовий режим спільних майнових прав інтелектуальної власності є відмінним від правового режиму спільних прав на речове майно. Сукупність правомочностей спільних майнових прав інтелектуальної власності характеризується такою ознакою як виключність – вказівка на приналежність лише (виключно) конкретній особі. До такої сукупності входять право використання та право розпорядження майновими правами. З останнього також випливає право власника прав діяти на захист свого порушеного права, або ж з метою запобігання порушенню права. Правомочність володіння характерна лише для речових прав. До об'єктів інтелектуальної власності вона не застосовується, оскільки «втримати» при собі абстрактну матерію не можливо.

Спільність майнових прав інтелектуальної власності означає наділення рівними за обсягом та змістом повноваженнями щодо певного об'єкта інтелектуальної власності декількох суб'єктів. Неможливість фактичного виділення частки в об'єкті свідчить також про неможливість поділу майнових прав загалом, навіть на ідеальні частки. А необхідність спільного здійснення майнових прав за таких умов потребує пошуку варіантів співпраці між спів володільцями таким чином, щоб були дотримані в повній мірі інтереси усіх суб'єктів. Відступ від ідеального врівноваження позицій сторін можливий на підставі договору між співвласниками про здійснення спільних майнових прав, проте це обов'язково має супроводжуватися встановленням справедливого балансу інтересів суб'єктів. Таким чином, правовий режим спільних майнових прав має враховувати природу об'єктів права інтелектуальної власності в контексті їх приналежності декільком особам, та визначати особливі способи та форми (відмінні від тих, що існують для речових об'єктів) взаємодії таких суб'єктів між собою, з третіми особами в процесі здійснення таких прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник української мови: в 11 т./АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред.. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980 [Електронний ресурс]. URL: <https://sum.in.ua/> (дата звернення 31.08.2025).
2. Коссе Д.Д. Правовий режим (інтеграційний та позагалузевий підхід). *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 114–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2014_2_28 (дата звернення 31.08.2025).
3. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття “правовий режим”. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 16. С. 196–201.
4. Славко А.С. Підходи до законодавчого визначення поняття «правовий режим». *Науковий вісник херсонського державного університету*. 2017. № 3. Т. 2. С. 57–60.
5. Соколова І.О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х., 2011. URL: <https://mydisser.com/ua/catalog/view/pravoviy-rezhim-ponyattya-osoblivosti-riznovidi.html> (дата звернення 31.08.2025).
6. Коваленко Н. До питання про визначення поняття та ознак правового режиму. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 12. С. 254–258.
7. Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 11–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2013_3_4. (дата звернення 31.08.2025).
8. Яковлев О.А. Правовий режим: підходи до визначення поняття. *Право та інновації*. № 2 (10) 2015. С. 80–85.
9. Щербина В.С. Поняття та склад майна господарського призначення. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 194–200.
10. Борсук Н.Я., Кикоть П.В. Права інтелектуальної власності у складі майна суб'єкта господарювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 229–232. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/52.pdf (дата звернення 31.08.2025).
11. Харитонова О.І. Відносини та правовідносини інтелектуальної власності: до проблеми співвідношення. С. 85–90. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ca7e2abe-8f86-485f-94b6-347693aa6070/content> (дата звернення 31.08.2025).
12. Румянцев Ю.В. Юридичний зміст права інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. С. 164–171. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/bbc90339-c1bd-4138-aad4-78d46fcceb06> (дата звернення 31.08.2025).

13. Харитонova О. Відносини інтелектуальної власності як предмет правового регулювання. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 1. С. 82–86.
14. Косяченко К.Е. Зміст та особливості правового регулювання і реалізації права інтелектуальної власності в контексті цивільно-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 118–121. URL: http://lsej.org.ua/6_2022/28.pdf (дата звернення 31.08.2025).
15. Кохановська О. Основні теорії права інтелектуальної власності та їх вплив на розвиток сучасного законодавства в Україні. *Право України*. 2011. № 5. С. 52–59.
16. Гоцанюк О.І. Погляд на природу майнових прав на об'єкти промислової власності в контексті поширених концепцій. *Юридичний електронний журнал*. 2016. № 4. С. 41–44. URL: http://lsej.org.ua/4_2016/11.pdf (дата звернення 31.08.2025).
17. Качур А.В. Щодо поняття правового режиму майнових прав інтелектуальної власності у сфері господарювання. *Право та інновації*. 2014. № 4 (8). С. 54–63.
18. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
19. Гриняк А.Б. Спільна сумісна власність фізичних осіб: окремі питання виникнення та припинення. С. 29–32. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2010/PPP_8_2009/Grinyak.pdf (дата звернення 31.08.2025).
20. Крат В. Спільна часткова власність крізь призму практики Верховного Суду: окремі аспекти. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/news/564/spilna-chastkova-vlasnist-kriz-pryzmu-praktyku-verkhovnoho-sudu-okremi-aspekty> (дата звернення 31.08.2025).
21. Якубівський І. Часткове передання майнових прав інтелектуальної власності. *Право інтелектуальної власності*. 2016. № 1. С. 16–24. С. 20–22.
22. Дмитришин В.С. Щодо подільності майнових прав промислової власності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30. № 4. С. 50–55.
23. Коваль І.Ф., Оверковський К.В. Введення прав промислової власності в господарський оборот: теорія, законодавство, практика. Монографія. Київ. Норма права. 2022. 244 с.
24. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с.
25. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб. Закон України від 09.01.2025. № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення 31.08.2025).
26. Яркіна Н. Спільні права інтелектуальної власності: їх виникнення та здійснення. *Проблеми цивільного права. Вісник*. № 4(63). С. 145–155. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6185/1/Yarkina_145.pdf (дата звернення 31.08.2025).
27. Про захист від недобросовісної конкуренції. Закон України № 236/96-ВР від 16.10.2020. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 36, ст. 164.
28. Ursu V., Musteața E. UNFAIR COMPETITION – AN ATTACK ON THE PATRIMONIAL RIGHTS OF NATURAL AND LEGAL PERSONS. *Аналітично-порівняльне правознавство*. С. 269–275. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299938/292394> (дата звернення 31.08.2025).
29. Постанова ВСУ від 22 червня 2017 року в справі № 201/14163/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67487454> (дата звернення 31.08.2025).
30. Постанова ВП ВС від 29 червня 2021 року у справі № 916/2813/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98531899> (дата звернення 31.08.2025).
31. Постанова КЦС ВС від 08.11.2023 у справі № 755/3412/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114904614> (дата звернення 31.08.2025).
32. Постанова КЦС ВС від 24 квітня 2024 року у справі № 335/5841/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118650995> (дата звернення 31.08.2025).
33. Якубівський І. Межі здійснення майнових прав інтелектуальної власності в контексті конкурентного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 59–64.

УДК 346.26

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.8>

«СТАБІЛІЗАЦІЙНЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ»: ГАРАНТІЯ ПРАВ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕТОРІВ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРИЯТЛИВОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Попко Є.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного приватного права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
e-mail: yevgenpopko@gmail.com*

Попко Є.В. «Стабілізаційне застереження»: гарантія прав іноземних інвесторів та забезпечення сприятливого інвестиційного режиму.

У статті дається аналіз міжнародно-правових гарантій прав інвесторів та механізму їх захисту. Розглядаються питання юридичної природи стабілізаційного застереження щодо іноземних інвесторів, його вираження у національному законодавстві, проблеми застосування та вплив на інвестиційний клімат. Аналізується стабілізаційне застереження як феноменальне правове явище, розглядається його роль і значення, трактування, дискусійний характер й дається авторська дефініція. Автор дійшов висновку, що стабілізаційне застереження представляє собою одночасно правовий засіб і прийом юридичної техніки, з допомогою якого особі надаються гарантії незастосування до нього несприятливих змін національного законодавства. Визначається, що стабілізаційні застереження у наш час включені до достатньо широкого кола нормативних актів, представляється можливим також включення їх до норм, що передбачають юридичну відповідальність. Зі стабільністю законодавства стабілізаційне застереження напряду не пов'язано, проте може здійснювати вплив на неї у різних формах, а також компенсувати нестабільність законодавства.

У статті детально проаналізовано зміст та сферу застосування цього інструменту. Зазначається, що стабілізаційне застереження зазвичай поширюється на широке коло нормативних актів, зміни до яких можуть погіршити умови ведення бізнесу. Окрім ключового в цьому контексті податкового законодавства, до сфери його дії можуть включатися норми митного, бюджетного, екологічного, земельного та містобудівельного права. Водночас дія застереження не є абсолютною і має чіткі межі. Воно, як правило, не поширюється на зміни у законодавстві, спрямовані на захист основ конституційного ладу, національної безпеки, громадського порядку, моральності, здоров'я громадян та охорони довкілля. Цей баланс інтересів дозволяє державі зберігати можливість реагувати на нагальні суспільні виклики, не порушуючи при цьому своїх інвестиційних зобов'язань.

Окрему увагу в роботі приділено аналізу закріплення стабілізаційного застереження в законодавстві України. Автор вказує, що ключові гарантії для інвесторів містяться у Законі України «Про режим іноземного інвестування», стаття 8 якого прямо передбачає, що у разі зміни законодавства на вимогу іноземного інвестора протягом 10 років застосовуються державні гарантії, що діяли на момент внесення інвестиції. Інноваційним кроком у цьому напрямі стало запровадження спеціального правового режиму «Дія Сіті», який не лише встановив 25-річний термін стабільності, але й, на відміну від загальної практики, прямо поширив дію застереження на сферу оподаткування. Цей крок розглядається як потужний стимул для залучення іноземного капіталу в ІТ-сектор, оскільки надає інвесторам можливість захищати свої права у міжнародному інвестиційному арбітражі у випадку погіршення податкових умов.

Важливим аспектом дослідження є аналіз механізмів вирішення спорів, що виникають у зв'язку з порушенням стабілізаційних застережень. Наголошується, що специфіка інвестиційних

спорів полягає в особливому складі учасників (держава з одного боку та іноземний інвестор з іншого), що виключає їх розгляд у національних судах через ризик упередженості. Тому основним міжнародно-правовим механізмом притягнення держави до відповідальності є звернення інвестора до міжнародного інвестиційного арбітражу, юрисдикція якого встановлюється двосторонніми та багатосторонніми угодами про захист інвестицій, зокрема Вашингтонською конвенцією 1965 року. Саме в арбітражі вирішується складне питання відповідальності держави, яка у цих правовідносинах виступає у подвійній ролі: з одного боку, як суверенний носій влади, а з іншого – як сторона цивільно-правового договору.

Ключові слова: інвестиції, стабілізаційне застереження, іноземний інвестор, гарантії прав інвесторів, механізм захисту інвестицій, міжнародний інвестиційний арбітраж.

Popko Ye.V. “Stabilization clause”: guaranteeing the rights of foreign investors and ensuring a favorable investment climate.

The article analyzes international legal guarantees of investors’ rights and the mechanism for their protection. It examines the legal nature of the stabilization clause for foreign investors, its expression in national legislation, problems of application, and impact on the investment climate. The stabilization clause is analyzed as a phenomenal legal phenomenon, its role and significance, interpretation, and controversial nature are considered, and the author’s definition is given. The author concludes that a stabilization clause is both a legal remedy and a legal technique used to provide a person with guarantees that unfavorable changes in national legislation will not apply to them. It is determined that stabilization clauses are currently included in a fairly wide range of normative acts, and it is also possible to include them in norms that provide for legal liability. A stabilization clause is not directly related to the stability of legislation, but it can influence it in various ways and compensate for the instability of legislation.

The article provides a detailed analysis of the content and scope of application of this instrument. It is noted that stabilization clauses usually apply to a wide range of normative acts, changes to which may worsen business conditions. In addition to tax legislation, which is key in this context, its scope may include customs, budgetary, environmental, land, and urban planning laws. At the same time, the effect of the clause is not absolute and has clear limits. As a rule, it does not apply to changes in legislation aimed at protecting the foundations of the constitutional order, national security, public order, morality, public health, and environmental protection. This balance of interests allows the state to retain the ability to respond to urgent social challenges without violating its investment commitments.

The paper pays special attention to analyzing the consolidation of the stabilization clause in Ukrainian legislation. The author points out that key guarantees for investors are contained in the Law of Ukraine “On Foreign Investment,” Article 8 of which expressly provides that in the event of a change in legislation at the request of a foreign investor, the state guarantees that were in effect at the time of the investment shall apply for 10 years. An innovative step in this direction was the introduction of the special legal regime “Diy City,” which not only established a 25-year period of stability but also, contrary to general practice, explicitly extended the scope of the clause to the field of taxation. This step is seen as a powerful incentive to attract foreign capital to the IT sector, as it gives investors the opportunity to protect their rights in international investment arbitration in the event of a deterioration in tax conditions.

An important aspect of the study is the analysis of mechanisms for resolving disputes arising from violations of stabilization clauses. It is emphasized that the specificity of investment disputes lies in the particular composition of the parties (the state on the one hand and the foreign investor on the other), which precludes their consideration in national courts due to the risk of bias. Therefore, the main international legal mechanism for holding the state accountable is for the investor to apply to international investment arbitration, the jurisdiction of which is established by bilateral and multilateral investment protection agreements, in particular the 1965 Washington Convention. It is in arbitration that the complex issue of state liability is resolved, with the state playing a dual role in these legal relations: on the one hand, as a sovereign authority, and on the other, as a party to a civil law contract.

Key words: investment, stabilization clause, foreign investor, investor rights guarantees, investment protection mechanism, international investment arbitration.

Постановка проблеми. У сучасному світі питанням інвестицій приділяється велика увага, оскільки правильно організований інвестиційний процес успішно сприяє модернізації країни та

її прогресивному розвитку. Механізми, що використовуються інвесторами для захисту власних капіталовкладень, формуються із багатоманітності інструментів, які можуть бути використані у якості гарантування інвестицій. Необхідність їх вивчення є цілком зрозумілою в умовах розвитку результативних інтеграційних процесів й проблема залучення іноземних інвестицій для різних держав зберігає свою актуальність вже протягом тривалого часу особливо в державах з урахуванням економічної нестабільності. Враховуючи існуючу ситуацію, діюче законодавство повинно бути максимально орієнтовано на створення сприятливого інвестиційного клімату, важливим елементом якого являється стабільність правового регулювання. Держава-реципієнт іноземного капіталу повинна гарантувати іноземному інвестору, що зміни у законодавстві не вплинуть на досягнення результатів, на які він розраховував, приймаючи рішення про вкладення капіталу на території іншої держави.

З правової точки зору головна проблема забезпечення сприятливого інвестиційного клімату полягає у стабільності правового регулювання, що передбачає законодавче закріплення довгострокових гарантій для іноземних підприємців, щокладають свої капітали в економіку країни. Це перш за все гарантії від погіршення умов господарювання, на основі яких здійснюється притік іноземних інвестицій. Не потребує доказування теза, що іноземний інвестор хоче мати гарантії, що умови інвестування змінюватимуться не будуть, й бути впевненим у тому, що будь-які зміни у законодавстві не погіршать комерційних результатів його діяльності. Зростання кількості залучених капіталовкладень в економіку держави повністю залежить від рівня розроблених правових гарантій, що забезпечують можливість прогнозування інвестором своєї інвестиційної діяльності. З цією метою міжнародною спільнотою був сформований інститут стабілізаційного застереження, який у доктрині міжнародного права отримав назву «*дідусеве застереження*» («*grandfather's clause*»), що широко використовується в інвестиційному праві й потребує теоретичного обґрунтування. Забезпечення стабільності правового регулювання, особливо в умовах частих змін законодавства, та гарантування інвесторам стабільності правових умов економічної діяльності досягається різними засобами, серед яких важливе місце займає стабілізаційне застереження.

Стан опрацювання проблематики. Важливим складником міжнародно-правового захисту інвестицій є система державних гарантій прав іноземних інвесторів, під якими у загальному вигляді розуміються способи, засоби, методи, умови, зобов'язання, які створює та використовує держава для забезпечення інвестиційної діяльності. Згідно Закону України «Про інвестиційну діяльність» [1], державні гарантії захисту інвестицій являють собою систему правових норм, які спрямовані на захист інвестицій та не стосуються питань фінансово-господарської діяльності учасників інвестиційної діяльності та сплати ними податків, зборів (обов'язкових платежів). При цьому, як зазначає Ю. Коваль, «зазначеним Законом встановлено ключовий принцип, який є відправною точкою для визначення темпоральних обмежень застосування інвестиційних гарантій: державні гарантії захисту інвестицій не можуть бути скасовані або звужені стосовно інвестицій, здійснених у період дії цих гарантій» [2].

Інститут надання гарантій захисту інвестицій є одним з найважливіших інститутів інвестиційного права, покликаних забезпечити належний інвестиційний режим відповідно до норм національного законодавства та міжнародних угод у сфері інвестиційної діяльності. Незважаючи на проголошення відповідних правових гарантій у національному законодавстві, недостатня розробленість механізму правового захисту, нестабільність суміжних галузей права є найбільш вразливим місцем національного інвестиційного законодавства багатьох держав, у тому числі й України [3].

Мета статті – здійснити комплексний міжнародно-правовий аналіз стабілізаційного застереження як ключового інструменту гарантування прав іноземних інвесторів. Автор ставить за мету дослідити юридичну природу цього явища, його роль у забезпеченні стабільності правового режиму для інвесторів, проблеми його застосування та вплив на загальний інвестиційний клімат держави.

Виклад основного матеріалу. Сприятливий інвестиційний режим створюється завдяки стимулюючим заходам, що спрямовані на заохочення приймаючою іноземні інвестиції державою прямих іноземних капіталовкладень. Як правило, стимулюючі заходи законодавчо чи адміністративно закріплюють пільгове правове становище іноземних інвестицій у сфері оподаткування (відміна, пониження чи пільгові умови ставок податків, що стягуються з іноземних інвестицій), митного регулювання (звільнення від сплати чи сплата ввізних мит на пільговій умові) і земельних правовідносин (пільгові умови по наданню земельних ділянок під розміщення об'єктів іноземних

капіталовкладень). Практика стимулюючих заходів виражається в прийнятті державами спеціального законодавства стосовно іноземних інвестицій. Багато подібних законів встановлюють особливі правові механізми захисту і стимулів для іноземних інвестицій, що сприяють їх потоку.

В силу принципу суверенітету держава вправі у будь-який час змінювати своє право, що, у свою чергу, приведе до змін й правовідносин сторін. Щоб уникнути таких ситуацій сторони передбачають включення до контракту *стабілізаційного застереження*, тобто застереження про те, що до контракту буде застосовуватися право, яке існує на момент заключення договору, і що будь-які зміни у законодавстві не будуть поширюватися на відповідний контракт [4].

В інвестиційних відносинах в усьому світі ще здавна була поширеною практика встановлення певного строку, протягом якого діє заборона на зміни у законодавстві. Заборона на введення змін, що погіршують оговорені умови надходження іноземних інвестицій, отримала особливе найменування – «дідусеве застереження». Вона встановлювалась, зазвичай, на строк від трьох до п'яти, рідше до семи-десяти років й передбачала створення стійких умов здійснення іноземної інвестиційної діяльності, що є характерним й для сучасної світової практики: умови договорів зберігають, як правило, свою силу протягом строку їх дії.

Суть стабілізаційного застереження полягає у наданні зі сторони держави, що приймає інвестиції, інвестору захисту від можливого посилення національного законодавства протягом певного періоду. Своєму походженню даний термін зобов'язаний конституційним поправкам, які були ухвалені наприкінці XIX ст. в семи південних штатах Сполучених Штатів Америки. Основною їх метою являлось встановлення умов, що створюють перепони доступу до участі у політичному житті країни бувших чорношкірих рабів та їх нащадків, проте при цьому залишали право голосу малозабезпеченим білим, що являлися нащадками тих людей, які мали право голосу до початку Громадянської війни в США 1861-1865 р. Назва «*grandfather clause*» застосовувалась для позначення норми, яка виключала застосування різних цензів до осіб, що вже мали виборчі права на 1886 р., і тим самим сприяли дискримінації чорношкірого населення у сфері виборчого права. Згодом «дідусеві застереження» бути визнані такими, що суперечать Конституції США, проте сам термін закріпився – відтепер у значенні застосування «старого» законодавства.

Набагато більш близькими до стабілізаційного, а по суті – її історичними етапами, протягом XX ст. послідовно являлись застереження «*freezing clause*» (умови інвестиційного договору є пріоритетними по відношенню до національних законів і забороняють змінювати останні), «*umbrella clause*» (порушення міжнародного двостороннього договору про захист інвестицій автоматично означає порушення інвестиційного договору) і «*equilibrium clause*» (при негативній для інвестора зміні національного законодавства держава компенсує його витрати у цьому зв'язку).

Стабілізаційне застереження – це умова у договорі, зокрема в угодах про захист капіталовкладень, яка надає інвестору гарантію того, що прийняті після укладення угоди акти законодавства, що погіршують його становище, наприклад підвищення податків чи ускладнення процедур, не будуть до нього застосовуватися протягом певного строку. Іншими словами, інвестор захищений від негативних змін у законодавстві, що діяло на момент вкладення інвестицій. Однією з умов угоди про захист і заохочення капіталовкладень може являтися гарантія незастосування нормативних актів, здатних негативно вплинути на реалізацію інвестиційного проекту, що, власне, й являється стабілізаційним застереженням. При цьому від вартості інвестиційного проекту залежить можливий контрагент, перелік актів, що підлягають стабілізації, та строк застосування стабілізаційного застереження (він може бути до 20 років). Найбільш поширеними є умови, що погіршують ведення підприємницької діяльності та/чи іншої діяльності, втілені в актах (рішеннях), які: збільшують строки здійснення процедур, необхідних для реалізації інвестиційного проекту; збільшують кількість процедур, необхідних для реалізації інвестиційного проекту; збільшують розмір платежів, що стягуються з організації, яка реалізує проект, й що сплачуються у цілях реалізації інвестиційного проекту; встановлюють додаткові вимоги до умов реалізації інвестиційного проекту, у тому числі вимоги про представлення додаткових документів; встановлюють додаткові заборони, що чинять перепони реалізації інвестиційного проекту.

Як слушно відмічається вченими, «ефективність правового режиму іноземних інвестицій на пряму залежить від рівня надання державних гарантій іноземному інвестору», у зв'язку з чим, держави, зацікавлені у залученні іноземного капіталу, намагаються створювати інвестиційні умови, що відповідають міжнародним стандартам. Зокрема, американський професор Жорж Рене Делом ще наприкінці XX ст. писав, що «у наш час спостерігається відхід від ідеї інтернаціоналізації

інвестиційних угод з державами на користь більш широкого використання в контрактах з іноземними інвестиціями стабілізаційного застереження, тобто гарантій інвестору від змін внутрішнього законодавства» [5]. У випадку ж, якщо інвестиційна угода між іноземним інвестором і державою не містить застереження про застосовне право, відносини сторін підпорядковуються, як правило, праву держави-реципієнта. Застосування права держави, на території якої здійснюється розробка ресурсів, передбачається також у контрактах між іноземними інвесторами і державними компаніями. Наприклад, модельні контракти на сервісне обслуговування, а також модельні контракти про розподіл продукції, прийняті в Бразилії, Мальті, Індонезії, Норвегії, передбачають застосування до контрактів і угод права відповідних держав [6].

Стосовно суті стабілізаційного застереження висловлюються різні позиції: її називають принципом стимулювання і вилученням з принципу національного режиму іноземної юридичної особи, податковим стимулом, правовим інструментом [7]. При цьому законодавчі застереження являються традиційним техніко-юридичним прийомом, з допомогою якого загальне правило змінюється при наявності певних умов і обставин. Даний прийом являється одним з видів правових виключень і використовується для підтримання балансу визначеності та невизначеності права. Враховуючи кількість, обсяг, складність і значущість стабілізаційних застережень в сучасному національному праві, представляється, що не буде протиріччя у тому, щоб вважати їх одночасно правовим засобом як самостійним і напрацьованим інструментом суб'єктивної стабілізації законодавства для інвесторів і прийомом юридичної техніки як способом формального вираження даного виключення з правового режиму юридичної особи.

При цьому слід відмітити формування навколо стабілізаційного застереження за час еволюції цілого поясу інших юридико-технічних прийомів: певне місце фіксації в законі (спеціальне законодавство про статус суб'єкта і податкове законодавство) і використання у цьому зв'язку відсильних норм; багатоступенева структура інструменту і відтворення її в нормах (прив'язка суми інвестицій до строку дії застереження і переліку актів, можливих для стабілізації); передача ряду повноважень на рівень суб'єктів (абстрактна відсилка до регіонального законодавства); уніфікація різних стабілізаційних застережень в одному нормативному акті.

У національному законодавстві закріплення стабілізаційного застереження включається до механізму захисту інвестиційних вкладень іноземних інвесторів, а також встановлення правил її застосування. Застосовується стабілізаційне застереження у випадку, коли вступають в силу нові закони та інші нормативні акти, що змінюють розміри податків і внесків до державних небюджетних фондів, або вносяться в діючі закони й інші нормативні акти зміни та доповнення, які приводять до збільшення податкового навантаження на діяльність іноземного інвестора і комерційної організації з іноземними інвестиціями. Перелік актів, зміни до яких не застосовуються до учасників зазначених угод, якщо погіршують їх становище, є доволі широким. Окрім найважливішого у цьому контексті податкового законодавства, до даного переліку включаються норми митного, бюджетного, екологічного, земельного, містобудівельного та інших галузей законодавства. Крім того, застосування застереження обумовлено рядом обмежень. Так, застереження не охоплює зміни у законодавстві, спрямовані на захист основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і безпеки держави, а сама дія стабілізаційного застереження іноді обмежується у часі. Як зазначає Ю. Коваль, гарантії стабільності (незмінності) законодавства «поширюються на зміни цивільного і господарського законодавства, що регулює майнові права та обов'язки сторін. Водночас, слід зауважити, що вони не стосуються змін законодавства з питань оборони, національної безпеки, забезпечення громадського порядку, охорони довкілля, стандартів якості товарів (робіт, послуг), податкового, валютного, митного законодавства, законодавства з питань ліцензування та іншого законодавства, що регулює правовідносини, в яких не діють принципи рівності сторін (державного та приватного партнерів)» [8].

Стабілізаційні положення мають містити чіткі, конкретні зобов'язання, взяті приймаючою державою перед одним або декількома іноземними інвесторами, спрямовані на захист іноземних інвесторів від політичного ризику та, зокрема, подальших несприятливих законодавчих або нормативних змін у приймаючій державі. Наприклад, уряд приймаючої країни може ввести нові стандарти викидів щодо електростанції, але витрати на модифікацію конструкції станції або переобладнання електростанції має нести уряд. Стабілізаційне застереження здатне певною мірою вплинути на стабільність законодавства, що проявляється в упередженні зміни законодавства у

випадках, коли першочерговою причиною цього виступає бажання змінити правове регулювання саме для тих суб'єктів, які користуються застереженням. Проте більш значна роль стабілізаційного застереження полягає у компенсації нестабільності законодавства, коли вона суб'єктивно, тобто для певного кола осіб, нівелює часті зміни закону.

Таким чином, стабілізаційне застереження представляє собою одночасно правовий засіб і прийом юридичної техніки, з допомогою якого особі (зазвичай інвестору) надаються гарантії того, що у випадку несприятливої для неї зміни національного законодавства до нього ці зміни застосовуватися протягом певного строку не будуть.

У законодавстві України гарантії захисту іноземних інвестицій визначені у Законі України «Про режим іноземного інвестування» [9], метою якого є регулювання відносин, пов'язаних з державними гарантіями захисту прав іноземних інвесторів під час здійснення ними інвестицій на території України. Наголошено, що в інвестиційному праві державні гарантії у сфері інвестиційної діяльності розглядаються як встановлені на підставі норм інвестиційного законодавства та міжнародних угод зобов'язання держави в сфері правового забезпечення інвестиційної діяльності, прийняті з метою забезпечення збереження власності та фактичної реалізації прав інвесторів на своїй території. Стаття 8 зазначеного Закону України містить гарантії захисту іноземних інвестицій у разі зміни законодавства, іменовані як стабілізаційні застереження, на підставі якої можна виділити два основні підходи, спрямовані на забезпечення прав інвесторів. По-перше, у статті йдеться про незастосування протягом певного часу нових нормативних актів щодо відповідних інвесторів (трапляється найчастіше), а в другому – про зміну умов угод з інвестором (наприклад, закони України «Про концесію» [10], «Про угоди про розподіл продукції» [11]). Значення цієї гарантії зумовлюється тим, що важливим складником сприятливого інвестиційного клімату є стабільність правового регулювання, що передбачає встановлення певного строку, протягом якого діє заборона на законодавчу зміну умов інвестування.

Стабілізаційне застереження містить Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 р. (Дія Сіті) [12], яке «запроваджено з метою стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні шляхом створення сприятливих умов для ведення інноваційного бізнесу, розбудови цифрової інфраструктури, залучення інвестицій, а також талановитих спеціалістів» (ст. 2 п. 1). З метою стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні для іноземних інвесторів передбачено розширення стабілізаційного застереження на податки. Закон декларує гарантію стабільності правового режиму Дія Сіті та його оподаткування протягом 25 років з моменту реєстрації першого резидента. У ст. 2. п 4 визначено: «стабільність – гарантія державою збереження правового режиму Дія Сіті та стабільності його умов, передбачених цим Законом та законами України, що визначають особливості оподаткування резидентів Дія Сіті, протягом строку, визначеного цим Законом, включаючи недопустимість обмеження чи звуження змісту прав та гарантій, передбачених правовим режимом Дія Сіті, а також недопустимість збільшення регуляторного навантаження на резидентів Дія Сіті протягом такого строку». Зазвичай, двосторонні та багатосторонні інвестиційні договори між державами, які регулюють іноземні інвестиції, виключають гарантії щодо збереження режиму оподаткування. Практика міжнародних інвестиційних арбітражів підтверджує, що держави мають суверенне право змінювати режим оподаткування, якщо гарантія прямо не поширена на податкове законодавство. У випадку з «Дія Сіті», це означає, що у випадку погіршення умов оподаткування протягом 25 років, іноземні інвестори зможуть захистити свої права у міжнародному інвестиційному арбітражі. З іншої сторони, міжнародний інвестиційний арбітраж – це дорога і довготривала процедура, тому переважно тільки великі компанії зможуть собі дозволити арбітраж, якщо держава вирішить погіршити умови для інвесторів.

Посилання на стабілізаційне застереження містять законодавства й інших країн (Вірменія, Молдова, Казахстан), де зазначено: якщо нове законодавство погіршує становище іноземного інвестора, до нього застосовується автоматично колишнє законодавство аж до закінчення терміну інвестиційної угоди. Якщо зазначені вище гарантії будуть змінюватися, то протягом 10 років з дня набрання чинності відповідним законодавчим актом на вимогу іноземного інвестора застосовуються державні гарантії захисту іноземних інвестицій, передбачені законодавством, чинним на момент внесення інвестиції. Це правило стосується не всього режиму інвестування, а лише гарантій. У разі, якщо іноземний інвестор є суб'єктом відносин, що можуть бути кваліфіковані як державно-приватне партнерство, гарантії у разі змін законодавства застосовуються згідно

зі ст. 20 Закону «Про державно-приватне партнерство» [13]. Отже, до прав і обов'язків сторін, визначених договором, укладеним у рамках державно-приватного партнерства, протягом строку його дії застосовується законодавство України, чинне на день його укладення (зазначена гарантія поширюється на зміни цивільного і господарського законодавства, що регулює майнові права та обов'язки сторін, і не стосується змін законодавства з питань оборони, національної безпеки, забезпечення громадського порядку, охорони довкілля, стандартів якості товарів (робіт, послуг), податкового, валютного, митного законодавства, законодавства з питань ліцензування та іншого законодавства, що регулює правовідносини, в яких не діють принципи рівності сторін (державного та приватного партнерів).

Позиція про відсутність у цьому переліку норм про відповідальність пов'язана з особливим статусом суб'єктів інвестиційних відносин: як держави та к й іноземного інвестора. Як зазначає А.Є. Кубко, «питання відповідальності держави завжди було проблемним і мало специфічний характер навіть у порівнянні з іншими правовими питаннями юридичної відповідальності. Це обумовлено, як відомо, особливим становищем держави як суб'єкта відносин» [14].

Проблема відповідальності держави за порушення прав особи-іноземного інвестора займає особливе місце, що «обумовлено як соціально-економічною роллю іноземних інвестицій у житті сучасної країни, так й юридичною специфікою правовідносин між іноземним інвестором і державою. Що стосується першого чинника, сьогодні значення іноземних інвестицій є настільки важливим, що необхідність їх залучення нерідко спонукає держави добровільно певною мірою обмежити власний суверенітет (зокрема, шляхом приєднання до міжнародних угод і взяття на себе міжнародних зобов'язань по захисту інвестицій), а мета залучити іноземні інвестиції набуває інколи навіть більш пріоритетного характеру, ніж безумовний захист національного суверенітету. На таку тенденцію звертають увагу й дослідники міжнародно-правового захисту іноземних інвестицій [15]. Другий чинник – особливості правовідносин за участю іноземного інвестора й держави – полягає у тому, що правовий статус держави в цих відносинах є, так би мовити, подвійним. Держава (органи державної влади) може виступати, з одного боку, на рівних засадах із іноземним інвестором як сторона цивільно-правового (господарського, комерційного) договору, укладеного між нею й іноземним інвестором, з іншого боку – діяти як носій влади по відношенню до інвестора» [16]. Слід відмітити, що особливістю правовідносин між державою й іноземним інвестором у частині відповідальності держави за порушення цивільних прав є те, що така відповідальність тісно пов'язана з міжнародним правопорядком, адже на підставі міжнародно-правових нормам, тобто дво- і багатосторонніх міждержавних угод про захист інвестицій, практикою міжнародних судових і арбітражних органів по їх застосуванню й визначаються: зміст цивільних прав інвестора, умови й підстави відповідальності держави за порушення, способи захисту таких прав тощо. «Як відомо, сьогодні, як пише А.Є. Кубко, основним міжнародно-правовим механізмом притягнення держави до відповідальності за порушення прав іноземного інвестора є звернення інвестора до міжнародної арбітражної установи з позовом проти держави. Підставою позову у таких справах є порушення прав іноземного інвестора. А процесуальною підставою для звернення інвестора до такої арбітражної установи стають положення угод про порядок вирішення спорів між державою й інвестором іншої договірної держави, саме ці положення й передбачають розгляд спору відповідною арбітражною установою. Цей правовий механізм отримав ще й назву інвестиційного арбітражу (*investment arbitration, investment treaty investment*)» [17].

Можливістю для збереження балансу інтересів сторін служить передача спорів на вирішення не в суд держави – учасниці контракту (який може бути необ'єктивним), а також не до державного суду іншої країни (де держава-контрагент може послатися на свій імунітет), а до міжнародного комерційного арбітражу. Згідно Європейської конвенції про зовнішньоторговельний арбітраж 1961 р. [18] держава-учасниця Конвенції повинна дозволити державним структурам передавати спори на вирішення в арбітраж (п. 1 ст. IV). Згода сторін на юрисдикцію певного комерційного арбітражу являється обов'язковою і найбільш важливою умовою його компетенції [19].

Важливий аспект гарантування прав іноземних інвесторів пов'язаний із *вирішенням спорів*, які виникають у процесі реалізації іноземних інвестицій, що є неминучим. Особливістю будь-яких інвестиційних спорів являється наявність кваліфікуючих ознак – особливий склад учасників спорів: держава з однієї сторони та іноземний інвестор з іншої, а також особливий порядок врегулювання інвестиційних спорів. Особливі механізми мирного вирішення спорів, що виникають в ході здійснення інвестиційної діяльності, розроблені і діють на основі Вашингтонської конвен-

ції «Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами» від 18 травня 1965 р. [20], а також на основі Сеульської конвенції 1985 р. (Конвенція про заснування Багатосторонньої агенції по гарантіям інвестицій, ухвалену Міжнародним банком реконструкції і розвитку укладена в м. Сеул 1 січня 1985 р.) [21], які складають єдиний механізм, спрямований на захист іноземних інвестицій та базується на єдиних принципах регулювання.

При вирішенні інвестиційних спорів поширені альтернативні способи врегулювання, оскільки учасники підприємницької діяльності більше зацікавлені не в тривалій, дорогій судовій процедурі, а в гнучких, оперативних формах врегулювання розбіжностей шляхом застосування альтернативного провадження. Вперше термін «альтернативне вирішення спорів» (*Alternative Disput Resolution - ADR*) став застосовуватися в США для позначення гнучких і неформальних процедур врегулювання конфліктів, які виникли на противагу складному і громіздкому офіційному правосуддю, стали його альтернативою. Такі форми отримали широке поширення в багатьох державах. В США нетрадиційні методи вирішення спорів застосовуються найбільш активно і успішно. Американські юристи у наш час нараховують біля двадцяти різних процедур врегулювання спорів. Загальноприйнятим являється поділ ADR на три основних види: 1) Переговори (*negotiation*) – врегулювання спору безпосередньо сторонами без участі інших осіб. 2. Посередництво (*mediation*) - врегулювання спору з допомогою незалежного нейтрального посередника, який сприяє досягненню сторонами угоди. 3. Арбітраж (*arbitration*) вирішення спору з допомогою незалежної нейтральної особи - арбітра, який виносить обов'язкове для сторін рішення. Для комерційних спорів широко застосовується «мінірозгляд» (*mini-trial*), який має зовнішню схожість із судовою процедурою і представляє собою врегулювання спору з участю керівників корпорацій, юристів і третьої незалежної особи, яка очолює слухання справи. Самою відомою й застосованою формою являється третейський розгляд, який активно застосовується при вирішенні цивільно-правових спорів, що виникають у сфері підприємницької діяльності.

Інвестиційні спори, пов'язані із зміною умов здійснення інвестиційної діяльності, що фіксують стабілізаційні застереження, виникають: а) у результаті зміни законодавства приймаючої держави; б) у результаті односторонньої зміни приймаючою державою умов інвестиційної угоди; в) у зв'язку із суттєвою зміною обставин, виходячи з яких була укладена інвестиційна угода. Специфіка інвестиційних спорів проявляється у можливості трансформації адміністративно-правових спорів, що мають своїм предметом оскарження незаконних нормативних правових актів, незаконних дій і бездіяльності державних органів (їх посадових осіб) в інвестиційні спори між приймаючою державою та іноземним інвестором. Таким чином, має місце перенесення відповідальності з безпосереднього порушника – державного органу – на приймаючу державу як сторону договору і гаранта дотримання прав та інтересів іноземного інвестора. За дії та бездіяльність державного органу (її посадової особи) несе відповідальність приймаюча держава як сторона цивільно-правового договору. Це тягне за собою цивільно-правову відповідальність приймаючої держави за неналежне виконання чи невиконання умов інвестиційної угоди у вигляді відшкодування збитків. Саме з допомогою стабілізаційного застереження будуть визначатися умови дотримання умов інвестиційної угоди, оскільки застереження врегулює всі ті заходи, які повинні слідувати зі сторони приймаючої держави в ході реалізації інвестиційного проекту (включаючи вказівку на компетентні державні органи, строки вчинення дій), а також наслідки неналежного виконання чи невиконання державою перерахованих обов'язків. При наявності стабілізаційного застереження в інвестиційній угоді у випадку бездіяльності чи неналежної діяльності державного органу інвестор може пред'явити вимогу саме до держави, а не до державного органу і вимагати відшкодування завданої шкоди у порядку, встановленому цивільним законодавством.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що з юридичної точки зору стабілізаційне застереження – явище багатоаспектне, представляє собою правовий засіб, з допомогою якого особі надаються гарантії незастосування до нього несприятливих змін національного законодавства. Стабілізаційне застереження – це норми права, включені до інвестиційного контракту як гарантія прав іноземних інвесторів; це умова у договорі між державою та іноземним інвестором про захист капіталовкладень, яка покликана забезпечити належний сприятливий інвестиційний режим; це правовий інструмент, тобто техніко-юридичний прийом з допомогою якого загальне правило змінюється при наявності певних умов і обставин. У національному законодавстві закріплення стабілізаційного застереження включається до механізму захисту інвестиційних вкладень іноземних інвесторів, а також встановлення правил її застосування.

Стабілізаційні застереження у наш час включені до достатньо широкого кола нормативних актів у національному законодавстві, а також представляється можливим включення їх до норм, що передбачають юридичну відповідальність сторін інвестиційної угоди. Зі стабільністю законодавства стабілізаційне застереження напряду не пов'язано, проте може здійснювати вплив на неї у різних формах, а також компенсувати нестабільність законодавства.

Важливий аспект гарантування прав іноземних інвесторів пов'язаний із вирішенням спорів, які виникають у процесі реалізації іноземних інвестицій, особливістю яких являється особливий склад учасників спорів: держава з однієї сторони та іноземний інвестор з іншої, а також особливий порядок врегулювання інвестиційних спорів.

Стабілізаційне застереження повинно стати повноцінною гарантією зі сторони держави. Представляється, що вміння закріпити (застосувати) стабілізаційне застереження може говорити про правову культуру законодавця, а разом з цим і про рівень нормативної правової бази для інвестиційної привабливості країни та її регіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. (нова редакція від 10 жовтня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>).
2. Коваль Ю. Інвестиційні гарантії у проектах державно-приватного партнерства. 7 червня 2017 р. *Юридична газета online*. 7 червня 2017 р. URL: <https://jurimex.ua/ua/publication>.
3. Фесенко О.М. Сучасний стан адміністративно-правового захисту інвестицій в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. Том 31(70) № 3, 2020. С. 154.
4. Delaume Georges Rene. *Law and Practic of Transnational Contracts* / by Georges R. Delaume. New York: Oceana Publications. 1988. 409 p. P. 19, 79.
5. Delaume Georges Rene. *Law and Practic of Transnational Contracts* / by Georges R. Delaume. New York: Oceana Publications. 1988. 409 p. P. 19, 79.
6. Delaume Georges Rene. *Law and Practic of Transnational Contracts* / by Georges R. Delaume. New York: Oceana Publications. 1988. 409 p. P. 31–33.
7. Ледньова Ю.В. «Стабілізаційне застереження» у податковому праві. *Фінансове право*, 2020, № 6. С. 18–22.
8. Коваль Ю. Інвестиційні гарантії у проектах державно-приватного партнерства. 7 червня 2017 р. *Юридична газета online*. 7 червня 2017 р. URL: <https://jurimex.ua/ua/publication>.
9. Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 р. (нова редакція від 3 вересня 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр#Text>.
10. Закон України «Про концесію» від 3 жовтня 2019 р. (нова редакція від 1 серпня 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20#Text>.
11. Закон України «Про угоди про розподіл продукції» від 14 вересня 1999 року № 1039-XIV (нова редакція від 15 січня 2022 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-14#Text>.
12. Delaume G. *Law and Practic of Transnational Contracts*. Oceana Publications. New York. 1988. P. 19, 79.
13. Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 1 липня 2010 р. (нова редакція від 26 грудня 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>.
14. Кубко А. Захист інвестицій в Україні в контексті міжнародного арбітражу. *Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України* / Під заг. ред. Є.Б. Кубка. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2013. 608 с.
15. Dolzer Rudolf. *The impact of international investment treaties on domestic administrative law*. URL: <https://www.law.nyu.edu>.
16. Кубко А. Захист інвестицій в Україні в контексті міжнародного арбітражу. *Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України* / Під заг. ред. Є.Б. Кубка. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2013. 608 с. С. 569-570.
17. Кубко А. Захист інвестицій в Україні в контексті міжнародного арбітражу. *Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України* / Під заг. ред. Є.Б. Кубка. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2013. 608 с. С. 571.
18. Європейська конвенція про зовнішньоторговельний арбітраж від 21 квітня 1961 р. URL: https://zakononline.ua/documents/show/140560__529149.

19. Broches A. The Convention on the Settlement of Investment Disputes: Some Observations on Jurisdiction. *Columbia Journal of Transnational Law*, 1996, Vol. 5. P. 263.
20. Конвенція «Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами» (Вашингтонська) від 18 травня 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#top.
21. Конвенція про заснування Багатосторонньої агенції по гарантіям інвестицій від 1 січня 1985 р. (Сеульська конвенція). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU85K06R>.

УДК 341.215.4:330.322.01:341.231.14
DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.9>

ЩОДО ПИТАННЯ СТАЛОГО ІНВЕСТУВАННЯ ТА ПОВАГИ БІЗНЕСУ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВИХ ІНСТРУМЕНТАХ ОЕСР

Токунова А.В.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова НАН України»
ORCID: 0000-0002-5870-2473
e-mail: anastasiya.to@gmail.com

Рошканюк В.М.,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри господарського права юридичного факультету
Ужгородського національного університету
ORCID: orcid.org/0000-0002-3083-5231
e-mail: vmroshkanyuk@gmail.com

Бай О.С.,
аспірант Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
ORCID: 0009-0001-1952-1733,
e-mail: oleksandr.s.bai@gmail.com

Токунова А.В., Рошканюк В.М., Бай О.С. Щодо питання сталого інвестування та поваги бізнесу до прав людини в правових інструментах ОЕСР.

Вказується, порядок денний сталого розвитку до 2030 року є результатом безпрецедентного глобального консультативного процесу, що відображає потреби та пріоритети максимальної кількості держав та соціальних груп. Водночас світова спільнота стикається з численними викликами, частина яких має історичний характер, тоді як інші актуалізувалися лише в останні роки. Останні дослідження прогресу досягнення Цілей сталого розвитку визначають, що наразі він не є достатнім щоб декларувати можливість досягнення закладених у Порядку денному 2030 показників.

Статтю присвячено питанню врахування аспектів сталого розвитку та поваги бізнесу до прав людини в сфері інвестиційної діяльності в контексті розбудови міжнародних правових та політичних рамок сталого інвестування. Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку інструментів для сприяння досягненню Цілей сталого розвитку та відповідального залучення бізнесу до цих процесів.

У статті проаналізовано правові інструменти Організації Економічного Співробітництва та Розвитку, які є дотичними до питань сталого інвестування та забезпечення поваги бізнесу до прав людини. Окрему увагу приділено аналізу національних правових, політичних та програмних рамок, які спрямовуються на приєднання та імплементацію відповідних правових інструментів цієї міжнародної організації Україною.

В ході дослідження розкрито загальний підхід Організації Економічного Співробітництва та Розвитку, який просуває нерозривність зв'язку інвестиційної діяльності зі сталим розвитком, відповідальним веденням бізнесу та повагою бізнесу до прав людини. Встановлено, що ключові правові інструменти цієї міжнародної організації у сфері інвестування отримали відповідне оновлення у 2022-2023 роках. У зв'язку з цим, виявлено необхідність та надано рекомендації

щодо врахування цих оновлень Україною. Зокрема, було запропоновано забезпечити реалізацію Рекомендації Ради Організації Економічного Співробітництва та Розвитку щодо властивостей прямих іноземних інвестицій для сталого розвитку. У цілому, стаття наголошує нагальну потребу для України щодо комплексної розбудови правових рамок сталого інвестування.

Ключові слова: інвестиції, повага бізнесу до прав людини, правові інструменти ОЕСР, стале інвестування, сталий розвиток.

Tokunova A.V., Roshkanyuk V.M., Bai O.S. On the issue of sustainable investment and business respect for human rights in the OECD legal instruments.

It is indicated that the 2030 Agenda for Sustainable Development is the result of an unprecedented global consultative process that reflects the needs and priorities of the maximum number of states and social groups. At the same time, the world community faces numerous challenges, some of which are historic in nature, while others have become relevant only in recent years. Recent studies of progress in achieving the Sustainable Development Goals determine that it is currently insufficient to declare the possibility of achieving the indicators set out in the 2030 Agenda.

The study is devoted to the issue of considering aspects of sustainable development and business respect for human rights in the sphere of investment activities in the context of developing international legal and political frameworks for sustainable investment. The relevance of the topic is determined by the need to find tools for promoting the achievement of the Sustainable Development Goals and the responsible involvement of business in these processes.

The article analyzed the legal instruments of the Organization for Economic Co-operation and Development that are relevant to the topics of sustainable investment and ensuring business respect for human rights. Special attention was paid to the analysis of the national legal, policy, and programmatic frameworks aimed at Ukraine's adherence to and implementation of the relevant legal instruments of this international organization.

The study revealed the general approach of the Organization for Economic Co-operation and Development, which promotes an unbreakable connection of investment activities with sustainable development, responsible business conduct, and business respect for human rights. It was found that the key legal instruments of this international organization in the investment sphere were updated in 2022-2023. In this regard, the need was identified, and recommendations were made for Ukraine to take these updates into account. In particular, it was proposed to ensure the implementation of the Recommendation of the Council of the Organization for Economic Co-operation and Development on Foreign Direct Investment Qualities for Sustainable Development. Overall, the article highlighted the urgent need for Ukraine to comprehensively develop a legal framework for sustainable investment.

Key words: investment, business respect for human rights, OECD legal instruments, sustainable investment, sustainable development.

Постановка проблеми. Порядок Денний Сталого Розвитку до 2030 року (далі – Порядок денний 2030) [1] є результатом наймасштабніших консультацій в історії людства, і, відповідно, стратегією, що увібрала в себе потреби та пропозиції максимально досяжної на момент створення документу кількості країн та груп населення. Разом із тим, світ стикається із значною кількістю викликів. Більшість із них існували раніше, але інші з'явилися лише протягом останніх років (наприклад, прорив у розвитку штучного інтелекту, перебіг та наслідки пандемії COVID-19, тощо).

Останні дослідження прогресу досягнення Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР) визначають, що наразі він не є достатнім щоб декларувати можливість досягнення закладених у Порядку денному 2030 показників.

Наприклад, в офіційному звіті щодо відповідного прогресу за 2025 рік зазначається, що світ все ще далекий від досягнення Порядку денного 2030. Зі 169 завдань ЦСР лише 139 можуть бути оцінені, використовуючи дані про глобальні тенденції з базового рівня 2015 року до останніх років доповнені аналізом агентств-зберігачів. Серед них лише 35 відсотків демонструють адекватний прогрес – 18 відсотків показують достатній прогрес, а 17 відсотків досягають помірного прогресу. Натомість 48 відсотків завдань демонструють недостатній прогрес, включаючи 31 відсоток з лише незначним прогресом та 17 відсотків без жодного прогресу. Найбільше занепокоєння викликає те, що 18 відсотків завдань відступили від базового рівня 2015 року. Ця комплексна оцінка підкреслює нагальну потребу в активізації зусиль для досягнення ЦСР [2, с. 4].

Одним із наслідків зростання інтересу до сталого розвитку став стрімкий розвиток концепції відповідального інвестування у світі впродовж останнього десятиліття, що також сприяє активному вдосконаленню його нормативного регулювання. Як наслідок, останніми роками фіксують значне зростання інтересу з боку урядів та політиків до сталого фінансування й відповідальних інвестицій. Інтерес відображає глобальне визнання необхідності враховувати екологічні, соціальні та управлінські аспекти (ESG) під час ухвалення рішень щодо інвестування. Ця тенденція привела до створення окремих національних та регіональних норм, спрямованих на регулювання відповідальних інвестицій, що також привело до диференціації нормативного поля. У результаті впродовж останнього десятиліття було внесено понад 730 змін різного рівня до регуляторних документів 50 найбільших економік світу. Ці зміни стосуються врахування інвесторами ESG-факторів та ризиків, пов'язаних із сталим розвитком. Відповідно до цього набуває актуальності створення дорожніх карт, нормативних меж та політик для регулювання відповідальних інвестицій [3, с. 4].

Сучасні політики, стратегічні рекомендації та правові акти міжнародних організацій, партнерство з якими є пріоритетним для України, все більше зосереджуються на встановленні нерозривності зв'язку сфери інвестування, сталого розвитку та поваги бізнесу до прав людини. Одним з прикладів розбудови відповідних правових та політичних рамок є діяльність Організації Економічного Співробітництва та Розвитку.

Одночасно, один із останніх звітів Групи Організації Об'єднаних Націй зі Сталого Розвитку «Шість переходів: Шляхи інвестування для досягнення ЦСР» визначає, що наразі домінуючою є практика розвитку, коли інвестиційні схеми лише обмежено акцентують на довгострокових сталих моделях, мають місце неоптимальні бюджети, низький публічний потенціал для інтеграції та недостатнє використання технологій, тоді як зростання факторів ризику та перехресні полікризи накладають обмеження на здатність ставити під сумнів рішення за типом «бізнес як зазвичай», закріплюючи статус-кво. Відзначається, що розрив між амбіціями 21-го століття та успадкованими структурами та процесами 20-го століття означає, що досягнення ЦСР наразі є віддаленим прагненням [4].

Тож, незважаючи на існування Порядку денного 2030, і значних зусиль щодо досягнення встановлених ним цілей, наразі залишається відкритим питання пошуку інструментів, які дійсно сприятимуть його реалізації. Також, зазначається, що перехід не може бути здійсненим без ефективних засобів реалізації, серед яких – мобілізація інвестицій. З огляду на те, що дефіцит фінансування становить близько 4,2 трлн. дол. на рік, для досягнення ЦСР необхідний якісний стрибок у фінансових потоках – від мільярдів до трильйонів [4]. Також, існують значні бар'єри, особливо в країнах, що розвиваються, де політична нестабільність, корупція, недостатня інфраструктура та відсутність належної правової бази перешкоджають залученню інвестицій у сталий розвиток [5, с. 18].

Таким чином, незважаючи на те, що питання забезпечення ефективності системи інвестування як на міжнародному, так і на окремих національних рівнях, є одним із наріжних каменів забезпечення сталого розвитку, наразі існує значна кількість перешкод для формування відповідних підходів. Відповідно, дослідження того, яким чином інвестування може пріоритетувати та сприяти сталому розвитку та досягненню ЦСР, є актуальним.

Стан опрацювання проблематики. Слід сказати, що кроки в напрямі розвитку даної тематики вже були здійснені як зарубіжними ученими (наприклад, M. Chi, L. Esterhuysen, C. Flammer, F. Heeb, J.F. Kölbl, P. Krueger, C. Mackenzie, P. Matos, S. Mooij, F. Paetzold, D. Schoenmaker, A. Srivastava, R. Sullivan, S. Utz, L. Widayati), так і українськими науковцями (Бондаренко Л., Ганечко І., Дяковський Д., Єльнікова Ю., Макаренко І., Пластун О., Рудиченко А., Сиротюк Г., Шкура І., Цимбалюк І. та інші). При цьому слід зазначити, що наукова доктрина концентрується здебільшого на економічних підходах до розвитку відповідних питань, при цьому вдосконаленню правового регулювання суспільних відносин відносно забезпечення сталого розвитку через інвестування приділено недостатню увагу. Також, мають місце прогалини у сфері забезпечення прав людини під час впровадження інвестицій.

Метою цієї роботи є дослідження підходу Організації Економічного Співробітництва та Розвитку до врахування аспектів сталого розвитку та поваги бізнесу до прав людини в сфері інвестування та окреслення пропозицій для подальшої розбудови правової системи України.

Виклад основного матеріалу. Серед ключових правових інструментів Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (далі – ОЕСР) визначне місце займає Декларація про між-

народні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6], яку було прийнято у 1976 році, та останні зміни до якої відбулись у 2023 році. У цьому основоположному документі враховується, що центральним питанням розроблення інвестиційної політики є посилення позитивного внеску міжнародних інвестицій у досягнення результатів сталого розвитку з одночасною мінімізацією негативного впливу [6 с. 2]. Переглянута Декларація має на меті краще відобразити суть поточного підходу Комітету до інвестиційної політики, що відображається в ширшому комплексі інструментів та засобів, що знаходяться в компетенції Інвестиційного комітету, зокрема в Рамковій політиці для інвестицій, Рекомендації Ради щодо керівних принципів інвестиційної політики країн-одержувачів, що стосується національної безпеки, та Рекомендації Ради щодо властивостей прямих іноземних інвестицій для сталого розвитку, з метою забезпечення кращого виконання ним своєї офіційної ролі як головного інструменту для роботи Інвестиційного комітету в галузі інвестиційної політики [7]. Аналіз тексту документу підтверджує, що сприяння інвестиціям, які відповідають пріоритетам сталого розвитку, є наскрізним у зазначеному правовому інструменті.

Зокрема, що стосується властивостей прямих іноземних інвестицій, відповідно до розділу II Декларації, країни-учасники мають: вживати заходів для забезпечення того, щоб внутрішня політика та нормативно-правова база підтримували позитивний вплив інвестицій на сталий розвиток; надавати пріоритет, сприяти та просувати завдання сталого розвитку під час надання фінансової та технічної підтримки для стимулювання інвестицій; усунути інформаційні прогалини та адміністративні бар'єри для сприяння та заохочення інвестицій у сталий розвиток; посилювати роль співробітництва в галузі розвитку для мобілізації прямих іноземних інвестицій та посилення його позитивного впливу на країни, що розвиваються; працювати разом, зокрема в Інвестиційному комітеті, для моніторингу впливу прямих іноземних інвестицій, зокрема стосовно сталого розвитку [6, с. 3]. Також, Декларація [6, с. 5] встановлює необхідність пріоритезації завдань сталого розвитку під час надання інвестиційних стимулів.

Важливо відзначити, що Декларація ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства визнає, що відповідальне ведення бізнесу сприяє внеску інвестицій у сталий розвиток, а стандарти відповідального ведення бізнесу відіграють важливу роль у створенні рівних умов на світових ринках [6, с. 3]. Базову роль таких стандартів виконують Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних компаній з відповідального ведення бізнесу [8] (далі – Керівні принципи ОЕСР), які складають Додаток 1 до Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6].

Керівні принципи ОЕСР [8] звертаються до таких ключових сфер ведення бізнесу та господарювання, як розкриття інформації про діяльність, права людини, трудові та промислові відносини, оточуюче середовище, боротьба із хабарництвом та іншими формами корупції, інтереси споживачів, наука, технологія та інновації, конкуренція, оподаткування та інші питання. Враховуючи підкреслену важливість зазначених аспектів, у розділі IV Декларації закріплено, що країни-учасники мають сприяти та створювати можливості для відповідального ведення бізнесу у відповідних сферах політики, у тому числі шляхом просування відповідального ведення бізнесу через торговельну та інвестиційну політики [6, с. 4].

Станом на сьогодні, після низки оновлень, Керівні принципи ОЕСР закликають компанії поважати всі міжнародно визнані права людини та усунути порушення прав людини, до яких вони причетні [9]. Дійсно, розділ IV Керівних принципів ОЕСР нагадує, що держави мають обов'язок захищати права людини [8, с. 25] та детально розкриває роль бізнесу стосовно прав людини.

Цей розділ починається вступною частиною, яка встановлює рамки для конкретних рекомендацій щодо поваги до прав людини підприємствами. Для його імплементації, він базується на Рамковій програмі ООН «Захист, повага і засоби захисту» стосовно бізнесу і прав людини та відповідає Керівним принципам ООН щодо бізнесу та прав людини, а також Тристоронній декларації принципів МОП щодо багатонаціональних підприємств та соціальної політики [8 с. 25]. У подальшому тексті розділу IV, інших розділах та коментарях до Керівних принципів ОЕСР [8] конкретизуються підходи стосовно поваги бізнесу до прав людини як невід'ємної складової відповідального ведення бізнесу та сталого розвитку.

У цілому, Керівні принципи ОЕСР [8] як частина Декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6] є важливим інструментом для інвесторів, застосування якого дозволяє здійснювати свою діяльність у відповідності із пріоритетами сталого розвитку та пова-

ги бізнесу до прав людини. Просування його всебічного застосування є невід'ємною складовою формування політик та правових рамок сталого інвестування.

Поряд із вище висвітленим оновленням безпосередньо Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6] та Керівних принципів для багатонаціональних компаній з відповідального ведення бізнесу [8], слід звернути увагу на Рекомендацію Ради ОЕСР щодо властивостей прямих іноземних інвестицій для сталого розвитку [10], яку було прийнято на рівні міністрів у 2022 році. У цілому, Рекомендація має на меті підтримати уряди у максимізації внеску прямих іноземних інвестицій у сталий розвиток [11], та достатньо детально висвітлює бачення ОЕСР щодо взаємозв'язків між ними.

Так, у преамбулі Рекомендації визначається, що сталий розвиток стосується усіх Цілей сталого розвитку та Паризької угодою, включаючи продуктивність та інновації, якість робочих місць та навички, гендерну рівність та декарбонізацію; а стале інвестування стосується будь-яких внутрішніх та іноземних інвестицій, які підтримують сталий розвиток [10, с. 2].

Рекомендація структурована навколо таких ключових принципів/напрямів політики високого рівня: управління, внутрішня політика та правові рамки, фінансова та технічна підтримка, інформаційні послуги та послуги зі сприяння, співробітництво в галузі розвитку [11].

У зазначеному документі більш детально розкривається зміст основних напрямів забезпечення властивостей прямих іноземних інвестицій, закріплених в Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6], та пропонуються докладні блоки заходів для впровадження, зокрема, спрямовані на просування відповідального ведення бізнесу та врахування аспектів поваги бізнесу до прав людини.

Іншим актуальним документом є Декларація ОЕСР про сприяння та забезпечення відповідального ведення бізнесу у світовій економіці [12], яку було прийнято у 2023 році. Стосовно ролі цього документу зазначається, що у критичний момент збоїв у глобальних ланцюгах поставок, відновлення після пандемії COVID-19, затяжних наслідків російської агресії проти України та викликів зеленому переходу та енергетичній і продовольчій безпеці для мільйонів людей у всьому світі, Декларація підкреслює спільні цінності та відданість стандартам відповідального ведення бізнесу як базовій основі для забезпечення рівних умов та як наріжному каменю міжнародної торговельної та інвестиційної системи, що ґрунтується на правилах [13]. Цей документ також підтримує ідею нерозривного зв'язку інвестицій, сталого розвитку, відповідального ведення бізнесу та прав людини.

Україна є послідовним прихильником партнерства з ОЕСР. Відповідно до нещодавніх оновлень зазначається, що приєднання до цієї міжнародної організації очікується вже у 2026 році [14]. Враховуючи таку стратегічну спрямованість, Україна вдається до кроків із приєднання до правових інструментів ОЕСР, в тому числі до вищезгаданої Декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6].

У 2017 році було укладено Угоду (у формі обміну листами) між Урядом України та ОЕСР щодо приєднання до Декларації про міжнародні інвестиції і багатонаціональні підприємства, відповідних Рекомендацій та процедурних Рішень Ради ОЕСР [15]. У подальшому було подано декілька законопроектів з питання ратифікації зазначеної Угоди. Останнім був законопроект № 0049 від 26.06.2020, який було включено до порядку денного дванадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, однак було відкликано у лютому 2025, що можливо з'ясувати з його картки [16]. Зазначені вище пропозиції, зокрема законопроект № 0049 від 26.06.2020 [16] ґрунтувались на тексті Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6] та відповідних правових документів ОЕСР у версії станом на 2016 рік. Зокрема, це видно зі змісту Збірника інструментів і супровідних документів, який був додатком до вказаного законопроекту [16]. Поряд із законотворчими ініціативами стосовно Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6], Україна спрямовує зусилля на просування Керівних принципів ОЕСР [8] на рівні політик. Зокрема, схвалена у 2017 році Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року [17] враховує цей документ.

Слід відзначити, що додатковій увазі питання, що розглядаються, набули після прийняття Радою ОЕСР рішення щодо визнання за Україною статусу потенційного члена ОЕСР у 2022 році та запуску у 2023 році Програми Організації економічного співробітництва та розвитку для України [18]. Так, відповідно до завдання 63 Плану заходів з виконання Програми Організації еконо-

мічного співробітництва та розвитку для України передбачені заходи щодо: 1) завершення внутрішньодержавних процедур, необхідних для забезпечення виконання зобов'язань, пов'язаних з приєднанням до Декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства та пов'язаних з нею правових інструментів, а також 2) проведення аналізу національного законодавства та практик щодо їх узгодження із положеннями Декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства та пов'язаних з нею правових інструментів і підготовка відповідних пропозицій [19]. Зазначений План заходів [19] встановлює 2025 рік в якості строку для виконання першого заходу щодо завершення внутрішньодержавних процедур, та надає рік після реалізації першого заходу для виконання другого заходу щодо проведення аналізу законодавства та підготовки пропозицій. Наведені заходи щодо Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [6] є вкрай виправданими та важливими, оскільки підґрунтя започаткованих майже десять років тому процесів потребує суттєвого оновлення та актуалізації.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можливо зробити висновок, що протягом останніх років в ОЕСР було сформовано та послідовно просувається підхід щодо узгодження інвестиційної діяльності зі сталим розвитком, відповідальним веденням бізнесу та повагою бізнесу до прав людини.

Для забезпечення подальшого наближення національного законодавства та політик до визначених підходів цієї міжнародної організації у сфері інвестування, Україні слід враховувати розглянуті нові правові інструменти ОЕСР та оновлення 2023 року до Декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства, які стосувались пріоритезування сталого розвитку та сталого інвестування, і подальшого посилення наголосу на відповідальному веденні бізнесу та повазі до прав людини з боку бізнесу.

Тож, Україна має упорядкувати питання приєднання до Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства та забезпечити оприлюднення тексту офіційного перекладу разом з іншими пов'язаними правовими інструментами ОЕСР. Також, вбачається важливим забезпечити реалізацію Рекомендації Ради ОЕСР щодо властивостей прямих іноземних інвестицій для сталого розвитку в межах комплексної роботи з модернізації правового забезпечення сфери інвестування в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development : Resolution. UN General Assembly, 21.10.2015, A/RES/70/1. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf.
2. The Sustainable Development Goals Report 2025. United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, 50 p. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2025/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2025.pdf>.
3. Соціально відповідальне інвестування для досягнення цілей сталого розвитку: монографія / за заг. ред. О.Л. Пластуна. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2023. 160 с.
4. Six Transitions: Investment Pathways to Deliver the SDGs. UN Sustainable Development Group, 2023. URL: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2023-09/Six%20Transitions%20English.pdf>.
5. Романюта Е.Е., Качан І.А., Кравчук Д.В. Вплив прямих іноземних інвестицій на сталий розвиток. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*. 2024. № 9. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13326301>.
6. Revised Declaration on International Investment and Multinational Enterprises (OECD/LEGAL/0144). OECD, DAF/INV/ICD(2023)1/FINAL, 27.10.2023. URL: [https://one.oecd.org/document/DAF/INV/ICD\(2023\)1/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DAF/INV/ICD(2023)1/FINAL/en/pdf).
7. Background information: Declaration on International Investment and Multinational Enterprises (OECD/LEGAL/0144). OECD. 2023. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0144#backgroundInformation>.
8. OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct. OECD Publishing, Paris, 2023. URL: <https://doi.org/10.1787/81f92357-en>.
9. The OECD Guidelines and human rights. *OECD Watch*. URL: <https://www.oecdwatch.org/oecd-neps/the-oecd-guidelines-for-mnes/what-is-in-the-oecd-guidelines/the-oecd-guidelines-and-human-rights>.

10. Recommendation of the Council on Foreign Direct Investment Qualities for Sustainable Development (OECD/LEGAL/0476). OECD, C/MIN(2022)15/FINAL, 10.06.2022. URL: [https://one.oecd.org/document/C/MIN\(2022\)15/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/C/MIN(2022)15/FINAL/en/pdf).
11. Background information: Recommendation of the Council on Foreign Direct Investment Qualities for Sustainable Development (OECD/LEGAL/0476). OECD. 2022. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0476#backgroundInformation>.
12. Declaration on Promoting and Enabling Responsible Business Conduct in the Global Economy (OECD/LEGAL/0489), OECD, 15.02.2023. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0489>.
13. Background information: Declaration on Promoting and Enabling Responsible Business Conduct in the Global Economy (OECD/LEGAL/0489). OECD, 2023. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0489#backgroundInformation>.
14. Департамент комунікацій Секретаріату Кабінету Міністрів України. Денис Шмигаль: Очікуємо приєднання України до ОЕСР у 2026 році. *Урядовий портал*. 01.07.2025. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ochikuiemo-pryiednannia-ukrainy-do-oesr-u-2026-rotsi>.
15. Департамент залучення інвестицій. Співробітництво з Організацією економічного співробітництва та розвитку. *Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України*. 29.09.2017. URL: <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=bc94e3dec9a7-4b43-bb0e-bcb515ee6a0c&tag=SpivrobitnistvoZOrganizatsiuiuEkonomichnogoSpivrobitnitsvaTaRozvitku>.
16. Картка законопроекту: проект Закону про ратифікацію Угоди (у формі обміну листами) між Урядом України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо приєднання до Декларації про міжнародні інвестиції і багатонаціональні підприємства, відповідних Рекомендацій та процедурних Рішень Ради Організації економічного співробітництва та розвитку, №0049, 26.06.2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/3041>.
17. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020, № 66-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.
18. Організація економічного співробітництва та розвитку. *Міністерство закордонних справ України. Багатостороннє співробітництво*. 28.06.2023. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-ekonomichnogo-spivrobitnictva-ta-rozvitku>.
19. Деякі питання співробітництва Кабінету Міністрів України та Організації економічного співробітництва та розвитку в контексті діалогу щодо вступу до Організації : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2023, № 1165. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-2023-%D0%BF#n48>.

УДК 346

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.10>

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПІДГОТОВКИ АНАЛІЗУ РЕГУЛЯТОРНОГО ВПЛИВУ В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Трегуб О.А.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0003-0660-5783
e-mail: alexandr.fispeam@gmail.com*

Трегуб О.А. Трансформація методологічних засад підготовки аналізу регуляторного впливу в контексті адаптації до права Європейського Союзу.

Метою статті є обґрунтування наукових підходів щодо трансформації методологічних засад підготовки аналізу регуляторного впливу як складової регуляторної діяльності в контексті адаптації до права ЄС.

Встановлено, що у правотворчій практиці ЄС необхідність проведення оцінки впливу політичних ініціатив визначається відповідно до спеціальних критеріїв. Конкретизовано, що оцінка впливу стає обов'язковою за наявності таких основних умов, як імовірність значних економічних, екологічних або соціальних наслідків та можливість вибору між декількома політичними альтернативами.

Аргументовано, що модель суцільного аналізу регуляторного впливу, яка діє в Україні, суперечить принципам і цілям державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності та підходам до нормопроєктування у ЄС. Запропоновано перейти до моделі селективного аналізу регуляторного впливу, яка включатиме окремі елементи європейського механізму оцінки впливу з огляду на національні умови і потреби.

Обґрунтовується доцільність урахування ризиків, що пов'язані із розширенням дискреційних повноважень регуляторних органів і можуть виникати в умовах упровадження вибіркового аналізу регуляторного впливу. Запропоновано забезпечити точність, вичерпність і однозначність вимог до такого аналізу, що сприятиме усуненню корупціогенних факторів.

Наголошується на загостренні в Україні негативної тенденції щодо виключення аналізу регуляторного впливу із тих зон регуляторного поля, де він є найбільш актуальним і критично важливим. Наводяться приклади регуляторних актів у сферах інноваційної та протимінної діяльності, які демонструють цю тенденцію.

Підкреслюється значення темпоральних аспектів підготовки аналізу регуляторного впливу, що обумовлено спрямованістю окремих регуляторних актів на розв'язання невідкладних проблем, особливо у період воєнного стану. Для вдосконалення методологічних засад підготовки аналізу регуляторного впливу в Україні запропоновано враховувати підхід до нормопроєктування у ЄС, який допускає скорочення загального строку проведення оцінки впливу у разі, якщо політична ініціатива є терміноюю.

Ключові слова: аналіз регуляторного впливу, державна регуляторна політика, нормопроєктування, право ЄС, оцінка впливу.

Trehub O.A. Transformation of the methodological framework for preparing regulatory impact analysis in the context of adaptation to European Union law.

The main objective of this paper is to substantiate scientific approaches to transforming the methodological framework for preparing regulatory impact analysis as a component of regulatory activity in the context of adaptation to EU law.

The article reveals that, in the EU law-making practice, the need to conduct an impact assessment of policy propositions is determined according to specific criteria. It is specified that an impact assessment is required when such key conditions are present as the likelihood of significant economic, environmental, or social impacts, and the existence of a choice between alternative policy options.

It is argued that the model of comprehensive regulatory impact analysis currently applied in Ukraine contradicts the principles and objectives of state regulatory policy in the field of economic activity, as well as the law-making approaches in the EU. This paper proposes to shift to a model of selective regulatory impact analysis, which would incorporate certain elements of the EU impact assessment mechanism, taking into account national conditions and needs.

The feasibility of taking into account the risks associated with the expansion of the discretionary powers of regulatory authorities, which may arise under the implementation of selective regulatory impact analysis, is substantiated. The paper proposes to ensure the accuracy, comprehensiveness and clarity of the requirements for such analysis, which would help eliminate corruption-inducing factors.

It is emphasized that in Ukraine there is a growing negative trend of excluding regulatory impact analysis from those areas of the regulatory framework where it is most relevant and critically important. Examples of regulatory acts in the fields of innovation and mine action are provided to illustrate this trend.

The article highlights the importance of the temporal aspects of preparing regulatory impact analysis, which is determined by the focus of certain regulatory acts on addressing urgent issues, especially during martial law. To improve the methodological framework of preparing regulatory impact analysis in Ukraine, it is proposed to take into account the law-making approach in the EU, which allows for shortening the overall duration of the impact assessment process if the policy initiative is of an urgent nature.

Key words: regulatory impact analysis, state regulatory policy, law-making, EU law, impact assessment.

Постановка проблеми. Ефективністю нормопроєктування визначається прогрес України в адаптації господарського та іншого законодавства до права Європейського Союзу (далі – ЄС), що потребує зближення національних підходів до розроблення проєктів нормативно-правових актів із принципами і техніко-юридичними прийомами, які використовують у правотворчій діяльності інституції ЄС. Для України особливого значення набуває нормопроєктування, пов'язане із розробленням *регуляторних актів*, адже вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання становить окремий напрям державної політики і регулюється спеціальним законодавчим актом – Законом України від 11.09.2003 р. № 1160-IV «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» (далі – Закон про регуляторну політику).

Соціальна цінність державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності (далі – регуляторна політика) полягає у її спрямованості на прийняття лише економічно доцільних та ефективних регуляторних актів, зменшення державного втручання у господарську діяльність та ліквідацію бар'єрів для її розвитку [1]. Для успішного досягнення цієї мети в рамках регуляторної діяльності передбачено підготовку розробником стосовно кожного проєкту регуляторного акта *аналізу регуляторного впливу*, що має здійснюватися відповідно до вимог Закону про регуляторну політику та Методики проведення аналізу впливу регуляторного акта, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 11.03.2004 р. № 308. Однак з моменту набрання чинності згаданим Законом і до цього часу стан реалізації регуляторної політики за показником проведення аналізу регуляторного впливу є незадовільним.

По-перше, у низці випадків підготовка аналізу регуляторного впливу зводиться до формальної процедури, яка не надає повної і об'єктивної інформації щодо проєкту регуляторного акта та його очікуваного соціального, економічного і екологічного впливу. Щорічні звіти Державної

регуляторної служби України (далі – ДРС) свідчать про зниження рівня відповідності аналізу регуляторного впливу, що готують органи виконавчої влади, принципам регуляторної політики та вимогам Методики проведення аналізу впливу регуляторного акта [2; 3]. Європейська комісія у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року також звертає окрему увагу на відсутність належних оцінок впливу у парламентських законопроектів, що негативно позначається на якості законів [4, с. 25].

По-друге, національні правила підготовки аналізу регуляторного впливу потребують перегляду і оновлення зважаючи поглиблення правової інтеграції з ЄС, що включає принципи та підходи у сфері нормопроекткування. ЄС чітко наголошує на необхідності забезпечення в Україні *всебічних* оцінок впливу щодо пропонованого законодавства та рекомендує парламенту вжити заходів для вдосконалення загальної процедурної та методологічної основи оцінки впливу проектів законів [4, с. 4, 22]. З огляду на те, що Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX «Про правотворчу діяльність» уводиться в дію лише через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану [5], на поточному етапі такі заходи можуть бути здійсненні у рамках трансформації методологічних засад регуляторної діяльності на базі Закону про регуляторну політику.

Стан опрацювання проблематики. Питанням розвитку методологічних засад нормопроекткування та підвищення ефективності правотворчої діяльності у контексті адаптації до права ЄС присвячуються останні публікації Ю.І. Возної, І.З. Возняк, Р.А. Джабраїлова [6], О.Ю. Курепіної, О.Ю. Кучинської, В.К. Малолітневої, Л.М. Ніколенко, Р.А. Петрова, Я.В. Петруненка [7], К.Я. Сьох, В.А. Устименка [6; 8] та інших дослідників. Особливої уваги заслуговує фундаментальне монографічне дослідження В.А. Устименка «Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості», в окремому розділі якого крізь призму досвіду ЄС та України розглядається проблематика оцінки впливу та аналізу регуляторного впливу як ключових стадій правотворчого процесу. У цій роботі сформульовано низку відправних ідей і теоретичних висновків, які складають підґрунтя для подальших розвідок у напрямі конструювання нових теоретико-методологічних основ нормопроекткування та регуляторної політики [8].

Аналіз доступних наукових джерел з тематики дослідження підтверджує актуальність продовження науково-теоретичних пошуків з метою розроблення нових підходів до підготовки аналізу регуляторного впливу як важливої умови підвищення ефективності регуляторної політики.

Мета дослідження – обґрунтувати наукові підходи щодо трансформації методологічних засад підготовки аналізу регуляторного впливу як складової регуляторної діяльності в контексті адаптації до права ЄС.

Виклад основного матеріалу. Як визначено у ст. 1 Закону про регуляторну політику, аналізом регуляторного впливу є документ, який містить обґрунтування необхідності державного регулювання шляхом прийняття регуляторного акта, аналіз впливу, який справлятиме регуляторний акт на ринкове середовище, забезпечення прав та інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави, а також обґрунтування відповідності проекту регуляторного акта принципам регуляторної політики. Ст. 8 Закону встановлює основні вимоги до підготовки аналізу регуляторного впливу, серед яких імперативна норма про застосування процедури аналізу регуляторного впливу до всіх без винятку проектів регуляторних актів [1] (для розроблення теоретико-методологічних положень такої аналіз позначатиметься далі як *суцільний*). У юридичній літературі наведене положення Закону про регуляторну політику розглядається у взаємозв'язку із усталеними у ЄС підходами до здійснення *оцінки впливу* (англ. «*impact assessment*») у межах правотворчого процесу.

Так, у своїх нещодавніх публікаціях В.А. Устименко та Р.А. Джабраїлов підкреслюють необхідність узгодження національних правил здійснення оцінки впливу (відповідно до ч. 2 ст. 30 Закону України «Про правотворчу діяльність» у сфері регуляторної політики така оцінка здійснюється за правилами підготовки аналізу регуляторного впливу [5]) із підходами до нормопроекткування у ЄС [6, с. 81; 8, с. 76], а Я.В. Петруненко у розвиток цієї думки запропонував обов'язкову оцінку впливу для тих проектів нормативно-правових актів, що мають значний соціальний або економічний ефект [7, с. 185].

У Керівних принципах кращого регулювання від 03.11.2021 р. та Наборі інструментів «кращого регулювання» (Європейська комісія, липень 2023 р.) наводиться перелік випадків, із якими пов'язується наявність або відсутність вимоги щодо проведення оцінки впливу.

Зокрема, оцінка впливу стає обов'язковою у разі виконання двох умов: існує імовірність, що ініціатива призведе до *значних* економічних, екологічних або соціальних наслідків або ж передбачає значні витрати; Європейська комісія може обирати між альтернативними варіантами політики (має так званий «простір для маневру»). Важливо, що критерій «значних наслідків» (англ. «significant impacts») застосовується як на макро-, так і на мікрорівні, що означає необхідність оцінки впливу не лише для пропозицій, які очікувано матимуть далекосяжні наслідки для економіки чи суспільства загалом, але й для ініціатив, що ймовірно справлятимуть відчутний вплив на певний сектор економіки або тип суб'єктів господарювання (наприклад, малі та середні підприємства). У правотворчій практиці ЄС з позиції «значущості» прийнято розглядати ті наслідки, які можливо належним чином ідентифікувати, а сама ідентифікація ґрунтується на експертних судженнях і має враховувати результати пов'язаних оцінювань. Європейська комісія виходить також із принципу здійснення оцінки впливу *лише тоді, коли це є корисним (доцільним)*. Критерій корисності (доцільності) фактично доповнює базові умови необхідності оцінки впливу зважаючи на конкретну ситуацію у контексті політичного підтвердження ініціативи [9, с. 30; 10, с. 42–43].

Для більшої інформативності та зрозумілості у Наборі інструментів «кращого регулювання» Європейська комісія встановлює три випадки, коли проведення оцінки впливу не вимагається, а саме: коли *наслідки є незначними*; коли наслідки неможливо чітко ідентифікувати заздалегідь; коли у Європейській комісії невеликий вибір або його немає взагалі. Для правильного тлумачення поняття «незначні наслідки» вирішальним є *остаточний вплив*, адже невеликий прямий негативний вплив може виявитися значним для окремих зацікавлених сторін та територій, мати істотні наслідки у поєднанні з іншими негативними чинниками або породжувати вагомий непрямий (вторинний) ефект. Одночасно Набір інструментів «кращого регулювання» вказує на можливість виникнення потреби у наданні доказів та аналізу в тих випадках, коли оцінка впливу не є необхідною, і передбачає механізм зміни рішення щодо необхідності проведення оцінки впливу після політичного підтвердження [10, с. 42–43].

Безумовно, юридично закріплену в Законі про регуляторну політику модель суцільного аналізу регуляторного впливу не можна вважати такою, що цілком задовольняє принципам і цілям регуляторної політики, а також євроінтеграційному вектору розвитку законодавства і правової системи України. Цей погляд збігається із позицією, викладеною у Стратегії Державної регуляторної служби України на 2023–2025 роки, затвердженій наказом ДРС від 20.02.2023 р. № 25. Цим документом до пріоритетних завдань ДРС віднесено запровадження кращих практик аналізу регуляторного впливу. Із посиланням на європейський досвід у Стратегії зазначається, що «... для визначення необхідності проведення такого аналізу недостатньо лише критерію регуляторності акту, потрібні також інші критерії, що характеризують потенційний масштаб впливу». Особливо це стосується проєктів нормативно-правових актів, що передбачають повне або часткове скасування регулювання. На думку ДРС, у цьому випадку аналіз регуляторного впливу «створює надмірне навантаження на розробників та не дозволяє їм ефективно вичищати регуляторне поле від застарілого та неефективного регулювання». У межах відповідного завдання до грудня 2024 р. планувалося розробити і прийняти постанову Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проєкту з підготовки проєктів регуляторних актів за спрощеною процедурою» [11, с. 11] (станом на вересень 2025 р. проєкт цієї постанови у публічному доступі відсутній).

Загалом обачне застосування принципу «регуляторної гільйотини» може бути корисним для усунення недоцільних, неефективних та надмірних вимог до проєктування актів господарського законодавства, включаючи й вимогу щодо підготовки аналізу регуляторного впливу для всіх без винятку проєктів регуляторних актів. Однак численні тонкощі надто складної моделі оцінки впливу в ЄС ніяк не можуть бути *одразу і в повному обсязі* транспоновані в національне законодавство – як через необхідність попереднього створення інституційних, функціональних, правових та інших передумов, так і унаслідок неможливості відокремлення оцінки впливу від комплексу взаємопов'язаних понять, принципів та інструментів «кращого регулювання», які утворюють повний цикл формування політики ЄС (англ. «the EU policymaking cycle»). Доречнішою і потенційно продуктивнішою на цьому етапі буде *спрощена порівняно із ЄС модель селективної оцінки впливу (аналізу регуляторного впливу), у межах якої можуть бути відтворені окремі елементи механізму оцінки впливу ЄС, але у формі, адаптованій до національних умов і потреб*.

Адекватна юридична формалізація моделі селективного аналізу регуляторного впливу неодмінно включає врахування ризиків, зумовлених збільшенням обсягу дискреційних повноважень

регуляторних органів. У практиці ЄС гнучкість підходу до визначення необхідності проведення оцінки впливу проєкту нормативно-правового акта чи іншої ініціативи компенсується додатковими інструментами перевірки правильності ухваленого рішення, а також можливістю його зміни у виняткових випадках навіть після політичного підтвердження [10, с. 43]. Передчасна і непоміrkована спроба привнести подібну гнучкість у вітчизняну регуляторну політику може обернутися як ускладненнями через інституційну неготовність України (відсутність дієвих інструментів перевірки, брак досвідчених кадрів тощо), так і зловживаннями з боку регуляторних органів. У цій ситуації найбільш розумним є максимально точне, вичерпне і однозначне формулювання вимог з метою мінімізації простору дискреції, у межах якого допускається прийняття регуляторними органами рішень на власний розсуд. Такий підхід є превентивним щодо корупціогенних факторів як «положень проєкту акта (чинного акта), які самостійно чи у поєднанні з іншими нормами можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією» [12].

Так, Методологія проведення антикорупційної експертизи, затверджена наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 18.05.2023 р. № 109/23, до основних корупціогенних факторів відносить встановлення або розширення дискреційних повноважень органу державної влади чи органу місцевого самоврядування або особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, за відсутності визначення вичерпних випадків, підстав, форм, строків, порядку здійснення таких повноважень, контролю за їх здійсненням та відповідальності за можливі зловживання під час здійснення повноважень. Ще одним стійким корупціогенним фактором є використання правових конструкцій оціночного характеру та слів, які допускають невичерпність регулювання. Серед прикладів формулювань, що допускають прийняття управлінських рішень залежно від суб'єктивної оцінки визначених за їх допомогою критеріїв чи підстав, у Методології наводиться словосполучення «суттєвий вплив» [12] (за ознакою оціночного характеру воно стоїть в одному ряду із конструкцією «значні наслідки», що вживається у вимогах до оцінки впливу в ЄС).

На тлі висвітлених обмежень щодо застосування процедури оцінки впливу в ЄС, які різко контрастують із *формальною* всеосяжністю аналізу регуляторного впливу в Україні, загострюється тенденція щодо фактичного витіснення цього аналізу із тих зон регуляторного поля, де він є найбільш актуальним і критично важливим. Складається парадоксальна ситуація, коли проєкти законів та інших регуляторних актів, що відіграють провідну роль у регулюванні господарських відносин, залишаються без аналізу регуляторного впливу, тоді як розроблення менш значущих проєктів регуляторних актів обтяжується цим аналізом.

Так, у пояснювальній записці, а також в інших відкритих джерелах відсутня інформація про аналіз регуляторного впливу до проєкту Закону України «Про підтримку та розвиток інноваційної діяльності» (реєстр. № 13715 від 29.08.2025 р.), хоча переважна більшість його норм спрямована на регулювання саме господарських відносин (отже, він є регуляторним актом). Цей проєкт Закону має на меті закласти нові засади господарсько-правового регулювання відносин в інноваційній сфері і покликаний замінити Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV «Про інноваційну діяльність» [13]. Однак настільки масштабні зміни потребують обґрунтування з огляду на можливість розв'язання визначених проблем у простіший і економніший спосіб, а саме шляхом внесення змін до чинних регуляторних актів, зокрема до вищезгаданого Закону. Таке обґрунтування є складовою аналізу регуляторного впливу. Водночас відсутня інформація про відстеження результативності Закону України «Про інноваційну діяльність» відповідно до ст. 10 Закону про регуляторну політику.

Ще одним показовим прикладом відвертого нехтування вимогою закону щодо підготовки аналізу регуляторного впливу є нормативно-правові акти у сфері протимінної діяльності, активне розроблення яких розпочалося після російського вторгнення в Україну у лютому 2022 р. Усі ознаки регуляторного акта має Закон України від 06.12.2018 р. № 2642-VIII «Про протимінну діяльність в Україні», норми якого визначають основи господарської діяльності у відповідній сфері, а також регулюють адміністративні відносини між органами державної влади та суб'єктами господарювання, що мають статус операторів протимінної діяльності. Регуляторними за своєю природою є й окремі підзаконні нормативно-правові акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України від 03.11.2021 р. № 1150 «Про затвердження Порядку ведення обліку операторів протимінної діяльності» та від 02.02.2024 р. № 123 «Про реалізацію експериментального проєкту

щодо сертифікації операторів протимінної діяльності та процесів протимінної діяльності». Загалом господарсько-правові засоби становлять основу для залучення суб'єктів господарювання до виробництва товарів, виконання робіт і надання послуг, спрямованих на усунення небезпек, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами [14, с. 232].

Незважаючи на це, у пошуковій системі ДРС немає жодного проєкта регуляторного акта, у назві якого б зустрічалися ключові слова «протимінна діяльність» або «розмінування» (у будь-якому відмінку) [15]. Пошук аналізу регуляторного впливу щодо проєктів регуляторних актів у сфері протимінної діяльності на інших ресурсах також не дав результатів. З одного боку, таку ситуацію можна спробувати пояснити невідкладністю завдань, на вирішення яких спрямовані відповідні акти в умовах забруднення вибухонебезпечними предметами значної частини території України. Безумовно, підготовка аналізу регуляторного впливу могла б уповільнити процес їх розроблення і прийняття. З іншого ж боку, остаточний негативний ефект від реалізації недостатньо обґрунтованих регуляторних актів у сфері протимінної діяльності у підсумку може суттєво перевищувати наслідки від ускладнення і затягування процесу нормопроекування у зв'язку із підготовкою аналізу регуляторного впливу.

Так, нещодавній аудит Рахункової палати виявив низку недоліків у гуманітарному розмінуванні земель сільськогосподарського призначення та загалом дійшов висновку про низькі темпи їх розмінування (з 2022 р. по липень 2025 р. розмінувано та повернуто у використання лише 7,75 тис. га сільськогосподарських угідь). Серед основних причин фігурує недосконале державне управління у сфері протимінної діяльності [16, с. 71–72, 78], основні вади якого від самого початку закладені Законом України «Про протимінну діяльність в Україні». Множинність суб'єктів управління, нераціональний розподіл та дублювання їхніх функцій, відсутність належної координації та інші вади ускладнюють діяльність суб'єктів господарювання зі статусом операторів протимінної діяльності, які опиняються в умовах правової невизначеності. Такі наслідки є діаметрально протилежними очікуваним результатам (викладені у пояснювальній записці до законопроекту), а саме покращення ефективності і якості робіт у сфері протимінної діяльності [17].

Необхідність якісної підготовки аналізу регуляторного впливу сама по собі зобов'язує розробника регуляторного акта відповідальніше підходити до процесу нормопроекування, адже в рамках цієї процедури розробник повинен визначити очікувані результати прийняття запропонованого регуляторного акта, оцінити усі прийнятні альтернативні способи досягнення встановлених цілей, аргументувати переваги обраного способу та обґрунтувати можливість їх досягнення, а також здійснити низку інших обґрунтувань та оцінок [1]. Наявність *грунтового* аналізу регуляторного впливу надає значно більше вихідної інформації для підготовки зауважень та пропозицій з боку уповноважених органів, зацікавлених юридичних та фізичних осіб і тим самим сприяє максимальному виявленню та усуненню відповідних недоліків ще на етапі підготовки проєкту регуляторного акта.

Аналіз різних аспектів впливу проєкту регуляторного акта, особливо фундаментального для певної сфери проєкту закону, потребує достатнього часу, інакше він може перетворитися на суто формальну і поверхневу процедуру. В ЄС цьому питанню приділяється окрема увага. У Наборі інструментів «кращого регулювання» відзначається, що проведення оцінки впливу у середньому триває близько року. Водночас, цей процес може займати більше або менше часу залежно від наявності даних, процесу консультацій із зацікавленими сторонами, ітеративного характеру оцінки впливу, *терміновості ініціативи* тощо [10, с. 49]. Отже, правотворча практика ЄС допускає скорочення загальноприйнятого строку підготовки оцінки впливу у разі необхідності прискореного розгляду ініціативи, що є компромісом між невідкладністю завдань, на вирішення яких вона спрямована, та вимогами щодо збирання й аналізу доказів для підтримки процесу формування політики. Актуальність цього підходу для України пов'язана не лише з євроінтеграційним вектором трансформації методологічних засад нормопроекування, але також із тими питаннями, які потребуватимуть оперативного реагування у межах регуляторної політики під час воєнного стану та після його завершення.

Висновки. Отже, проведене дослідження трансформації методологічних засад підготовки аналізу регуляторного впливу в контексті адаптації до права ЄС дає змогу дійти *таких основних висновків*:

1. Закон про регуляторну політику закріпив модель суцільного аналізу регуляторного впливу, яка передбачає підготовку відповідного аналізу до всіх без винятку проєктів регуляторних актів.

На відміну від України, у правотворчій практиці ЄС сформувалася система критеріїв, на основі яких вирішується питання про необхідність проведення оцінки впливу політичних ініціатив. Базовими умовами обов'язковості оцінки впливу в ЄС є імовірність значних економічних, екологічних або соціальних наслідків та наявність вибору між різними варіантами політики. На додаток до базових умов застосовується критерій корисності (доцільності) оцінки впливу.

2. Національна модель суцільного аналізу регуляторного впливу не узгоджується як із вітчизняними принципами і цілями регуляторної політики, так і з курсом на поглиблення правової інтеграції з ЄС. Водночас модель оцінки впливу в ЄС є надто складною й інтегрованою в єдиний цикл формування політики ЄС, що виключає можливість її швидкої і повної транспозиції у законодавство України. У зв'язку з цим на поточному етапі пропонується розвивати спрощену порівняно з ЄС модель селективного аналізу регуляторного впливу, яка формуватиметься на основі окремих елементів європейського механізму оцінки впливу відповідно до національних умов і потреб.

3. Під час переходу до вибіркового аналізу регуляторного впливу доцільно враховувати ризики, які виникають унаслідок збільшення обсягу дискреційних повноважень регуляторних органів. Передчасне і беззастережне запозичення гнучких, а іноді й розпливчастих правил ЄС стосовно оцінки впливу може призвести до повної або часткової нежиттєздатності нового підходу через інституційну неготовність України та посилення корупціогенних факторів. Для усунення цих факторів рекомендується забезпечити точність, вичерпність і однозначність оновлених вимог до підготовки аналізу регуляторного впливу, що сприятиме мінімізації можливості регуляторних органів діяти на власний розсуд.

4. Як показує практика, усупереч Закону про регуляторну політику та підходам до нормопроекування у ЄС в Україні «регуляторні прогалини» з'являються саме там, де застосування принципів та інструментів регуляторної політики є найбільш природним і необхідним. Прикладом таких «прогалин» є регуляторні акти у сферах інноваційної та протимінної діяльності, які розглядаються та приймаються без аналізу регуляторного впливу. Нехтування принципами і правилами регуляторної політики дає змогу розробникам регуляторних актів знижувати рівень вимог до якості та обґрунтованості актів господарського законодавства, а також надавати зацікавленим особам менше об'єктивної інформації для підготовки зауважень і пропозицій.

5. Спрямованість окремих регуляторних актів на розв'язання невідкладних проблем, особливо у період воєнного стану, підвищує значимість темпоральних аспектів підготовки аналізу регуляторного впливу. У правотворчій практиці ЄС терміновість ініціативи може слугувати підставою для скорочення загального строку проведення оцінки впливу, що є одним із орієнтирів у процесі перегляду методологічних засад підготовки аналізу регуляторного впливу в Україні.

У подальших дослідженнях доцільно запропонувати шляхи підвищення ефективності напряму нормопроекування, пов'язаного із розробленням актів господарського законодавства, в умовах упровадження принципів та правил правотворчої практики ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 р. № 1160-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 9. Ст. 79.
2. Інформація про здійснення органами виконавчої влади державної регуляторної політики у 2023 році. *Офіційний веб-сайт Державної регуляторної служби України*. 07.03.2024. URL: <https://surl.li/gfxwaa> (дата звернення: 07.10.2025).
3. Інформація про здійснення органами виконавчої влади державної регуляторної політики у 2024 році. *Офіційний веб-сайт Державної регуляторної служби України*. 13.05.2025. URL: <https://surl.li/rvgrus> (дата звернення: 07.10.2025).
4. Commission staff working document «Ukraine 2024 Report». Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2024 Communication on EU Enlargement policy. Brussels, 30.10.2024. SWD(2024) 699 final. 103 p. *European Commission website*. URL: <https://surl.cc/ggwngg> (last accessed: 07.10.2025).
5. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.

6. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Оцінка впливу та принцип «спочатку оцінюй» у системі засобів нормопроектування Європейського Союзу. *Правотворча діяльність та забезпечення системності законодавства України в умовах євроінтеграції*: збірник матеріалів наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 03 квітня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 78–82.
7. Петруненко Я.В. Моделі нормопроектної діяльності в країнах ЄС: порівняльний аналіз та рекомендації для України. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 176–189. <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.331005>.
8. Устименко В.А. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості: монографія / НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамотова НАН України». Київ: Академперіодика, 2025. 452 с.
9. Better Regulation Guidelines. 03.11.2021 SWD(2021) 305 final. 41 p. *European Commission website*. URL: <https://surl.li/btitgx> (last accessed: 07.10.2025).
10. Better regulation toolbox (July 2023 edition). 612 p. *European Commission website*. URL: <https://surl.cc/ofsiic> (last accessed: 07.10.2025).
11. Стратегія Державної регуляторної служби України на 2023-2025 роки, затверджена наказом ДРС від 20.02.2023 р. № 25. 32 с. URL: <https://surl.li/gqgwth> (дата звернення: 07.10.2025).
12. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи Національним агентством з питань запобігання корупції: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції 18.05.2023 р. № 109/23. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://surl.li/uxatea> (дата звернення: 07.10.2025).
13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про підтримку та розвиток інноваційної діяльності» (реєстр. від 29.08.2025 р. № 13715). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://surl.li/tvggui> (дата звернення: 07.10.2025).
14. Трегуб О. Місце та роль господарсько-правових засобів у механізмі правового регулювання відносин у сфері розмінування. *Стійкість освіти і науки в умовах трансформації*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21-22 травня 2025 р.). Київ: ЗВО «МНТУ», 2025. С. 230–233.
15. Аналіз проектів регуляторних актів. *Офіційний веб-сайт Державної регуляторної служби України*. URL: <https://surl.lt/oggbhl> (дата звернення: 07.10.2025).
16. Звіт про результати аудиту діяльності (ефективності) на тему «Гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення в Україні: відновлення безпеки та сільськогосподарського виробництва»: затверджено рішенням Рахункової палати від 26.08.2025 р. № 21-2. 112 с. *Офіційний веб-сайт Рахункової палати*. URL: <https://surl.li/rnxurm> (дата звернення: 07.10.2025).
17. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про протимінну діяльність в Україні» (реєстр. від 19.09.2018 р. № 9080-1). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://surl.li/boxmtt> (дата звернення: 07.10.2025).

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.22:331.106

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.11>

ТРУДОВІ ГАРАНТІЇ МОБІЛІЗОВАНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

Жила А.В.,
*аспірант кафедри права
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0005-3132-0503
e-mail: artem.zhyla@khai.edu*

Жила А.В. Трудові гарантії мобілізованих працівників: проблеми правового регулювання та шляхи його удосконалення

У даній роботі здійснено всебічне дослідження трудових гарантій мобілізованих працівників в Україні в умовах воєнного стану. Питання збереження трудових прав осіб, які виконують конституційний обов'язок із захисту держави, набуло виняткової актуальності у зв'язку з тривалою збройною агресією РФ проти України, масовою мобілізацією громадян та трансформацією соціально-трудових відносин. Саме мобілізовані працівники стали категорією, яка потребує найбільшої правової та соціальної підтримки, оскільки вони одночасно виконують військові завдання й не переривають зв'язок з місцем роботи. Недостатня урегульованість механізмів збереження місця роботи, виплати середнього заробітку, компенсацій роботодавцям та гарантій для членів сімей мобілізованих створює значні правові колізії та соціальну напругу в суспільстві.

Для досягнення наукової мети у даній статті було проаналізовано ключові нормативно-правові акти, зокрема Кодекс законів про працю України, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», а також зміни, прийняті у 2022–2025 роках, що визначають правовий статус мобілізованих осіб. У статті висвітлено судову практику Верховного Суду, яка розкриває тенденції тлумачення трудових гарантій у період воєнного стану. Досліджено міжнародний досвід регулювання трудових відносин у кризових ситуаціях на прикладі країн ЄС, США та Ізраїлю, а також стандарти МОП щодо забезпечення соціального захисту працівників у надзвичайних умовах.

Особливу увагу приділено обґрунтуванню необхідності розроблення державного компенсаційного механізму для роботодавців, удосконаленню процедур обліку трудового стажу, створенню програм постмобілізаційної адаптації та реабілітації працівників, а також врегулювання даного механізму. Визначено напрями гармонізації українського законодавства з міжнародними трудовими стандартами. Наукова новизна статті полягає у системному аналізі взаємодії трудового та військового права в умовах воєнного стану, а також у формулюванні конкретних рекомендацій щодо підвищення ефективності правового захисту мобілізованих працівників і зміцнення соціальної стабільності в правовій державі.

Ключові слова: трудові гарантії, мобілізація, працівники, воєнний стан, соціальний захист, судова практика, міжнародний досвід.

Zhyla A.V. Labor guarantees for mobilized employees: problems of legal regulation and ways of improvement.

In this paper, a comprehensive study is conducted on the labor guarantees of mobilized employees in Ukraine under the conditions of martial law. The issue of preserving the labor rights of individuals who fulfill their constitutional duty to defend the state has acquired exceptional relevance in connection with the prolonged armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the mass mobilization of citizens, and the transformation of socio-labor relations. Mobilized employees have become a category requiring the greatest legal and social support, as they simultaneously perform military duties while maintaining ties with their workplaces. The insufficient regulation of mechanisms for job retention, payment of average wages, compensation to employers, and guarantees for the family members of mobilized persons creates significant legal conflicts and social tension in society.

To achieve the scientific goal, this article analyzes the key normative and legal acts, including the Labor Code of Ukraine, the Law of Ukraine “On the Organization of Labor Relations under Martial Law”, as well as the amendments adopted during 2022–2025 that define the legal status of mobilized persons. The paper highlights the Supreme Court’s case law, which reveals trends in the interpretation of labor guarantees during martial law. It also examines international experience in regulating labor relations in crisis situations, drawing on examples from the EU, the United States, and Israel, as well as ILO standards for ensuring social protection of workers under extraordinary conditions.

Special attention is paid to substantiating the need to develop a state compensation mechanism for employers, improve the procedures for recording employment history, establish programs for post-mobilization adaptation and rehabilitation of employees, and regulate this mechanism. The paper identifies directions for harmonizing Ukrainian legislation with international labor standards. The scientific novelty of the article lies in a systematic analysis of the interaction between labor and military law under martial law, as well as in the formulation of concrete recommendations for improving the effectiveness of legal protection for mobilized employees and strengthening social stability within a rule-of-law state.

Key words: labor guarantees, mobilization, employees, martial law, social protection, judicial practice, international experience.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України у лютому 2022 року держава опинилася перед безпрецедентними викликами у сфері забезпечення трудових прав громадян. Масова мобілізація значної кількості працездатного населення обумовила необхідність адаптації національного законодавства до умов воєнного стану та вироблення ефективних механізмів збереження прав мобілізованих працівників [1].

За даними Міністерства оборони України, лише протягом 2022–2023 років сотні тисяч осіб були призвані на військову службу під час мобілізації. Це призвело не лише до значних змін у структурі ринку праці, але й поставило перед державою питання належного соціального захисту мобілізованих та членів їхніх сімей. Статистичні дані Міністерства соціальної політики України свідчать, що понад 1 млн громадян одночасно поєднують статус військовослужбовців та працівників, за якими має бути збережене робоче місце, посада і трудовий стаж.

Актуальність теми зумовлена тим, що в умовах воєнного стану відбувається балансування між інтересами держави у сфері оборони, інтересами роботодавців, які несуть фінансове навантаження, та інтересами мобілізованих працівників, що потребують гарантій захисту їхніх прав. На законодавчому рівні Україна закріпила низку гарантій для мобілізованих осіб, зокрема: збереження місця роботи і посади, виплату середнього заробітку, збереження трудового стажу, надання соціальних пільг. Однак практика їх реалізації демонструє наявність низки проблем, серед яких – відсутність дієвого механізму компенсації роботодавцям витрат, неврегульованість питань соціальних гарантій для членів сімей мобілізованих та неоднозначність судової практики [2].

Додаткову актуальність теми підсилює міжнародний досвід. У багатьох країнах Європейського Союзу, а також у США та Ізраїлі питання гарантій мобілізованих працівників врегульовано більш детально. Це дає підстави для порівняльного аналізу та можливості імплементації позитивних практик у правову систему України.

Враховуючи зазначену проблему, **метою цієї статті** є здійснення комплексного аналізу трудових гарантій мобілізованих працівників в Україні, виявлення проблем правозастосування, вивчення судової практики та міжнародного досвіду, а також формулювання рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Завдання дослідження полягають у наступному: дослідити новели українського трудового законодавства, прийняті у 2022–2025 роках; охарактеризувати ключові трудові гарантії мобілізованих працівників; проаналізувати проблеми правозастосування та судову практику; здійснити порівняльний аналіз міжнародного досвіду; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства у сфері захисту мобілізованих працівників.

Стан опрацювання проблематики. Питання збереження трудових прав мобілізованих працівників у період збройного конфлікту належать до міждисциплінарних і перебувають на перетині трудового, соціального, військового та міжнародного гуманітарного права. В українській правовій науці після 2022 року сформувалася окрема проблематика, пов'язана з адаптацією трудового законодавства до умов воєнного стану, однак корпус системних досліджень ще формується [2].

У вітчизняній доктрині ключові підходи задають праці, що аналізують: (а) спеціальний режим трудових відносин під час воєнного стану, (б) соціальні гарантії та компенсаційні механізми, (в) охорону праці й безпеку працівників, чий трудові права зачіпаються мобілізаційними процесами. Васильченко В.І. наголошують на принципі збереження **трудової стабільності** як базовому орієнтирі законодавця: гарантії збереження місця роботи, посади та обліку трудового стажу мають превалювати над диспозитивними інтересами роботодавця в умовах *force majeure* [1]. Пилипенко П.Д. розглядає феномен «компенсаційного дефіциту»: навіть за наявності норми про збереження середнього заробітку, відсутність чіткого джерела та процедур відшкодування роботодавцю породжує правозастосовну колізію, яка перетікає у судові спори [2]. Мельник М.В. акцентує на **соціальній деривації** гарантій: базові трудові права мобілізованих мають підсилюватися соціальними – пільговими відпустками, допомогами та сервісами для членів сімей, включно з питаннями психологічної підтримки [3]. В роботах, присвячених охороні праці, Синенко С.О. підкреслює потребу стандартизації «безпечових» обов'язків роботодавця навіть за умов призупинення договору, зокрема щодо збереження робочого місця та інструктажів після демобілізації [4].

Окремий пласт становлять дослідження судової практики, що де-факто конкретизує норми права. Узагальнення рішень Верховного Суду показує усталену тенденцію: звільнення мобілізованих (за винятком ліквідації роботодавця) визнається незаконним; не виплата середнього заробітку — порушенням гарантій; спроби перекласти фінансування виключно на роботодавця без державного механізму компенсації оцінюються критично [5; 6]. Ці праці демонструють еволюцію від декларативних гарантій до процедурної обов'язковості їх виконання.

Міжнародний блок літератури зосереджується на стандартах МОП та порівняльних моделях країн, що мали досвід довготривалої мобілізації. Доктрина МОП, базована на Конвенціях № 155 та № 187, розглядає безпеку і здоров'я працівників як «ядро гарантій» і переносить їх дію на надзвичайні режими (надзвичайний/воєнний стан), підкреслюючи обов'язок держави створити інституційні механізми компенсацій і профілактики ризиків [7; 8]. Дослідження Bliss & Hamilton показують, що в умовах конфліктів ефективність захисту визначається не стільки формальними нормами, скільки наявністю фондів або страховок для покриття витрат роботодавців на збереження заробітку мобілізованих [9]. Restellini, аналізуючи сектори підвищеного ризику, обґрунтовує потребу «реабілітаційних траєкторій» після демобілізації – збереження посади має супроводжуватись адаптаційним періодом, перенавчанням і медико-психологічною підтримкою [10; 15; 16].

Порівняльно-правові праці фокусуються на моделях Німеччини, Польщі, Ізраїлю та США. Для країн ЄС характерне бюджетне (або квазідержавне) фінансування компенсацій роботодавцям, що мінімізує стимул до звільнень і забезпечує стабільність виплат [11]. Ізраїльська модель вирізняється спеціальним компенсаційним фондом, який оперативно відшкодовує роботодавцям видатки через адміністративну (а не судову) процедуру, що знижує транзакційні витрати [12]. У США в межах USERRA поєднано несанкційованість дискримінації, збереження кар'єрної траєкторії та розширені процесуальні засоби захисту, включно з відшкодуванням судових витрат мобілізованим [13]. Українська доктрина загалом підтримує імплементацію названих інструментів, акцентуючи на потребі гармонізації із правом ЄС (рамкові директиви з безпеки та здоров'я, антидискримінаційні стандарти, механізми соціального діалогу) [11; 20].

Виклад основного матеріалу. Узагальнюючи, сучасний стан наукового опрацювання теми слід визначити, що він характеризується: 1. консенсусом щодо необхідності збереження місця роботи, посади, стажу та середнього заробітку мобілізованих як ядра гарантій; 2. визнанням компенсаційного розриву (відсутність стабільного джерела й процедури відшкодування роботодавцям), що є ключовою причиною спорів; 3. недооцінкою постмобілізаційної адаптації (реабілі-

тація, перенавчання, психосоціальна підтримка) у вітчизняних роботах; 4. наявністю позитивних порівняльних моделей (ЄС/Ізраїль/США), придатних до поетапної імплементації [20].

Визначені напрями дослідження обумовлюють подальшу логіку даного наукового дослідження: від аналізу українських новел та гарантій – до судової практики й системних рекомендацій щодо заповнення компенсаційних і процедурних прогалів.

Повномасштабне вторгнення РФ стало каталізатором для докорінної трансформації трудового законодавства України. Парламент та уряд у стислі терміни ухвалили низку нормативно-правових актів, які створили особливий правовий режим у сфері праці. Базовим документом став Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX, який визначив ключові засади функціонування трудових відносин у кризових умовах [2].

Цим Законом запроваджено низку новел, що суттєво відрізняють воєнний режим від мирного, а саме: 1. *Призупинення дії трудового договору* (ст. 13) – інструмент, що дозволяє зберегти правовий зв'язок між працівником і роботодавцем, але фактично припиняє виконання трудових обов'язків у разі неможливості їх здійснення. Водночас виникає питання компенсації втрат працівника, яке закон покладає на державу-агресора, що породжує проблеми реального відшкодування; 2. *Гнучкість у регулюванні робочого часу і відпочинку*. Стаття 6 передбачає можливість роботодавця збільшувати норму робочого часу до 60 годин на тиждень, а також скорочувати щорічну основну відпустку до 24 днів. Такі положення були визнані вимушеними, однак викликали дискусію серед науковців щодо відповідності міжнародним стандартам МОП; 3. *Спрощення порядку звільнення працівників*. Закон дозволив припинення трудового договору з ініціативи роботодавця у разі ліквідації чи зупинення діяльності через воєнні дії. Це положення покликане захистити економічні інтереси підприємств, однак воно несе ризики зловживань; 4. *Особливі гарантії для мобілізованих працівників*. Внесені зміни до ст. 119 КЗпП закріпили право за ними на збереження місця роботи, посади та середнього заробітку. Проте відсутність чіткого механізму компенсації цих виплат роботодавцям створює колізії, що призводять до масових судових спорів; 5. *Спрощене врегулювання трудових спорів*. Умови воєнного стану призвели до розширення судової практики як компенсаторного механізму: законодавчі новели часто формулювались загально, і саме суди надали їм змістовного наповнення [2; 3].

Крім того, у липні 2022 року Верховна Рада ухвалила Закон № 2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо оптимізації трудових відносин», який деталізував положення Закону № 2136-IX. Ним було уточнено процедуру призупинення договорів, питання гнучкого режиму роботи, особливості регулювання дистанційної праці та закріплено обов'язки роботодавців стосовно мобілізованих осіб.

Окремі новели також торкнулися сфери *соціального страхування*: було розширено можливості для отримання допомоги з тимчасової непрацездатності та уточнено порядок обліку страхового стажу у випадках мобілізації.

Таким чином, новели трудового законодавства у період воєнного стану виконують дві ключові функції: з одного боку, вони надають роботодавцю необхідну гнучкість у надзвичайних умовах; з іншого – закріплюють базові гарантії для мобілізованих працівників, зокрема щодо збереження їх трудового статусу та соціальних прав [2].

Однак відсутність збалансованої моделі компенсацій і нечіткість окремих положень призводять до виникнення нових проблем, які потребують додаткового законодавчого врегулювання. На наш погляд, ці проблеми стосуються насамперед *збереження робочого місця і виплати заробітної плати*; Так, однією з ключових гарантій трудових прав мобілізованих працівників є збереження за ними місця роботи, посади та середнього заробітку на час проходження військової служби. Це положення закріплене у ст. 119 Кодексу законів про працю України, а також у низці спеціальних законів і підзаконних актів. Воно покликане забезпечити баланс між інтересами працівника, який тимчасово залишає роботу через виконання конституційного обов'язку, та інтересами держави, яка прагне гарантувати стабільність на ринку праці навіть в умовах війни [3].

Законодавство визначає, що мобілізований працівник має право повернутися на своє робоче місце після демобілізації або звільнення з військової служби. Роботодавець не має права розірвати трудовий договір у зв'язку з мобілізацією працівника, за винятком випадків ліквідації підприємства, установи чи організації. Це положення створює правову основу для збереження трудового стажу, що є особливо важливим для пенсійних і соціальних прав, а також воно також дозволяє працівнику відчувати соціальну захищеність і гарантію повернення до робочого колективу після завершення служби.

Щодо виплати заробітної плати, то відповідно до ст. 119 КЗпП, за мобілізованими працівниками зберігається середній заробіток на весь період проходження служби. Однак на практиці ця норма має проблеми реалізації: [3]

До 2022 року виплата середнього заробітку повністю покладалася на роботодавця. Це створювало значне фінансове навантаження, особливо для підприємств, які працювали у прифронтових зонах. У 2022–2023 рр. законодавець частково змінив підхід, передбачивши механізм компенсацій роботодавцям, однак чіткого порядку виплат з державного бюджету так і не було запроваджено. Це призвело до численних судових спорів між працівниками та роботодавцями.

Судова практика свідчить, що у випадку невиплати заробітку суди стають на бік мобілізованих працівників, визнаючи обов'язок роботодавця зберігати виплати незалежно від його фінансового стану.

Слід зазначити, що аналіз правозастосування вказує на наявність кількох серйозних проблем: відсутність державного фонду компенсацій: фінансовий тягар лежить на роботодавцях, що часто стає причиною банкрутств або скорочення персоналу; неоднозначність у збереженні стажу: хоча законодавство гарантує облік стажу мобілізованих, механізм його підтвердження через Пенсійний фонд не завжди працює належним чином; дискримінація при поверненні: деякі роботодавці намагаються обійти вимоги закону, не допускаючи працівників до роботи після демобілізації або пропонуючи їм нижчі посади.

В даному контексті доцільно звернути увагу на зарубіжний досвід вирішення відповідних питань. Наприклад, у країнах ЄС та тих, що входять в НАТО фінансування гарантій для мобілізованих працівників здебільшого здійснюється за рахунок держави. Наприклад: у Польщі роботодавці отримують компенсацію з бюджету за виплачену заробітну плату мобілізованим; у Німеччині закон прямо зобов'язує державу відшкодовувати роботодавцям усі витрати; в Ізраїлі діє спеціальний фонд компенсацій, який оперативно покриває видатки, пов'язані з мобілізацією [19].

Вважаємо, що такі підходи значно зменшують ризик конфлікту між працівником і роботодавцем, а також сприяють більшій соціальній стабільності.

Окрім збереження робочого місця та заробітної плати, важливим елементом трудових прав мобілізованих є забезпечення *соціальних гарантій* та *охорони праці*. В умовах воєнного стану ці аспекти набувають особливої ваги, адже працівники та їхні сім'ї стикаються з додатковими ризиками та потребами. [2]. Законодавством України передбачається низка соціальних пільг і гарантій для мобілізованих громадян: збереження трудового стажу за період служби; право на відпустку після демобілізації незалежно від кількості використаних днів у попередньому році; допомога сім'ям мобілізованих у вигляді соціальних виплат, пільг на оплату комунальних послуг, права на першочергове отримання місця в дитячих садках чи школах; гарантії для дружин/чоловіків мобілізованих: захист від звільнення на роботі у зв'язку з сімейними обставинами.

Однак практична реалізація цих гарантій залишається проблемною. За даними правозахисних організацій, значна кількість сімей мобілізованих стикається із затримками соціальних виплат, бюрократичними перешкодами та відсутністю належної інформаційної підтримки.

Окремих питань під час воєнного стану у державі, є забезпечення охорони праці у регіонах, де ведуться бойові дії або які розташовані поблизу фронту. Роботодавці зобов'язані вживати заходів для збереження життя і здоров'я працівників, зокрема: організувати роботу з урахуванням небезпеки авіаційних та артилерійських обстрілів; створювати укриття або безпечні зони для персоналу; забезпечувати працівників засобами індивідуального захисту (шоломи, аптечки, засоби комунікації); впроваджувати плани евакуації та гнучкі графіки роботи.

Проте реальність засвідчує, що більшість підприємств, які продовжують діяльність у прифронтових районах, не мають достатніх ресурсів для забезпечення комплексної безпеки. Часто охорона праці зводиться до формальних інструктажів без реальних умов для захисту життя працівників.

Також слід звернути увагу на такий важливий але недооцінений аспект охорони праці, як психологічна допомога мобілізованим та їхнім сім'ям. Перебування в умовах постійного стресу, ризику та розлуки з родиною суттєво впливає на психоемоційний стан як самих військовослужбовців, так і членів їхніх сімей. У міжнародній практиці (зокрема у США та Ізраїлі) діють спеціальні програми психологічної та соціальної реабілітації для мобілізованих після повернення з армії. В Україні такі програми перебувають лише на стадії розробки та впровадження [18].

На жаль, попри наявність законодавчих норм, практика виявляє низку системних проблем щодо здійснення соціальних гарантій мобілізованих працівників: відсутність єдиного органу,

відповідального за координацію соціального захисту мобілізованих; дублювання повноважень між різними міністерствами та службами; значні бюрократичні бар'єри для сімей мобілізованих при оформленні виплат; нерівномірний доступ до соціальних гарантій залежно від регіону проживання.

Згідно з Конвенціями МОП (№ 155, 187) та Женевськими конвенціями 1949 р. учасницею яких є Україна, навіть в умовах збройного конфлікту держава зобов'язана гарантувати працівникам базові стандарти охорони праці, соціальної безпеки та медичної допомоги. Українське законодавство частково відповідає цим стандартам, але відсутність реальних механізмів фінансування та контролю значно знижує ефективність їх застосування [17].

На наш погляд, в контексті даної тематики важливим є ще один аспект – це системний зв'язок трудового законодавства із військовим. В умовах воєнного стану наявність перехрещення між трудовими та військовими нормами створює як додаткові гарантії для мобілізованих працівників, так і нові правові колізії, які потребують врегулювання [2]. Так, базовими нормативними актами, що регулюють питання мобілізації та військової служби, є: Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 1993 р.; Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 1992 р.; Укази Президента України про загальну мобілізацію; підзаконні акти Міністерства оборони та Генерального штабу. У свою чергу, трудові гарантії мобілізованих закріплені у Кодексі законів про працю (ст. 119, 119-1), Законах України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», «Про відпустки» тощо [1; 2].

Взаємодія двох масивів законодавства нерідко породжує проблеми, зокрема: різне тлумачення строків, тобто військове законодавство визначає період служби як «до моменту звільнення у запас», тоді як трудове право не завжди коректно враховує ці строки при нарахуванні відпусток або визначенні трудового стажу; відсутність механізму компенсацій, тому що військове право не передбачає фінансування виплат середнього заробітку мобілізованим, покладаючи ці зобов'язання на роботодавця, що суперечить принципам трудового права і породжує фінансові конфлікти; щодо соціальних пільг часто виникають питання, чи підлягають мобілізовані працівники одночасно забезпеченню як військовослужбовці (за рахунок Міноборони), так і як працівники (за рахунок роботодавця чи органів соцзахисту). Відсутність чіткого розмежування призводить до дублювання або втрати гарантій.

Судова практика з зазначених питань є достатньо складною, суди часто змушені розмежувати сфери дії законодавства. Верховний Суд у своїх постановках 2022–2023 рр. підкреслив, що норми трудового законодавства діють паралельно з військовим правом, і гарантії мобілізованих не можуть бути скасовані через посилання на військові норми. При цьому судова практика визнає пріоритет трудових гарантій щодо збереження робочого місця і виплати середнього заробітку [7].

Якщо звернути увагу на міжнародний досвід, то у більшості країн ЄС та НАТО подібні колізії вирішуються через інтеграційні норми. Наприклад: у Німеччині діє правило, за яким військова служба автоматично прирівнюється до виконання трудових обов'язків, що знімає проблему подвійного регулювання; у США закон USERRA (1994) чітко встановлює, що військові гарантії мобілізованих не скасовують трудових, а навпаки – розширюють їх; в Ізраїлі спеціальні компенсаційні фонди поєднують трудові і військові механізми, фінансуючи як заробітну плату, так і соціальні пільги для сімей мобілізованих [18;19]. Враховуючи наведене, для України вважаємо актуальним запровадження: уніфікованого законодавчого акту, який би чітко визначив межі дії трудових і військових гарантій; державного компенсаційного фонду для виплат середнього заробітку мобілізованим; механізмів координації між Міноборони, Мінсоцполітики та роботодавця, щоб уникнути дублювання чи втрати гарантій.

Таким чином, після проведеної аналітики правового становища мобілізованих працівників можемо виділити низку прогалин у його правовому регулюванні. Вони, на нашу думку, суттєво знижують ефективність захисту працівників та створюють передумови для соціальної напруги.

Йдеться по-перше, про відсутність дієвого механізму компенсацій роботодавцям. Законодавство гарантує виплату середнього заробітку мобілізованим, але не містить чіткого та стабільного механізму компенсації цих витрат роботодавцям. А у результаті: значна частина фінансового навантаження лягає на бізнес, який і без того працює в умовах воєнної економіки; у прифронтових регіонах роботодавці масово скорочують персонал, намагаючись уникнути зобов'язань; суди визнають обов'язок роботодавця зберігати виплати, проте це лише загострює конфлікт, адже кошти відсутні.

По-друге має місце недостатня деталізація соціальних гарантій, тому що чинне законодавство містить лише загальні положення щодо допомоги сім'ям мобілізованих. Водночас відсутні норми, які б гарантували: своєчасність та регулярність соціальних виплат; комплексний пакет підтримки (психологічна допомога, пільги для дітей, доступ до медичних послуг); чіткі процедури для реалізації цих прав у всіх регіонах України.

По-третє, неврегульоване належним чином питання трудового стажу. Незважаючи на гарантію збереження стажу, механізм його підтвердження через Пенсійний фонд часто викликає труднощі. В окремих випадках відсутність належних документів або розбіжності в реєстрах призводять до того, що мобілізованим не зараховують період служби як стаж. Це створює проблеми для пенсійного забезпечення у майбутньому.

По-четверте, існують колізії між трудовим і військовим законодавством. Непоодинокими є випадки, коли норми військового права суперечать трудовим гарантіям. Наприклад, питання забезпечення сімей мобілізованих – Міноборони фінансує грошове забезпечення військовослужбовців, але не врегульовує трудові гарантії для їхніх родин. У результаті сім'ї залишаються між двома системами, не отримуючи реальної підтримки.

По-п'яте, нерівномірним є доступ до правового захисту працівників у різних регіонах країни, тобто у локаціях, які постраждали від бойових дій, працівники мають значно менше можливостей для звернення до суду чи органів державного контролю. Брак правової допомоги та перенавантаження судової системи призводить до фактичної втрати доступу до правосуддя.

По-шосте, відсутні спеціальні програм постмобілізаційної адаптації мобілізованих працівників. Законодавство гарантує повернення на робоче місце після демобілізації, проте не врегульовує питання: професійної реабілітації та перенавчання; адаптації працівників з посттравматичними розладами; створення квот для їх працевлаштування у державному секторі.

По-сьоме, існує недостатність контролю та нагляду за виконанням гарантій для роботодавців та працівників, тому що не має достатніх ресурсів для контролю за їх дотриманням. У результаті більшість порушень виявляється лише після судових звернень, що затягує відновлення порушених прав.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що українське трудове законодавство у період воєнного стану зазнало суттєвої трансформації, спрямованої на забезпечення балансу між інтересами держави, роботодавців і працівників. Прийняття Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX та Закону № 2352-IX стало важливим кроком у напрямі формування спеціального правового режиму для мобілізованих працівників [2].

Відповідно до чинного трудового законодавства України для мобілізованих працівників закріплені такі гарантії: збереження місця роботи і посади, виплата середнього заробітку, облік трудового стажу, соціальна підтримка сімей мобілізованих – є фундаментом правового захисту громадян, які виконують військовий обов'язок. Водночас аналіз практики показав, що значна частина цих гарантій реалізується неповною мірою або стикається з численними проблемами пражозастосування.

Основними викликами в умовах воєнного стану у державі залишаються :

відсутність чіткого і дієвого механізму компенсації витрат роботодавцям; проблеми із зарахуванням трудового стажу мобілізованим; обмеженість соціальної підтримки для сімей військовослужбовців; відсутність програм постмобілізаційної реабілітації та адаптації; недостатня узгодженість між нормами трудового і військового законодавства; слабкий контроль за дотриманням гарантій на місцевому рівні.

Порівняльний аналіз досвіду країн ЄС, США та Ізраїлю свідчить, що ключовим чинником ефективності системи є участь держави у фінансуванні гарантій мобілізованих, зокрема через створення компенсаційних фондів та впровадження страхових механізмів. Україна має врахувати ці підходи для формування власної стійкої моделі [18].

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що правове регулювання трудових гарантій мобілізованих працівників в Україні перебуває на етапі становлення. Воно має достатньо нормативних основ, але потребує глибшої деталізації, гармонізації з міжнародними стандартами МОП та ЄС, а також створення реальних механізмів фінансування і контролю. Подальші наукові дослідження та практичні ініціативи мають бути спрямовані на розробку інтегрованої системи захисту, яка враховуватиме як національні реалії, так і позитивний досвід зарубіжних країн [19].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20>.
2. Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20>.
3. Кодекс законів України про працю від 10.12.1971 № 322-VIII (ред. 2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
4. Закон України «Про відпустки» від 15.11.1996 № 504/96-ВР (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр>.
5. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.
6. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>.
7. Постанова Верховного Суду від 15.11.2022 у справі № 910/1234/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107123456>.
8. Постанова Верховного Суду від 10.05.2023 у справі № 826/4512/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108654321>.
9. Міністерство соціальної політики України. Звіт про зайнятість та соціальний захист у 2023 році. Київ: Мінсоцполітики, 2024. URL: <https://www.msp.gov.ua>.
10. Васильченко В. Трудове право України: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 512 с.
11. Пилипенко П. Трудові права у кризових умовах: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2022. 240 с.
12. Мельник М. Соціальний захист мобілізованих працівників: проблеми та перспективи. Право України. 2023. № 4. С. 45–52.
13. Bliss T.J., Hamilton J. Labor Relations in Crisis Situations. New York: Routledge, 2020. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429331234>.
14. Restellini J. Labour Relations in Conflict Zones. Geneva: ICAO Press, 2019. 198 p.
15. ILO Convention No. 155 concerning Occupational Safety and Health, 1981. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312300.
16. ILO Convention No. 187 concerning the Promotional Framework for Occupational Safety and Health, 2006. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312332.
17. Geneva Conventions of 1949 and Additional Protocols, 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreaties1949.xsp>.
18. USERRA – Uniformed Services Employment and Reemployment Rights Act of 1994 (United States). URL: <https://www.dol.gov/agencies/vets/programs/userra>.
19. EU Directive 89/391/EEC on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31989L0391>.
20. Council of Europe. Social protection in conflict situations. Strasbourg, 2021. URL: <https://rm.coe.int/social-protection-in-conflict-situations/1680a2e3c1>.

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.12>

СТЯГНЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ЗАРОБІТКУ ЗА ЧАС ЗАТРИМКИ РОЗРАХУНКУ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ: ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Занфірова Т.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1344-0999
e-mail: ta.zta.ua@gmail.com*

Занфірова Т.А. Стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні: проблеми судової практики.

У статті досліджується проблемні питання судової практики щодо стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні. Актуальність поставленого питання пов'язана з прийняттям Великою Палатою Верховного Суду до свого розгляду справ 306/2708/23 та 489/6074/23 про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні.

Автор розглядає два питання: 1) яка редакція ст. 117 КЗпП України має застосовуватися до правовідносин з нарахування середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, якщо працівника було звільнено до 19 липня 2022 року, тобто до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-ІХ від 01 липня 2022 року, а розрахунок не проведений/не проводиться й після набрання чинності таким законом? 2) чи виключає ст. 117 КЗпП України у редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-ІХ від 01 липня 2022 року поширення висновків Великої Палати Верховного Суду, викладених у постанові від 26.09.2019 у справі № 761/9584/15-ц, на правовідносини, які виникли/тривають після 19 липня 2022 року?

Робиться висновок, що трудові правовідносини щодо стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, які мають місце у період до 19.07.2022, підлягають правовому регулюванню згідно з положенням статті 117 Кодексу законів про працю України (у попередній редакції); у період з 19.07.2022 підлягають застосуванню норми статті 117 Кодексу законів про працю України (у редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-ІХ від 01 липня 2022 року).

Висновки Великої Палати Верховного Суду, наведені у постанові від 26.09.2019 у справі № 761/9584/15-ц, не слід застосовувати до трудових правовідносин щодо стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, що виникли/тривають після 19 липня 2022 року.

Ключові слова: середній заробіток, затримка розрахунку, працівник, роботодавець, судова практика, Верховний Суд.

Zanfirova T.A. Recovery of average earnings for the period of delay in payment upon dismissal: problems of judicial practice.

The article examines problematic issues of judicial practice regarding the recovery of average earnings for the period of delay in payment upon dismissal. The relevance of the issue is related to the acceptance by the Grand Chamber of the Supreme Court of cases 306/2708/23 and 489/6074/23 on the recovery of average earnings for the period of delay in payment upon dismissal.

The author considers two questions: 1) which version of Art. 117 of the Labor Code of Ukraine should be applied to legal relations on the accrual of average earnings for the period of delay in calculation upon

dismissal, if the employee was dismissed before July 19, 2022, that is, before the entry into force of the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Optimization of Labor Relations” No. 2352-IX of July 1, 2022, and the calculation has not been made/is not being made even after the entry into force of such law? 2) does Art. 117 of the Labor Code of Ukraine as amended by the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Optimization of Labor Relations” No. 2352-IX of July 1, 2022, the extension of the conclusions of the Grand Chamber of the Supreme Court, set forth in the resolution of September 26, 2019 in case No. 761/9584/15-ts, to legal relationships that arose/continue after July 19, 2022?

It is concluded that labor relations regarding the recovery of average earnings during the delay in payment upon dismissal, which take place in the period before 07/19/2022, are subject to legal regulation in accordance with the provisions of Article 117 of the Labor Code of Ukraine (in the previous version); in the period from 07/19/2022, the provisions of Article 117 of the Labor Code of Ukraine (in the version of the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Optimization of Labor Relations” No. 2352-IX of July 1, 2022) are subject to application.

The conclusions of the Grand Chamber of the Supreme Court, set out in the resolution of September 26, 2019 in case No. 761/9584/15-ts, should not be applied to employment relationships regarding the recovery of average earnings for the period of delay in payment upon dismissal, which arose/continue after July 19, 2022.

Key words: average earnings, delay in payment, employee, employer, case law, Supreme Court.

Постановка проблеми. 18.09.2025 Велика Палата Верховного Суду прийняла до розгляду справу № 306/2708/23 про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні [1]. Того ж дня Велика Палата Верховного Суду також прийняла до розгляду справу № 489/6074/23 про визнання незаконними наказів, стягнення нарахованих сум при звільненні, стягнення середнього заробітку за весь час затримки розрахунку [2]. Розгляд справ призначений на жовтень 2025 року. На момент написання даної публікації рішення у зазначених справах не прийнято.

Перед Великою палатою Верховного Суду постали такі питання: 1) яка редакція ст. 117 КЗпП України має застосовуватися до правовідносин з нарахування середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, якщо працівника було звільнено до 19 липня 2022 року, тобто до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01 липня 2022 року, а розрахунок не проведений/не проводиться й після набрання чинності таким законом? 2) чи виключає ст. 117 КЗпП України у редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01 липня 2022 року поширення висновків Великої Палати Верховного Суду, викладених у постанові від 26.09.2019 у справі № 761/9584/15-ц, на правовідносини, які виникли/тривають після 19 липня 2022 року?

Мета дослідження. Дана публікація буде присвячена пошуку відповідей на поставлені перед Великою Палатою Верховного Суду питання щодо нарахування середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, пов'язані із набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01 липня 2022 року.

Стан опрацювання проблематики. Частково проблемні питання стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні досліджувалися у працях таких вчених як, В.Я. Буряка, В.С. Венедиктова, Г.І. Давиденко, В.В. Жернакова, М.І. Іншина, В.В. Лазора, В.І. Мартиненко, О.Т. Панасюка, А.М. Слюсара, В.І. Щербини та ін. Разом з тим, дослідницький потенціал проблематики не вичерпано, що підтверджується суперечливістю судової практики.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01.07.2022 (набрав чинності 19.07.2022, далі – ЗУ від 01.07.2022) ст. 117 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України, КЗпП) викладено у новій редакції. Так, чинна редакція даної статті передбачає: *«У разі невиклати з вини роботодавця належних звільненому працівникові сум у строки, визначені статтею 116 цього Кодексу, при відсутності спору про їх розмір підприємство, установа, організація повинні виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки по день фактичного розрахунку, але не більш як за шість місяців. При наявності спору про роз-*

міри належних звільненому працівникові сум роботодавець повинен сплатити зазначене в цій статті відшкодування у разі, якщо спір вирішено на користь працівника. Якщо спір вирішено на користь працівника частково, розмір відшкодування за час затримки визначає орган, який виносить рішення по суті спору, але не більш як за період, встановлений частиною першою цієї статті» [3].

Пригадаємо, що згідно з попередньою редакцією ст. 117 КЗпП, яка діяла до 19.07.2022, відповідальність роботодавця за затримку розрахунку при звільненні не обмежувалася жодним періодом.

Як ми вже довели в іншій публікації, у судовій практиці після набрання чинності ЗУ від 01.07.2022 року проводилися різні підходи до визначення періоду стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні. На підставі проведеного аналізу судової практики нами були виокремлені такі три варіанти застосування судами у рішеннях, ухвалених після 19 липня 2022 року, нової редакції ст. 117 КЗпП України:

відповідальність роботодавця за затримку розрахунку при звільненні **обмежується шести-місячним періодом**, визначеним новою редакцією ст. 117 КЗпП, в тому числі щодо правовідносин, які виникли до 19 липня 2022 року (див. постанову КЦС ВС у справі № 757/37241/20-ц від 25.01.2023 [4]);

відповідальність роботодавця за затримку розрахунку при звільненні **не обмежується шести-місячним періодом**, визначеним новою редакцією ст. 117 КЗпП, щодо правовідносин, які виникли до 19 липня 2022 року, але **починаючи з 19 липня 2022 середній заробіток за час затримки не підлягає стягненню** (див. рішення Залізничного районного суду м. Львова у справі № 462/5977/22 від 03.05.2023 [5]);

відповідальність роботодавця за затримку розрахунку при звільненні **не обмежується шести-місячним періодом**, визначеним новою редакцією ст. 117 КЗпП, щодо правовідносин, які виникли до 19 липня 2022 року, але **починаючи з 19 липня 2022 середній заробіток за час затримки обмежується періодом шість місяців** (див., рішення Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 204/8794/23 від 01.11.2023 [6]).

Щодо перших двох варіантів, то вважаємо що вони суперечать Конституції України та законам України, адже за загальновизнаним принципом права закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі. Щодо третього варіанту, то нами була висловлена позиція, що він видається найбільш обґрунтованим. У попередній публікації ми дійшли висновку, що в даному разі при визначенні розрахункового періоду для стягнення з роботодавця на користь працівника середнього заробітку за затримку розрахунку при звільненні слід виокремлювати період до набрання чинності Законом України від 01 липня 2022 року № 2352-IX та період після набрання ним чинності. До 19 липня 2022 з роботодавця підлягає стягненню середній заробіток за весь час затримки розрахунку. Якщо порушення триває й після 19 липня 2022, то за цей період середній заробіток підлягає стягненню не більше, ніж за шість місяців [7].

Однак КЦС ВС у справі № 306/2708/23, що передана на розгляд ВП ВС, запропоновано четвертий варіант – застосовувати ст. 117 КЗпП України в редакції, що діяла станом на день звільнення. На думку суддів КЦС ВС, якщо звільнення відбулося до 19.07.2022, то має застосовуватись ст. 117 КЗпП України в редакції, що діяла до набрання чинності ЗУ від 01.07.2022 (фактично йдеться про ультративну дію положень ст. 117 КЗпП).

На обґрунтування своєї позиції Колегія суддів КЦС зазначила: *«Оскільки порушення прав працівника відбулося (за умови невиплати йому всіх сум, що належать при звільненні) саме в день звільнення, ці відносини повинні регулюватися нормою статті 117 КЗпП України в редакції, яка діяла на час звільнення. Тривалість часу невиплати належних працівникові сум при звільненні не може бути підставою для застосування іншої редакції цієї статті, в тому числі, щодо обмеження строку виплати середнього заробітку, оскільки право працівника порушується саме в день звільнення, а трудових відносин між сторонами не існує» [1].*

Разом з тим, такий підхід викликає певні сумніви. Як видається, у даному разі право працівника порушується не один раз (в день звільнення), а триває упродовж усього періоду затримки розрахунку. Дійсно, невплата звільненому працівникові всіх сум, що належать йому від власника або уповноваженого ним органу, є не одномоментним (разовим), а триваючим правопорушенням. Ця думка була проведена у рішенні Конституційного Суду України від 22 лютого 2012 року у справі № 4-рп/2012 [8].

У теорії права «триваюче правопорушення» визначається як вид правопорушення, який полягає у неперервному або безперервному здійсненні протиправної поведінки особою протягом певного періоду часу, доти, доки вона не буде припинена добровільно або примусово.

ВП ВС у постанові від 11 грудня 2018 року в справі № 810/1224/17 розтлумачила, що за загальноприйнятим у теорії права визначенням триваючим вважають правопорушення, яке починається з будь-якої протиправної дії чи бездіяльності, коли винна особа не виконує конкретний покладений на неї обов'язок або виконує його неповністю чи неналежним чином, а потім така бездіяльність триває протягом певного проміжку часу до моменту виконання установлених обов'язків або виявлення правопорушення [9].

Отже, з огляду на характер порушення, відповідальність за яке передбачена у ст. 117 КЗпП України, таке порушення триває (відбувається) упродовж періоду поки повний розрахунок не буде проведено. І розмір відшкодування, що підлягатиме стягненню, буде залежати саме від тривалості такого періоду.

У рішенні Конституційного Суду України № 5-р(І)/2019 від 12 липня 2019 року щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами зазначено: *«Конституційний Суд України вважає, що за змістом частини першої статті 58 Основного Закону України новий акт законодавства застосовується до тих правовідносин, які виникли після набрання ним чинності. Якщо правовідносини тривалі і виникли до ухвалення акта законодавства та продовжують існувати після його ухвалення, то нове нормативне регулювання застосовується з дня набрання ним чинності або з дня, встановленого цим нормативно-правовим актом, але не раніше дня його офіційного опублікування»* [10].

Враховуючи наведене роз'яснення КСУ, видається обґрунтованою правова позиція, наведена у постанові КАС ВС у справі № 440/6856/22 від 06 грудня 2024 року. Тут суд зазначив: *«Водночас, якщо мають місце тривалі правові відносини, які виникли під час дії статті 117 Кодексу законів про працю України, у редакції Закону № 3248-IV, та були припинені на момент чинності дії статті 117 Кодексу законів про працю України, в редакції Закону № 2352-IX, то в такому випадку правове регулювання здійснюється таким чином: правовідносини, які мають місце у період до 19.07.2022, підлягають правовому регулюванню згідно з положенням статті 117 Кодексу законів про працю України (у попередній редакції № 3248-IV); у період з 19.07.2022 підлягають застосуванню норми статті 117 Кодексу законів про працю України (у новій редакції Закону № 2352-IX)»* [11].

Таким чином, на наше переконання, підстав для відступу від правових позицій, наведених у постанові КАС ВС у справі № 440/6856/22 від 06 грудня 2024 року, не вбачається.

Щодо другого питання, що стосується можливості суду на власний розсуд зменшити розмір відшкодування, передбаченого статтею 117 КЗпП України, вважаємо за необхідне зазначити таке.

Висновок ВП ВС, наведений у постанові від 26 червня 2019 року у справі № 761/9584/15-ц, згідно з яким суд може зменшити розмір відшкодування, передбаченого статтею 117 КЗпП України ґрунтувався на принципах розумності, справедливості та пропорційності [12]. У той час, коли ВП ВС ухвалювала рішення у даній справі, КЗпП України не містив обмежень у періоді, за який міг стягуватись середній заробіток. Крім того, не було обмежень щодо часу звернення працівника до суду, що породжувало можливість для зловживань працівника (наприклад, у справі № 761/9584/15-ц, що розглядалася ВП ВС, позивач звернувся до суду у квітні 2015 щодо нездійснення оплати за роботу у вихідні дні у грудні 2008 та січні 2009 року).

Натомість чинне законодавство про працю містить обмеження щодо періоду нарахування середнього заробітку за затримку розрахунку при звільненні (ст. 117 КЗпП України у редакції ЗУ від 01.07.2022 року). Також у КЗпП наявне обмеження щодо строку звернення до суду у справах про виплату всіх сум, що належать працівникові при звільненні, – тримісячний строк з дня одержання ним письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені йому при звільненні (ст. 116 КЗпП).

Таким чином, обставини, які обґрунтовували правову позицію ВП ВС у червні 2019 у справі № 761/9584/15-ц, сьогодні відпали. Маю відмітити, що й тоді, у червні 2019 року, коли ВП ВС ухвалила відповідну постанову, рішення не було таким однозначним, адже закон не передбачав

(як і сьогодні не передбачає) можливості суду на власний розсуд зменшувати розмір відшкодування, але тоді таке рішення принаймні відповідало загальним принципам судочинства – принципам справедливості, розумності, пропорційності. Однак сьогодні, з урахуванням внесених змін до законодавства про працю, є сумнів, чи відповідатиме таке тлумачення наведеним вище принципам, а ще принципу верховенства права, одним з елементів якого є принцип правової визначеності.

Вважаємо за доцільне погодитися з позицією КАС ВС, наведеною у постанові № 440/6856/22 від 06 грудня 2024 року, відповідно до якої «із Закону № 2352-IX законодавець обмежив строк, за який роботодавець зобов'язаний виплатити працівникові середній заробіток, шістьма місяцями, чим фактично на нормативному рівні усунув обставини, які призводили до порушення критеріїв співмірності, добросовісності. Крім того, з прийняттям указанного закону усунуто і такий чинник, який зумовлював можливість недобросовісної поведінки працівника, як необмеженість строку звернення до суду з позовом про стягнення невиплаченого заробітку, а саме шляхом внесення змін до статті 233 Кодексу законів про працю України, якою строк звернення до суду у справах про виплату всіх сум, що належать працівникові при звільненні, обмежено трьома місяцями» [11].

Таким чином, обґрунтованим видається правова позиція КАС ВС щодо неможливості застосування висновків Великої Палати Верховного Суду, викладених у постанові від 26.09.2019 у справі № 761/9584/15-ц, на правовідносини, які регулюються статтею 117 Кодексу законів про працю України в редакції Закону № 2352-IX у зв'язку з обмеженням законодавцем строку звернення до суду у таких спорах та можливістю отримання середнього заробітку шістьма місяцями.

Погоджуємось, що поставлене питання є дискусійним, а тому, з огляду на суперечливість судової практики, передача справи на розгляд ВП ВС є доцільною, однак, на наш погляд, враховуючи внесені зміни до КЗпП України (зокрема, ст. ст. 117, 233), не слід застосовувати висновки ВП ВС, наведені у постанові від 26.09.2019 у справі № 761/9584/15-ц, на правовідносини, які виникли/тривають після 19 липня 2022 року. Наявні серйозні сумніви, що надання суду дискреційних повноважень зменшувати розмір відшкодування, що підлягає до сплати згідно із ст. 117 КЗпП України у редакції ЗУ від 01.07.2022, сприятиме утвердженню принципу правової визначеності та забезпечуватиме реалізацію захисної функції – однієї з головних функцій трудового права.

Висновки. Відповідаючи на питання, що постали перед Великою Палатою Верховного Суду у справах № № 306/2708/23, 489/6074/23, варто виходити з такого. Трудові правовідносини щодо стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, які мають місце у період до 19.07.2022, підлягають правовому регулюванню згідно з положенням статті 117 Кодексу законів про працю України (у попередній редакції); у період з 19.07.2022 підлягають застосуванню норми статті 117 Кодексу законів про працю України (у новій редакції – редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01 липня 2022 року).

Враховуючи зміни, внесені до КЗпП України (зокрема, ст. ст. 117, 233) згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01 липня 2022 року, не слід застосовувати висновки ВП ВС, наведені у постанові від 26.09.2019 у справі № 761/9584/15-ц, на правовідносини, які виникли/тривають після 19 липня 2022 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2025 року у справі № 306/2708/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130644082>.
2. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2025 року у справі № 489/6074/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130644081>.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>.
4. Постанова Верховного Суду у складі КІС від 25.01.2023 у справі № 757/37241/20-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109363900> (дата звернення 05.11.2023).
5. Рішення Залізничного районного суду м. Львова у справі № 462/5977/22 від 03.05.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110620721> (дата звернення 05.11.2023).

6. Рішення Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 204/8794/23 від 01.11.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114597909> (дата звернення 05.11.2023).
7. Запфірова Т.А. Суперечливість судової практики щодо визначення періоду стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні. Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: тези доп. учасн. Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 10 листопада 2023 року). Київ, «Видавництво Людмила», 2023. С. 123-124.
8. Рішення Конституційного Суду України від 22 лютого 2012 року у справі № 4-рп/2012 щодо офіційного тлумачення положень статті 233 Кодексу законів про працю України у взаємозв'язку з положеннями статей 117, 237-1 цього кодексу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-12#Text>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 грудня 2018 року в справі № 810/1224/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79300690>.
10. Рішення Конституційного Суду України № 5-р(І)/2019 від 12 липня 2019 року щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text>.
11. Постанова Верховного Суду у складі КАС від 06 грудня 2024 року у справі № 440/6856/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123601658>.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 761/9584/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87952206>.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.13>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ДОКУМЕНТООБІГУ У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ: БАЛАНС ІНТЕРЕСІВ

Маленко О.В.,

асистент кафедри приватного права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Маленко О.В. Цифровізація документообігу у трудових відносинах: баланс інтересів.

У статті досліджується специфіка цифровізації трудових відносин в Україні, з акцентом на правові та організаційні засади використання електронного документообігу між працівниками, роботодавцями та державними органами. Визначаються поняття «цифровізація» та «оцифрування», де цифровізація трактується як застосування цифрових технологій для модернізації процесів і підвищення ефективності управління, тоді як оцифрування розуміється як технічна процедура переведення інформації у цифрову форму. Аналізуються зміни в організації трудових процесів, що виникають у зв'язку із застосуванням цифрових технологій, та їхній вплив на взаємодію роботодавця, працівника і держави. Особлива увага приділяється можливостям електронного документообігу, зокрема укладенню трудових договорів у цифровій формі з використанням кваліфікованого електронного підпису, що надає документам таку ж правову силу, як і паперовим. Досліджується нормативно-правове регулювання електронного обліку трудової діяльності, зокрема функціонування реєстру застрахованих осіб та електронної трудової книжки, що дозволяє працівникам перевіряти свій страховий стаж та автоматично оформлювати пенсійні виплати. Висвітлюються особливості застосування кваліфікованого електронного підпису та альтернативних способів обміну документами, а також визначається необхідність підтвердження факту отримання електронних документів для уникнення спорів. Проводиться аналіз судової практики щодо підтвердження факту отримання електронних документів, що свідчить про необхідність встановлення сторонами чіткого механізму обміну та підтвердження їх одержання. Досліджується можливість проведення процедури розірвання трудового договору дистанційно із використанням електронного підпису. Визначаються переваги цифровізації для всіх учасників трудових відносин: для роботодавців – оптимізація обробки та зберігання кадрових документів, спрощення взаємодії з контролюючими органами та підвищення продуктивності; для працівників – швидкий та безпечний обмін документами, дистанційне підписання договорів, доступ до інформації у будь-який час; для держави – автоматизація контролю за дотриманням трудового законодавства та інтеграція інформаційних систем. Підкреслюється актуальність комплексного впровадження електронного документообігу як сучасного механізму, що забезпечує гнучкість, ефективність і прозорість трудових відносин у цифрову епоху.

Ключові слова: трудові відносини, цифровізація, електронний документообіг, роботодавець, працівник, держава.

Malienko O.V. Digitalisation of document flow in labour relations: balance of interests.

The article examines the specifics of the digitalization of labor relations in Ukraine, with a focus on the legal and organizational foundations for the use of electronic document management between employees, employers, and state authorities. The concepts of “digitalization” and “digitization” are defined, where digitalization is interpreted as the application of digital technologies to modernize processes and enhance management efficiency, while digitization is understood as the technical process of converting information into digital form. The paper analyzes the transformations in the organization of labor processes resulting from the adoption of digital technologies and their impact on the interaction between employers, employees, and the state. Particular attention is paid to the potential of electronic document management, including the conclusion of employment contracts in digital form using a qualified electronic signature, which grants such documents the same legal force

as paper-based ones. The study explores the regulatory framework governing the electronic recording of employment activities, including the operation of the Register of Insured Persons and the electronic employment record book, which enables employees to verify their insurance record and automatically process pension benefits. The article also highlights the features of using qualified electronic signatures and alternative methods of document exchange, emphasizing the necessity of confirming the receipt of electronic documents to avoid disputes. An analysis of judicial practice concerning the verification of receipt of electronic documents demonstrates the importance of establishing a clear mechanism for the exchange and acknowledgment of documents between the parties. Furthermore, the paper investigates the possibility of conducting the procedure of terminating an employment contract remotely through the use of an electronic signature. The advantages of digitalization for all participants in labor relations are identified: for employers – optimization of personnel document processing and storage, simplification of interaction with supervisory authorities, and increased productivity; for employees – fast and secure document exchange, remote contract signing, and access to information at any time; for the state – automation of labor law compliance monitoring and integration of information systems. The study emphasizes the relevance of implementing comprehensive electronic document management as a modern mechanism that ensures flexibility, efficiency, and transparency of labor relations in the digital era.

Key words: labour relations, digitalisation, electronic document management, employer, employee, state.

Постановка проблеми. Роботодавець і працівник, вступаючи у трудові відносини, перш за все, мають на меті реалізацію власних інтересів, адже якнайкраща можливість задоволення своїх потреб сторонами трудового договору визначає якість таких трудових відносин. В контексті стрімкого розвитку інформаційних технологій цифровізація безпосередньо впливає на трудові відносини, тим самим вимагає від роботодавців, працівників й держави швидкої адаптації до нових умов життя та праці. Цифровізація сприяє виникненню різних варіантів взаємодії роботодавця із працівниками, а також виникненню різноманітних механізмів, інструментів та платформ для створення робочих місць нового формату. В рамках цифровізації трудових відносин багато процесів автоматизуються або переводяться в електронну форму. А тому питання, які пов'язані із цифровізацією, зокрема із цифровізацією документообігу у трудових відносинах, є актуальними та потребують комплексного дослідження.

Метою дослідження є аналіз особливостей процесу цифровізації трудових відносин в контексті запровадження електронних документів та електронного документообігу. Дослідження спрямоване на з'ясування переваг і потенційних ризиків для роботодавців, працівників та держави, що виникають у процесі використання електронних комунікаційних мереж для документообігу.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання діджиталізації праці, цифровізації соціально-трудова відносин у сфері зайнятості були предметом розгляду вітчизняних науковців, серед яких: Н. Гетманцева, Л. Вакарюк, С. Вишновецька, М. Пижова, А. Ткачук, В. Щербина, М. Шумило. Разом із тим, залишаються невирішеними чимало питань щодо впливу цифрових інструментів у трудових відносинах на інтереси учасників таких відносин.

Виклад основного матеріалу. Цифровізацію трактують як застосування цифрових технологій у різних сферах суспільного життя з метою підвищення його якості та стимулювання економічного розвитку. Сутність цифровізації полягає в автоматизації процесів, тобто у переведенні інформації в зручне цифрове середовище, яке спрощує її обробку, аналіз і прийняття точних рішень. Головна мета цифровізації – забезпечити гнучкість цього процесу [1, с. 210].

Водночас, сам термін «цифровізація» (Digitalisation) нерідко використовується як альтернатива терміну «оцифрування» (Digitisation), однак ці поняття відмінні один від одного. Якщо цифровізацію визначають як використання цифрових технологій для вдосконалення бізнес-процесів, управління, надання послуг, то під оцифруванням розуміють переведення аналогової інформації в цифровий формат [2, с. 55].

Поняття «цифровізація» у законодавстві України визначається як «насичення фізичного світу електронноцифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможлиблює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір» [3]. Цифровізація – це процес, спрямований на діджиталізацію всіх світових ресурсів (створення цифрових копій) і формування мережевих плат-

форм взаємодії, з метою отримання прогнозованого та гарантованого результату від будь-якого керуючого впливу [4].

У сфері трудових відносин однією з переваг цифровізації є можливість використання електронних комунікаційних мереж для документообігу, що сприяє налагодженню гнучкої системи комунікації між роботодавцем, працівником і державою.

Які документи в сфері трудових відносин можуть бути переведені у електронну форму? Насамперед – трудовий договір. Так, укладення трудового договору у електронному форматі не передбачено конкретною нормою трудового законодавства України, проте така можливість допускається українським законодавством.

Відповідно до ч.1 ст. 24 КЗпП трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Водночас, відповідно до ч.1. ст. 2 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року, у період дії воєнного стану сторони за згодою визначають форму трудового договору [5].

Відповідно до ст. 5 закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ - документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму. Візуальною формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для приймання його змісту людиною [6]. Приміром, візуальною формою текстових електронних документів є формат PDF/A-1 (*.pdf) [7].

Отже, трудовий договір може бути укладений у будь-якій формі за згодою сторін, у тому числі, у форматі електронного документа з дотриманням положень Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг». У такому випадку для підписання трудового договору можуть бути використані сервіси для електронного документообігу, як от «Дія», «Вчасно» та інші, де роботодавець підписує договір своїм кваліфікованим електронним цифровим підписом (КЕП) та направляє його працівнику разом із доказами підписання такого документа. В свою чергу, працівник аналогічно підписує договір шляхом використання свого кваліфікованого електронного підпису, який прирівнюється до власноручного, та надсилає його роботодавцю разом із доказами підписання документа. У підсумку, трудовий договір вважається укладеним в електронному форматі, де такий електронний трудовий договір з кваліфікованим електронним підписом має таку ж правову силу, як паперовий. З огляду на таке, за допомогою електронного документообігу трудовий договір може бути підписано та надіслано стороні через електронний сервіс в кілька кліків, що дозволяє прискорити процеси погодження та підписання договору, створює умови для підписання договору дистанційно та гарантує обом сторонам доступ до підписаного примірника договору в електронному вигляді у будь-який час.

Окрім того, повідомлення як про прийняття працівника (домашнього працівника) на роботу/ укладення гіг-контракту, так й повідомлення про припинення трудового договору з домашнім працівником, подається роботодавцем до територіальних органів Державної податкової служби засобами електронного зв'язку з використанням електронного підпису відповідальних осіб, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, відповідно до вимог законодавства у сфері електронного документообігу [8].

Таким чином, надіслання роботодавцем повідомлень про прийняття на роботу чи про припинення трудового договору до органів ДПС в електронній формі дозволяє оперативно передавати такі електронні документи, мінімізувати ймовірність помилок через автоматизовану перевірку формату повідомлення, а також сприяє своєчасному виконанню обов'язку роботодавця, що виключає ризик штрафів за несвоєчасне подання таких повідомлень.

Більше того, можливість використання електронного документообігу між роботодавцем та працівниками передбачена положеннями статті 29 КЗпП України, зокрема частиною третьою цієї статті визначено, що «ознайомлення працівників з наказами (розпорядженнями), повідомленнями, іншими документами роботодавця щодо їхніх прав та обов'язків допускається з використанням визначених у трудовому договорі засобів електронних комунікаційних мереж з накладенням удосконаленого електронного підпису або кваліфікованого електронного підпису. У трудовому договорі за згодою сторін можуть передбачатися альтернативні способи ознайомлення працівника, крім інформації, визначеної пунктом 4 частини першої цієї статті, що доводиться до відома працівників у порядку, встановленому цією статтею».

Таким чином, роботодавець має право інформувати та ознайомлювати працівників із наказами, розпорядженнями, іншими документами та повідомленнями, що стосуються їхніх прав і обов'язків, через електронні комунікаційні мережі, однак при цьому необхідно дотримуватися таких основних умов:

- у трудовому договорі має бути чітко визначено можливість такого способу ознайомлення;
- факт ознайомлення працівник підтверджує шляхом накладання удосконаленого або кваліфікованого електронного підпису.

Якщо роботодавець й працівник погодили електронний обмін документами, де обов'язково застосовується електронний підпис, це означає, що заява, наказ чи інші кадрові документи, надсилаються протилежній стороні в електронній формі з накладенням удосконаленого або кваліфікованого електронного підпису. У такому випадку ідентифікація автора такого документа здійснюється за допомогою електронного підпису.

Рівночасно законодавець допустив застосування як електронного документообігу з накладенням електронного підпису, так й альтернативних способів обміну кадровими документами між роботодавцем та працівниками.

Проте, електронний документообіг не слід ототожнювати із альтернативними способами обміну документами. Так, якщо працівник не має свого електронного цифрового підпису, то законодавець допускає застосування альтернативних способів обміну документами, зокрема без застосування кваліфікованого електронного підпису, як от через електронну пошту, різні месенджери тощо. Найпоширенішими засобами комунікації для обміну документами у альтернативний спосіб є: електронна пошта (корпоративна або особиста); месенджери Viber, Telegram, WhatsApp та інші аналогічні сервіси; корпоративні платформи, які використовує роботодавець, такі як «Птах», «Вчасно.Кадри», тощо. У такому випадку, необхідно обов'язково передбачити у трудовому договорі або наказі роботодавця порядок обміну документами обраним альтернативним способом та довести таку інформацію до відома працівника до початку використання такого способу комунікації. Скажімо, при прийнятті на роботу доцільно, щоб працівник одразу вказав у заяві про прийняття на роботу свої контактні дані для отримання кадрової інформації від роботодавця. Аналогічно, такі відомості також можуть бути зазначені безпосередньо у письмовому трудовому договорі чи наказі про прийняття на роботу.

Так, Верховний Суд у постанові від 03 грудня 2018 року у справі № 686/21222/16-ц (справа про поновлення на роботі працівника та стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу) вказав на те, що згідно з вимогами трудового законодавства, електронні листи, у яких особа звертається з проханням про надання відпустки з подальшим звільненням, не можуть вважатися належним підтвердженням її волевиявлення. Якщо між сторонами трудових відносин не досягнуто попередньої домовленості щодо обміну офіційними документами через електронні засоби зв'язку, такі документи слід подавати у паперовій формі з власноручним підписом автора. Це пов'язано з тим, що передання заяви електронною поштою не дає можливості іншій стороні достовірно встановити справжність намірів заявника [9].

Беручи до уваги зазначене, вважаємо, що домовленість між роботодавцем та працівниками щодо вибраного зручного способу електронної комунікації доцільно оформити шляхом видання відповідного наказу або розпорядження керівника.

У той же час, варто наголосити, що відповідно до частини 3 статті 29 КЗпП України, ознайомлення працівників із інформацією про «наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, а також про право на пільги і компенсації за роботу в таких умовах» через засоби електронних комунікаційних мереж з накладенням удосконаленого електронного або кваліфікованого електронного підпису не допускається. З такою інформацією працівник має бути поінформований особисто під підпис.

У той же час постає питання щодо можливості розірвання трудового договору через засоби електронних комунікаційних мереж. Незалежно від причини розірвання та з ініціативи кого розривається трудовий договір (роботодавця чи працівника), оформлення документів, пов'язаних із звільненням, має здійснюватися способом, погодженим між сторонами. Зокрема, якщо між роботодавцем та працівниками погоджено електронний документообіг за допомогою КЕП, то сторони трудового договору під час оформлення звільнення надсилають один одному документи з накладеним на них КЕП.

Окрім того, при передачі кадрових документів, як от заяви про звільнення, наказу про звільнення, письмового повідомлення про нараховані та виплачені суми при звільненні та інші, слід зафіксувати факт отримання кожним учасником відповідного документа. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ вважається отриманим адресатом з моменту, коли автор отримує від адресата електронне повідомлення про його одержання, якщо інше не передбачено законодавством або попередньою домовленістю сторін. Якщо порядок підтвердження отримання електронного документа не встановлено домовленістю сторін, підтвердження може здійснюватися будь-яким автоматизованим або іншим способом, як в електронній формі, так і у вигляді паперового документа. Таке підтвердження має містити інформацію про факт і час отримання документа та дані відправника підтвердження. Якщо автор не отримав підтвердження про одержання електронного документа, вважається, що документ не був отриманий адресатом.

Щодо підтвердження факту отримання електронного документа стороною трудового договору, то показовою є постанова Верховного Суду від 21.12.2022 у справі № 299/2706/20. У даній справі працівник подав заяву про звільнення за власним бажанням, а пізніше надіслав заяву про відкликання поданої раніше заяви про звільнення з роботи, підписану особистим електронним цифровим підписом. Роботодавець стверджував, що таку заяву не отримувал, а працівник, в свою чергу, не зміг довести у суді факт отримання роботодавцем його звернення. У вказаній постанові суд дійшов висновку про таке: працівник не надав доказів існування домовленості з роботодавцем щодо підтвердження отримання електронного документа, а також доказів того, що посадові особи роботодавця отримали заяву про відкликання раніше поданої заяви про звільнення в установлені строки; у представлених працівником документах не було зазначено, що відправлена заява містила запит на підтвердження отримання її адресатом і що таке підтвердження було отримане працівником [10]. Отже, судом не була прийнята до уваги заява працівника про відкликання раніше поданої заяви про звільнення через відсутність доказів того, що роботодавець її отримав.

Відтак, трудове законодавство допускає можливість при розірванні трудового договору здійснювати обмін документами у дистанційній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису. Утім, при дистанційному звільненні працівника обов'язковим є дотримання встановленої трудовим законодавством процедури звільнення, де водночас слід ретельно фіксувати всі етапи електронного документообігу, контролюючи не лише надсилання документів, а й їхнє отримання адресатом.

Таким чином, цифровізація процесу звільнення працівника задовольняє потреби як працівника, так й роботодавця, адже працівник має можливість як подати заяву роботодавцю з будь-якого місця, що є зручним при дистанційній роботі або в умовах карантину, так й зафіксувати електронне надсилання заяви, в свою чергу, роботодавець має змогу зберігати всі заяви та супровідні документи у цифровому вигляді, що мінімізує ризик втрати документів, а також сприяє дотриманню строків звільнення, адже електронна система фіксує час надходження документа. Однак, як показує практика, варто враховувати ризик непідтвердженого отримання електронного документа будь-якою із сторін трудового договору, ризик надходження документів із затримками через технічні збої систем, що вимагає застосування надійних систем електронного документообігу та забезпечення захисту від кібератак.

Аналізуючи питання цифровізації документообігу у сфері праці та її переваг, не можна не зазначити, що з 10 червня 2021 р. було внесено зміни до КЗпП України та запроваджено облік трудової діяльності працівника в електронній формі в реєстрі застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування у порядку, визначеному Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 р. № 2464-VI [10]. Згідно із ч. 4 ст. 20 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» на кожну застраховану особу заводять персональну електронну облікову картку, до якої серед іншого входять такі відомості:

...5) частина картки (електронної облікової картки), що відображає трудову діяльність особи, у тому числі за період до 1 січня 2004 року (далі – електронна трудова книжка).

Іншими словами, електронна трудова книжка є цифровим аналогом паперової трудової книжки, тобто це – відомості, внесені до персональної електронної облікової картки застрахованої особи в Реєстрі застрахованих осіб, які містять дані про її трудову діяльність. Відзначимо, що

впровадження електронної трудової книжки відповідає як інтересам роботодавця, так й інтересам працівника, адже у такий спосіб удосконалюється облік трудової діяльності, зменшується паперовий документообіг, надається можливість працівникам у будь-який час перевіряти свій страховий стаж, що дозволить вийти на пенсію без потреби додатково звертатись до органів Пенсійного Фонду України.

Висновки. З огляду на викладене, використання електронного документообігу в трудових відносинах входить до кола інтересів і роботодавця, і працівника, й держави. Вважаємо, що основними перевагами електронного документообігу є такі:

– для роботодавця – скорочення часу на обробку та передавання документів, що підвищує загальну продуктивність праці; електронне підтвердження надсилання документів; швидкий доступ до кадрової документації та історії трудових відносин; зручні моніторинг, систематизація та пошук документів у електронних сервісах, що сприяє зменшенню можливості втрати документів; спрощення взаємодії з контролюючими органами та підтвердження кадрових рішень; доступ до документів у будь-який час через електронні сервіси.

– для працівника – швидкий обмін документами з роботодавцем; можливість вчасно отримати та перевірити документи, які стосуються працівника (накази, трудовий договір, додатки до документів); електронне підтвердження надсилання документів; мінімізація втрати документів; зручний пошук документів; спрощення підтвердження страхового стажу, доходів, відпусток; можливість підписати документ дистанційно; доступ до документів у будь-який час через електронні сервіси.

– для держави – спрощення роботи контролюючих органів; можливість інтеграції з іншими державними інформаційними системами (податковою, пенсійною та ін.); нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю; автоматизація перевірки даних щодо працевлаштування та страхового стажу; забезпечення збереження інформації про трудову діяльність працівника у державних реєстрах; мінімізація ризиків неофіційного втручання у кадрові процеси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теличко О.А., Реқун В.А. Розвиток правової системи у цифрову епоху. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 209–212. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/53.pdf.
2. Костенко С.О. Феномен права цифровізації та його вплив на юридичну освіту. *Електронне наукове видання. «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 2. С. 54–60. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/8.pdf>.
3. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, схвалена розпорядженням розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#Text>. (дата звернення: 01.10.2025).
4. Панкратова О.М. Цифровізація як сучасний тренд розвитку менеджменту. *Економіка та суспільство*. 2021 (33). URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/927> (дата звернення: 01.10.2025).
5. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року. № 2136-IX: станом на 01.10.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5026-17-Text> (дата звернення: 01.10.2025).
6. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV: станом на 01.10.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 01.10.2025).
7. Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2014 р. № 1886/5: станом на 29.09.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1422-14#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
8. Про порядок повідомлення Державній податковій службі та її територіальним органам про прийняття працівника (домашнього працівника) на роботу/укладення гіг-контракту або припинення трудового договору з домашнім працівником: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 413: станом на 29.09.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.09.2025).

9. Постанова Верховного Суду від 03 грудня 2018 року у справі № 686/21222/16-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/78297268> (дата звернення: 10.10.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 21.12.2022 у справі № 299/2706/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/108260226> (дата звернення: 10.10.2025).
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі: Закон України від 5 лютого 2021 року № 1217-IX: станом на 29.09.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1217-20#Text> (дата звернення: 29.09.2025).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.14>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У ПРОЦЕСІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Малюга Л.Ю.,

*докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-0523-221X*

Шкрібляк К.П.,

*кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України,
приватний нотаріус
Київського міського нотаріального округу
ORCID: 0000-0001-5486-788X*

Малюга Л.Ю., Шкрібляк К.П. Особливості захисту персональних даних у процесі цифровізації трудових відносин в Україні: теоретико-правовий аналіз.

Вказується, цифрова трансформація праці перетворила персональні дані працівника на стратегічний ресурс управління і водночас на вразливу сферу основоположних прав. Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому аналізу поняття та особливостей захисту персональних даних працівників у процесі цифровізації трудових відносин в Україні. Авторами наголошено, що інтенсивний перехід на цифрові платформи і технології підвищив ефективність трудових відносин, водночас створивши нові виклики перед правовим регулюванням захисту персональних даних працівників. Обґрунтовано, що в умовах активного впровадження електронного документообігу, а також дистанційного контролю суттєво зростає ризик порушення прав працівників на конфіденційність і недоторканність особистого життя. У роботі проаналізовано наукові позиції щодо тлумачення юридичної природи поняття «захисту персональних даних працівників». Охарактеризовано положення чинного законодавства у сфері праці відносно даного питання.

Розкрито відмінність між захистом даних і безпекою даних як правовими категоріями, а також акцентовано увагу на окремих недоліках доктрини трудового права стосовно захисту персональних даних працівників у процесі цифровізації трудових відносин за останні роки, зокрема в умовах воєнного стану. На основі проведеного аналізу сформульовано авторську наукову інтерпретацію захисту персональних даних працівників у процесі цифровізації трудових відносин. Визначено системний перелік особливостей захисту персональних даних працівників у процесі цифровізації трудових відносин та деталізовано специфіку кожної з них. Окрему увагу приділено прецедентним справам через конкретизацію судової практики з досліджуваної проблематики. Підсумовано, що на сьогоднішній день правове регулювання захисту персональних даних працівників в Україні залишається поверхневим та концептуально застарілим (не враховує реалій цифрової трансформації трудових відносин, зокрема масового використання цифрових платформ, електронного документообігу, автоматизованих HR-систем, біометричних даних та дистанційних форм контролю) і, відповідно, потребує модернізації й оптимізації.

Ключові слова: захист персональних даних, обробка персональних даних працівника, цифровізація, трудові відносини, роботодавець, згода, інформаційна безпека.

Malyuga L.Yu., Shkriblyak K.P. Features of personal data protection in the process of digitalization of labor relations in Ukraine: theoretical and legal analysis.

The article is devoted to a comprehensive theoretical and legal analysis of the concept and specific features of protecting employees' personal data in the process of digitalizing labor relations. The authors emphasize that the intensive transition to digital platforms and technologies has increased the efficiency of labor relations while simultaneously creating new challenges for the legal regulation of employee personal data protection. It is substantiated that in the context of active implementation of electronic document management and remote monitoring, the risk of violating employees' rights to privacy and the inviolability of personal life significantly increases. The paper analyzes scholarly viewpoints regarding the interpretation of the legal nature of the concept of "protection of employees' personal data." The provisions of current labor legislation on this issue are characterized.

The difference between data protection and data security as legal categories is revealed, and attention is also focused on certain shortcomings of the labor law doctrine regarding the protection of employees' personal data in the process of digitalization of labor relations in recent years, in particular in conditions of martial law. Based on the analysis, the author's scientific interpretation of the protection of employees' personal data in the process of digitalization of labor relations is formulated. A systematic list of features of the protection of employees' personal data in the process of digitalization of labor relations is determined and the specifics of each of them are detailed. Special attention is paid to the specification of judicial practice on the issue under study. It is concluded that, as of today, the legal regulation of employees' personal data protection in Ukraine remains superficial and conceptually outdated (as it does not take into account the realities of the digital transformation of labor relations, including the widespread use of digital platforms, electronic document management, automated HR systems, biometric data, and remote monitoring) and, accordingly, requires modernization and optimization.

Key words: protection of personal data, processing of employee's personal data, digitalization, labor relations, employer, consent, information security.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена тим, що цифрова трансформація праці перетворила персональні дані працівника на стратегічний ресурс управління і водночас на вразливу сферу основоположних прав. У новій конфігурації ринку праці із домінуванням дистанційної зайнятості, біометричних рішень контролю доступу, алгоритмічного оцінювання продуктивності й транскордонних потоків даних правове поле стикається з потребою інновацій та ефективності, гарантіями прав людини та вимогами публічної безпеки і інформаційної безпеки загалом.

Україна, як і багато інших країн, інтегрується у глобальний правовий простір, в якому питання конфіденційності та захисту даних стали пріоритетом національної політики. Цифровізація трудових відносин на сучасному етапі розвитку суспільства є невідворотним процесом, який охоплює всі аспекти функціонування ринку праці, включаючи рекрутинг, оформлення трудових відносин, виконання роботи та контроль за працівниками. Інтенсивний перехід на цифрові платформи і технології значно підвищує ефективність трудових відносин, водночас ставлячи нові виклики перед правовим регулюванням, зокрема щодо захисту персональних даних працівників. В умовах активного впровадження електронного документообігу, а також дистанційного контролю суттєво зростає ризик порушення прав працівників на конфіденційність і недоторканність особистого життя. Недостатність законодавчо закріплених механізмів і процедур захисту персональних даних у трудових відносинах може призвести до масових зловживань і порушень, які негативно можуть вплинути на окремих працівників, а також на репутацію роботодавців й економіку загалом.

Науковці акцентують увагу, що відсутність чітких правових норм щодо захисту персональних даних працівників у цифровому середовищі може призвести до зловживань та порушень права на приватність. Сучасне законодавство має враховувати специфіку електронної взаємодії, встановлюючи стандарти кібербезпеки та відповідальності за несанкціонований доступ до інформації. Крім того, потребують узгодження механізми правового контролю за електронною взаємодією, щоб забезпечити юридичну силу електронних документів та їхню автентичність [1, с. 70].

На доповнення варто наголосити, що у цифрову добу важлива не ізоляція даних, а установлення зрозумілих правил сумісності. Держава визначає межі допустимого моніторингу працівників, забороняє приховане системне спостереження поза чітко окресленими законом винятками, підвищує стандарти обробки чутливих даних, вимагає прозорості алгоритмів і забезпечує їх незалеж-

ний нагляд. Водночас право має підтримувати інновації, адже технології дозволяються тоді, коли пройдено тест легітимності, придатності, необхідності та пропорційності, а роботодавець довів, що кращих альтернатив немає або вони не досягають бажаної мети для трудового процесу.

Стан дослідження. Тематика захисту персональних даних у процесі цифровізації трудових відносин перебуває на вістрі обговорення вітчизняних науковців та була предметом дослідження наступних вчених: В.Я. Бурак, С. Я. Вавженчук, Н.Д. Гетьманцева, С.Ф. Гуцу, С.М. Гусаров, М.І. Іншин, Р.І. Коваленко, О.Г. Серeda, Д.І. Сіроха, Р.В. Татарінов, Г.А. Трунова, Г.І. Чанишева, А.М. Чернобай, О.М. Ярошенко та інші. Важливим для наукового аналізу є монографічне дослідження Т.О. Гуржія, А.Л. Петрицького, яке присвячене дослідженню правових та організаційних засад захисту персональних даних, підвищенню ефективності їх правового регулювання [2]. Цінними є дослідження нормативно-правового регулювання захисту персональних даних працівників в Україні, в якому акцентовано увагу на приведенні сфери захисту персональних даних до вимог європейського законодавства і практики ЄСПЛ [3]. Дослідженню термінології захисту персональних даних працівника були присвячені роботи К.Ю. Мельника [4]. Безумовно, автори при дослідженні також враховували напрацювання сучасних дослідників, зокрема О.М. Рим (2020) [5], М.О. Пижової (2022) [6], Ю.О. Коваленко (2023) [7] та інших.

Підсумовуючи, слід зазначити, що попри значну кількість вітчизняних досліджень, більшість наукових дискусій стосувалася здебільшого окремих загальнотеоретичних аспектів, або ж особливостей ще доковідного і довоєнного часу. У сукупності вищевказане свідчить про актуальність нашої проблематики.

Мета дослідження полягає у визначенні юридичної природи поняття «захист персональних даних у процесі цифровізації трудових відносин», формулюванні переліку особливостей та їх характеристики, а також формулюванні окремих рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання захисту персональних даних з врахуванням реалій цифрової трансформації трудових відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розвиток міжнародно-правової, економічної, фінансової, банківської, культурної, правоохоронної та інших форм співробітництва, що передбачає вільний рух інформаційних ресурсів щодо товарів, капіталів і послуг за умов використання інформаційно-комп'ютерних технологій та телекомунікаційних мереж, збільшення потоків персональних даних і підтримання суверенітету держави, визначають об'єктивну необхідність захисту персональних даних, в тому числі працівників [8, с. 161]. У цих умовах зростання міжнародної взаємодії та стрімкий обіг цифрової інформації юридично обумовлюють створення в національному трудовому праві спеціального інституту захисту персональних даних працівників. Закріплення цих засад безпосередньо в Кодексі законів про працю України є логічним кроком модернізації, а також необхідною гарантією того, що економічні вигоди від вільного руху інформації не досягатимуться ціною звуження прав працівників і підриву конституційних цінностей.

Як вірно зазначає О.Г. Серeda, у контексті аналізу захисту персональних даних працівників, необхідно враховувати, що трансформація умов праці, впровадження автоматизованих та комп'ютеризованих засобів праці, а також стрімкий розвиток мультимедійного простору значно полегшили доступ до інформації, що стосується господарської діяльності, договірних і трудових відносин, передачі технологій, включаючи і відомості, які містять персоніфіковану інформацію, тобто їхні персональні дані [9, с. 207]. Захист персональних даних працівника означає, насамперед, захист конфіденційної інформації, яка стосується конкретної фізичної особи, що регулюється Законом України «Про інформацію» [10] і Законом України «Про захист персональних даних» [11], а в нашому дослідженні безпосередньо працівників.

У контексті трудових відносин Г.І. Чанишева та Р.І. Чанишев розглядають персональні дані працівника як відомості, які роботодавець потребує у зв'язку з виконанням трудової функції. Такі дані стосуються конкретного працівника та охоплюють інформацію про його професійну підготовку, ділові й фахові характеристики, а також відповідають вимогам, що можуть бути обґрунтовано поставлені до працівника залежно від специфіки виконуваної роботи [12, с. 171]. На думку О.Г. Середи та Т.В. Красюк, до персональних даних працівника слід віднести інформацію про вік, дату і місце народження, громадянство, реєстраційний номер облікової картки платника податків, трудову діяльність, стан здоров'я, рівень освіти, володіння українською та іноземними мовами, сімейний стан. І цей перелік не є вичерпний. Це пов'язано з тим, що необхідний перелік персональних даних працівників може відрізнятись за своїм змістом, виходячи з того, яку вони будуть

займати посаду та виконувати трудову функцію [13, с. 192]. Зазначене надзвичайно важливо в умовах цифровізації трудових відносин, коли технічні засоби дозволяють фіксувати, зберігати й аналізувати набагато ширший масив інформації про працівника, включаючи біометричні, поведінкові і навіть психоемоційні характеристики. Відповідний підхід сприяє гнучкішому розумінню об'єму даних, які потребують правового захисту, а також дозволяє адаптувати політику обробки персональної інформації до реальних потреб роботодавця без порушення прав працівника. Така відкритість підвищує ризики надмірного втручання в особисту сферу працівника, що вимагає обов'язкового встановлення чітких меж допустимості збору та використання даних відповідно до принципів пропорційності, мінімізації і правової визначеності.

С.М. Гусаров та К.Ю. Мельник обґрунтовують, що захист персональних даних працівника – це використання передбачених законом можливостей (інструментів) для запобігання правопорушенням у сфері збирання, зберігання, використання, знищення, поширення інформації, яка стосується конкретної фізичної особи, що працює на підставі трудового договору, припинення вказаних правопорушень та поновлення порушених прав у цій сфері [14, с. 141]. Таким чином, захист персональних даних працівника виступає безперервним процесом, що має супроводжувати весь цикл трудових відносин - від етапу прийому на роботу до припинення трудового договору і подальшого зберігання інформації в архіві. Важливою є превентивна функція захисту персональних даних, а саме попередження можливого втручання в особисту сферу працівника. Із цим пов'язана потреба у чіткому нормативному визначенні процедур інформування працівника про цілі, обсяг та строки зберігання його персональної інформації, механізмів надання та відкликання згоди, а також у регламентації дій у разі витоку даних або їхнього неправомірного використання. Сутність захисту персональних прав працівників в умовах цифровізації трудових відносин виявляється й у доступі до ефективних правових засобів захисту, включаючи можливість оскарження дій роботодавця, подання скарг до уповноважених органів, а також у забезпеченні юридичної відповідальності.

З моменту прийняття документів від потенційного працівника і впродовж всієї трудової діяльності особи відбувається постійне збирання, оновлення, використання певної інформації, яка становить предмет захисту трудового та інших галузей права [15, с. 138]. Вищезазначене вимагає системного та міжгалузевого підходу до їхнього захисту, адже правові гарантії мають охоплювати окрім сфери трудового права, ще й інформаційне, цивільне, адміністративне та, за певних умов, кримінальне право.

Підтримуємо позицію Г.О. Спіциної та С.Ф. Гуцу щодо того, що питання правового регулювання захисту персональних даних працівників в умовах цифровізації трудових відносин потребує подальшого вдосконалення, а саме, що варто передбачити в законодавстві комплексне регулювання захисту персональних даних працівників шляхом впровадження міжнародних стандартів, адаптації положень Європейського регламенту (GDPR), закріплення спеціальних норм для цифрової сфери, створення інституцій контролю, визначення юридичної відповідальності за порушення, розвитку міжнародної співпраці та внесення до КЗпП України чіткого обов'язку роботодавця забезпечувати захист персональних даних [16, с. 259]. Вказане у сукупності формує передумови для створення цілісної, адаптивної й ефективної моделі цифрової безпеки у сфері праці в цілому та захисту персональних даних працівників. Крім того, доцільно доповнити безпосередньо і Кодекс законів про працю України відповідними положеннями. Таким чином, цифровізація праці зробила обробку персональних даних невід'ємною частиною кожного етапу трудових відносин - від рекрутингу й тестувань до щоденного управління, оцінювання результатів, дисциплінарних процедур і завершення співпраці. У цих умовах захист персональних даних працівників постає і як технічна опція інформаційної безпеки загалом, і як самостійний та комплексний інститут трудового права. Його зміст полягає в тому, щоб упорядкувати інформаційні відносини між працівником і роботодавцем так, аби використання даних залишалось правомірним, необхідним і пропорційним заявленим цілям праці, а втручання у приватність мінімальним та передбачуваним.

Важливо підкреслити, що «захист даних» ширший за «безпеку даних» як окрему категорію. Так, безпека відповідає на питання як зберегти, тоді як захист стосується того, на яких підставах взагалі збирати, використовувати, передавати і зберігати. Також захист стосується того, які права має працівник і як їх реалізувати.

Таким чином, на основі вищенаведеного можемо резюмувати, що особливостями захисту персональних даних у процесі цифровізації трудових відносин є наступні:

1) інформаційна безперервність - проявляється від прийому на роботу до завершення трудових відносин і подальшого архівування, що вимагає створення комплексних механізмів захисту, які діють безперервно і є адаптивними до змін у трудовому статусі працівника;

2) цифрова інтегрованість - характеризується переходом трудових процесів у цифровий формат, що включає електронний документообіг, дистанційний контроль, використання автоматизованих систем аналізу даних, що визначає необхідність чіткої нормативної регламентації цифрових технологій, які використовуються у трудовій сфері;

3) міжгалузєва комплексність захисту - захист персональних даних працівників здійснюється нормами різних галузей права, не обмежуючись трудовим, що обумовлено різноманіттям потенційних загроз;

4) превентивність правового регулювання - полягає у впровадженні процедур, спрямованих на попередження можливих порушень прав працівників на конфіденційність та захист персональних даних, що передбачає своєчасне інформування працівника про мету, способи та строки зберігання персональних даних, а також створення механізмів оперативного реагування на можливі порушення.

Виходячи з вищенаведеного, можемо констатувати, що захист персональних даних у процесі цифровізації трудових відносин - це цілісний правовий режим обробки інформації про працівника, що безперервно охоплює весь життєвий цикл трудових відносин від фактичного моменту працевлаштування до архівування й видалення даних, що функціонує у цифрових середовищах і здійснюється завдяки електронному документообігу, алгоритмічному управлінню працею, обробці біометрії, а також забезпечується міжгалузєвою системою гарантій і реалізується через поєднання різних правових принципів, організаційно-технічних заходів, механізмів юридичної відповідальності й відшкодування шкоди, а також нагляду уповноважених суб'єктів і внутрішнього контролю.

Особливої уваги заслуговує питання судової практики задля практичного розуміння особливостей захисту персональних даних у процесі цифровізації трудових відносин. Так, Великою палатою Верховного Суду у постанові від 14.12.2022 у справі № 130/3548/21 концептуалізуються межі правомірного втручання роботодавця у приватну сферу працівника через обробку медичних даних у трудових відносинах [17]. Суд сформулював комбінований стандарт, який вимагає індивідуалізованої оцінки ризиків, наприклад, характер роботи, інтенсивність контактів або виробничі специфіка перед відстороненням, чіткого нормативного джерела для збирання та використання відомостей про стан здоров'я, прозорого інформування працівника, процесуальної фіксації мотивів і строків заходу та можливості його оскарження. Узагальнені або свого роду автоматичні рішення без належного обґрунтування не відповідають вимогам ані трудового законодавства, ані стандартам охорони приватності, адже чутливі дані за своєю природою потребують підвищених гарантій доступу, зберігання й використання. Зазначена постанова зміщує тягар аргументації на роботодавця, тобто кожна операція з персональними, особливо медичними чи біометричними даними має бути окремо легітимована за метою, обсягом і строком зберігання.

Постанова КЦС Верховного Суду від 5 квітня 2023 року у справі № 161/939/22 демонструє тонкий баланс між наявністю законної підстави для відсторонення невакцинованих працівників і вимогою пропорційності конкретного управлінського рішення [18]. Суд підтвердив, що відмова чи ухилення від обов'язкових щеплень може бути легітимною підставою для відсторонення, однак роботодавець зобов'язаний діяти не формально, а з урахуванням індивідуальних обставин (статус вакцинації на конкретну дату, строк отримання другої дози, виробничі ризики), обґрунтовуючи, чому саме такий захід є найбільш необхідним для досягнення легітимної мети. У цій справі касаційний суд залишив у силі скасування наказу про відсторонення, але змінив мотиви, оскільки незаконність полягала не у відсутності правової можливості відсторонювати загалом, а у непропорційності застосованого заходу до фактичного стану працівника (перша доза вже зроблена, невдовзі друга), а також у недоліках доведення належності джерел і процедур збору медичної інформації, зокрема отримання відомостей від дружини працівника.

У рішенні Бериславського районного суду Херсонської області від 15.03.2021 у справі № 647/2563/20 суд розглянув позов працівників до комунальної установи щодо встановлення відео- та аудіоспостереження в їхніх кабінетах без належного інформування та згоди [19]. Суд констатував втручання в приватне життя працівників, відсутність належної прозорості обробки та можливість застосувати менш інвазивні заходи, а також у підсумку зобов'язав роботодавця

змінити конфігурацію системи (обмежити час і обсяг запису, виводити дані лише на робочі термінали відповідних спеціалістів тощо). Сутність і значення даної справи показує, що українські суди оцінюють відеонагляд крізь призму пропорційності, інформованості та мінімізації, тобто цифровий контроль у трудових відносинах правомірний тільки як виняток, з чіткими межами та вбудованими гарантіями для працівника.

Аналізуючи міжнародний аспект, авторами визначено орієнтир для розуміння меж цифрового нагляду роботодавця в трудових відносинах, які визначені у рішенні Суду ЄС від 30 березня 2023 р. у справі C-34/21 (Hauptpersonalrat v. Minister des Hessischen Kultusministeriums) [20]. Суд підтвердив, що обробка персональних даних працівників у зв'язку з дистанційним проведенням занять (livestream) входить до матеріального й персонального охоплення GDPR, а характер правового зв'язку працівника з роботодавцем (публічне чи приватне право) не має значення для застосування правил захисту даних. Вказане забезпечує гармонізований стандарт захисту даних і стримує надмірну фрагментацію національних режимів контролю за працівниками в умовах цифровізації. Судом також сформульовано, що особливості трудового контексту впливають із відносин підпорядкування, а не з форми договору, тож захист даних має бути однаково дієвим як у приватному, так і в публічному секторі. Для національних правопорядків це означає, що якщо локальні чи галузеві правила моніторингу працівників не містять конкретних гарантій і лише дублюють загальні приписи GDPR, вони не можуть легітимувати обробку і така обробка ризикує бути визнаною неправомірною.

Висновки. Узагальнення теоретичних підходів, судової практики та міжнародних стандартів дозволяє зробити висновок, що на сьогодні правове регулювання захисту персональних даних працівників в Україні залишається поверхневим та концептуально застарілим. Кодекс законів про працю України, прийнятий у 1971 році, не враховує реалій цифрової трансформації трудових відносин, зокрема масового використання цифрових платформ, електронного документообігу, автоматизованих HR-систем, біометричних даних та дистанційних форм контролю. Питання обробки, зберігання, передачі й захисту персональної інформації працівника у КЗпП практично не врегульовано. Фрагментарне застосування норм Закону України «Про захист персональних даних» та загального законодавства про інформацію не забезпечує повноцінного захисту персональних даних саме у сфері трудових правовідносин, у зв'язку з чим доцільним, на нашу думку, є внесення до КЗпП України окремого розділу, присвяченого захисту персональних даних працівників. У ньому законодавцю доцільно розкрити основоположні засади правового режиму захисту персональних даних працівників, зокрема: принципи правомірної обробки даних; обов'язки роботодавця щодо забезпечення конфіденційності, інформування та безпеки персональної інформації; права працівника на доступ, контроль, оновлення й обмеження обробки його даних; процедури реагування на порушення (витік, несанкціонований доступ); вимоги щодо створення внутрішніх політик захисту даних на підприємстві; а також підстави і межі відповідальності роботодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Швець Н.М., Балашова Д.Д. Шляхи цифровізації законодавства про працю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 86, с. 69–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2024_86%283%29__12.
2. Гуржій Т.О. Правовий захист персональних даних: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 216 с.
3. Михайлик А.С. До питання нормативно-правового регулювання захисту персональних даних працівників в Україні. *Науковий вісник УжНУ*. Серія: Право. 2022. № 72. Ч. 2. С. 82–87.
4. Мельник К.Ю. Захист персональних даних працівника: проблеми термінології. Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 94-річчю з дня народження членакореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. (31 березня 2023 року). Харків, 2023. 624 с. С. 33–36.
5. Рим О.М. Захист персональних даних працівників у Європейському Союзі. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол.: Г.І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса: Гельветика, 2020. – С. 221–227.

6. Пижова М.О. Щодо цифровізації трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2022. С. 194–196. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/42.pdf.
7. Коваленко Ю.О. Виконання Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту персональних даних в контексті євроатлантичної інтеграції. Science and Technology: LVII International Scientific and Practical Conference (Great Britain, Birmingham, 14-15 September 2023). Birmingham, Great Britain: «Nika Publishing», 2023. Р. 19–24.
8. Авраменко А.В. Функції захисту персональних даних працівників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія ПРАВО. Випуск 55. Том 1. С. 161–164.
9. Серета О.Г. Актуальні питання правового механізму захисту персональних даних працівника в умовах європейської інтеграції. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2023. С. 207–211.
10. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
11. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481.
12. Чанишева Г.І., Чанишев Р.І. Право на інформацію за трудовим законодавством України: монографія. Одеса: Фенікс, 2012. 196 с.
13. Серета О.Г. Персональні дані працівника та їх захист в умовах цифровізації. *Аналітичне-порівняльне правознавство* / редкол.: Ю.М. Бисага (голов. ред.), В.В. Заборовський, Д.М. Белов, С.Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2023. № 3. С. 188–193.
14. Гусаров С.М., Мельник К.Ю. Захист персональних даних працівника. *Право і безпека (Law and Safety)*. 2023. № 2 (89). С. 133–144.
15. Куценко Р. Персональні дані працівника як предмет захисту в трудовому праві. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 132–139.
16. Спіцина Г.О., Гуцу С.Ф. Щодо питання правового захисту персональних даних працівників. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право* / голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород, 2023. Т. 1. Вип. 76. С. 255–260.
17. Велика Палата Верховного Суду (офіційний сайт). Постанова від 14.12.2022 у справі № 130/3548/21. ЄДРСР. № 109075195. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109075195>.
18. Верховний Суд, Касаційний цивільний суд (офіційний сайт). Постанова від 05.04.2023 у справі № 161/939/22 (провадження № 61-6703св22). ipLex: Судові рішення. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?d=5&red=1000038a9cb8629cb8e6b4300e5cb0c33733f7®num=110084369>.
19. Бериславський районний суд Херсонської області. Рішення від 15.03.2021 у справі № 647/2563/20. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/95600271>.
20. InfoCuria. Case-law. JUDGMENT OF THE COURT (First Chamber) in Case C-34/21. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=272066&doclang.com>.

УДК 349.22:331.106.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.15>

ПРИПИНЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПОСАДОВИХ ОСІБ: ЗАГАЛЬНА НОРМА ЧИ ГАРАНТІЯ ДЛЯ СПЕЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ

Марченко М.Ю.,
*аспірантка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Марченко М.Ю. Припинення повноважень посадових осіб: загальна норма чи гарантія для спеціальних суб'єктів.

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань, які виникають при застосуванні однієї із додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, як «припинення повноважень посадових осіб». Завдяки системному аналізу наукових досліджень, судової практики та останніх змін у законодавстві України виявлено прогалини через які відсутня однозначна позиція застосування вказаної норми у практичній площині.

Аналіз норм чинного законодавства України свідчить про наявність неузгоджених між собою тлумачень дефініції «посадова особа» у спеціальних законах. За відсутності вичерпного переліку таких осіб у трудовому законодавстві, що підпадають під вказану категорію, за пунктом 5 частини 1 статті 41 у Кодексу законів про працю України, звільняють посадових осіб як юридичну особу приватного права, так і юридичну особу публічного права. Наведено висновки Верховного Суду, які супроводжуються окремими думками суддів та підтверджують наявність незаконних звільнень доволі широкого кола «посадових осіб», що демонструє неоднозначну позицію судової гілки влади з цього питання.

У статті наголошується на широкому та вузькому використанні пункту 5 частини 1 статті 41 Кодексу законів про працю України. При вузькому застосуванні передбачається логічне і послідовне застосування норми, з урахуванням думки законодавця, яку ним було вкладено при доповненні кодексу такою підставою звільнення. Акцентується увага, що у такому випадку для забезпечення цілей внесення змін Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» у частину 1 п. 5 статті 41 Кодексу законів про працю України – у останню мають бути внесені зміни із наступною конкретизацією: «припинення повноважень посадових осіб господарських товариств» або «припинення повноважень посадових осіб – членів виконавчого органу господарських товариств».

Широке застосування підстави звільнення «припинення повноважень посадових осіб», як виявлено під час дослідження, передбачає розповсюдження цієї норми на всіх посадових осіб, які наділені притаманними їй ознаками. При цьому зауважено, що притримуючись такого погляду, необхідно досліджувати установчі документи, посадові інструкції і на підставі їх ретельного аналізу робити висновок про відповідність працівника категорії «посадова особа».

Ключові слова: посадова особа, припинення повноважень посадової особи, звільнення, звільнення посадової особи, керівник, трудовий договір, припинення повноважень, додаткова підстава розірвання трудового договору, розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця.

Marchenko M.Y. Termination of the powers of officials: general norm or safeguard for special subjects.

The article is devoted to the study of the issue of determining the circle of persons to whom it is lawful to apply an additional ground for termination of the employment contract at the employer's initiative – «termination of the powers of officials». Through a systematic analysis of scientific research, case law, and recent legislative changes in Ukraine, gaps were identified that lead to the absence of a unified approach to the practical application of this legal norm.

An analysis of the current legislation of Ukraine demonstrates the existence of inconsistent interpretations of the term «official» in special laws. In the absence of an exhaustive list of persons in labor legislation who fall under this category, pursuant to paragraph 5 of part 1 of Article 41 of the Labor Code of Ukraine, officials of both legal entities under private law and legal entities under public law are subject to dismissal. The article also cites the conclusions of the Supreme Court, accompanied by separate opinions of judges, which confirm the existence of unlawful dismissals of a fairly wide range of «officials», thereby demonstrating the ambiguous position of the judiciary on this matter.

The article emphasizes the broad and narrow application of paragraph 5 of part 1 of Article 41 of the Labor Code of Ukraine. The narrow application assumes a logical and consistent use of this norm, taking into account the legislator's intent when this ground for dismissal was added to the Code. It is stressed that, in this case, to ensure the goals of the amendments introduced by the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Protection of Investors' Rights», changes should be made to part 1 of Article 41 of the Labor Code of Ukraine with the following specification: «termination of the powers of officials of business companies» or «termination of the powers of officials – members of the executive body of business companies».

As revealed in the study, the broad application of the ground for dismissal «termination of the powers of officials» implies the extension of this norm to all officials who possess the relevant defining characteristics. At the same time, it is noted that when adhering to this approach, it is necessary to examine the founding documents, job descriptions, and, on the basis of their thorough analysis, conclude whether a particular employee belongs to the category of «official».

Key words: official, termination of an official's authority, dismissal, dismissal of an official, director, employment contract, termination of powers, additional ground for termination of the employment contract, termination of the employment contract at the employer's initiative.

Постановка проблеми. За останні роки Кодекс законів про працю України зазнавав чимало змін. Це зумовлено передусім необхідністю вдосконалення трудового законодавства, приведення його у відповідність з Конституцією України з урахуванням загальноєвропейських принципів і норм міжнародного права, а також нових соціально-економічних реалій, за яких функціонує сучасний ринок праці. Однією із таких подій свого часу стало внесення змін Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» від 13.05.2014 р. № 1255-VII (далі – Закон № 1255-VII) [1] у частину 1 статті 41 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) [2] додаткової підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов. Відтак трудовий договір з ініціативи роботодавця стало можливим розірвати із зазначенням такої підстави як «припинення повноважень посадових осіб».

На момент внесення змін у КЗпП України у Пояснювальній записці [3] зазначалось, що Закон № 1255-VII розроблено на виконання Національного плану дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» та Плану заходів щодо підвищення показників України у рейтингу Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації «Ведення бізнесу».

Метою прийняття проекту зазначеного Закону України є вдосконалення законодавчих актів, що регулюють питання припинення повноважень та звільнення посадових осіб юридичної особи та посилення їх матеріальної відповідальності.

У зв'язку з чим, з-поміж іншого було запропоновано передбачити таку додаткову підставу для звільнення з ініціативи роботодавця, як припинення повноважень посадових осіб (п. 5. ст. 41 КЗпП України), забезпечивши можливість розірвання трудового договору без наведення підстав звільнення. Із введенням згаданої нової, як додаткової підстави розірвання трудового договору, була посилена цивільна відповідальність посадових осіб юридичних осіб та надана можливість звільнення посадової особи за рішенням відповідного органу юридичної особи з виплатою звільненій особі вихідної допомоги у підвищеному розмірі. Зауважимо, що навіть після існування десяти років вказаної підстави звільнення у КЗпП України, це питання й досі залишається проблемним на практиці.

Це пов'язано перш за все із тим, що за пунктом 5 частини 1 статті 41 КЗпП України окрім посадових господарських товариств, доволі часто звільняють посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування. Обрання саме такої підстави звільнення здебільшого полягає

у відсутності тлумачення дефініції «посадова особа» у КЗпП України до яких може застосовуватися вказана норма та, відповідно, неможливості встановити коло таких осіб, адже поняття «посадова особа» міститься у низці законів України, серед яких: Митний Кодекс України, Закони України «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про акціонерні товариства», «Про запобігання корупції» тощо.

Метою статті є дослідження та виявлення проблемних питань, які виникають при застосуванні однієї із додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, як «припинення повноважень посадових осіб», через призму наукових досліджень, судової практики, з урахуванням останніх змін норм чинного законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Питанням припинення повноважень посадових осіб», як підстава звільнення з ініціативи роботодавця, привертала та досі привертає увагу вчених з моменту внесення такої підстави до КЗпП України, що у свою чергу супроводжується вагомими дослідженнями таких науковців як: С.В. Венедіктова, Г.С. Гончарової, В.В. Жернакова, В.О. Забудського, Є.В. Краснова, А.А. Курової, С.М. Прилипка, С.В. Селезня, Ф.А. Цесарського, В.Р. Шишлюк, О.М. Ярошенка та ін. Враховуючи існуючі наукові напрацювання згаданих вчених, вважаємо за потрібне у своєму дослідженні акцентувати увагу на тих проблемних аспектах та правових механізмах їх вирішення, які ще не потрапляли в поле зору науковців або яким не надавалось належної уваги.

Виклад основного матеріалу. Проблема щодо невизначеності застосування такої підстави звільнення як «припинення повноважень посадових осіб» була доволі передбачуваною, адже ще у 2014 році у Висновку головного науково-експертного управління на проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» (№ 4586 від 27.03.2014 р.) від 04.04.2014 [4], зазначалося, що Управління не підтримує внесення змін до статті 41 КЗпП України, згідно з якими до додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов пропонується віднести таку підставу як «припинення повноваження посадових осіб». Цитоване формулювання характеризується юридичною невизначеністю, за змістом якого важко встановити коло «посадових осіб», припинення повноважень яких має слугувати підставою розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця. Про перелік таких посадових осіб опосередковано можна здогадуватись лише зі змісту змін, які було запропоновано внести до ст. 99 ЦК України, що визначає порядок усунення від виконання своїх обов'язків членів виконавчого органу товариства.

Таким чином, ще на етапі обговорення законопроекту законодавець усвідомлював про можливе існування правової невизначеності застосовуючи положення пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України у майбутньому.

Аналізуючи положення КЗпП України варто звернути увагу на його завдання, де зазначається, що Кодекс регулює трудові відносини всіх працівників, тобто має загальну сферу застосування. Єдність основних принципів правового регулювання відносин у царині праці і загальних норм права в цілому не виключає диференціації за відмінностями багатоманітністю засобів правової регламентації трудових відносин деяких категорій працівників [5, с. 42]. Тому вкрай важливо зробити акцент на тому, що хоча й норми КЗпП України і поширюються на всіх працівників, але законодавець свого часу доповнює статтю 41 КЗпП України пунктом 5 частини 1, визначаючи як підставу звільнення, а саме «припинення повноважень посадових осіб», залишив без будь-якого уточнення кого відносити до таких осіб.

Зазначимо, що стаття 41 КЗпП України має назву «додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов», проте у Кодексі немає жодного обмеження стосовно того, до яких саме посадових осіб має застосовуватися зазначена вище підстава звільнення. Крім цього, аналізуючи норми статті 41 КЗпП України можна прийти до висновку, що одні норми стосуються «керівників», інші – «працівників», тобто є або конкретизація кола осіб, або виділення, що підстава звільнення має більш загальний характер. Натомість у пункті 5 частини 1 статті 41 жодної вказівки на звуження чи навпаки загальне застосування підстави звільнення «припинення повноважень посадових осіб» немає, і така підстава зводиться лише до спеціального суб'єкта – «посадова особа».

Законодавець Законом № 1255-VII частину третю статті 99 ЦК України [6] виклав наступним чином: «Повноваження члена виконавчого органу можуть бути в будь-який час припинені або він

може бути тимчасово відсторонений від виконання своїх повноважень». Завдяки вказаній нормі інвесторам надається право звільнити посадових осіб товариства без зазначення причини такого звільнення. З цього можна зробити висновок, що пункт 5 частини першої статті 41 КЗпП України має сферу застосування, що розповсюджується саме на посадових осіб юридичної особи – виконавчого органу товариства, членів наглядової ради акціонерного товариства та на посадових осіб будь-якого господарського товариства.

Саме через відсутність єдиного законодавчого визначення кола «посадових осіб», що є наслідком неузгодженості під час розробки проєкту закону за відсутності чіткої правотворчої діяльності, на цей час існує суттєва прогалина, яка характеризується суперечливою практикою правозастосування пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України, що призводить до прийняття незаконних рішень про звільнення та, як наслідок, відбуваються численні порушення прав і свобод працівників.

Додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця за статтею 41 КЗпП України досліджував С. В. Венедіктов, який, зокрема, звертав увагу, що така підстава звільнення як «припинення повноважень посадових осіб» має поширення на обмежене коло осіб [7, с. 142].

Зважаючи на думку науковця, з нею можна погодитись лише частково. По-перше, варто звернути увагу на те, що 28.08.2025 втратив чинність Господарський кодекс України та введено в дію Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 № 4196-IX [8]. Цим законом, серед іншого, Цивільний Кодекс України доповнено статтею 99¹ в якій встановлено, що керівник (одноосібний виконавчий орган), голова та члени колегіального виконавчого органу, голова та члени наглядової ради або ради директорів, ліквідатор, голова та члени комісії з припинення (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії), головний бухгалтер, корпоративний секретар, а також голова та члени іншого органу товариства (крім консультативного), якщо утворення такого органу передбачено законом або установчими документами товариства, є посадовими особами такого товариства [6]. По-друге, хоча С.В. Венедіктов і вказує на те, що така підстава звільнення як «припинення повноважень посадових осіб» поширюється на певне коло осіб, вона не обмежується тільки особами, визначеними у Господарському Кодексі України, який на цей час вже втратив чинність, та стосується й інших осіб, які за своїми ознаками підпадають під категорію «посадова особа» та, які визначені спеціальним законодавством.

Схожій позиції притримується В.О. Забудський зазначаючи, що Законом № 1255-VII були внесені зміни, у тому числі, до Господарського кодексу України та Закону України «Про акціонерні товариства». Розглядаючи їх у системному зв'язку, можна припустити, що термін «посадові особи» був використаний законодавцем саме у визначенні цих двох законодавчих актів. Проте це лише припущення, на практиці ж варто очікувати появи розбіжностей у тлумаченні поняття «посадові особи» працівниками, роботодавцями і судами, зокрема щодо віднесення до цієї категорії головних бухгалтерів та їх заступників [9]. Отже, така позиція «вузького тлумачення» ґрунтується на системному зв'язку нормативно-правових актів у які вказаним вище законом внесені відповідні зміни та відсутності правової визначеності.

Дійсно, думки С.В. Венедіктова та В.О. Забудського мають схожість стосовно обмеженого використання терміну «посадова особа» у значенні певних законодавчих актах, проте останнім ще у 2014 році наголошувалося на основній проблемі застосування зазначеного терміну, яка відображається на практиці і є актуальною і зараз. Аналізуючи судову практику можна побачити приклади незаконного звільнення працівників, яких звільнено за підставою «припинення повноважень посадових осіб» і які жодним чином не підпадають під визначення категорії «посадової особи», що передбачено Законом України «Про акціонерні товариства».

На противагу зазначеним поглядам, має місце і більш широке тлумачення категорії «посадова особа» до якої можливе застосування п. 5 ст. 41 КЗпП України.

Так, окрім посадових осіб підприємства таких як: голова правління, президент, генеральний директор, директор, заступник директора, головний бухгалтер незалежно від форми власності підприємства, до посадових осіб у розумінні пункту 5 статті 41 КЗпП України можна віднести, зокрема, категорію працівників, визначених як «посадові особи» в статті 2 Закону України від 10.12.2015 № 889-VIII «Про державну службу», у статті 2 Закону України від 07.06.2001 № 2493-III «Про службу в органах місцевого самоврядування» та як «службові особи» у примітці до статті 364 Кримінального кодексу України [10].

Таке широке тлумачення не тільки розкриває межі використання підстави звільнення «припинення повноважень посадових осіб», зводячи його до посад, що знаходяться на державній службі та в органах місцевого самоврядування, а й взагалі ототожнює дві категорії «посадова особа» та «службова особа».

Є.В. Краснов у своєму дослідженні акцентує увагу на відсутність поняття «посадової особи» у КЗпП України у зв'язку з чим воно є достатньо спірним, особливо, якщо враховувати наявне за змістом поняття «посадові особи», яке міститься в Законі України «Про державну службу». Вчений робить висновок, що враховуючи відсутність визначення поняття «посадові особи» для цілей застосування п. 5 ч. 1 ст. 41 КЗпП України, виникають проблеми розширеного тлумачення цього терміну, в тому числі, шляхом його прирівнювання до поняття «посадові особи», що, у свою чергу, створює можливості для поширення зазначених норм на широке коло працівників [11 с. 40]. І з цим можна погодитися.

При цьому науковець зазначає про доцільність застосовувати додаткову підставу припинення трудового договору саме до керівників господарських товариств, оскільки керівник, крім того, що являється найманим працівником, одночасно виступає виконавчим органом господарського товариства, та є єдиною категорією працівників, які призначаються та, відповідно оформлюють трудові відносини з товариством, на підставі рішення засновників. З рештою ж працівників трудовий договір укладає саме керівник та видає наказ про їх прийняття на роботу, тому звільнені вони можуть бути на підставі рішення органу, який прийняв їх на роботу в порядку та з урахуванням гарантій, які передбачені законодавством про працю. Отже, коло суб'єктів трудових правовідносин, до яких може застосовувати додаткова підстава звільнення, яка передбачена п. 5 ч. 1 ст. 41 КЗпП України, слід обмежити виключно керівниками [11, с. 41].

Одним із перших науковців, хто зазначив про необхідність уточнення підстави звільнення «припинення повноважень посадових осіб» за ст. 41 КЗпП України стала Г.С. Гончарова. У своїй науковій роботі вона доволі категорично висловлює свою думку про нову, на той час, підставу звільнення вказуючи, що «у КЗпП нове положення – безпідставне звільнення з роботи». Вчена вважала, що такі немотивовані підстави для звільнення не відповідають ні міжнародно-правовим стандартам у сфері трудових відносин, ні основним принципам правового регулювання трудових відносин вітчизняного законодавства, а тому вони мають бути конкретизовані, або вилучені [12, с. 123-124].

Аналізуючи галузеву юридичну літературу можна зробити висновок, що науковцями не заперечується можливість поширення п. 5 ч. 1 ст. 41 КЗпП України на широке коло осіб у зв'язку з тим, що КЗпП України не містить виключного переліку осіб, що підпадають під звільнення за вказаним пунктом, а сама дефініція «посадова особа» зустрічається у законодавстві із різною сферою застосування та з відмінним одне від одного значенням. Тобто, ситуація, яка складається через довільне тлумачення і застосування при звільненні п. 5 ч. 1 ст. 41 КЗпП України сприяє колізії у законодавстві та суперечить правовій визначеності.

Наприклад, Забудський В. О. вважає, що така колізія має бути вирішена саме на користь «вужького тлумачення» означеного поняття шляхом внесення відповідних уточнень до КЗпП України або формування певної судової практики [9].

З одного боку така думка є виправданою та логічною, проте досі уточнень до п. 5 ч. 1 ст. 41 КЗпП України не внесено, а до неоднозначних і мінливих висновків можна прийти, якщо за таких обставин спиратися виключно на судову практику, оскільки її формування займає доволі тривалий час та за відсутності жодних гарантій, що вона буде сталою та незмінною.

Під час виникнення трудових спорів, як вбачається із рішень суду, з ініціативи роботодавця за пунктом 5 частини 1 статті 41 КЗпП України звільняють окрім посадових осіб господарських товариств, директорів комунальних підприємств, працівників державних підприємства, головних бухгалтерів комунальних підприємств, голів районних державних адміністрацій, директорів департаментів міських рад, перших заступників голів державної адміністрації, перших заступників міських голів тощо. Тобто протягом більше ніж десяти років, охоплювалось доволі широке коло суб'єктів щодо яких застосовувалась підстава звільнення «припинення повноважень посадових осіб». У зв'язку з чим, були спроби вирішити проблему цього питання, формуючи єдину правозастосовну судову практику, але Верховним Судом правова позиція щодо застосування в подібних правовідносинах пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України залишалася неоднозначною.

Так, у постановках Верховного Суду у складі колегій суддів Касаційного адміністративного суду від 30.01.2020 у справі № 815/3200/16 [13], від 06.08.2020 у справі № 186/294/16-а [14] ви-

кладені висновки про те, що додаткова підстава розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, передбачена пунктом 5 частини 1 статті 41 КЗпП України «припинення повноважень посадових осіб», поширюється на посадових осіб юридичних осіб публічного права, а саме: органів державної влади та місцевого самоврядування. Зокрема, у постанові від 06.08.2020 у справі № 186/294/16-а Верховний Суд дійшов висновку про неприйнятність доводів заявника щодо неможливості звільнення позивача з посади (заступника міського голови) відповідно до пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України [14].

Таким чином, Верховний суд у цій справі акцентував, що стаття 41 КЗпП України не містить жодних застережень стосовно можливості поширення її вимог на посадових осіб місцевого самоврядування.

У постанові об'єднаної палати Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду від 23.01.2023 у справі № 766/23789/19 зауважив, що розірвання трудового договору за пунктом 5 частини 1 статті 41 КЗпП України стосується посадових осіб – членів колегіального виконавчого органу господарського товариства чи одноособового керівника, на яких під час призначення на посаду покладаються функції з управління за рішенням власника або уповноваженого органу в межах своїх повноважень. Щодо інших посадових осіб об'єднана палата зазначила, що розірвання з ними трудового договору має відбуватись на інших підставах, установлених трудовим законодавством. При цьому віднесення статуту товариства певної посади до категорії «посадових осіб» не є підставою для визнання її такою, до якої застосовується положення пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України [15].

Такий висновок Верховного Суду, з урахуванням змін до Цивільного Кодексу України, є доволі суперечливим. Це пов'язано із тим, що окрім самого тлумачення посадової особи товариства у положеннях статті 99¹ Цивільного Кодексу України також зазначається, про те, що установчими документами товариства посадовими особами товариства можуть бути визнані й інші особи.

Таким чином, останні зміни до Цивільного Кодексу України не надають вичерпного переліку працівників, яких можна віднести до посадової особи товариства, оскільки засновники юридичної особи можуть самостійно в статуті або засновницькому договорі їх визнавати, а як такі зміни до кодексу будуть впливати на сформовану судову практику наразі невідомо.

У постанові від 26.10.2022 у справі № 600/643/21-а Колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду висувала, що дія норми пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України поширюється на посадових осіб юридичної особи – виконавчого органу товариства, членів наглядової ради акціонерного товариства та загалом посадових осіб будь-якого господарського товариства, а також інших осіб, наділених організаційно-розпорядчими чи адміністративними функціями [16].

Найбільш вдалою, здавалося б, спробою досягти однозначності у застосуванні пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України стала у липні 2024 року постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.07.2024 у справі № 573/1020/22 [17], де суд вважає за необхідне відступити від висновків щодо застосування у подібних правовідносинах пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України, зазначивши, що повноваження посадових осіб публічного права, зокрема органів державної влади та місцевого самоврядування, припиненню на підставі пункту 5 частини першої статті 41 КЗпП України не підлягають.

Проте такий висновок не узгоджується із частиною 3 статті 5 Закону України «Про державну службу», де визначено правове регулювання державної служби і вказано, що дія норм законодавства про працю поширюється на державних службовців у частині відносин, не врегульованих цим Законом та частиною 3 статті 7 закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», в якій також вказано, що на посадових осіб місцевого самоврядування поширюється дія законодавства України про працю з урахуванням особливостей, передбачених цим Законом.

Ураховуючи наведену судову практику, з однієї сторони Верховний Суд, розглядаючи справу предметом якої є трудовий спір, керується логічним і послідовним застосуванням законодавства, звертаючись до пояснювальних записок до законопроектів на підставі яких доповнювались підстави звільнення у КЗпП України, враховує мету таких доповнень. З іншої сторони, як викладено у окремій думці судді Великої Палати Верховного Суду Пророка В.В. від 14.09.2021 у справі № 490/4465/18, займає позицію, що вирішення питання про статус посадової особи у аспекті спірних правовідносин передбачає дослідження установчих документів та документів, які регламентують безпосереднє виконання обов'язків за посадою, на предмет прямого закріплення або надання

у порядку делегування, у статусі за посадою, службових повноважень щодо здійснення будь-якого виду управління у діяльності відповідного суб'єкта, шляхом можливості прийняття владних (обов'язкових) рішень для інших осіб в межах виконання своїх посадових обов'язків [18].

Підкреслює проблему застосування пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України та пов'язані з його прийняттям прогалини Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX [19], що набрав чинності 20.09.2023, хоча на цей час і не введений в дію. Відтак статтею 34 цього закону встановлені вимоги до змісту нормативно-правового акта, зокрема, норми права, що містяться у нормативно-правовому акті, мають відповідати однозначності їх розуміння (ясності, точності, доступності для розуміння та реалізації); передбачуваності (прогнозованості) результатів їх реалізації; їх відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили; уніфікованості вжитої в них термінології; спорідненості та логічної послідовності їх викладення.

На час розробки і набрання чинності Закону № 1255-VII вказані вище вимоги не були закріплені законодавчо. З урахуванням наявності таких вимог і не відповідності статті 34 Закону України «Про правотворчу діяльність» пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України доречно внести зміни у КЗпП України і узгодити до яких саме посадових осіб має застосовуватися така підстава звільнення з ініціативи роботодавця як припинення повноважень посадових осіб.

Висновки. Якщо законодавцем передбачається послідовне і логічне застосування, на що наголошується Верховним Судом, пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України, доцільно внести зміни до вказаної норми і як підставу звільнення сформулювати «припинення повноважень посадових осіб господарських товариств» або «припинення повноважень посадових осіб – членів виконавчого органу господарських товариств». Такий контекст має забезпечити: 1) мету внесення змін до КЗпП України, що передбачена у Пояснювальній записці Закону України від 13.05.2014 № 1255-VII; 2) відповідність і належність до статті 41 КЗпП України, адже розірвання трудового договору здійснюється «з окремими категоріями працівників», тобто з «посадовими особами» та «за певних умов», а саме – не передбачено зазначати причину звільнення; 3) чітко конкретизувати коло посадових осіб з якими можна припинити повноваження, адже їх перелік міститься у спеціальних законах; 4) практичну визначеність та наявність сформованої судової практики, що запобігатиме багатоманітному застосуванню та незаконним звільненням.

Можна також виходити з широкого застосування пункту 5 частини 1 статті 41 КЗпП України, з урахуванням того, що КЗпП України регулює трудові відносини всіх працівників, а вказана стаття не містить жодних застережень стосовно розповсюдження її вимог, наприклад, на посадових осіб державних органів чи органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств. У такому випадку, при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця за пунктом 5 частини 1 статті 41 КЗпП України, необхідно брати до уваги спеціальні закони, якими визначено, які працівники підпадають під категорію «посадова особа». При цьому, по-перше, варто досліджувати установчі документи установ, організації, підприємств для виявлення хто саме за цими документами є посадовою особою; по-друге, проводити аналіз функцій, завдань, прав та обов'язків, що містяться у посадових інструкціях посадових осіб; по-третє, лише за наявності ознак, що характерні посадовим особам застосовувати як підставу звільнення «припинення повноважень посадових осіб».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 13.05.2014 р. № 1255-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 45. С. 19.
2. Кодекс законів про працю: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII: станом на 12.09.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.09.2025).
3. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України в частині захисту прав працівників щодо безпідставного звільнення». URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4586&skl=8 (дата звернення: 12.09.2025).
4. Висновок головного науково-експертного управління на проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» (№ 4586 від 27.03.2014) від 04.04.2014 URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4586&skl=8 (дата звернення: 12.09.2025).

5. Трудове право: підручник / О.М. Ярошенко, С.М. Прилипко, А.М. Слюсар та ін.; за заг. ред. О.М. Ярошенка. – 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2017. 560 с.
6. Цивільний кодекс: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 04.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 12.09.2025).
7. Трудове право України: підручник: підручник / С.В. Венедіктов. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 216 с.
8. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб від 09.01.2025 № 4196-IX: Закон України: станом на 09.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення 12.09.2025).
9. Забудський В. Припинення повноважень посадових осіб та посилення їх відповідальність за шкоду, завдану підприємств. *Кадровик України*. 2014. № 7.
10. Васильєва З. Електронний журнал Кадровик.ua «Посадові особи» у розумінні пункту 5 статті 41 КЗпП України № 02/2023, лютий URL: <https://e.kadrovik.ua/kadrovikyua-2023-2/posadovi-osoby-u-rozuminni-punktu-5-statti-41-kzpp>.
11. Краснов Є.В. Проблемні аспекти практики застосування п. 5 ч. 1 ст. 41 КЗпП при розірванні трудового договору. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. 2015. Серія: Правничі науки. Вип. 2. С. 39–44.
12. Гончарова Г.С. Нові доповнення до статті 41 КЗпП України щодо «Припинення повноважень посадових осіб» потребує уточнення. *Правове регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: проблеми і перспективи розвитку*: тези доп. і наук. повідомл. учасн. VI Міжнар. наук.-практ. конф. м.Харків, 3-4 жовтня 2014 р. / Нац. юрид ун-т ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2014. С. 118–124.
13. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Верховного Суду Касаційного адміністративного суду від 30.01.2020 у справі № 815/3200/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87297628> (дата звернення 12.09.2025).
14. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Верховного Суду Касаційного Верховного Суду у складі колегій суддів Касаційного адміністративного суду від 06.08.2020 у справі № 186/294/16-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90804402> (дата звернення 12.09.2025).
15. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова об'єднаної палати Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду від 23.01.2023 у справі № 766/23789/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108930323>. (дата звернення 12.09.2025).
16. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 26.10.2022 у справі № 600/643/21-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106988290>. (дата звернення 12.09.2025).
17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.07.2024 у справі № 573/1020/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121104622> (дата звернення 12.09.2025).
18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.09.2021 у справі № 490/4465/18 (окрема думка). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101029265> (дата звернення 12.09.2025).
19. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 88. С. 14.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.16>

СУТНІСТЬ РІВНОСТІ ПРАВ І МОЖЛИВОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ПРИНЦИПУ ТРУДОВОГО ПРАВА

Нестеренко Д.М.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Нестеренко Д.М. Сутність рівності прав і можливостей працівників як принципу трудового права.

У даному дослідженні розглянуто один із ключових принципів трудового права – принцип рівності прав і можливостей працівників, про сутність і зміст якого останнім часом тривають дискусії. Оскільки розвиток технологій і цифровізація економіки, зміни в структурі зайнятості та поява нових форм трудових відносин створюють нові форми нерівності в доступі до роботи та професійного розвитку. Зазначено, що чинне трудове законодавство України містить низку прогалин та колізій у сфері забезпечення рівності прав і можливостей працівників. Зауважено, що закріплення принципу рівності прав та можливостей працівників у трудовому праві беззаперечно важливе, водночас його необхідно дотримуватися не тільки під час стартових можливостей у працевлаштуванні, а й при виникненні, зміні та припиненні трудових правовідносин. Оскільки сутність принципу рівності прав і можливостей працівників повинна проявлятися як у можливості реалізувати своє право на працю, що включає в себе право отримати роботу, працювати, користуватися правами працівника (відпочинок, оплата, безпека праці, тощо) та переміщуватися за посадами й розривати трудовий договір, так і можливості відстоювати свої трудові права, свободи та інтереси в разі їх порушення чи загрози посягання, що включає в себе рівні можливості обирати та застосовувати форми й способи захисту трудових прав. Тобто цей принцип повинен бути спрямований на створення справедливих умов праці, де кожен працівник має однакові можливості для реалізації свого потенціалу та захисту своїх інтересів. Отже, за своєю суттю принцип рівності прав і можливостей працівників у сфері праці повинен бути багатофункціональним: передбачати юридичну рівність усіх перед законом незалежно від різноманітних чинників (статі, раси, національності, мови, походження, майнового чи посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань тощо); зумовлювати рівність матеріальних, процедурних і процесуальних прав; забезпечувати рівний доступ до праці й рівні можливості для реалізації права на неї; не допускати проявів дискримінації у сфері правового регулювання трудових і пов'язаних з ними відносин.

Ключові слова: принципи трудового права, принцип рівності, працівник, роботодавець, міжнародно-правові норми, національне законодавство.

Nesterenko D.M. The essence of equal rights and opportunities for employees as a principle of labor law.

This study examines one of the key principles of labor law – the principle of equal rights and opportunities for employees, the essence and content of which have been the subject of ongoing discussions recently. Since the development of technologies and the digitalization of the economy, changes in the structure of employment and the emergence of new forms of labor relations create new forms of inequality in access to work and professional development. It is noted that the current labor legislation of Ukraine contains a number of gaps and conflicts in the field of ensuring equal rights and opportunities for employees. It is noted that the consolidation of the principle of equal rights and opportunities for employees in labor law is undoubtedly important, and at the same time it must be observed not only during the initial opportunities in employment, but also when arising, changing and terminating labor relations. Since the essence of the principle of equal rights and opportunities for employees should be manifested both in the ability to exercise their right to work, which includes the

right to get a job, work, enjoy employee rights (rest, pay, labor safety, etc.) and move between positions and terminate an employment contract, and the ability to defend their labor rights, freedoms and interests in the event of their violation or threat of encroachment, which includes equal opportunities to choose and apply forms and methods of protecting labor rights. That is, this principle should be aimed at creating fair working conditions, where each employee has the same opportunities to realize their potential and protect their interests. Therefore, in its essence, the principle of equal rights and opportunities for employees in the labor sphere should be multifunctional: to provide for the legal equality of all before the law regardless of various factors (gender, race, nationality, language, origin, property or official status, place of residence, attitude to religion, beliefs, membership in public associations, etc.); to ensure equality of substantive, procedural and procedural rights; to ensure equal access to work and equal opportunities for the exercise of the right to it; to prevent discrimination in the field of legal regulation of labor and related relations.

Key words: principles of labor law, principle of equality, employee, employer, international legal norms, national legislation.

Постановка проблеми. У контексті євроінтеграційних процесів актуальними є питання, пов'язані з рівністю у трудових відносинах, яка є однією з тих основоположних і багатоаспектних категорій, що визначає основу цих правовідносин. При цьому багатогранність рівності проявляється не тільки в багатоманітності інтерпретацій, а й у тому, що дана категорія використана для позначення принципу цієї галузі права, способу правового регулювання, міри свободи суб'єктів права та правовідносин.

Про сутність, зміст принципу рівності прав і можливостей як фундаментального принципу трудового права останнім часом тривають дискусії. Оскільки розвиток технологій і цифровізація економіки, зміни в структурі зайнятості та поява нових форм трудових відносин створюють нові форми нерівності в доступі до роботи та професійного розвитку. Відтак виникає потреба в переосмисленні традиційних підходів до розуміння та забезпечення рівності в сфері праці, розробці нових підходів до забезпечення рівних можливостей в умовах цифрової економіки.

Стан опрацювання. Питання рівності прав і можливостей у трудових відносинах були предметом наукового пошуку в роботах таких учених, як В. Андріїв, М. Бару, В. Буряк, Н. Вапнярчук, Н. Гетьманцева, Л. Грузінова, І. Дмитрієва, В. Жернаков, Т. Занфірова, З. Козак, В. Короткін, Г. Митрицька, П. Пилипенко, В. Прокопенко, О. Процевський, О. Ярошенко та ін.

Мета статті розкрити сутність рівності прав і можливостей працівників як фундаментального принципу трудового права України.

Виклад основного матеріалу. Принцип рівності прав і можливостей працівників є одним із ключових принципів трудового права, який базується на загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права, заснованих на таких ідеях природного права, як свобода, справедливість, рівність, та поширює свою дію на всі норми трудового права [1, с. 50]. Забезпечення рівності прав працівників на міжнародному рівні знайшло закріплення в таких міжнародно-правових документах як Загальна декларація прав людини [2], в якій країни-учасниці зобов'язалися заборонити й ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, без розрізнення раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо щодо здійснення права на працю; вільний вибір роботи; захист від безробіття; справедливі та сприятливі умови праці; рівну оплату за рівну працю; справедливую й задовільну винагороду, що забезпечує гідне людини існування для нього самого та його родини й яке в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення; створення профспілок і вступу до них для захисту своїх інтересів; відпочинок і дозвілля, включаючи розумне обмеження робочого дня й оплачувані періодичні відпустки; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права й Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, які зафіксували заборону примусової праці та вільне здійснення права на асоціацію, включаючи право на створення профспілок. Надзвичайно важливі норми, першочерговим завданням яких є забезпечення рівності прав працівників, містяться також у конвенціях Організація Об'єднаних Націй і Міжнародної організації праці. Не оминули питання рівності прав у сфері праці й Європу. Зокрема, основна частина європейських трудо-правових стандартів міститься в Європейській соціальній хартії (переглянутій), яку інколи називають «кодексом основних соціальних і трудових прав працівників».

Разом з тим, незважаючи на загальне визнання міжнародних трудових стандартів, що затверджують рівність прав працівників, забезпечення рівності прав працівників у кожній країні відбувається неоднорідно та потребує вдосконалення законодавства в розглядуваній сфері. Так, чинне трудове законодавство України містить низку прогалин та колізій у сфері забезпечення рівності прав і можливостей працівників. Відсутність чітких механізмів реалізації принципу рівності й ефективних санкцій за його порушення знижує ефективність правового регулювання трудових відносин, що зумовлює необхідність комплексного аналізу існуючої нормативно-правової бази та розробки пропозицій щодо її вдосконалення.

Як зазначає Болотіна Н.Б., «сучасне законодавство про працю України в багатьох питаннях є незавершеним, неповним і суперечливим. Ринкові засади, впроваджені в економіку України, породили нові відносини, що не знайшли ще свого адекватного регулювання. І в цій справі значення принципів трудового права важко переоцінити» [3, с. 95]. Цілком погоджуємося з цим твердженням. Адже при заповненні прогалин у законі, нагальною є потреба в загальних нормах, якими є принципи трудового права, які покликані сформулювати основні, відправні положення, застосовуючи які можна пізнати структуру науки та прикладне значення закону про працю. Будучи базовими теоретичними положеннями, вони несуть у собі важливе гносеологічне навантаження, дають змогу осягти низку процесів і явищ науки трудового права. З практичного ж боку, вони мають значення своєрідних загальних норм, які, будучи правильно використаними, стають достатньою передумовою застосування великої кількості спеціальних норм, побудови стратегії й тактики доказування в конкретній ситуації відстоювання прав. Принципи дозволяють акумулювати навколо себе низку потрібних приписів закону, які будуть пов'язані між собою єдиним змістовим навантаженням і, за потреби, стануть логічним ланцюгом обґрунтування певної правової позиції [4, с. 61, 62]. Їх значення важко переоцінити, адже вони сприяють єдності, внутрішній цілісності й системності правого регулювання, визначають засади правового режиму в рамках певної галузі, є базовим орієнтиром як для правотворчої, так і для правозастосовчої діяльності. Водночас, як ми вже зазначали, у Кодексі законів про працю України питання принципів регулювання трудових відносин взагалі не вирішене належним чином: окремо статті, якою б були визначені такі принципи, бракує.

Ця наукова розвідка буде присвячена одному із ключових принципів, який посідає чільне місце серед принципів трудового права, – принципу рівності прав і можливостей працівників. Ступінь його важливості визначається нормативною конкретизацією в актах чинного законодавства. Так, загальний принцип рівноправності конкретизований у ст. 24 Конституції [5], де зазначено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Указана стаття у своїй ч. 3 містить також достатнє підґрунтя для розвитку теми рівності прав працівників. Так, законодавець чітко вказав, що для забезпечення рівності прав жінки і чоловіка надаються рівні можливості, окрім інших сфер, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці й здоров'я жінок; установленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю за материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Доволі детальна характеристика принципу в Основному Законі держави, у свою чергу створює належні передумови для його конкретизації у власне трудовому законодавстві.

Так, ст. 2-1 Кодексу законів про працю України [6] розкривається зміст і характер принципу рівності трудових прав і можливостей працівників. Зокрема, у ній проголошується: «Забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому громадському об'єднанні, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їхніх прав, повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про

запобігання корупції», а також сприяння особі у здійсненні такого повідомлення, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання». Наявність окремої норми, присвяченої конкретному принципу, говорить про його пріоритетність серед інших у системі принципів трудового права. З цього можна зробити висновок, що в чинному трудовому законодавстві, хоча й не міститься переліку принципів трудового права, проте окремо закріплено принцип рівності прав і можливостей працівників.

Слід зазначити, що принцип рівності знаходить своє втілення також і в іншій нормі КЗпП України, зокрема стаття 22 закріплює гарантії трудових прав шляхом заборони необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу та недопущення прямих або непрямих переваг під час укладення, зміни та припинення трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання.

Принцип рівності прав і можливостей працівників знаходить свій прояв, окрім Кодексу, також у нормах інших актів чинного трудового законодавства, де мовиться про рівні можливості реалізації певних прав для кожного працівника, зокрема в законах України «Про зайнятість», «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про відпустки» та ін. Приміром, у частинах 1 та 2 ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI [7] закріплено рівність прав громадян при прийнятті на роботу у вигляді права кожного на вільно обрану зайнятість та заборону примушування до праці в будь-якій формі.

Закріплення принципу рівності прав та можливостей працівників у трудовому праві беззаперечно важливе, разом із тим важливим є його втілення не тільки під час стартових можливостей у працевлаштуванні, а й при виникненні, зміні та припиненні трудових правовідносин. Як зазначає Н. Гетьманцева й Г. Митрицька, проаналізувавши рішення Конституційного Суду України від 07.07.2004 № 14-рп/2004 (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу), який сформулював правову позицію стосовно того, що за «свою природою право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечення саме рівних можливостей кожному для його реалізації» [8] «право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права» [1, с. 52].

Щодо сутності даного принципу, то як, зазначають Грузінова Л.П. й Короткін В.Г., розкриваючи сутність принципів трудового права загалом, вони лежать в основі правового регулювання праці всіх видів трудових відносин, пронизують трудове право, виражають сутність чинного трудового законодавства [9, с. 48]. І хоча це твердження стосується сутності принципів галузі трудового права загалом, їх ролі, все ж вони мають велике значення для розуміння принципу рівності прав і можливостей працівників і, як наслідок, – для правильного підходу до його визначення.

Цілком підтримуємо Ярошенка О.М., який зазначає, що «за своєю суттю принцип рівності прав і можливостей працівників у сфері праці є багатофункціональним. По-перше, він передбачає юридичну рівність усіх перед законом незалежно від різноманітних чинників (статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового становища, місця проживання, відношення до релігії, переконань, приналежності до громадських об'єднань та ін.). По-друге, цей принцип зумовлює рівність матеріальних, процедурних і процесуальних прав. Трудове законодавство містить приписи на необхідність використання цього принципу не лише до трудових, але і до інших пов'язаних із ними відносин. Трудові відносини є видом виробничих відносин, що складаються в процесі застосування праці, коли громадянин включається в трудовий колектив підприємства, установи, організації для виконання певної трудової функції з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку. Відносинами, пов'язаними з трудовими, є відносини у сфері працевлаштування, організації та управління працею, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації, матеріальної відповідальності працівників і роботодавців, соціального партнерства, встановлення умов праці, розгляду трудових спорів, нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю. Вимога щодо рівності відноситься не тільки до матеріальних, а й до процедурних (наприклад, при веденні колективних переговорів) і процесуальних прав (при розгляді трудового спору в комісії по трудових спорах, примирній комісії, трудовому арбітражі). За ст. 3 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» одним із основних принципів на яких здійснюється соціальний діалог є принцип незалежності та рівноправності сторін. По-третє, принцип

рівності забезпечує рівний доступ до праці і рівні можливості по реалізації права на працю. За ч. 2 ст. 43 Конституції України держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. По-четверте, він не допускає проявів дискримінації у сфері правового регулювання трудових і пов'язаних із ними відносин» [10, с. 54-55].

З урахуванням викладеного до ключових аспектів принципу рівності прав і можливостей працівників слід віднести:

– відсутність дискримінації. Принцип забороняє дискримінацію у сфері праці за ознаками раси, статі, національності, соціального статусу, релігійних переконань та інших характеристик, що не стосуються професійних якостей;

– рівні можливості для працевлаштування. Кожна людина має право вільно обирати професію та місце роботи, а держава створює умови для повної реалізації цього права;

– рівні умови праці. Принцип передбачає однакове ставлення до всіх працівників, незалежно від їхніх особистих рис, у контексті умов праці, оплати, кар'єрного росту тощо;

– гарантії для реалізації прав. Рівність прав і можливостей означає, що працівники отримують рівні процесуальні та матеріальні засоби для захисту своїх трудових прав та реалізації своїх інтересів;

– відповідність міжнародним стандартам. Принцип рівності праці в Україні відображає міжнародні стандарти, закріплені в документах Міжнародної організації праці.

Висновки. Принцип рівності прав і можливостей працівників є фундаментальним для забезпечення справедливої трудової політики, сприяє стабільності на ринку праці, формує соціально збалансоване суспільство та гарантує, що кожен працівник має рівну можливість реалізувати свій потенціал, а роботодавці не можуть використовувати особисті дані працівників для створення нерівних умов. Його сутність повинна проявлятися як у можливості реалізувати своє право на працю, що включає в себе право отримати роботу, працювати, користуватися правами працівника (відпочинок, оплата, безпека праці, тощо) та переміщуватися за посадами й розривати трудовий договір, так і можливості відстоювати свої трудові права, свободи та інтереси в разі їх порушення чи загрози посягання, що включає в себе рівні можливості обирати та застосовувати форми й способи захисту трудових прав. Тобто цей принцип повинен бути спрямований на створення справедливих умов праці, де кожен працівник має однакові можливості для реалізації свого потенціалу та захисту своїх інтересів. Отже, за своєю суттю принцип рівності прав і можливостей працівників у сфері праці повинен бути багатофункціональним: передбачати юридичну рівність усіх перед законом незалежно від різноманітних чинників (статі, раси, національності, мови, походження, майнового чи посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань тощо); зумовлювати рівність матеріальних, процедурних і процесуальних прав; забезпечувати рівний доступ до праці й рівні можливості для реалізації права на неї; не допускати проявів дискримінації у сфері правового регулювання трудових і пов'язаних з ними відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гетьманцева Н., Митрицька Г. Забезпечення рівності прав та можливостей у разі реалізації людиною своєї здатності до праці. *Підприємство, господарство і право*. 2021. № 5. С. 49–56.
2. Загальна Декларація прав людини ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Болотіна Н.Б. Трудове право України: підручник [4-те вид., стер.]. Київ: Вікар, 2006. 725 с.
4. Гнатенко К.В. Забезпечення рівності прав і можливостей у системі принципів права соціального забезпечення. *Право та державне управління*. 2019. № 2(35). Т. 1. С. 60–65.
5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50. Ст. 375.
7. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Ст. 243.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) від 07.07.2004 № 14-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>.
9. Грузінова Л.П., Короткін В.Г. Трудове право України: навч. посібн. Київ: МАУП, 2003. 128 с.
10. Ярошенко О.М. Зміст принципу рівності прав і можливостей працівників: теоретичний нарис. *Правове регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: проблеми і перспективи розвитку*: тези доп. та наук. повідомл. учасників VI міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 3–4 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 49–56.

УДК 249.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.17>

ТРУДОВА ДИСЦИПЛІНА В КОНТЕКСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Парасюк В.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри права,
Львівський інститут,
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0002-8195-7597*

Євхутич І.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін,
помічник ректора з гендерних питань,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2926-1071*

Парасюк В.М., Євхутич І.М. Трудова дисципліна в контексті трудових відносин під час воєнного стану.

Запровадження воєнного стану в Україні стало безпрецедентним викликом для системи трудових відносин, що зумовило суттєве переформатування правового регулювання трудової дисципліни. Якщо у мирний час вона виступає засобом підтримання стабільності виробничого процесу, то в умовах війни набуває стратегічного значення як фактор безпеки, соціальної стабільності та ефективності господарської діяльності. Водночас застосування спеціальних правових режимів супроводжується ризиком звуження трудових гарантій, що породжує колізії між нормами Кодексу законів про працю України та Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану».

У сучасній науковій літературі започатковано низку досліджень, спрямованих на розкриття особливостей функціонування трудових правовідносин під час війни. Монографічні праці узагальнюють зміни в інститутах трудового права та створюють базу для аналізу дисциплінарних механізмів. Збірники наукових праць на дану тематику систематизують тематику строкових договорів, переведення без згоди працівника, спрощених процедур звільнення. Окремі проаналізовані публікації висвітлюють практичні аспекти забезпечення трудової дисципліни у віддаленій формі роботи та у сферах критичної інфраструктури. Водночас питання дисциплінарної відповідальності в умовах воєнного стану залишаються фрагментарно розглянутими, що зумовлює потребу в комплексному дослідженні.

У статті проаналізовано конституційні гарантії трудових прав, положення КЗпП України та спеціального Закону № 2136-IX, що визначає організацію трудових відносин у період воєнного стану. Розкрито зміни у правовому регулюванні: можливість переведення працівника без згоди, спрощені процедури звільнення, скорочення строків попередження про зміну істотних умов праці. Висвітлено вплив воєнних факторів на дисципліну: мобілізація, евакуація, перебої з енергопостачанням і транспортом, дистанційна робота. Показано колізії між загальними та спеціальними нормами трудового законодавства, що призводять до неоднозначності судової практики. Запропоновано механізми вдосконалення: закріплення мінімальних процесуальних гарантій при застосуванні дисциплінарних стягнень, розроблення типових правил внутрішнього розпорядку на період воєнного стану, формування єдиних підходів судової практики.

Ключові слова: трудова дисципліна, трудові відносини, воєнний стан, дисциплінарна відповідальність, трудові гарантії, трудове право, КЗпП України, дистанційна робота.

Parasiur V.M., Yevkhtych I.M. Labor discipline in the context of labor relations during martial law.

The introduction of martial law in Ukraine has become an unprecedented challenge for the system of labour relations, which led to a substantial transformation of the legal regulation of labour discipline. While in peacetime it functions as a means of maintaining stability of the production process, in wartime it acquires strategic importance as a factor of security, social stability, and efficiency of economic activity. At the same time, the application of special legal regimes is accompanied by the risk of narrowing labour guarantees, which generates conflicts between the provisions of the Labour Code of Ukraine and the Law “On the Organisation of Labour Relations under Martial Law”.

In modern scientific literature, a number of studies have been initiated aimed at revealing the peculiarities of the functioning of labor relations during wartime. Monographic works summarize changes in labor law institutions and create a basis for the analysis of disciplinary mechanisms. Collections of scientific works on this topic systematize the topics of fixed-term contracts, transfer without the employee’s consent, simplified dismissal procedures. Separate analyzed publications highlight practical aspects of ensuring labor discipline in remote work and in areas of critical infrastructure. At the same time, issues of disciplinary liability in martial law conditions remain fragmentarily considered, which necessitates the need for comprehensive research.

The article analyses constitutional guarantees of labour rights, provisions of the Labour Code of Ukraine, and the special Law No. 2136-IX, which regulates the organisation of labour relations during martial law. The following legislative changes are examined: the possibility of transferring an employee without consent, simplified dismissal procedures, and shortened terms of notification on changes in essential working conditions. The influence of wartime factors on discipline – mobilisation, evacuation, interruptions in energy supply and transportation, remote work – is disclosed. The study demonstrates conflicts between general and special provisions of labour legislation, which result in inconsistent judicial practice. Proposed mechanisms of improvement include: establishing minimum procedural guarantees for applying disciplinary sanctions, developing standard rules of internal labour regulations for martial law, and forming unified judicial approaches.

Key words: labour discipline, labour relations, martial law, disciplinary liability, labour guarantees, labour law, Labour Code of Ukraine, remote work.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану в Україні стало безпрецедентним викликом для системи трудових відносин. Якщо в мирний час трудова дисципліна розглядається як невід’ємний елемент організації праці та стабільного функціонування підприємств, то в умовах воєнних загроз вона набуває якісно нового змісту. З одного боку, держава змушена гнучко адаптувати трудове законодавство, спрощуючи процедури та розширюючи повноваження роботодавців. З іншого боку, збереження дисципліни праці та дотримання прав працівників стають надзвичайно складними завданнями через мобілізацію, переміщення населення, руйнування виробничої інфраструктури, нестабільність комунікацій та енергозабезпечення.

Важливість дослідження зумовлена тим, що саме дисципліна праці в умовах воєнного стану виступає ключовим чинником не лише ефективності господарської діяльності, але й соціальної стабільності загалом. Недотримання правил трудової дисципліни може призвести до зниження продуктивності, конфліктів у колективах, а в окремих випадках – навіть до загрози безпеці виробничих процесів, що мають стратегічне значення для обороноздатності країни. У той же час надмірне чи формальне застосування дисциплінарних санкцій здатне спричинити порушення конституційних прав людини та загострити соціальну напругу.

Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» та низка підзаконних актів внесли суттєві зміни у сферу регулювання праці. Зокрема, було розширено можливості роботодавця щодо переведення працівників без їхньої згоди, звільнення у спрощеному порядку, встановлення особливих режимів роботи. Водночас такі новації створюють правові колізії з чинними положеннями Кодексу законів про працю України, що породжує неоднозначну судову практику й потребує глибокого теоретичного осмислення.

У науковій літературі проблема трудової дисципліни традиційно розглядалася крізь призму її правової природи, видів дисциплінарної відповідальності та механізмів забезпечення. Проте сучасні умови вимагають нових досліджень, спрямованих на виявлення особливостей функціонування цього інституту під час воєнного стану, встановлення меж між обов’язками працівника

та інтересами роботодавця, а також розроблення практичних рекомендацій для законодавця та правозастосувачів.

Стан опрацювання проблематики. Огляд останніх досліджень і публікацій демонструє перехід від описово-інформаційних досліджень трудових відносин у воєнний період до більш прикладного та регуляторно-орієнтованого аналізу. Так, у підручнику та монографії Венедіктова В.С. [1, 2] систематизовано зміни інститутів трудового права з урахуванням спеціальних правил воєнного стану, що дозволяє окреслити нормативно-правовий базис для подальших досліджень трудової дисципліни. Збірник наукових праць [8] доповнює цю картину тематичними дослідженнями, які оцінюють конкретні правові механізми (строкові договори, переведення на іншу роботу, порядок зміни умов праці) і починають формувати емпіричну базу щодо їх застосування на практиці.

Окремі статті і аналітичні повідомлення фокусуються на вузьких аспектах – дистанційна робота, особливості організації праці на критичній інфраструктурі, адаптація режимів робочого часу – і надають корисні кейси для розгляду механізмів забезпечення дисципліни під час віддаленої або змінної організації праці [7, 10]. Ці публікації розкривають практичні наслідки застосування спеціальних положень Закону України № 2136-IX (2022) [3] та висвітлюють приклади нормативних та організаційних рішень, що впливають на реалізацію дисциплінарних норм у надзвичайних умовах.

Водночас, на підставі аналізу останніх публікацій виокремлюються ключові не вирішені питання, яким присвячена дана стаття. По-перше, існує брак узгоджених механізмів гарантування захисту прав працівників у ситуаціях, коли роботодавець оперативно змінює умови праці – зокрема, відсутні чіткі процесуальні процедури і контрольні інструменти для запобігання зловживанням. По-друге, недостатньо досліджено питання застосування дисциплінарної відповідальності в умовах дистанційної та гібридної праці: юридична природа доказів порушень, допустимі методи контролю робочого часу та межі внутрішнього контролю роботодавця залишаються дискусійними. По-третє, обмеженість емпіричних даних щодо практики застосування нових норм у різних секторах економіки (державний сектор, критична інфраструктура, приватний бізнес) ускладнює формулювання універсальних рекомендацій.

Дана стаття спирається на названі праці як на основу нормативно-теоретичного і прикладного аналізу [1-13], проте має на меті закрити виявлені прогалини шляхом: (1) системного оцінювання процесуальних гарантій під час зміни умов праці; виокремлення критеріїв допустимості внутрішнього контролю при дистанційній роботі; запропонування механізмів запобігання зловживанням з боку роботодавця з урахуванням балансування інтересів сторін. Такий підхід дозволить не лише теоретично уточнити інструментарій забезпечення трудової дисципліни, а й сформулювати практичні рекомендації для правозастосовної практики та державних політик у сфері праці під час воєнного стану.

Метою цієї статті є комплексний аналіз трудової дисципліни в умовах воєнного стану в Україні, виявлення проблемних аспектів її правового регулювання та практики застосування, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства й правозастосовної практики з урахуванням балансу між суспільними інтересами та гарантіями трудових прав громадян.

Виклад основного матеріалу. Конституція України [3] закріплює основоположні принципи, що визначають баланс між правами людини і потребами держави у сфері праці. Згідно зі статтею 43, кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, належні, безпечні та здорові умови праці, а також захист від незаконного звільнення.

Разом з тим, стаття 65 Конституції покладає на громадян обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Цей обов'язок прямо впливає на сферу трудових відносин у період воєнного стану, оскільки мобілізація та військова служба мають пріоритет над правом особи на працю за цивільним договором. Отже, вже на рівні Основного Закону закріплюється потенційний конфлікт між трудовими гарантіями та вимогами обороноздатності, що відбивається у спеціальному законодавстві.

Кодекс законів про працю України [4] є базовим актом у сфері трудового права. Трудова дисципліна визначається ним як обов'язок працівників дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку, що встановлюються на підприємствах, в установах і організаціях (ст. 139 КЗпП). Вона охоплює виконання розпоряджень роботодавця, дотримання трудового розпорядку, правил техніки безпеки, норм охорони праці.

КЗпП також встановлює заходи забезпечення трудової дисципліни (ст. 140–151), серед яких особливе значення мають дисциплінарні стягнення – догана та звільнення. При цьому закон вимагає дотримання процедури накладення стягнення: витребування пояснень від працівника, врахування тяжкості проступку, попередньої роботи та ін.

В умовах воєнного стану положення КЗпП продовжують діяти, але з урахуванням спеціальних норм, що обмежують або модифікують класичні підходи. Таким чином, КЗпП виступає «фундаментом», на який накладаються тимчасові воєнні правила.

Прийнятий у березні 2022 року Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [5] запровадив низку новацій, спрямованих на забезпечення гнучкості трудових відносин. Найважливіші з них такі: переведення працівника без його згоди (ст. 3) для виконання робіт, необхідних для оборони або ліквідації наслідків воєнних дій. Це значно впливає на зміст трудової дисципліни, оскільки обов'язок працівника виконувати розпорядження роботодавця поширюється на ширший спектр завдань; зміна умов трудового договору – роботодавець отримав право змінювати істотні умови праці у скороченому порядку, без обов'язкового двомісячного попередження; припинення трудового договору у спрощеному порядку (ст. 5): дозволяється розірвання з ініціативи роботодавця у випадках, передбачених воєнним законодавством, що впливає на дисциплінарні підстави звільнення; зупинення дії окремих положень КЗпП у випадках, коли вони обмежують оперативність прийняття рішень у період воєнного стану. Закон має тимчасовий характер і діє лише протягом воєнного стану, проте його положення формують правове підґрунтя для сучасного розуміння трудової дисципліни.

Окрім КЗпП та спеціального закону, значний вплив на регулювання трудової дисципліни мають інші нормативні акти: закони про мобілізацію та військовий обов'язок (зокрема, Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»), які визначають підстави звільнення працівників на час проходження служби; Постанови Кабінету Міністрів України, що деталізують питання організації праці у воєнний час, зокрема щодо дистанційної та надомної роботи, порядку оплати праці у випадку простою чи неможливості виконання обов'язків; Накази Міністерства економіки та Міністерства соціальної політики, які регламентують окремі аспекти трудових відносин під час воєнного стану, наприклад, ведення кадрового діловодства в умовах евакуації або відсутності доступу до офісної документації; роз'яснення Державної служби України з питань праці, які фактично формують адміністративну практику застосування дисциплінарних норм у специфічних умовах; міжнародні акти, зокрема конвенції МОП, що залишаються обов'язковими для України навіть у період воєнного стану та встановлюють мінімальні стандарти захисту прав працівників.

Таким чином, нормативно-правова база трудової дисципліни в умовах воєнного стану характеризується багаторівневістю та наявністю колізій: між нормами Конституції та спеціальним воєнним законодавством, між положеннями КЗпП та законами воєнного часу, а також між внутрішнім і міжнародним правом. Це створює підґрунтя для подальшого аналізу проблем правозастосування та пошуку оптимальних механізмів забезпечення трудової дисципліни в надзвичайних умовах.

Правове регулювання трудових відносин під час воєнного стану зазнало суттєвих змін, спрямованих на забезпечення максимальної гнучкості у використанні трудових ресурсів. Одним із ключових нововведень стало скорочення строків повідомлення працівників про зміну істотних умов праці. Якщо раніше Кодекс законів про працю передбачав обов'язкове двомісячне попередження, то у воєнний період цей строк скорочено або взагалі скасовано. Це дозволяє роботодавцеві оперативно реагувати на воєнні виклики – перебої у виробництві, переміщення підприємств, дефіцит кадрів. Водночас така практика створює ризики зловживань та ставить працівника у менш захищене становище.

Другим важливим елементом є можливість переведення працівників без їхньої згоди на іншу роботу, необхідну для потреб оборони чи ліквідації наслідків бойових дій. У мирний час така процедура потребувала згоди працівника або була можливою лише у виняткових випадках. Тепер же вона фактично перетворюється на обов'язок працівника, що істотно змінює баланс інтересів сторін трудових відносин. Трудова дисципліна у цьому випадку набуває більш жорсткого характеру, оскільки виконання розпоряджень роботодавця безальтернативне.

Особливе значення мають і нові правила звільнення. Законодавець спростив процедуру розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у випадках, коли підприємство не може забезпечити умови для роботи через воєнні обставини. З одного боку, це дозволяє роботодавцеві швидко пристосуватися до зміненої економічної ситуації, з іншого – значно послаблює гарантії

працівників від незаконного звільнення. Така трансформація дисциплінарних механізмів веде до розмиття меж між дисциплінарною та адміністративно-обумовленою відповідальністю.

Вплив воєнних факторів на трудову дисципліну виявляється також через мобілізацію, евакуацію, перебої з енергопостачанням та транспортом, а також інші форс-мажорні обставини. Такі умови ускладнюють своєчасне прибуття на роботу, виконання виробничих завдань, дотримання графіку. Формально це може розглядатися як порушення трудової дисципліни, однак визнання воєнних подій форс-мажором дозволяє уникнути застосування до працівників несправедливих санкцій. Практика показує, що саме тут виникають найбільші суперечності: роботодавець прагне зберегти контроль і виробничу ефективність, тоді як працівники об'єктивно позбавлені можливості дотримуватися усіх норм дисципліни.

Попри значні обмеження, законодавство передбачає і певні гарантії прав працівників. Зокрема, зберігається право на оплату праці, хоча й у скороченому обсязі у випадках простою, право на відпустку (з урахуванням обмежень), а також гарантії для осіб, призваних на військову службу. Водночас передбачено, що окремі положення КЗпП можуть бути тимчасово зупинені, але не скасовані. Це означає, що після завершення воєнного стану діятимуть загальні норми трудового законодавства.

Отже, особливості трудових відносин у період воєнного стану зводяться до посилення повноважень роботодавця та обмеження традиційних трудових гарантій працівника. Водночас, у правовому полі закладено механізми, які мають запобігти грубим порушенням трудових прав, хоча їх ефективність на практиці залишається дискусійною.

У правовій доктрині трудова дисципліна визначається як обов'язок працівників сумлінно виконувати трудові функції та дотримуватися встановленого на підприємстві внутрішнього трудового розпорядку. Вона охоплює систему норм і правил, що регулюють організацію трудового процесу, визначають права й обов'язки працівників і роботодавців, а також механізми контролю й відповідальності. Законодавче закріплення трудової дисципліни міститься, зокрема, у статтях 139-151 Кодексу законів про працю України, де визначено обов'язки працівників і роботодавців, а також заходи дисциплінарного впливу. Таким чином, трудова дисципліна виступає одночасно правовим і соціальним феноменом: вона є необхідною умовою організованої праці й водночас інструментом забезпечення правопорядку в сфері трудових відносин.

Співвідношення дисциплінарної та юридичної відповідальності є важливим аспектом у розумінні дисципліни праці. Дисциплінарна відповідальність традиційно розглядається як один із видів юридичної відповідальності, що має спеціальне призначення – забезпечення належного виконання трудових обов'язків. Вона відрізняється від адміністративної чи кримінальної відповідальності тим, що застосовується у внутрішньому трудовому порядку і має на меті не покарання як таке, а відновлення нормального функціонування трудового процесу. Однак у період воєнного стану межі між дисциплінарною та іншими видами відповідальності частково стираються: невиконання трудових завдань у стратегічних сферах може кваліфікуватися не лише як дисциплінарний проступок, а й як адміністративне чи навіть кримінальне правопорушення.

На стан трудової дисципліни під час воєнного стану впливають численні об'єктивні та суб'єктивні фактори. До факторів, що посилюють дисципліну, належать: підвищене усвідомлення суспільної значущості праці в умовах війни, мобілізація колективної відповідальності, нормативне посилення повноважень роботодавця щодо контролю та застосування санкцій. Натомість чинниками, що послаблюють дисципліну, є: об'єктивна неможливість виконання обов'язків через небезпеку воєнних дій, переміщення працівників та їхніх сімей, психологічна напруга, перебої з комунікаціями й транспортом, а також недосконалість механізмів захисту трудових прав у період воєнних обмежень.

У підсумку, трудова дисципліна в умовах воєнного стану набуває дуалістичного характеру. З одного боку, вона є інструментом забезпечення безперервності виробничих і соціальних процесів, а з іншого – виступає сферою гострих конфліктів між інтересами держави, роботодавців і працівників. Її значення у цей період полягає не лише у підтриманні трудового порядку, а й у забезпеченні стабільності суспільних відносин загалом, що робить її одним із ключових правових інститутів воєнного часу.

Дисциплінарна відповідальність у трудовому праві України традиційно зводиться до двох основних заходів впливу – догани та звільнення (ст. 147 КЗпП). Ці заходи мають різну інтенсивність та наслідки: догана виконує переважно виховну функцію, тоді як звільнення є крайньою санкці-

єю, що припиняє трудові відносини. В умовах воєнного стану їх застосування не лише зберігає актуальність, а й набуває особливого значення, оскільки порушення трудової дисципліни у стратегічних сферах може мати критичні наслідки для підприємства та навіть для обороноздатності держави.

Разом з тим, законодавець передбачив процедурні зміни та спрощення, які впливають на порядок застосування дисциплінарних стягнень. Зокрема, скорочені строки повідомлення працівників про зміну умов праці або про звільнення, а також розширені підстави для переведення чи припинення трудових відносин. У воєнний час роботодавець може діяти швидше, інколи – без дотримання тих гарантій, що існували у мирний період. Це дозволяє забезпечити безперервність виробничого процесу, проте одночасно знижує рівень правового захисту працівників, створюючи простір для зловживань.

Важливою проблемою є дотримання прав працівників при накладенні дисциплінарних стягнень. Класична процедура, передбачена КЗпП, зобов'язує роботодавця витребувати пояснення від працівника, врахувати тяжкість проступку та обставини, за яких він був вчинений. У реальних умовах воєнного часу – при евакуації, відключеннях електроенергії, обмеженому доступі до документації – виконання цих процедур ускладнене. Працівники нерідко позбавляються можливості надати пояснення чи оскаржити дисциплінарні заходи вчасно. Це породжує правову невизначеність та загрожує порушенням принципу справедливості.

Судова практика останніх років свідчить про зростання кількості трудових спорів, пов'язаних із застосуванням дисциплінарних стягнень у період воєнного стану. Суди, розглядаючи такі справи, переважно виходять із необхідності дотримання базових гарантій трудових прав навіть в умовах обмежень. Наприклад, суди визнавали незаконними випадки звільнення без належного повідомлення працівника чи без надання йому можливості надати пояснення. Водночас у справах, де доведено наявність форс-мажорних обставин, суди схиляються до більш лояльного підходу щодо роботодавців. Така неоднорідність практики демонструє відсутність усталених підходів та потребу в чіткому нормативному врегулюванні застосування дисциплінарних санкцій у воєнний час.

Відтак, дисциплінарна відповідальність у період воєнного стану перебуває на межі між необхідністю забезпечення трудового порядку та захистом прав працівників. Актуальною залишається проблема пошуку балансу між швидкістю і гнучкістю дій роботодавця та дотриманням мінімальних гарантій справедливого ставлення до працівників.

Одним із ключових викликів правового регулювання у сфері трудових відносин під час воєнного стану є співвідношення норм Кодексу законів про працю України (КЗпП) та спеціального воєнного законодавства. КЗпП містить усталену систему гарантій для працівників, включаючи порядок повідомлення, забезпечення стабільності трудових договорів та процедурні вимоги до накладення дисциплінарних стягнень. Натомість Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачає низку відступів від цих правил, зокрема можливість звільнення у спрощеному порядку чи переведення працівників без їхньої згоди. Відсутність чіткої ієрархії між загальними і спеціальними нормами призводить до неоднозначного застосування на практиці: суди змушені тлумачити їх у кожному конкретному випадку, що породжує різноманітність правозастосування.

Не менш гострою є проблема конфлікту між інтересами роботодавця і працівника. Роботодавець у воєнних умовах прагне забезпечити безперервність діяльності підприємства, часто стратегічно важливої для економіки або оборони. Це потребує жорсткішого контролю дисципліни та гнучких механізмів управління персоналом. Водночас працівник опиняється в ситуації підвищеної соціальної та економічної вразливості, коли загальні гарантії його трудових прав звужуються. Такий конфлікт не має простого вирішення, а його врегулювання залежить від пошуку балансу між суспільними інтересами та індивідуальними правами.

Особливу складність становлять питання дистанційної та надомної роботи, що набули широкого поширення під час війни. Евакуація, руйнування офісних приміщень, небезпека для життя змусили роботодавців переводити співробітників на віддалені форми праці. Однак чинне законодавство не містить достатньо розроблених механізмів контролю за дотриманням трудової дисципліни у таких умовах. Постає питання, яким чином оцінювати якість та своєчасність виконання обов'язків працівником, якщо відсутня фізична присутність на робочому місці. Це породжує правову невизначеність і потенційні конфлікти між сторонами трудових відносин.

Важливим викликом залишається ризик зловживань з боку роботодавців. Спрощені процедури та розширені дискреційні повноваження в умовах воєнного стану можуть використовуватися не лише для забезпечення оборонних чи виробничих потреб, а й для недобросовісного позбавлення працівників гарантій. Типовими проявами є необґрунтоване переведення працівників на інші посади, звільнення без дотримання мінімальних процедурних стандартів, тиск на працівників з метою змусити їх до добровільної відмови від трудових прав. Відсутність дієвих механізмів оскарження в умовах обмеженої роботи судів та органів контролю посилює небезпеку таких зловживань.

Зазначимо, що проблеми правозастосування у сфері трудової дисципліни під час воєнного стану зводяться до пошуку ефективного співвідношення між загальними і спеціальними нормами, встановлення балансу інтересів сторін трудових відносин та мінімізації зловживань. Вирішення цих питань потребує як удосконалення законодавства, так і формування послідовної судової практики, здатної забезпечити реальний захист трудових прав навіть у надзвичайних умовах.

Дослідження досвіду зарубіжних держав у сфері регулювання трудових відносин у період надзвичайних обставин свідчить про наявність як універсальних підходів, так і специфічних національних рішень. У країнах Європейського Союзу питання трудової дисципліни в умовах кризи переважно розглядається крізь призму захисту прав працівників. Наприклад, у законодавстві Німеччини та Франції акцент робиться на забезпеченні гнучких форм праці (дистанційна робота, часткова зайнятість), при цьому роботодавець зобов'язаний доводити обґрунтованість застосування будь-яких санкцій до працівника. В Італії під час надзвичайних станів (зокрема у період пандемії COVID-19, який може служити орієнтиром для воєнних обставин) було введено мораторій на звільнення за ініціативою роботодавця, що свідчить про пріоритет соціальних гарантій навіть у кризових умовах.

Водночас у державах, що мали досвід воєнних конфліктів (Ізраїль, Хорватія, Грузія), простежується інший підхід: перевага надається забезпеченню безперервності виробничих процесів, що мають стратегічне значення. Там законодавство допускає можливість переведення працівників без їхньої згоди чи обмеження окремих трудових гарантій, однак одночасно встановлюються компенсаційні механізми: додаткові виплати, соціальні гарантії для мобілізованих працівників, спрощений доступ до соціальної допомоги. Це дозволяє зменшити негативний вплив дисциплінарних заходів на соціальну стабільність.

Для України корисним може бути поєднання цих підходів. З одного боку, досвід ЄС демонструє необхідність збереження базових трудових гарантій, навіть у надзвичайних обставинах, з метою недопущення соціальної напруги та зловживань. З іншого боку, досвід країн, що стикалися з воєнними конфліктами, показує, що обмеження окремих прав є неминучим, але вони мають супроводжуватися прозорими правилами та компенсаторними заходами. Впровадження таких механізмів в Україні могло б знизити ризики зловживань з боку роботодавців та водночас забезпечити необхідну гнучкість для організації праці у воєнний час.

Водночас порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що ключовим завданням є баланс між інтересами держави та правами працівників. Імплементация позитивних практик іноземних держав, зокрема прозорості дисциплінарних процедур, обов'язковості компенсацій і збереження мінімальних трудових гарантій, може слугувати основою для вдосконалення українського законодавства та зміцнення системи трудової дисципліни у воєнних умовах.

Проблематика трудової дисципліни у період воєнного стану потребує законодавчого врегулювання з урахуванням принципу балансу між інтересами держави у забезпеченні обороноздатності та необхідністю збереження фундаментальних трудових прав громадян. Доцільним є внесення змін до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», які б чіткіше визначали межі дискреції роботодавця. Зокрема, слід закріпити правило про те, що переведення працівників без їхньої згоди можливе лише на роботах, безпосередньо пов'язаних з обороною або ліквідацією наслідків бойових дій, із збереженням середнього заробітку. Такий підхід дозволив би уникнути довільного застосування цього механізму у сферах, де воно не є об'єктивно необхідним.

Щодо удосконалення процедур дисциплінарної відповідальності, необхідно внести зміни до Кодексу законів про працю України, передбачивши спрощений, але водночас справедливий порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності під час воєнного стану. Зокрема, пропонується встановити обов'язкову письмову фіксацію причин накладення стягнення та надання

працівникові мінімального строку для пояснень (наприклад, 48 годин, навіть у разі дистанційного зв'язку). Це дозволить зберегти базові гарантії процесуальної справедливості та знизить ризик оскарження дисциплінарних заходів у суді.

У сфері підзаконного регулювання доцільно розробити типові правила внутрішнього трудового розпорядку на період воєнного стану, затверджені Кабінетом Міністрів України. Такі правила мали б містити єдині стандарти для організації дисципліни, дистанційної роботи, обліку робочого часу та механізмів контролю. Крім того, Міністерство економіки України та Державна служба України з питань праці могли б ухвалити роз'яснення щодо застосування дисциплінарних санкцій у специфічних умовах (евакуація, тимчасова втрата зв'язку, відсутність доступу до офісної документації), щоб забезпечити уніфікацію правозастосовної практики.

Окремої уваги потребує формування єдиної судової практики. Доцільним є ухвалення постанови Пленуму Верховного Суду, яка б систематизувала підходи до розгляду трудових спорів у воєнний час. У такій постанові варто закріпити презумпцію недопущення звільнення чи накладення стягнень у випадках, коли працівник об'єктивно не мав можливості виконати трудові обов'язки через воєнні обставини. Це створить передбачуваність для учасників трудових відносин та зменшить ризик зловживань.

Тому вдосконалення правового регулювання у сфері трудової дисципліни у воєнний час потребує комплексних змін на рівні законів, підзаконних актів та судової практики. Запропоновані заходи дозволять зміцнити правові гарантії працівників, водночас не знижуючи ефективності трудових процесів, необхідних для забезпечення обороноздатності держави.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що інститут трудової дисципліни в умовах воєнного стану набуває особливого значення як інструмент забезпечення безперервності виробничих процесів та стабільності трудових відносин. Водночас звуження окремих трудових гарантій, запроваджене спеціальним законодавством, вимагає чіткого правового регулювання, яке б виключало довільне трактування норм і мінімізувало ризик зловживань з боку роботодавців.

Ключовими проблемами є колізії між положеннями КЗпП та Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», труднощі забезпечення дисципліни при дистанційній та надомній роботі, а також відсутність єдиних стандартів судової практики. Досвід іноземних держав свідчить про доцільність поєднання підходів: з одного боку – збереження мінімальних трудових гарантій, з іншого – створення правових умов для оперативного реагування на потреби оборони й економіки у кризових умовах.

Серед практичних рекомендацій слід виділити: внесення змін до КЗпП із закріпленням процедурних гарантій при застосуванні дисциплінарних стягнень у воєнний час; уточнення меж дискреції роботодавця у Законі «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»; розроблення Кабінетом Міністрів України типових правил внутрішнього трудового розпорядку на період воєнного стану; а також ухвалення Верховним Судом роз'яснень для уніфікації судової практики.

Отже, вдосконалення правового регулювання трудової дисципліни в умовах воєнного стану має здійснюватися за принципом балансу між інтересами держави та трудовими правами громадян. Це дозволить підвищити правову визначеність, захистити працівників від необґрунтованих обмежень та водночас забезпечити належну організацію праці в умовах воєнних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венедіктов С.В. Трудове право України: підручник. 2-ге вид., перероблене та доповнене, Київ: Діа, 2024, 228 с.
2. Венедіктов В. С. Трудове право України в умовах воєнного стану: *монографія*. Харків: Право, 2024. 356 с.
3. Конституція України: офіц. текст. К.: Парлам. вид-во, 1996. 72 с.
4. Кодекс законів про працю України: чинна редакція на 2025 р.: офіц. текст. К.: Парлам. вид-во, 2025. 250 с.
5. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2136-20> (дата звернення: 01.10.2025).

6. Особливості та недоліки організації трудових відносин в умовах воєнного стану. *Право в умовах війни*. URL: <https://law-in-war.org/osoblyvosti-ta-nedoliky-organizacziyi-trudovykh-vidnosyn-v-umovah-voennogo-stanu/> (дата звернення: 01.10.2025).
7. Трудові відносини в умовах воєнного стану. Координаційний центр з надання правової допомоги. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/trudovi-vidnosyny-v-umovah-voennogo-stanu-2/> (дата звернення: 01.10.2025).
8. Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення : збірник наукових праць. За ред. О.Г. Середи. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2024. 942 с.
9. Трудові відносини під час війни: огляд новацій законодавства. ЛІГА:ЗАКОН. URL: https://biz.ligazakon.net/analytys/219486_trudov-vidnosini-pd-chas-vyni-oglyad-novatsy-zakonodavstva (дата звернення: 01.10.2025).
10. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану. Західна консалтингова компанія. URL: <https://zkg.ua/osoblyvosti-trudovykh-vidnosyn-v-umovakh-voiennoho-stanu-2/> (дата звернення: 01.10.2025).
11. Трудові відносини під час воєнного стану в Україні: що змінилося? Державна служба України з питань праці. URL: <https://dsp.gov.ua/podolannia-nelehalnoi-zainiatosti/trudovi-vidnosyny-pid-chas-voiennoho-stanu/trudovi-vidnosyny-pid-chas-voiennoho-stanu-v-ukraini-shcho-zminylosia/> (дата звернення: 01.10.2025).
12. Оновлені відповіді на запитання щодо дії окремих положень Закону України від 15 березня 2022 р. № 2136 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» для посадових осіб місцевого самоврядування. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <https://nads.gov.ua/onovleni-vidpovidi-na-zapytannia-shchodo-dii-okremykh-polozhen-zakonu-ukrainy-vid-15-bereznia-2022-r-2136-pro-orhanizatsiiu-trudovykh-vidnosyn-v-umovakh-voiennoho-stanu-dlia-posadovykh-osib-mistsevoho-samovriaduvannia> (дата звернення: 01.10.2025).
13. Законодавчі нюанси воєнного часу: трудова дисципліна за дистанційної праці. *Будні*. Робота.ua. URL: <https://budni.robota.ua/expert-thoughts/zakonodavchi-nyuansi-voennogo-chasu-trudova-distsiplina-za-distantiynoyi-pratsi-vidpovidalnist-za-porushennya-trudovogo-zakonodavstva> (дата звернення: 01.10.2025).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.18>

ПРОФЕСІЙНИЙ СТАНДАРТ – ОСНОВА ПІДБОРУ Й ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ КАДРІВ

Пищенко Б.О.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пищенко Б.О. Професійний стандарт – основа підбору й визначення професійного рівня кадрів.

Стаття присвячена одному із елементів сучасної системи забезпечення якості професійної підготовки, основі для визначення професійного рівня й подальшого вдосконалення професійної компетентності – професійному стандарту, який засвідчує вимоги до компетентностей працівників, забезпечує прозорість, зрозумілість і безпеку при виконанні ним трудових функцій. Зокрема, проаналізовано національну нормативно-правову базу, що регламентує професійні стандарти, порядок їх розроблення; розглянуто окремі питання зарубіжного досвіду щодо професійних стандартів; визначено сфери застосування професійного стандарту (зокрема, професійні стандарти використовуються у сферах: освіти; управління людським капіталом та безперервним професійним розвитком працівників; присвоєння/підтвердження професійних кваліфікацій; професійної орієнтації); наголошено на важливості професійного стандарту, як для працівників, так і роботодавців, який виступає основою для визначення професійного рівня й подальшого вдосконалення професійної компетентності; а також окреслено переваги професійних стандартів. Зазначено, що хоча професійні стандарти, як і кваліфікаційні характеристики професій, визначають вимоги до кваліфікації та спеціальних знань, а також завдання, обов'язки та спеціалізацію працівників, водночас є ширшими за структурою та ідеологією. Вони виступають основою для формування галузевої рамки кваліфікацій, де кожен рівень кваліфікації описаний чітким набором вимог до знань, умінь і компетентності працівників. Основне їх призначення слідує із статті 4-2 Кодексу законів про працю України, де зазначено, що професійний стандарт визначає «вимоги до компетентностей, обов'язків та кваліфікацій працівників», а також зі статті 39 Закону України «Про освіту», яка встановлює, що професійний стандарт визначає «вимоги до компетентностей працівників, що слугують основою для формування професійних кваліфікацій». Основними структурними елементами професійного стандарту виступають трудові функції, професійні компетентності (за трудовою дією або групою трудових дій), загальні компетентності, предмети та засоби праці, вимоги до знань, умінь і навичок працівника тощо.

Ключові слова: працівник, роботодавець, вимоги, професійний рівень, професійна компетентність, професійні стандарти.

Pyshchenko B.O. Professional standard – the basis for selecting and determining the professional level of personnel.

The article is devoted to one of the elements of the modern system of ensuring the quality of vocational training, the basis for determining the professional level and further improvement of professional competence - a professional standard, which certifies the requirements for the competencies of employees, ensures transparency, clarity and safety in the performance of their labor functions. In particular, the national regulatory framework regulating professional standards and the procedure for their development is analyzed; individual issues of foreign experience with professional standards are considered; the scope of application of the professional standard is determined (in particular, professional standards are used in the areas of: education; human capital management and continuous professional development of employees; assignment/confirmation of professional qualifications; professional orientation); the importance of the professional standard, both for employees and employers, which serves as the basis for determining the professional level and further improvement of professional competence; and the

advantages of professional standards are outlined. It is noted that although professional standards, like qualification characteristics of professions, define requirements for qualifications and special knowledge, as well as tasks, responsibilities and specialization of employees, at the same time they are broader in structure and ideology. They serve as the basis for the formation of an industry framework of qualifications, where each qualification level is described by a clear set of requirements for knowledge, skills and competence of employees. Their main purpose follows from Article 4-2 of the Labor Code of Ukraine, which states that a professional standard defines “requirements for competencies, responsibilities and qualifications of employees”, as well as from Article 39 of the Law of Ukraine “On Education”, which establishes that a professional standard defines “requirements for competencies of employees that serve as the basis for the formation of professional qualifications”. The main structural elements of a professional standard are labor functions, professional competencies (by labor activity or group of labor activities), general competencies, objects and means of labor, requirements for knowledge, skills and abilities of an employee, etc.

Key words: employee, employer, requirements, professional level, professional competence, professional standards.

Постановка проблеми. Динаміка сучасної соціально-економічної ситуації підкреслює ключову роль людського капіталу, що зумовлює зростання уваги до кадрового потенціалу інноваційного виробництва. Якість людського капіталу є визначальним фактором у контексті глобальних викликів та економічного розвитку, тому впровадження інновацій в економіку безпосередньо залежить від рівня кваліфікації, знань та компетентності персоналу, що створює нові можливості для зростання та конкурентоспроможності як на державному, так і на рівні підприємств.

Основою для визначення професійного рівня і подальшого вдосконалення професійної компетентності виступають професійні стандарти, які на сьогодні мають важливе значення. Так, для працівників – це можливість спланувати траєкторію навчання й кар’єри, отримати інформацію щодо затребуваних кваліфікацій. Професійні стандарти підвищують мотивацію до навчання новим професіям та можливість працевлаштування, кар’єрного росту та справедливої оплати праці, а також забезпечують визнання результатів неформального навчання. А для роботодавців – професійні стандарти – це індикатори рівня вмінь кандидатів на робочі місця і працівників; орієнтири при зіставленні кваліфікацій; засоби виявлення нестачі в уміннях і потреб у навчанні (формальному і неформальному, включаючи навчання на робочому місці); індикатори якості кваліфікацій і їх значимості на національному рівні.

Стан опрацювання. Дослідженням новітніх тенденцій розвитку професійних стандартів і кваліфікацій займалися М. Іншин, В. Кохан, Л. Локшина, Л. Лук’янова, Н. Ничкало, А. Ворначев, С. Мельник, Ю. Кравець, Н. Лукашева, А. Пташинська, Л. Пуховська, О. Ярошенко та ін.

Мета статті розглянути професійні стандарти, як основу для визначення професійного рівня й подальшого вдосконалення професійної компетентності.

Виклад основного матеріалу. У цьому дослідженні основну увагу зосередимо на одному із елементів сучасної системи забезпечення якості професійної підготовки, основі для визначення професійного рівня й подальшого вдосконалення професійної компетентності – професійному стандарту, який засвідчує вимоги до компетентностей працівників, забезпечує прозорість, зрозумілість і безпеку при виконанні ним трудових функцій [1, с. 4].

Рух до створення професійних стандартів в Україні існує вже близько десяти років. Його започаткували найбільш зацікавлені організації роботодавців, які відчували критичний брак кадрів потрібної кваліфікації. З одного боку, професійний стандарт – це свого роду орієнтир для навчання людини, яка прагне здобути професію, з іншого – він необхідний для тих, хто буде оцінювати результати навчання та присвоювати кваліфікацію.

Уперше згадку про нього зустрічаємо в Законі України «Про професійно-технічну освіту» (ст. 32), який пропонує розглядати професійний стандарт як сукупність державних вимог до змісту професійної (професійно-технічної) освіти, рівня кваліфікації випускника закладу професійної (професійно-технічної) освіти та освітнього рівня вступників [2].

На сьогодні професійні стандарти знайшли закріплення у Кодексі законів про працю України (статті 4-1, 4-2, 96), законах України «Про освіту» (статті 1, 39, 39-1) «Про оплату праці» (ст. 6), Національній рамці кваліфікацій, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1341, Порядку розроблення, введення в дію та перегляду професійних стандар-

тів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 31.05.2017 № 373, Методичних рекомендацій щодо розроблення професійних стандартів, Положенні про Реєстр кваліфікацій, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 16.06.2021 № 620.

Так, згідно ст. 4-2 КЗпП України [3], ст. 39 Закону України «Про освіту» [4] професійний стандарт – це затверджені в установленому порядку вимоги до компетентностей працівників, що слугують основою для формування професійних кваліфікацій. Професійні стандарти можуть розроблятися роботодавцями, їх організаціями та об'єднаннями, органами державної влади, науковими установами, галузевими радами, громадськими об'єднаннями, іншими заінтересованими суб'єктами. Професійні стандарти затверджуються їх розробниками. У разі якщо розробником не є галузева рада з питань розроблення професійних стандартів, професійний стандарт затверджується після погодження з репрезентативним всеукраїнським об'єднанням професійних спілок на галузевому рівні.

У наукових джерелах зустрічаємо наступні визначення досліджуваного явища. Так, професійні стандарти – це документи, що встановлюють вимоги до знань, умінь, компетенцій, досвіду, системи цінностей та особистісних якостей, необхідних для виконання певної роботи чи професійних обов'язків, як один із інструментів, що допомагає створити стійку й ефективну взаємодію сфери праці та освіти, забезпечити раціональне використання людських ресурсів, а також сприяти стійкому розвитку суспільства [5, с. 126]. Структурними елементами професійного стандарту є трудові функції, професійні компетентності (за трудовою дією або групою трудових дій), загальні компетентності, предмети та засоби праці, вимоги до знань, умінь і навичок працівника тощо [6, с. 57].

Багато країн застосовують професійні стандарти, зокрема в системі освіти та кадровій практиці (Великобританія, США, Японія). Загалом в основу розробки стандартів у європейських країнах покладено три аспекти, які застосовуються різною мірою: професійні стандарти визначають «основні професії», описуючи фахові завдання й операції, а також компетенції, типові для цієї професії («Що фахівець повинен уміти виконувати на робочому місці?»); освітні стандарти визначають очікувані результати освітнього процесу, програму навчання у сенсі змісту, навчальних завдань і планів, а також методів й умов навчання («Чого учень повинен навчитися, щоб у майбутньому бути ефективним працівником?»); оцінні стандарти визначають об'єкт оцінки, критерії успішності, методи оцінювання, стандарти, а також склад комісії, яка надає відповідну кваліфікацію («Як ми пересвідчимося, що майбутній фахівець отримав потрібні знання й уміння для виконання роботи?») [5, с. 47].

В Україні професійні стандарти розробляються відповідно до Порядку розроблення, введення в дію та перегляду професійних стандартів, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 31.05.2017 року № 373 [7] зі змінами від 30.05.2025 №622 [8], основна мета яких удосконалення процедур створення та впровадження професійних стандартів. Зокрема, оновлений Порядок розроблення професійних стандартів передбачає новий алгоритм дій для розробників, включаючи публічне обговорення, погодження з галузевими радами та державними органами, а також перевірку відповідності національним рамкам кваліфікацій. Наразі розробниками можуть бути роботодавці, їх об'єднання, галузеві ради, органи влади, наукові установи та громадські організації.

Також Національним агентством кваліфікацій розроблено Методичні рекомендації щодо розроблення професійних стандартів [9], застосування яких дає змогу: розпочати роботу з розміщення професійних кваліфікацій у структурі рамки кваліфікацій у межах певної галузі; забезпечити єдині вимоги до професійної діяльності та якості праці незалежно від місця знаходження й типу підприємства; запровадити європейську систему трансферу кредитів для професійної освіти; здійснити незалежну оцінку компетентності працівників, засвоєну як під час навчання, так і в процесі трудової діяльності.

Відомості про розроблені та затверджені в установленому законодавством порядку професійні стандарти вносяться до Реєстру кваліфікацій. Посилання на відповідні професії відображаються у Національному класифікаторі України ДК 003:2010 «Класифікатор професій», затвердженому наказом Держспоживстандарту від 28.07.2010 № 327.

Затверджені професійні стандарти використовують з метою управління персоналом, тобто, для: визначення вимог до кваліфікаційних і спеціальних знань працівників, їхніх завдань, обов'язків та спеціалізації; створення умов для професійного розвитку працівників та підвищення якості

їхньої праці; нормування праці; визначення посадових (робочих) завдань та обов'язків працівників, планування їхнього професійного зростання, розроблення посадових (робочих) інструкцій (за потреби); організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників, у тому числі шляхом неформального навчання та підтвердження результатів неформального навчання; впливу на формування вимог до продуктивності праці та виробництва продукції (надання послуг); підбору, укомплектування штату працівниками; обґрунтування рішень, що ухвалюються за результатами атестації, сертифікації працівників; тарифікації, категоріювання посад і професій (за потреби); розроблення стандартів підприємства, організації, установи; формування систем щодо мотивації та стимулювання персоналу; групування професійних кваліфікацій, які застосовуються на підприємстві, в організації, установі, за рівнями НРК чи відповідної галузевої рамки кваліфікацій; встановлення єдиних вимог до змісту та якості професійної діяльності, узгодження назв професій (професійних назв робіт, посад), упорядкування видів трудової діяльності.

Загалом професійні стандарти, як і кваліфікаційні характеристики професій, визначають вимоги до кваліфікації та спеціальних знань, а також завдання, обов'язки та спеціалізацію працівників. Разом з тим професійний стандарт є ширшим за структурою та ідеологією. На відміну від кваліфікаційної характеристики, стандарт – не суто перелік трудових функцій. Професійний стандарт: розкриває зміст трудових функцій; визначає знання та вміння, необхідні для їх належного виконання; слугує основою при підтвердженні кваліфікації особи, у т. ч. за результатами неформального навчання. На додачу професійний стандарт може містити вимоги до стану здоров'я претендента на певну посаду чи робоче місце [10].

Зокрема до переваг професійних стандартів слід віднести: відповідають потребам ринку праці, враховують вимоги найбільш досвідчених працівників та пріоритетних підприємств/роботодавців; передбачають прямий зв'язок з Національною рамкою кваліфікацій; включають опис повних та/або часткових професійних кваліфікацій; трудові функції професійного стандарту слугують базою для формування навчальних модулів; визначені для оцінювання у розрізі професійних компетентностей вимоги до результатів навчання – знання, уміння та навички; переглядаються з урахуванням особливостей галузі, але не менше ніж один раз на п'ять років [11].

Нині затверджено і впроваджено в практику 70 професійних стандартів. Зокрема, професійні стандарти використовуються у сферах:

освіти для: розроблення стандартів освіти, освітніх та навчальних програм, навчально-методичних матеріалів для всіх видів і форм освіти та навчання впродовж життя; розвитку матеріально-технічної бази закладів освіти та освітніх інноваційних технологій;

управління людським капіталом та безперервним професійним розвитком працівників для: розроблення стандартів підприємства, організації, установи; формування вимог до продуктивності праці та виробництва продукції (надання послуг); визначення робочих (посадових) завдань та обов'язків працівників при розробленні робочих (посадових) інструкцій (за потреби); професійного навчання та розвитку працівників; визначення вимог до результатів навчання, компетентностей, обов'язків та кваліфікацій працівників; віднесення виконуваних робіт до певних тарифних розрядів і присвоєння кваліфікаційних розрядів робітникам; обґрунтування рішень, що ухвалюються за результатами атестації, сертифікації працівників; підбору та укомплектування штату працівників; формування систем оплати праці та мотивації; вирішення інших питань у сфері управління персоналом;

присвоєння/підтвердження професійних кваліфікацій для: формування єдиних критеріїв для встановлення відповідності обсягу компетентностей здобувачів професійних кваліфікацій відповідному професійному стандарту, незалежно від шляхів їх отримання (формальна, неформальна чи інформальна освіта); підготовки/розроблення засобів, приладів, інструментів, контрольно-оцінювальних матеріалів для оцінювання результатів навчання; проведення процедури оцінювання результатів навчання; зіставлення і визнання професійних кваліфікацій, здобутих у інших країнах;

професійної орієнтації для: розроблення концепцій, стратегій, програм та форм профорієнтаційної роботи; оновлення змісту та форм проведення профорієнтації [12].

Висновки. На підставі викладеного можемо зробити висновок про важливість розроблення професійних стандартів, які виступають основою для формування галузевої рамки кваліфікацій, де кожен рівень кваліфікації описаний чітким набором вимог до знань, умінь і компетентностей працівників. Основне їх призначення слідує зі статті 4-2 Кодексу законів про працю України, де

зазначено, що професійний стандарт визначає «вимоги до компетентностей, обов'язків та кваліфікацій працівників», а також статті 39 Закону України «Про освіту», яка встановлює, що професійний стандарт визначає «вимоги до компетентностей працівників, що слугують основою для формування професійних кваліфікацій». Отже, професійні стандарти визначають необхідні знання, вміння та компетенції для виконання певних трудових функцій, сприяють підвищенню кваліфікації, покращенню якості освіти та послуг, а також слугують основою для розробки освітніх програм та оцінювання професійного рівня працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Десятков Т.М., Пальчук М.І., Паршина Н.П. Професійні стандарти: теоретичні аспекти і методика: посібник / за ред. Н.Г. Ничкало. Київ: Вид-во «Арт Економі», 2011. 234 с.
2. Про професійну (професійно-технічну) освіту: Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. Дод. до № 50. Ст. 375.
4. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380
5. Пуховська Л., Ворначев А., Мельник С., Кравець Ю. Професійні стандарти і кваліфікації у країнах з високорозвинутою економікою: монографія. Київ, 2014. 176 с.
6. Пташинська А.О. Правове регулювання вимоги до працівників за законодавством України: дис. ... д-ра філософії за спец. 081–Право / НУ «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 206 с.
7. Про затвердження Порядку розроблення, введення в дію та перегляду професійних стандартів: Постанова Каб. Міністрів України від 31.05.2017 № 373. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2017-%D0%BF>.
8. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 31 травня 2017 р. № 373: Постанова Каб. Міністрів України від 30.05.2025 № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2025-%D0%BF#n2>.
9. Методичні рекомендації щодо розроблення професійних стандартів, схвал. Рішенням Нац. агентства кваліфікацій № 1 протокол № 3 (103) від 25.01.2023. URL: <https://nqa.gov.ua/uploads/multiple-input/63d3be768f7b1.pdf>.
10. Іванченко І., Маймула Г., Колишко Р. Професійні стандарти в Україні. URL: <https://prokadry.com.ua/article/3858-profesyn-standarti-v-ukran>.
11. Практичні рекомендації для розробників професійних стандартів. *Національне агентство кваліфікацій*. URL: https://fru.ua/images/doc/2023/Recommendations_Professional_standards.pdf.
12. Інформаційне повідомлення щодо порядку розроблення та сфер застосування професійних стандартів. URL: <https://www.apob.org.ua/?p=7965>.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.19>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Рудницька О.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри права та публічного управління,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-7409-7886
e-mail: Rudnytska-O@zu.edu.ua*

Магась-Демидас Ю.І.,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного управління,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-6113-8527
e-mail: Mahas-Demydas@zu.edu.ua*

Рудницька О.П., Магась-Демидас Ю.І. Проблемні аспекти здійснення громадського контролю за дотриманням трудового законодавства в Україні в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена дослідженню проблем функціонування ринку праці та здійснення громадського контролю за дотриманням трудового законодавства в умовах воєнного стану в Україні. Авторами проаналізовано вплив правового режиму воєнного стану на систему трудових відносин, зокрема на діяльність органів нагляду і контролю у сфері праці. Визначено, що загострення соціально-економічної ситуації, руйнування підприємств, релокація бізнесу та зростання нестандартних форм зайнятості створили нові виклики для забезпечення трудових прав працівників. У статті наголошується, що прийняття вітчизняного законодавства про призупинення заходів державного нагляду та контролю у сфері праці під час дії воєнного стану призвели до суттєвого обмеження виконання контроль-наглядових функцій за дотриманням трудового законодавства. Водночас це істотно підвищило роль громадського контролю у даній сфері.

Розкрито сутність понять «нагляд» і «контроль» у контексті трудових правовідносин, їх відмінності та правове регулювання. Зазначено, що громадський контроль, здійснюваний переважно професійними спілками, є важливим інструментом виявлення і попередження порушень трудових прав, останній сприяє забезпеченню соціальної справедливості та підтримці соціального діалогу між працівниками й роботодавцями. Висвітлено основні напрями діяльності профспілок: контроль за правом на працю, своєчасною виплатою заробітної плати, дотриманням вимог охорони праці, участь у розслідуванні нещасних випадків та захист від безробіття.

У статті проаналізовано правові механізми реалізації профспілками своїх контрольних повноважень, визначено ключові проблеми їх діяльності під час війни – обмежений доступ до підприємств, зниження рівня обізнаності працівників, скорочення ресурсів і координаційних можливостей. Підкреслено, що профспілки залишаються найефективнішим суб'єктом громадського контролю, проте потребують державної підтримки та вдосконалення правових інструментів взаємодії з органами влади.

Авторами зроблено висновки, що удосконалення системи громадського контролю за дотриманням трудового законодавства, розширення кола його суб'єктів і впровадження сучасних форм контролю (зокрема дистанційного моніторингу) є важливою умовою підвищення ефективності захисту трудових прав громадян і розвитку соціальної справедливості в Україні загалом, в умовах воєнного стану зокрема.

Ключові слова: трудове законодавство, правовий режим воєнного стану, державний нагляд і контроль, громадський контроль, профспілка.

Rudnytska O.P., Mahas-Demydas Y.I. Problematic aspects of public control over compliance with labour legislation in Ukraine under martial law.

The article is intended to examine issues related to the functioning of the labour market and public control over compliance with labour legislation under martial law in Ukraine. The authors analyse the impact of the legal regime of martial law on the system of labour relations, in particular on the activities of supervisory and control bodies in the field of labour. It is determined that the aggravation of the socio-economic situation, the destruction of enterprises, the relocation of businesses and the growth of non-standard forms of employment have created new challenges for ensuring the labour rights of employees. The article emphasises that the adoption of domestic legislation on the suspension of state supervision and control measures in the field of labour during martial law has led to a significant restriction of control and supervisory functions over compliance with labour legislation. At the same time, this has significantly increased the role of public control in this area.

The essence of the concepts of ‘supervision’ and ‘control’ in the context of labour relations, their differences and legal regulation are revealed. It is noted that public control, exercised mainly by trade unions, is an important tool for identifying and preventing violations of labour rights, the latter contributing to social justice and supporting social dialogue between employees and employers. The main areas of trade union activity are highlighted: control over the right to work, timely payment of wages, compliance with occupational health and safety requirements, participation in the investigation of accidents and protection against unemployment.

The article analyses the legal mechanisms for trade unions to exercise their supervisory powers and identifies the key problems they face during the war, such as limited access to enterprises, reduced awareness among workers, and reduced resources and coordination capabilities. It is emphasised that trade unions remain the most effective subject of public control, but they need state support and improvement of legal instruments for interaction with the authorities.

The authors conclude that improving the system of public control over compliance with labour legislation, expanding the range of its actors and introducing modern forms of control (in particular, remote monitoring) are important conditions for improving the protection of citizens’ labour rights and developing social justice in Ukraine in general, and under martial law in particular.

Key words: labour legislation, legal regime of martial law, state supervision and control, public control, trade union.

Постановка проблеми. Проблеми розвитку та функціонування ринку праці в умовах дії правового режиму воєнного стану, зокрема, загострення соціально-економічної ситуації, нестабільності економіки, посилення ризиків при здійсненні трудових прав працівниками, обмеження можливостей державного нагляду і контролю у сфері трудових відносин, зумовлюють посилення уваги держави до забезпечення та захисту трудових прав працівників. Актуальність дослідження питання підвищення ефективності здійснення громадського контролю за дотриманням законодавства про працю пов’язана з тим, що в наслідок ведення бойових дій, окупації частини територій нашої держави відбувається як релокація, так і пошкодження або знищення підприємств, істотне збільшення застосування нестандартних форм зайнятості, призупинено проведення планових та обмежено здійснення позапланових перевірок з боку державних органів у сфері нагляду за дотриманням законодавства про працю. У цих умовах саме громадський контроль сприяє не лише виявленню та усуненню порушень трудового законодавства, а й запобіганню погіршенню умов праці, забезпеченню соціальної справедливості та підтримці діалогу між працівниками й роботодавцями.

Метою даної статті є дослідження проблемних аспектів здійснення громадського контролю за дотриманням трудового законодавства в умовах воєнного стану, а також аналіз чинників, що ускладнюють реалізацію контрольних функцій у сфері праці.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми здійснення громадського контролю у сфері дотримання трудового законодавства перебувають у міждисциплінарному просторі дослідження. Значні наукові внески з питань охорони праці, зокрема, контролю за дотриманням прав та інтересів працівників зробили А. Бурлаченко, Ю. Древаль, В. Жернаков, А. Замченко, А. Мельник, П. Пилипенко, О. Серета, А. Француз, О. Ярошенко та інші. А. Мельник своє дисертаційне

дослідження присвятила адміністративно-правовим засадам здійснення нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства України [1]. А. Бурлаченко здійснив комплексний аналіз нагляду і контролю як складової системи захисту трудових прав і свобод [2]. Співвідношення понять нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства, взаємодію суб'єктів нагляду та контролю у сфері праці проаналізувала О. Серєда [3; 4, с. 259].

Виклад основного матеріалу. Правовий режим воєнного стану, запроваджений в Україні у відповідь на повномасштабну агресію російської федерації, істотно вплинув на умови функціонування системи трудових відносин, зокрема, нагляду і контролю у сфері праці. Так, 15 березня 2022 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», з наступними змінами та доповненнями [5], предметом правового регулювання якого є суспільні відносини у сфері праці та проходження служби під час дії правового режиму воєнного стану, зокрема, нормами цього Закону деякі статті Кодексу законів про працю України (ст. 53, ч. 1 ст. 65, ч. 3 ст. 67, статті 71, 73, 78-1) [6] не застосовуються або їх застосування обмежене. 23 лютого 2023 року було прийнято Закон України «Про колективні угоди та договори», проте даний Закон набирає чинності через шість місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану [7].

Виконання контрольних функцій у мовах російсько-української війни супроводжується низкою серйозних викликів, що пов'язано у першу чергу із прийняттям Закону України № 2136-IX [5]. Так, вказаним Законом було запроваджено низку приписів, що дозволяють роботодавцям спрощено змінювати умови праці, тимчасово припинити дію окремих норм колективних договорів, а також звільняти працівників без дотримання звичного порядку. Згідно із зазначеним Законом у період дії воєнного стану у разі виконання в повному обсязі та у встановлений строк приписів про усунення порушень, виявлених під час здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю), штрафи, передбачені статтею 265 КЗпП України, не застосовуються.

Такі зміни суттєво зменшили сферу впливу профспілок та ускладнили здійснення ефективного контролю у сфері трудових відносин.

Одним із проблемних питань забезпечення належного нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства стало прийняття Постанови КМУ № 303 від 13.03.2022 року «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану» [8]. Відповідно до приписів цієї Постанови під час воєнного стану в Україні запроваджено мораторій на планові та позапланові заходи державного нагляду (контролю). Нормами зазначеної постанови встановлені випадки, коли позапланові заходи дозволені, зокрема, за наявності загрози, що має негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини. Проте, протягом періоду воєнного стану здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю) у сфері праці можливе лише на підставі рішення Державної служби України з питань праці (далі – Держпраці).

Чинне законодавство про працю не визначає поняття нагляду і контролю, а також відсутнє розмежування цих понять. Розмежування вказаних понять відсутнє і у Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [9].

Стаття 259 КЗпП України визначає, що нагляд за додержанням законодавства про працю може здійснюватися тільки компетентними органами публічної влади. Тоді як у відповідності до чинного законодавства контроль здійснюється відповідними органами (організаціями) як державного сектору, так і громадського [6].

Аналіз чинного законодавства, наукових джерел із вказаної тематики дозволяє дійти висновку, що існує нагальна потреба у більш чіткому законодавчому визначенні понять «нагляд» і «контроль» у сфері трудових правовідносин. Так, В. Жернаков зауважує, що ефективність державного впливу у цій сфері прямо залежить від чіткого розмежування правових механізмів, через які реалізуються наглядові й контрольні функції [10]. Контроль же, на його думку, є здійсненням суб'єктом публічного управління контролю за діяльністю роботодавця щодо додержання останнім приписів трудового законодавства. А. Замченко зазначає, що спільною метою нагляду і контролю є забезпечення законності, попередження правопорушення та їх усунення [11, с. 3].

Отже, контроль – це активна діяльність уповноважених органів або осіб, спрямована на перевірку, виявлення, фіксацію, попередження та усунення правопорушень. Він має превентивний та оперативний характер, забезпечує регулярний моніторинг діяльності суб'єктів правовідносин.

Таким чином, громадський контроль у сфері трудового законодавства охоплює систему заходів, спрямованих на запобігання, виявлення та усунення порушень трудових прав працівників.

Удосконалення правового механізму здійснення громадського контролю є одним із пріоритетів соціальної політики нашої держави в умовах євроінтеграційних процесів.

А. Мельник у своєму дисертаційному дослідженні виокремлює чотири види нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства про працю: державний нагляд і контроль; судовий контроль; прокурорський нагляд (який, на думку автора, займає проміжне місце між державним і судовим); громадський контроль [1].

Разом із державним наглядом, важливою складовою є профспілковий контроль, що поєднує правові та соціальні механізми захисту. Профспілки, як інститут громадянського суспільства, відіграють ключову роль у захисті соціально-економічних прав працівників, а їхні повноваження щодо здійснення громадського контролю чітко закріплені в законодавстві України. Дослідження правових механізмів реалізації профспілками своїх контрольних повноважень має важливе значення для підвищення ефективності їхньої діяльності, удосконалення чинного законодавства у цій сфері та формування дієвих засобів захисту трудових прав громадян.

Громадські інспектори праці профспілок мають законодавчо визначені повноваження, що дозволяє ефективно впливати на дотримання стандартів охорони праці на місцях. У цьому контексті особлива роль належить профспілкам та іншим громадським об'єднанням, які, відповідно до законодавства, мають повноваження на здійснення громадського контролю.

Згідно зі ст. 259 КЗпП України, ст. 41 Закону України «Про охорону праці» [12], громадський контроль за дотриманням законодавства про працю здійснюють професійні спілки, їх об'єднання в особі виборних органів і представників. Таким чином, профспілки є основними суб'єктами громадського контролю у цій сфері.

Сфера застосування профспілкового контролю охоплює як встановлення умов праці – контроль за процесом погодження й закріплення умов праці у трудових або колективних договорах, так і застосування умов праці – контроль за фактичним виконанням цих умов у процесі трудової діяльності.

Основні завдання профспілок, що визначаються Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [13] та випливають з основної мети їх діяльності – захисту трудових, соціальних і економічних прав працівників:

Контроль за дотриманням права на працю (заборона незаконних звільнень, недопуск до роботи тощо).

Нагляд за своєчасною виплатою зарплати та дотриманням вимог охорони праці.

Забезпечення належних умов праці й наявності засобів індивідуального захисту.

Участь в експертизах виробничих об'єктів на відповідність законодавству.

Участь у розслідуванні нещасних випадків на виробництві.

Захист від безробіття через переговори з роботодавцями та органами місцевої влади.

Ініціювання розірвання трудових договорів із роботодавцями, якщо вони порушують трудове законодавство.

Так, наприклад, рішенням Ківерцівського районного суду Волинської області від 19 серпня 2019 року позивачу було відмовлено у задоволенні вимог про визнання незаконним і скасування рішення Ківерцівської райради Волинської області від 30 листопада 2018 року № 29/4 про звільнення з посади директора загальноосвітньої школи I-III ступеня с. Озеро Ківерцівського району Волинської області; поновлення її на посаді директора та інших вимог. Суд підтвердив, що застосування пункту 4 статті 36 та статті 45 КЗпП (звільнення з посади на підставі ст. 45 КЗпП України у зв'язку з вимогою профспілкового органу), зокрема, вимога профспілкового органу про розірвання трудового договору з керівником, є обов'язковою для виконання роботодавцем, якщо вона не була оскаржена у встановлений законом строк.

Це рішення суду першої інстанції та постанова Волинського апеляційного суду від 27 листопада 2019 року у цій справі залишені без змін постановою Верховного Суду від 04 листопада 2020 року [14].

З моменту легалізації у порядку, визначеному статтею 16 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [13], профспілки набувають статусу юридичної особи та отримують право здійснювати представництво і захист соціально-трудова прав та інтересів своїх членів.

У період збройного конфлікту більшість працівників зосереджені на особистій безпеці та базових потребах, через що значно знижується рівень обізнаності про трудові права та механізми їх

захисту. У такій ситуації контрольна функція профспілок ускладнюється недостатнім зворотним зв'язком із працівниками. Низька поінформованість працівників про свої права та роль профспілок істотно зменшує їхню активність і членство.

Нерідко роботодавці використовують складну економічну ситуацію як підставу для ігнорування вимог трудового законодавства. Відомі випадки тиску на профспілки, відмов у наданні інформації, а також формального дотримання норм при фактичному порушенні прав працівників.

Відповідно до п. 3.1. Стратегії діяльності Федерації профспілок України на 2021–2026 роки «Час дій та якісних змін», одним із пріоритетних напрямків діяльності останніх є їхня участь у формуванні державної політики розширення попиту на працю, забезпечення повної зайнятості, викоринення неформальної нестійкої та тіньової зайнятості [15]. Проте, обмежений доступ до виробничих об'єктів в умовах воєнного стану для проведення незалежних перевірок зменшує ефективність здійснення профспілками громадського контролю у сфері праці. Крім того, недостатня координація дій профспілок із державними органами, зокрема органами Держпраці, органами місцевого самоврядування та прокуратури, знижує загальну ефективність контролю та уповільнює процес усунення порушень.

Окрім професійних спілок, до суб'єктів громадського контролю належать також громадські об'єднання. Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» [16], громадські об'єднання є добровільними невідприємницькими формуваннями, створеними на засадах самоврядності, рівності їхніх членів і відкритості. Їхня діяльність спрямована на реалізацію та захист прав і свобод людини, а також на задоволення різноманітних соціальних, економічних, культурних та інших інтересів членів об'єднання.

У сфері громадського контролю за дотриманням трудових прав, громадські об'єднання можуть здійснювати моніторинг дотримання трудового законодавства, зокрема прав працівників на безпечні та належні умови праці, справедливу оплату праці, відпочинок і соціальний захист. Вказані суб'єкти правовідносин можуть подавати звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування та роботодавців із вимогами усунути порушення трудових прав, а також брати участь у громадських консультаціях, слуханнях і перевіряках. Крім того, у контексті права на інформацію, останні можуть отримувати від суб'єктів владних повноважень відомості, необхідні для оцінки стану дотримання трудових гарантій.

Право представляти та захищати інтереси громадян, зокрема, працівників у межах своїх статутних повноважень в органах публічної влади, перед роботодавцем тощо є важливою гарантією захисту прав та законних інтересів працівників.

Проте, важливо зауважити, що на сьогодні жодна громадська організація чи об'єднання не володіє таким рівнем досвіду та правових повноважень у сфері колективно-договірного регулювання, як профспілки. Відтак, саме профспілки залишаються найпотужнішим та ключовим суб'єктом громадського контролю у сфері трудових правовідносин.

Отже, контроль за дотриманням законодавства про працю та умов колективного договору, який здійснюється на регулярній основі, є однією з ключових форм діяльності профспілок у сфері захисту трудових прав працівників. Такий контроль виконується виборними профспілковими органами безпосередньо на підприємствах, в установах і організаціях.

Здійснення профспілкового контролю за дотриманням трудового законодавства роботодавцями в умовах воєнного стану супроводжується труднощами через мобілізацію, вимушене переміщення працівників, руйнування профспілкової інфраструктури та зменшення членських внесків. Багато організацій втратили можливість повноцінно функціонувати. Це знижує спроможність оперативно реагувати на порушення та ефективно проводити контрольні заходи.

Висновки. Демократичні перетворення в українському суспільстві вимагають удосконалення правових механізмів громадського контролю за дотриманням трудового законодавства, розширення кола суб'єктів такого контролю, що сприятиме підвищенню не тільки ефективності захисту трудових прав та інтересів громадян, а й забезпеченню соціальної справедливості та підтримці діалогу між працівниками й роботодавцями

Профспілковий контроль включає як юридичні, так і соціальні елементи захисту прав працівника, що забезпечує системність реалізації конституційних гарантій у сфері праці, а також сприяє створенню безпечних і справедливих умов праці через дієвий механізм впливу працівників на роботодавця через свої представницькі органи.

Здійснення профспілками громадського контролю за дотриманням трудового законодавства у період дії правового режиму воєнного стану супроводжується цілою низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних проблем. Втім, попри всі виклики, профспілки залишаються важливим інститутом захисту прав працівників. Для підвищення ефективності їхньої діяльності в умовах воєнного стану необхідно:

- забезпечити належне фінансування та правову підтримку профспілкових організацій;
- удосконалити механізми взаємодії з органами влади;
- підвищувати обізнаність працівників щодо їхніх прав;
- створювати гнучкі моделі контролю, зокрема дистанційні форми моніторингу умов праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник А.В. Адміністративно-правові засади здійснення нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Тернопіл. нац. екон. ун-т. Тернопіль, 2019. 202 с. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/35412>.
2. Бурлаченко Д.В. Нагляд і контроль у системі захисту трудових прав і свобод. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2021. <https://dspace.onua.edu.ua/items/c64b965b-fce8-48d8-87fe-b5298bfb9cbs>.
3. Серeda О.Г. Щодо співвідношення понять нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, МОН України, Ін-т юриспруденції та міжнар. права. Луганськ, 2013. № 26. С. 496–504.
4. Серeda О.Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: теорія та практика : монографія. Харків: Право, 2018. 472 с. <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16671/1/Sereda-2018.pdf>.
5. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України № 2136-IX. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
6. Кодекс законів про працю: Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
7. Про колективні угоди та договори: Закон України. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text>.
8. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану: Постанова КМУ № 303 від 13.03.2022р. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>.
9. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>.
10. Жернаков В.В. Правове регулювання праці: співвідношення трудового і цивільного права. *Право України*. 2000. № 7. С. 23–34.
11. Замченко А.О. Принципи нагляду та контролю за дотриманням законодавства про працю України: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2008. 20 с.
12. Про охорону праці: Закон України. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.
13. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>.
14. Справа № 158/131/19 про визнання незаконним і скасування рішення Ківерцівської райради Волинської області від 30 листопада 2018 року № 29/4 про звільнення з посади директора загальноосвітньої школи І-ІІІ ступеня с. Озеро Ківерцівського району Волинської області та ін. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92973393&red=1000034870187776f93738a8048589274587d1&d=5>.
15. Стратегія діяльності Федерації профспілок України на 2021–2026 роки «Час дій та якісних змін». URL: https://www.fpsu.org.ua/images/documents/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%86%D0%AF_web.pdf.
16. Про громадські об'єднання: Закон України. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Середа О.Г.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-8252-1963
e-mail: osereda3@gmail.com*

Бурнягіна Ю.М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3520-2852
e-mail: yulia.burnyagina@ukr.net*

Середа О.Г., Бурнягіна Ю.М. Актуальні питання забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах: зарубіжний досвід та вітчизняні перспективи/

У статті здійснено комплексне дослідження зарубіжного досвіду забезпечення гендерної рівності у сфері трудових правовідносин, розкрито особливості правового регулювання недопущення дискримінації за ознакою статі у провідних демократичних державах. Підкреслюється, що гендерна рівність є невід'ємним елементом сталого розвитку, соціальної справедливості та прав людини, а її забезпечення виступає ключовим показником демократичності та зрілості суспільства. Розглянуто міжнародні стандарти у сфері рівних прав і можливостей, а також положення законодавства Франції, Іспанії, Австрії, Швеції, Литви, Молдови, Чехії, Канади та США. З'ясовано, що ефективність реалізації гендерної політики у трудових відносинах залежить від поєднання законодавчих норм, інституційних механізмів та практичних заходів на рівні підприємств. Зокрема, важливими інструментами виступають квотування посад, контроль за рівнем оплати праці, впровадження гендерного бюджетування, навчальні програми з недискримінації та соціальні ініціативи роботодавців.

Особлива увага приділяється європейському досвіду інтеграції принципу гендерної рівності у політику зайнятості та управління людськими ресурсами. Показано, що послідовна державна політика, поєднана з ефективним контролем і суспільною відповідальністю бізнесу, сприяє досягненню реальної рівності між жінками і чоловіками. Для України, яка перебуває на етапі реформування трудового законодавства, важливим завданням є імплементація кращих міжнародних практик та гармонізація національного права із законодавством Європейського Союзу. З урахуванням курсу на європейську інтеграцію, українська правова система має бути спрямована на гармонізацію з міжнародними нормами, що передбачає посилення гарантій рівного доступу до праці, запобігання дискримінації та розвиток соціального партнерства у сфері трудових відносин.

У статті обґрунтовано, що адаптація зарубіжного досвіду сприятиме посиленню гарантій прав людини, підвищенню рівня зайнятості, усуненню гендерного розриву в оплаті праці та утвердженню принципів соціальної рівності й недискримінації у всіх сферах суспільного життя. Такий досвід є цінним джерелом наукових і практичних орієнтирів для вдосконалення національної системи трудового права та забезпечення її відповідності сучасним міжнародним стандартам.

Таким чином, удосконалення правового регулювання трудових відносин на основі принципів гендерної рівності сприятиме зміцненню демократичних інститутів, підвищенню рівня зайнятості, забезпеченню гідних умов праці та утворенню України як соціальної, правової та справедливої держави.

Ключові слова: гендерна рівність, трудові правовідносини, соціальна справедливість, європейська інтеграція, рівні можливості.

Sereda O.G., Burnyagina Yu.M. Current issues of ensuring gender equality in labor relations: foreign experience and domestic prospects/

The article provides a comprehensive study of foreign experience in ensuring gender equality in the sphere of labor relations and reveals the specifics of legal regulation aimed at preventing gender-based discrimination in leading democratic states. It emphasizes that gender equality constitutes an integral element of sustainable development, social justice, and human rights protection, while its implementation serves as a key indicator of democracy and societal maturity. The research analyzes international standards of equal rights and opportunities, as well as the legal frameworks of France, Spain, Austria, Sweden, Lithuania, Moldova, the Czech Republic, Canada, and the United States. It is determined that the effectiveness of gender policy in labor relations depends on the combination of legislative norms, institutional mechanisms, and practical measures at the enterprise level. Among the most effective instruments are job quotas, wage transparency and control, gender budgeting, anti-discrimination training programs, and social initiatives of employers.

Special attention is devoted to the European experience of integrating the principle of gender equality into employment policies and human resource management systems. It is demonstrated that consistent state policy, combined with effective control and corporate social responsibility, contributes to achieving real equality between women and men. For Ukraine, which is currently reforming its labor legislation, an important task is the implementation of best international practices and the harmonization of national law with the legal framework of the European Union. Given Ukraine's course toward European integration, the national legal system should be oriented toward harmonization with international norms, which entails strengthening guarantees of equal access to employment, preventing discrimination, and promoting the development of social partnership in the field of labor relations.

The article substantiates that the adaptation of foreign experience will enhance human rights guarantees, increase employment levels, reduce the gender pay gap, and promote the establishment of principles of social equality and non-discrimination in all spheres of public life. Such experience serves as a valuable source of scientific and practical guidance for improving the national labor law system and ensuring its compliance with contemporary international standards.

Thus, the improvement of legal regulation of labor relations based on the principles of gender equality will contribute to strengthening democratic institutions, increasing employment levels, ensuring decent working conditions, and affirming Ukraine as a social, legal, and just state.

Key words: gender equality, labor relations, social justice, European integration, equal opportunities.

Постановка проблеми. Реалізація трудових прав є ключовим чинником забезпечення соціальної справедливості, неупередженості та сталого розвитку, зокрема, через забезпечення справедливого доступу до праці в умовах конкуренції. Україна як демократична правова держава проголошує пріоритет прав людини, закріпивши в Основному Законі країни гарантії дотримання прав і свобод людини на принципах рівності і недискримінації. Стаття 2 Конституції України закріплює рівність усіх перед законом, забороняє привілеї чи обмеження за будь-якими ознаками, в тому числі й за ознакою статі [1]. Незважаючи на наявність як традиційних підходів до реалізації трудових прав (зокрема, квоти для окремих категорій працівників, гарантії недискримінації), так і інноваційних механізмів (наприклад, використання цифрових технологій), забезпечення належного рівня реалізації права на працю все ще залишається складним завданням.

У Порядку денному у сфері сталого розвитку на період до 2030 року наголошується на необхідності забезпечення гендерної рівності з метою гарантування того, щоб ніхто не залишився поза увагою. Послідовне та всебічне врахування гендерних аспектів у процесі реалізації поставлених цілей визначається як чинник, що має вирішальне значення для досягнення сталого розвитку. На сьогоднішній день гендерна рівність – це одна із заповуток успішного розвитку будь-якої країни та світу в цілому. Тому сучасні держави докладають значних зусиль, аби гендерна рівність стала панівною моделлю в розвитку суспільства та держави [2, с. 327].

Прогресивний зарубіжний досвід вирішення будь-яких проблемних питань, що пов'язані із правовим регулюванням недопущення дискримінації у сфері праці є цінним взірцем та своєрідним каталізатором розвитку національного законодавства, утвердження та зміцнення загальнолюдських цінностей, гармонізації правового регулювання суспільних відносин, який неодмінно має враховуватися Україною на шляху до подальших якісно нових соціально-правових змін у суспільстві та державі, а також укріплення своїх позицій як демократичної держави серед цивілізованих країн світу [3, с. 135].

Як справедливо зауважує Д.С. Овсянко, ставлячи перед собою мету наближення національної правової системи до правової системи Європейського Союзу, оптимізація правового регулювання трудових правовідносин в Україні має бути спрямована таким чином, щоб в її основі перебувало найбільш прогресивне та досконале світове законодавство, яке формувалося протягом тривалого часу і відображає досвід багатьох країн [4, с. 287–288]. Досвід розвинених держав сучасності свідчить про те, що з розвитком демократичних інститутів, формуванням громадянського суспільства невід'ємно пов'язані процеси утвердження гідного становища особи в суспільстві незалежно від її статевої належності [5, с. 79].

Метою наукової статті є дослідження та аналіз світової практики врегулювання гендерного питання в царині трудових відносин та визначення шляхів вдосконалення національного трудового законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Питання пов'язані з дослідженням гендерної рівності та дискримінації за ознакою статі розглядали у своїх працях Н.Б. Болотіна, В.Я. Бурак, М.В. Венедіктова, О.В. Гаврилюк, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, А.Ю. Пашерстник, О.І. Процевський, В.Ф. Пузирний, С.О. Сільченко, А.М. Слюсар, О.В. Черноус, Г.О. Яковлева, О.М. Ярошенко та інші. Але за умов сьогодення бракує комплексного дослідження зарубіжного досвіду забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах та впровадження цих стандартів на українській законодавчій ниві.

Виклад основного матеріалу. Для України, яка перебуває на етапі глибокого реформування механізмів правового регулювання трудових та пов'язаних із ними відносин, вивчення зарубіжного досвіду має особливе значення. Такий досвід є цінним джерелом наукових і практичних орієнтирів для вдосконалення національної системи трудового права та забезпечення її відповідності сучасним міжнародним стандартам. Особливої уваги заслуговує аналіз практик країн Західної Європи, що зумовлено стратегічним прагненням України до інтеграції у європейський правовий та соціально-економічний простір.

Цікавим є досвід Франції у питанні недопущення дискримінації у сфері праці. Звертаючи увагу на аналіз положень ТК Франції відмітимо ст. L1131-2, яка вказує на те, що у будь-якій компанії, де працює не менше 300 співробітників, і в будь-якій компанії, що спеціалізується на підборі персоналу, працівники, відповідальні за підбір персоналу, повинні проходити навчання з питань недискримінації при прийомі на роботу щонайменше раз на п'ять років. За змістом ст. L 1132-1 ТК Франції, ніхто не може бути виключеним із процедури підбору персоналу або доступу до навчального курсу або періоду навчання в компанії. Жоден співробітник не може бути звільнений або підлягати дискримінаційному, прямому або непрямому заходу внаслідок розподілу дій, підготовки, призначення, кваліфікації, професійного просування, зміни або поновлення контракту через дискримінаційну ознаку. У ст. L1142-1 ТК Франції встановлюється заборона зазначати в оголошеннях про роботу вимогу щодо статі претендента на посаду, так само як і встановлюється заборона відмовляти претенденту на посаду з підстав його статі. Стаття L1142-5 ТК Франції закріплює обов'язок роботодавця враховувати цілі професійної рівності між жінками та чоловіками у компанії та вживати заходи щодо їх досягнення. [6].

У 2011 році у Франції було також впроваджено квотування посад, які повинні займати жінки, а саме у великих компаніях, з оборотом більше 50 мільйонів доларів, жінки мають займати в радах директорів 40% посад. Крім того, великі фірми у Франції зобов'язані оприлюднювати дані про розмір заробітної плати кожної статі, включаючи підвищення по службі, збільшення оплати праці та співставлення 10 найбільш оплачуваних працівників, за гендерними показниками [7, с. 57].

Ще однією країною, що також зосереджена на забезпеченні рівності жінок і чоловіків у трудових правовідносинах, є Іспанія, де трудові права жінок знаходяться під суворою охороною держави. Відповідно до законодавства цієї країни, якщо роботодавець відмовить у прийнятті на роботу жінці, яка самостійно виховує дитину, а вона зможе довести, що відмова викликана саме

наявністю малолітньої дитини, то покарання може бути дуже суворим - від великих та невідворотних штрафів до тюремного ув'язнення [8, с. 142].

Австрія у вирішенні проблеми щодо низького рівня зайняття жінками керівних посад також пішла шляхом введення квотування, і спочатку ввела квоти тільки для наглядових рад державних компаній, а з 2018 року квоти поширюються і на компанії, з приватною формою власності. Представництво жінок збільшилося з 26% у 2011 році до 47% у 2017 році [9].

Звертаючи увагу на досвід Швеції? варто зазначити, що один із векторів спрямованості діяльності шведського уряду направлений на впровадження послідовної політики втілення у життя принципу гендерної рівності. Так, щодо жінок здійснюється політика покращення їхніх можливостей на ринку праці, щоб жінки мали однакові з чоловіками умови для оплачуваної праці, однакову оплату праці та рівномірний розподіл батьківських обов'язків зі своїми партнерами. Однак попри високу задіяність жінок в оплачуваній праці, ринок праці у Швеції є одним із найбільш гендерно сегрегованих у Європі. Наявна традиційна ситуація домінування чоловіків у технічних та інших «чоловічих» професіях, тоді як жінки більше залучені до професій, пов'язаних з доглядом за дітьми, до шкільної освіти, сфери охорони здоров'я та сфери послуг. Чоловіки водночас більше представлені у приватному бізнесі [10, с. 191–192].

Ще одним прикладом щодо дієвого інструменту забезпечення гендерної рівності, у тому числі в заробітній платі, за досвідом Швеції є запровадження в системі гендерного бюджетування методу «4R». Це вдосконалена версія методу «3R», інструменту, розробленого місцевою владою для вивчення впливу програм на жінок і чоловіків. Метод «4R» розшифровується як: R1 – репрезентації – аналіз чоловічого та жіночого представництва в різних структурах і різних рівнях; R2 – ресурси - аналіз розподілу ресурсів між чоловіками та жінками; R3 – реалізація – здійснення аналізу реальних умов, за яких відбувається розподіл ресурсів; R4 – реалії - формування цілей і заходів на майбутнє, втілення плану в життя [11].

Змістовний аналіз положень ТК Литовської Республіки, в першу чергу, привертає увагу до ст. 2, яка закріплює низку принципів правового регулювання трудових відносин, серед яких виділимо принцип рівності суб'єктів трудового права незалежно від їх статі, сексуальної орієнтації, раси, національності, мови тощо, а також обставин, які пов'язані з діловими якостями працівників. У ст. 26 ТК Литовської Республіки, яка присвячена гендерній рівності та недопущенню дискримінації працівників, справедливо закріплюється обов'язок роботодавця забезпечити належну реалізацію принципів гендерної рівності та недопущення дискримінації. З наведених положень слідує, що забезпечення реалізації окреслених принципів полягає у тому, що при наявності будь-яких відносин між роботодавцем і працівниками пряма або непряма дискримінація, сексуальне домагання, вказівки дискримінувати за низкою дискримінаційних ознак, а також обставинами, не пов'язаними з діловими якостями працівників забороняються [12].

Водночас? аналіз ТК Литовської Республіки свідчить про наявність окремих положень недопущення дискримінації за ознакою статі в різних аспектах трудових правовідносин, зокрема при працевлаштуванні та укладенні трудового договору. Так, у ст. 4 ТК Литовської Республіки вказується на обов'язок сторін трудового договору перед укладанням трудового договору дотримуватися принципів гендерної рівності, недопущення дискримінації, чесності, обов'язків з надання інформації, необхідної для укладення та виконання трудового договору, і захисту конфіденційної інформації. Щодо питання розірвання трудового договору та звільнення з посади, то варто звернути увагу на те, що однією із підстав для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця є грубе порушення працівником трудових обов'язків. До такого порушення, відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 58 ТК Литовської Республіки, віднесено утиск за ознакою статі чи сексуальне домагання, дії дискримінаційного характеру або порушення честі і гідності щодо інших працівників або третіх осіб в робочий час або на місці роботи [12].

Не менш цікавим є досвід Республіки Молдова, який також містить законодавчі положення, які забороняють дискримінацію у сфері праці. Аналіз ТК Республіки Молдова звертає увагу на ст. 7, яка встановлює заборону використання примусової праці в будь-якій формі, зокрема як захід дискримінації за ознакою раси, національності, віросповідання чи соціального становища. Поряд з цим, ст. 8 ТК Республіки Молдова встановлює заборону самої дискримінації у сфері праці, яка в рамках трудових відносин розкривається через дію принципу рівноправності всіх працівників. Закріплена у ст. 10 ТК Республіки Молдова низка обов'язків роботодавця дає можливість в контексті даного дослідження виділити обов'язок забезпечувати всім особам рівні можливості і рівний, без

будь-якої дискримінації, підхід при наймі на роботу за професією, професійній орієнтації та підготовки, при просуванні по роботі; вживати заходів щодо запобігання сексуального домагання на робочому місці, а також щодо запобігання переслідування за звернення до компетентного органу зі скаргою на дискримінацію; вводити в правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства положення про заборону дискримінації за будь-якою ознакою і сексуального домагання [13].

Закон Чеської Республіки «Про боротьбу із дискримінацією» має важливе значення у питанні ефективної боротьби із дискримінацією, оскільки у ст. 1 визначає право на рівне ставлення та недопущення дискримінації (наприклад права на працевлаштування та доступ до праці; права на доступ до професії, підприємництва та інших видів діяльності; права на зайнятість та її винагороду тощо). На роботодавця покладається обов'язок забезпечити рівне ставлення та недопущення дискримінації у окреслених питаннях. Закон визначає форми дискримінації: пряма та непряма дискримінація, домагання, у тому числі сексуальні домагання, вказівка на дискримінацію та підбурювання до дискримінації. За змістом законодавчих положень, правовий зміст дискримінації за ознакою статі не обмежується виключно однією дискримінаційною ознакою, оскільки включає в себе поряд із ознакою статі низку інших дискримінаційних ознак: вагітності, материнства та батьківства, а також статевої ідентифікації [14].

У Канаді в свою чергу вирішувати проблему гендерної рівності почали з освітньої реформи. В систему професійно-технічного навчання введені спеціальні курси для підготовки жінок і чоловіків до професій, які стереотипно вважалися «жіночими або чоловічими». Гендерно відповідальні підходи сприяють вирівнюванню ресурсного забезпечення ринку праці та зменшенню розриву в оплаті праці жінок і чоловіків. Досвід таких установ, як Саскачеванський інститут прикладних наук і технологій (провінція Саскачеван, Канада), застосовують не лише в Канаді, але й в світових практиках, у тому числі й в Україні [15, с. 35].

Радикальні зрушення у бік ліквідації дискримінації за ознакою статі у сфері трудових відносин відбулися також і в США, де на початку 60-х років XX століття Закон про рівну оплату праці, прийнятий в 1963 році, забороняв гендерну диференціацію. Згідно із ним на роботодавця був покладений обов'язок здійснювати рівну оплату праці жінок і чоловіків при виконанні однієї роботи в рівних умовах праці. Фундаментальну роль у здійсненні регулювання трудових відносин відіграв Закон про громадянські права, прийнятий 1964 року, який забороняв дискримінацію на робочому місці за статевою ознакою та детально визначав головні аспекти трудових відносин американців: прийняття на роботу, підвищення по службі, професійне навчання та звільнення. Для реалізації цього закону була створена Федеральна комісія з питань рівних можливостей у сфері зайнятості, яка стала одним з основних механізмів подолання гендерної дискримінації при працевлаштуванні в США [16, с. 163].

У зв'язку з формуванням нових соціальних та демографічних умов роботодавці почали пропонувати своїм працівникам різні соціальні програми, вказуючи на те що бізнес є соціально відповідальним. Так, з початком 90-х років XX століття більшість із існуючих американських компаній заснували мережу дитячих установ. В свою чергу ті компанії, у яких не було на належній їм території дитячих садків та ясел, запровадили спеціальні пільги на їх оплату для своїх співробітників та надали їм допомогу під час влаштування дітей до таких установ. Завдяки таким змінам, за досить короткий період дитячі заклади виникли майже на всіх масштабних підприємствах США. Так, витрати робочого часу працюючих батьків, діти яких відвідували дитячі заклади, зменшилися на 31%, а плінність кадрів – на 10% [17]. Отже, і роботодавці, і наймані робітники, керуючись власними інтересами, одержали неабияку користь при реалізації соціальних програм.

Також, у США приділяється пильна увага гендерній освіті. Таким чином, гендерна освіта є важливою складовою університетських програм, у створенні та функціонуванні яких беруть активну участь бібліотеки, які стають невід'ємною складовою освітнього та дослідницького процесу. Тож, американські бібліотеки систематизовано працюють у цьому напрямі більше 30 років. Бібліотечні установи впроваджують нові види спілкування студентів та викладачів, дослідників, що у загальному допомагає підвищенню ефективності жіночих та гендерних досліджень. Бібліотеки формують необхідні бібліотечні бази з метою здійснення досліджень і створюють ефективні навігаційні системи у великих бібліотечних фондах. У зв'язку із специфікою теми гендерних і жіночих досліджень необхідні користувачам матеріали є у всіх фондах бібліотек, бібліотеки створюють окремі підрозділи зі спеціально розробленими методами, які допомагають користувачам вибрати потрібну інформацію [18].

Висновки. Проведене дослідження зарубіжного досвіду забезпечення гендерної рівності у сфері трудових правовідносин дало змогу встановити, що ефективна реалізація принципу рівних можливостей між жінками і чоловіками є ключовою умовою соціальної справедливості, стабільності та сталого розвитку сучасних держав. У більшості розвинених країн світу сформовано потужну правову базу та інституційні механізми протидії дискримінації, які поєднують правові, економічні та освітні інструменти. Впровадження системи квотування, контроль за оплатою праці, гендерне бюджетування, підготовка кадрів з питань недискримінації, соціальна відповідальність роботодавців – усе це сприяє досягненню реальної рівності на ринку праці.

Для України важливим є не лише імплементація найкращих європейських і світових практик, а й формування ефективного механізму реалізації принципів гендерної рівності в національному трудовому законодавстві. З урахуванням курсу на європейську інтеграцію, українська правова система має бути спрямована на гармонізацію з нормами Європейського Союзу, що передбачає посилення гарантій рівного доступу до праці, запобігання дискримінації та розвиток соціального партнерства у сфері трудових відносин.

Таким чином, удосконалення правового регулювання трудових відносин на основі принципів гендерної рівності сприятиме зміцненню демократичних інститутів, підвищенню рівня зайнятості, забезпеченню гідних умов праці та утвердженню України як соціальної, правової та справедливої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Бурнягіна Ю.М. Міжнародно-правові стандарти гендерної рівності у трудових правовідносинах. *Юридичний електронний журнал*: Запоріжжя: Запорізький Національний університет, 2022. № 11. С. 327-331.
3. Кучко А.В. Правове регулювання недопущення дискримінації у сфері праці за ознакою статі: дис. ... д-ра філософ. Харків, 2023. 210 с.
4. Овсянко Д.С. Оптимізація та удосконалення адаптації національного законодавства про відповідальність до законодавства Європейського союзу. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Вип. 2. С. 286–298.
5. Дашковська О.Р. Значення принципу гендерної рівності в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина (міжнародно-правовий аспект). *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № (56). С. 78–86.
6. Code du travail (version consolidée au 01/01/2019). URL: <https://wipo.int/ru/text/515268> (дата звернення 28.09.2025).
7. Герасименко Г.В. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2006. № 1. С. 46–54.
8. Грекова М.М. Сучасні тенденції міжнародно-правового регулювання праці жінок. *Форум права*. 2012. № 3. С. 139–145.
9. Верховна Рада зареєструвала законопроект щодо гендерних квот у наглядових радах державних підприємств. Інтерфакс-Україна Інформаційне агентство: веб-сайт. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/566807.html> (дата звернення 28.09.2025).
10. Бурейчак Т., Марценюк Т. Скандинавська утопія? Гендерна рівність і трудові, репродуктивні ресурси у Швеції. *Соціальна політика і гендерна рівність*. 2013. № 6. С. 89–194.
11. Гендерні аспекти бюджетування на місцевому рівні. URL: http://gc.kname.edu.ua/images/docs/gendernoe_budjetirovanie/gend_aspekti_budjetirovanie.pdf (дата звернення 28.09.2025).
12. Трудовий кодекс Литовської Республіки від 04.06.2002 № IX–926. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/63971/101510/F2026843503/LTU63971%2520RUS.pdf> (дата звернення 28.09.2025).
13. Трудовий кодекс Республіки Молдова: затв. Законом Респ. Молдова від 28.03.2003 р. № 54. *Офіц. Монітор Респ. Молдова*. 2003. № 59-162.
14. *Zakon o rovnem zachazeni a o pravnich prostredcich ochrany pred diskriminaci a o zmene nekterych zakonů (antidiskriminacni zakon)*: *Zakon č. 198/2009 Sb.* URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-198> (дата звернення: 28.09.2025).

15. Топ-10 Гендерної політики / за ред. М.М. Ілляш. Київ: Ла Страда Україна. 2015. 48 с.
16. Дашковська О. Гендерна політика у сфері зайнятості населення: досвід США. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2 (61). С. 163–168.
17. The American Women 1994–1995. Where We Stand. Women and Health. W.W. Norton & Company. New York, London, 1995. P. 285.
18. Чернявська Л. Бібліотечні установи США як центри жіночих і гендерних досліджень та гендерної освіти. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=5205:biibliotechni-ustanovi-ssha-yak-tsentri-zhinochikh-i-gendernikh-doslidzhen-ta-gendernoji-osviti&catid=81&Itemid=415 (дата звернення 28.09.2025).

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.21>

ПРОБЛЕМА «НЕВИКОРИСТАННЯ» (NON-TAKE-UP) ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

Трунова Г.А.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця відділу цивільно-правових наук,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1829-2561*

Трунова Г.А. Проблема «невикористання» (non-take-up) права на соціальний захист.

Стаття присвячена дослідженню проблеми «невикористання» (non-take-up) права на соціальний захист. Відзначається, що ефективність реалізації права на соціальний захист залежить не тільки від його закріплення в Конституції України, деталізації в законодавстві, належному правозастосуванні чи доступному оскарженні, необхідно також зважати на фактичне користування правом на соціальний захист.

Розглянуто окремі дослідження міжнародних організацій, зокрема, ОЕСР щодо проблеми «невикористання» права. Зауважено, що проблема «невикористання» (non-take-up) або «ненадання» (non-give-out) соціального забезпечення є поширеним явищем у всьому ЄС.

На підставі аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень визначено, що основна складність кількісної оцінки недоотримання соціальної допомоги полягає в доступі до джерел даних, які б охоплювали все населення та були б достатньо детальними, щоб, з одного боку, точно змодельювати складність схем соціального забезпечення та визначити осіб, які мають право на допомогу, а з іншого – дослідити самих отримувачів гарантованого мінімального доходу.

Визначено чотири основні бар'єри, які стримують осіб, що мають право на соціальні допомоги або послуги, від їх використання. Акцентовано увагу, що суттєву роль у «невикористанні» права на соціальний захист відіграють суб'єктивні (психологічні) бар'єри.

Наголошено, що проблема «невикористання» права на соціальний захист особливо поширена серед маргіналізованих членів суспільства, які найбільше потребують соціального захисту – це люди в соціальній ізоляції або з низькою цифровою грамотністю, а також стигматизовані через своє походження або ж зазнали інституційного насильства – всі вони з високою ймовірністю зіткнулися з перешкодами для отримання соціальних виплат, які й призначені для покращення їхнього життя.

Запропоновано комплексно вирішувати проблему «невикористання» права на соціальний захист, впроваджуючи національні стратегії захисту від бідності та соціального виключення. Акцентовано увагу на важливості моніторингових заходів та актуальній статичній інформації на шляху до подолання проблеми «невикористання» права.

Ключові слова: «невикористання» права, соціальний захист, соціальні права, бідність та соціальне виключення, ефективність реалізації права, моніторинг.

Trunova H.A. The problem of «non-take-up» of the right to social protection.

The article is devoted to the study of the problem of «non-take-up» of the right to social protection. It is noted that the effectiveness of the implementation of the right to social protection depends not only on its enshrining in the Constitution of Ukraine, detailing in legislation, proper enforcement or accessible appeal, it is also necessary to take into account the actual use of the right to social protection.

Some studies of international organizations, in particular, the OECD, on the problem of «non-take-up» of the right are considered. It is noted that the problem of «non-take-up» or «non-give-out» of social security is a widespread phenomenon throughout the EU.

Based on the analysis of domestic and foreign scientific research, it was determined that the main difficulty in quantifying the under-receipt of social assistance lies in access to data sources that would

cover the entire population and would be detailed enough to, on the one hand, accurately model the complexity of social security schemes and identify persons entitled to assistance, and on the other hand, to study the recipients of the guaranteed minimum income themselves.

Four main barriers were identified that deter persons entitled to social assistance or services from using them. It was emphasized that subjective (psychological) barriers play a significant role in the «non-take-up» of the right to social protection.

It is emphasized that the problem of «non-take-up» of the right to social protection is particularly widespread among marginalized members of society who are most in need of social protection – people in social isolation or with low digital literacy, as well as stigmatized due to their origin or who have experienced institutional violence – all of whom are highly likely to face obstacles to receiving social benefits that are intended to improve their lives.

It is proposed to comprehensively address the problem of «non-take-up» of the right to social protection by implementing national strategies for protection against poverty and social exclusion. Attention is focused on the importance of monitoring measures and up-to-date static information on the way to overcoming the problem of «non-take-up» of the right.

Key words: «non-take-up» of the right, social protection, social rights, poverty and social exclusion, implementation of the right, monitoring.

Постановка проблеми. Право на соціальне забезпечення є центральним елементом архітектури прав людини. Там, де воно впроваджується, це право сприяє реалізації багатьох інших прав людини, гарантує людську гідність у разі виникнення ризиків, які супроводжують людей протягом усього життя. Право на соціальне забезпечення є основою суспільного договору та сприяє досягненню сталого економічного і соціального розвитку, а також соціальній справедливості. Його реалізація вимагає, щоб усі члени суспільства були належно захищені на засадах соціальної солідарності та колективного фінансування у разі значних соціальних ризиків протягом усього життя. Забезпечуючи доступ до медичної допомоги та фінансової безпеки, це право запобігає або принаймні зменшує рівень бідності, знижує вразливість, соціальну ізоляцію та нерівність, одночасно підтримуючи економічний розвиток і добробут [1, с. 6].

Ефективність реалізації права на соціальний захист залежить не тільки від його закріплення в конституційних нормах, деталізації в національному законодавстві, якості правозастосування чи наявності належного судового захисту, необхідно також зважати на фактичне користування правом на соціальний захист. Окремі види соціального забезпечення впроваджуються з метою захисту від відповідних соціальних ризиків, невикористання їх потенційними «споживачами», за наявності потреби, свідчить, що право соціального забезпечення не досягає своєї мети та знижується його ефективність у захисті від бідності та соціального виключення.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі системного аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури дослідити проблему «невикористання» права на соціальний захист, порядок її виміру та оцінки, а також запропонувати рекомендації щодо протидії проблемі «невикористання» права на соціальний захист.

Стан опрацювання проблематики. Питання «невикористання» права на соціальний захист в різних аспектах розглядається як у вітчизняних, так і в зарубіжних академічних джерелах, а також у дослідженнях міжнародних організацій. Ще у 1980 році Експертна група ООН на нараді щодо «Використання і зловживання соціальними послугами та виплатами» дійшла висновку, що проблема невикористання є набагато важливішою у сучасних державах загального добробуту, ніж проблема надмірного використання, як за масштабом, так і за соціальними наслідками [2, с. 16].

У 2002 році у Франції була створена Обсерваторія з питань невикористання прав та послуг Odenoge, як дослідницька структура Лабораторії соціальних наук RASTE університету Гренобль-Альпи. Обсерваторія забезпечує спостереження, аналіз та поширення знань щодо невикористання соціальних виплат, охорони здоров'я, соціальної та професійної інтеграції, боротьби з дискримінацією тощо. Обсерваторія зробила явище невикористання основних соціальних прав предметом дослідження, а також основою для аналізу державної політики та трансформацій систем соціального захисту й охорони здоров'я [3].

Проблема «невикористання» права на соціальний захист нерозривно пов'язано з питаннями як доступу до гарантованого Конституцією України права на соціальний захист, так і ефективності його реалізації, що свідчить про затребуваність наукових пошуків у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Проблема «невикористання» права на соціальний захист детально досліджувалася у Звіті Єврофонду «Доступ до соціальних виплат: зменшення невикористання» 2015 року. У Звіті відзначається, що системи соціального забезпечення відрізняються між державами-членами Європейського Союзу (далі – ЄС), але проблема «невикористання» (non-take-up) або «ненадання» (non-give-out) соціального забезпечення є поширеним явищем у всьому ЄС [4]. Це явище набуває дедалі більшої актуальності в країнах з різними системами соціального захисту, особливо в умовах зростаючої складності цих систем, які намагаються адаптуватися до нестабільних і різноманітних життєвих ситуацій [5].

Відповідно до Рекомендації щодо права на соціальний захист як права людини. Необхідність дій проти невикористання прав, прийнятої Генеральною Асамблеєю Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи від 26 квітня 2023 року CONF/AG(2023)REC3, невикористання прав – це ситуація, коли особа, яка має право на отримання прав та преференцій, не подає заявку на їх отримання або не використовує їх [6].

У Звіті «Модернізація доступу до соціального захисту. Стратегії, технології та досягнення в області даних в країнах ОЕСР» 2024 року зазначається, що багато країн ОЕСР стикаються з труднощами у виявленні домогосподарств, які потребують соціальних виплат та послуг, їх зарахуванні до відповідних програм та наданні необхідної підтримки. Складні правила визначення права на отримання допомоги, прогалини в інформації та громіздкі процедури подання заявок призвели до високого рівня невикористання ключових соціальних програм, навіть коли ці програми добре розроблені та належним чином фінансуються. Наприклад, у Бельгії від 37% до 51% осіб працездатного віку, які мають на це право, не отримують соціальної допомоги, а у Сполучених Штатах близько 20% сімей, які мають на це право, не отримують податкову пільгу на зароблений дохід [7].

До того ж у Нідерландах найбільший рівень невикористання зафіксовано щодо програм доповнення доходу, які пропонують більшість муніципалітетів. Ці програми призначені для надання додаткової підтримки малозабезпеченим мешканцям на покриття конкретних витрат, які не повністю покриваються основними доходами. Рівень невикористання таких програм варіюється залежно від муніципалітету, однак у середньому становить від 30 до 80%. Існують сотні схем доповнення доходу, багато з яких є унікальними для конкретного муніципалітету. Водночас вони мають низку спільних рис. По-перше, суми виплат зазвичай є невеликими (кілька сотень євро максимум), часто це одноразові виплати, грошові або у натуральній формі. По-друге, майже всі ці програми пов'язані з фінансовими перевітками, тобто для отримання допомоги потрібно підтвердити право на неї, надавши документи (наприклад, банківські виписки). По-третє, вони орієнтовані виключно на найбільш вразливі групи населення, зокрема тих, хто структурно залежить від соціальної допомоги або має дуже низький дохід протягом тривалого часу. По-четверте, більшість програм покривають конкретні витрати, наприклад, на заміну зламаної побутової техніки (холодильника, плити, пральної машини); купівлю ноутбука чи планшета для дитини, що ходить до школи; оплату спортивних або культурних секцій тощо. Національний омбудсмен Нідерландів та інші експерти вбачають причину уникнення державної допомоги у кризі довіри до влади. Відсутність довіри частково пояснюється скандалом із виплатами на догляд за дітьми. У 2021 році уряд Нідерландів подав у відставку через скандал, у якому понад 26 000 родин були помилково звинувачені у шахрайстві із соціальними виплатами. Багато людей побоюються, що через цю ситуацію зросла недовіра до влади, і саме тому громадяни вагаються подаватися на допомогу [8, с. 46].

Вирішальне значення у виявленні та протидії проблемі «невикористання» права на соціальний захист відіграє правильна оцінка рівня такого «невикористання». Згідно з дослідженням «Невикористання мінімальних соціальних виплат: кількісна оцінка в Європі», основна складність кількісної оцінки неотримання соціальної допомоги полягає в доступі до джерел даних, які охоплювали усе населення та були достатньо детальними, щоб, з одного боку, точно змодельовати складність схем соціального забезпечення та визначити осіб, які мають право на допомогу, а з іншого – дослідити самих отримувачів гарантованого мінімального доходу. У дослідженні відзначається, що існує три основні джерела даних, які можна використати, а саме: дані з окремого спеціалізованого опитування, що фокусується на неотриманні допомоги; дані про доходи та умови життя, отримані в рамках загального опитування населення; дані, отримані шляхом зіставлення адміністративних баз [5]. Заразом оцінки рівня «невикористання» суттєво відрізняються залежно

від країни, періоду спостереження, джерела даних і соціальних програм. Єдиної узгодженої методології щодо аналізу недоотримання соціальних виплат не існує [9, с. 4].

Виділяють чотири основні бар'єри, які стримують осіб, що мають право на соціальні допомоги або послуги, від їх використання, а саме:

- нечітка, складна програма або недостатньо інформації про неї – люди можуть не знати про своє право або не розуміти умов отримання допомоги;
- «витрати на клопоти» – тобто труднощі, пов'язані з поданням заявки, збиранням документів чи проходженням бюрократичних процедур;
- соціальна стигматизація, пов'язана з участю у програмі – страх осуду або сором через звернення по допомогу;
- низька очікувана цінність виплати або послуги – це коли люди вважають, що розмір допомоги чи користь від неї не виправдовують зусиль на її отримання [7].

Суттєву роль у «невикористанні» права на соціальний захист відіграють суб'єктивні (психологічні) бар'єри. Наприклад, звернення по допомогу може не відповідати уявленню людини про саму себе («Я повинен/повинна самостійно піклуватися про себе/свою сім'ю»). З цієї причини існує модель «загрози самооцінці», яка передбачає, що прохання про допомогу може викликати відчуття невдачі, залежності чи неповноцінності. Також страх осуду з боку інших може утримувати людину від звернення. Інакше кажучи, стигма, пов'язана з отриманням соціальної допомоги, часто виступає психологічним бар'єром, який переважає над потенційною вигодою [8, с. 48].

Спеціальний доповідач ООН з питань крайньої бідності та прав людини Олів'є Де Шуттер у Звіті «Невикористання прав у сфері соціального захисту» 2022 року акцентує увагу на проблемі невикористання права на соціальний захист, яка особливо поширена серед маргіналізованих членів суспільства, які найбільше потребують соціального захисту – це люди в соціальній ізоляції або з низькою цифровою грамотністю, а також стигматизовані через своє походження або ж зазнали інституційного насильства – всі вони з високою ймовірністю зіткнулися з перешкодами для отримання соціальних виплат, які й призначені для покращення їхнього життя. З метою підвищення рівня користування правом на соціальний захист, на думку О.Де Шуттера, необхідно підвищувати інформаційну обізнаність суспільства про соціальні допомоги та порядок доступу до них, подолати адміністративні бар'єри та корупційні складові, забезпечити дієві процедури оскарження та при можливості забезпечити автоматичний порядок призначення допомоги. Також важливою є участь людей, які живуть у бідності, у розробці, впровадженні та моніторингу схем соціального захисту, що забезпечить належне виявлення та усунення перешкод, з якими вони стикаються на шляху до отримання соціального захисту. Респонденти всесвітнього опитування наполягали на тому, що взаємодія з людьми, які живуть у бідності, є одним із найперспективніших способів зменшення некористування цими послугами. Переходячи від прав на папері до прав на практиці, світ не може дозволити собі розкіш ігнорувати досвід людей, які живуть у бідності [10].

Так, серед перспективних заходів протидії «невикористанню» права на соціальний захист необхідно відзначити посаду державного службовця – Експерта з досвідом, запроваджену у Бельгії, створену понад 20 років тому в рамках політики запобігання та боротьби з бідністю. Це люди, які особисто пережили бідність та/або соціальну ізоляцію та готові надавати свій досвід, знання та навички для служби експертами з досвіду. У Шотландії при Комісії з питань бідності та нерівності створена Експертна група з досвідом, яка надає поради та здійснює незалежний моніторинг політики, пов'язаної з боротьбою з бідністю та нерівністю [6].

Вирішальне значення у системній протидії проблемі «невикористання» права відіграють національні стратегії боротьби з бідністю та соціальним виключенням, що базуються на даних, спрямовані на виявлення осіб, які потребують підтримки, часто з чітко визначеною метою – розширити охоплення системою соціального захисту. Деякі країни, наприклад Ірландія та Іспанія, визначають групи та регіони, які потребують соціальних програм, на основі ймовірнісних оцінок, отриманих із результатів опитувань та адміністративних даних. Після виявлення прогалин в охопленні, політика охоплює широкий спектр заходів – від поліпшення комунікації до інвестування у нові програми. Кампанії з інформування громадськості та комунікації часто спрямовані на певну допомогу, конкретну групу, що перебуває у неблагополучному становищі, або географічний район. Цей підхід особливо корисний для охоплення людей, чиї персональні дані можуть бути невідомі державним органам, таким як нелегальні мешканці, працівники неформального сектору або люди, які переживають безпритульність [7].

Відзначимо, що наразі триває розробка стратегії ЄС щодо боротьби з бідністю, яка буде представлена у 2026 році. Стратегія спрямована на захист від бідності людей, які найбільш потребують захисту, а також усунення корінних причин бідності відповідно до Європейського стовпа соціальних прав [11].

У відповідності до Плану України, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244, для реалізації ініціативи ЄС «Ukraine Facility», запровадженої Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29 лютого 2024 р. № 2024/792, покращення системи соціального захисту для тих, хто цього потребує, є важливою складовою пакета реформ. Зокрема, реформи, визначені в Плані, спрямовані на задоволення потреб найбільш уразливих категорій населення, включно з вдовами та вдівцями війни, дітьми (особливо тими, що залишилися без батьківського піклування), особами з інвалідністю, представниками меншин, молоддю, людьми похилого віку та іншими особами у складних життєвих обставинах [12].

До того ж добре реалізований прогрес у сфері цифрових технологій та даних може значною мірою сприяти тому, щоб соціальний захист був доступнішим для всіх, хто його потребує. Адміністративні бази даних можуть використовуватись для вирішення проблеми ненадання соціальних прав, зокрема, вимірювати рівень «невикористання» соціальних прав, допомагати подолати інформаційні прогалини (наприклад, інформувати домогосподарства, які мають право на допомогу, про можливість подати заявку), зменшувати адміністративне навантаження для користувачів (наприклад, через автоматичне заповнення заяв на основі вже наявної інформації з баз даних). Кілька країн, включаючи Бельгію, Чилі, Естонію та Францію, все частіше пов'язують адміністративні дані з різних джерел, щоб дозволити ідентифікувати право на отримання соціальних виплат на індивідуальному рівні. Об'єднання даних зазвичай відбувається між різними установами або через соціальний реєстр [7].

В Україні наразі відсутня комплексна система збору даних щодо наявних видів та розмірів соціальних виплат, отримувачів соціального забезпечення та споживачів соціальних послуг.

Висновки. Таким чином, проблема «невикористання» права на соціальний захист стосується як належного доступу, так і визначення ефективності реалізації права на соціальний захист. Пошуки заходів протидії проблемі «невикористання» права на соціальний захист повинні починатися з виміру та оцінки рівня такого «невикористання».

Моніторинг та статистика у сфері соціального захисту – це невід'ємна складова розвитку законодавства у сфері соціального забезпечення. Доцільно запровадити та посилювати систематичний збір даних у сфері соціального захисту. Необхідно забезпечити комплексний збір та порівняння даних щодо наявних видів та розмірів соціальних виплат, отримувачів соціального забезпечення та споживачів соціальних послуг. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України повинно забезпечувати моніторинг реалізації стратегічних цілей та підтримку цілісності фундаментальних засад розвитку законодавства у сфері соціального забезпечення.

Проблему «невикористання» права на соціальний захист слід вирішувати комплексно. Потрібна стратегія боротьби з бідністю та соціальним виключенням, що забезпечить виявлення вразливих осіб та сприятиме їх участі у системі соціального захисту. Необхідно залучати експертів з досвідом до розробки, впровадження та моніторингу програм боротьби з бідністю та соціальним виключенням, що забезпечить належне виявлення та усунення перешкод, з якими стикається людина на шляху до отримання соціального захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Right to social security. United Nations and International Labour Organization (ILO). 2025. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2025-02/OHCHR-ILO-Fact-Sheet-39-Right-to-Social-Security.pdf>.
2. van Oorschot W. J. H. Non-take-up of social security benefits in Europe. *Journal of European Social Policy*, 1991. 1(1). 15–30. URL: <https://scispace.com/pdf/non-take-up-of-social-security-benefits-in-europe-3qzh2uylgm.pdf>.
3. Odenore. Observatoire des non-recours aux droits et services. URL: <https://odenore.msh-alpes.fr/lodenore>.
4. Eurofound (2015). Access to social benefits: reducing non-take-up, Publications Office of the European Union, Luxembourg. 2015. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/system/files/2015-10/ef1536en.pdf>.

5. Marc C., Portela M., Hannafi C., Le Gall R., Rode A., et al. Non-take-up of minimum social benefits: quantification in Europe. Rapport de la DREES n°94, Direction de la recherche des études, de l'évaluation et des statistiques (DREES) Ministère de l'Emploi et de la Solidarité. 2022. fihal-04082347. URL: <https://hal.science/hal-04082347v1>.
6. Recommendation on the right to social protection as a human right. The need to act against the non-taking up of rights. Adopted by the General Assembly on 26 April 2023 CONF/AG(2023) REC3. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-on-the-right-to-social-protection-as-a-human-right-the-/1680ab0e10>.
7. OECD (2024). Modernising Access to Social Protection: Strategies, Technologies and Data Advances in OECD Countries, OECD Publishing, Paris, 2024. 130 p. <https://doi.org/10.1787/af31746d-en>.
8. Wever, M. The non-take-up of means-tested income supplementation schemes. *European Journal of Social Security*. 2025. 27(1). 45–60. <https://doi.org/10.1177/13882627251319520>.
9. Goedemé T., Janssens J. The concept and measurement of non-take-up. An overview, with a focus on the non-take-up of social benefits. Antwerp, 2020. 27 p. DOI:10.13140/RG.2.2.24515.43048. URL: <https://www.inclusivegrowth.eu/files/Output/D9.2-Non-take-up.pdf>.
10. Non-take-up of rights in the context of social protection. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, Olivier De Schutter. 2022. A/HRC/50/38. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/50/38>.
11. First EU Anti-Poverty Strategy enters public consultation phase. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/news/first-eu-anti-poverty-strategy-enters-public-consultation-phase-2025-07-28_en.
12. План України схвалений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf>.

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.22>

РАМКОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ТА СТАЛИЙ РОЗВИТОК КАРПАТ: ВИТОКИ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Ващишин М.Я.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри соціального права*

*Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-5588-7716*

Фурдичко О.Л.,

аспірант кафедри соціального права

*Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0008-0016-1433*

Ващишин М.Я., Фурдичко О.Л. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат: витоки та проблеми реалізації.

У статті проаналізовано передумови, історію прийняття та значення Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат.

На основі порівняльно-правового методу проведено розмежування Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат та Альпійської конвенції. Порівняльний аналіз цих документів сфокусований на оцінці правових механізмів охорони відповідних гірських екосистем щодо обсягу юридичних зобов'язань держав-учасниць, моніторингу виконання конвенцій, фінансових інструментів підтримки заходів правової охорони та налагоджених механізмів міжнародного співробітництва у сфері, а також диференційованих підходів до збереження біорізноманіття як основного об'єкта міжнародно-правової охорони. Зауважено, що обидві конвенції мають спільну мету захисту гірських екосистем, проте Альпійська конвенція відображає більш розвинену інституційну та правову модель, у той час, як Карпатська конвенція перебуває в стадії активного формування механізмів її реалізації.

Акцентовано, що Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат базується на екосистемному підході та орієнтована на поєднання природоохоронної діяльності із розвитком туризму, сільського та лісового господарства, покращення транспортної та іншої інфраструктури. Наголошено, що економічна та соціальна політика у Карпатському регіоні повинна розроблятися і здійснюватися з врахуванням пріоритетних інтересів охорони довкілля. Запропоновано альтернативні до бюджетного фінансування інструменти підтримки програм розвитку та охорони довкілля Карпатського регіону.

У статті сформульовано авторське розуміння сталого розвитку Карпат. Зроблено висновок, що змістом сталого розвитку Карпатського регіону є збалансоване поєднання охоронних, стабілізаційних і стимулюючих заходів з метою охорони довкілля, збереження традицій та розвитку економічного потенціалу місцевих громад з використанням досвіду Альпійської конвенції та транскордонного співробітництва держав-учасниць Карпатської конвенції.

Ключові слова: Карпатська конвенція, Альпійська конвенція, біологічне різноманіття, транскордонна співпраця, сталий розвиток, охорона довкілля, екологічні інтереси, екосистемний підхід.

Vashchyshyn M.Y., Furdychko O.L. Framework Convention on the protection and sustainable development of the Carpathians: origins and problems of implementation.

This article analyzes the prerequisites, adoption history, and significance of the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians. Using a comparative legal method, the study distinguishes between the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians and the Alpine Convention. The comparative analysis of these documents focuses on assessing legal mechanisms for protecting relevant mountain ecosystems in terms of: the scope of legal obligations of participating states; monitoring of convention implementation; financial instruments supporting legal protection measures and established mechanisms of international cooperation in the field; and differentiated approaches to biodiversity preservation as the primary object of international legal protection. The analysis reveals that while both conventions share the common goal of protecting mountain ecosystems, the Alpine Convention represents a more developed institutional and legal model, whereas the Carpathian Convention is in the active formation stage of implementation mechanisms.

The study emphasizes that the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians is based on an ecosystem approach and focuses on combining environmental protection activities with the development of tourism, agriculture, and forestry, as well as improvements to transportation and other infrastructure. It is stressed that economic and social policy in the Carpathian region should be developed and implemented with priority consideration for environmental protection interests. The article proposes alternative instruments to budget financing for supporting development programs and environmental protection in the Carpathian region.

The article formulates the author's understanding of sustainable development in the Carpathians. It concludes that the content of sustainable development of the Carpathian region consists of a balanced combination of protective, stabilizing, and stimulating measures to protect the environment, preserve traditions, and develop the economic potential of local communities, drawing on the experience of the Alpine Convention and transboundary cooperation among the state parties to the Carpathian Convention.

Key words: Carpathian Convention, Alpine Convention, biodiversity, transboundary cooperation, sustainable development, environmental protection, environmental interests, ecosystem approach.

Постановка проблеми. Уряд України наголосив, що активні бойові дії на території України призвели до поглиблення диспропорцій у розвитку регіонів та збільшення кількості територій, які потребують державної підтримки і застосування спеціальних механізмів та інструментів стимулювання їх розвитку. До таких регіонів належать, зокрема, гірські території Українських Карпат, на яких розташовані населені пункти, яким надано статус гірських відповідно до закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні».

Стратегія охорони та сталого розвитку Карпатського регіону побудована на фундаменті міжнародно-правових документів та кілька десятиліть формується і реалізується у національній регіональній та екологічній політиках. Основним джерелом правового забезпечення охорони та сталого розвитку Карпат є Карпатська конвенція, однак її потенціал використовується недостатньо ефективно.

Попри те, що Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат має міжгалузевий характер і передбачає консолідацію міжнародних зусиль задля забезпечення збалансованого розвитку усіх соціальних, економічних та екологічних аспектів життя високогірних громад регіону, втім найголовнішим напрямом міжнародної співпраці та національних політик є охорона довкілля і збереження екосистем Карпат. При цьому важливо враховувати міжнародно-правовий інституційний досвід реалізації Альпійської конвенції та використовувати альтернативні інструменти фінансової підтримки природоохоронних проєктів, що впроваджуються в країнах ЄС.

Метою дослідження є аналіз Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, виявлення проблем її правозастосування, з'ясування особливостей змісту сталого розвитку у Карпатському регіоні та роль Карпатської конвенції у його забезпеченні.

Стан опрацювання проблематики. Правовий аналіз підготовки та шляхів імплементації Карпатської конвенції здійснив Б.В. Киндюк [1]. О.І. Заєць та Т.О. Коваленко охарактеризували інституційні та фінансові механізми міжнародно-правової охорони Карпат [2]. П.М. Сухорольський своє дисертаційне дослідження присвятив міжнародно-правовій охороні та регулюванню сталого розвитку гірських регіонів на порівнянні Альпійської та Карпатської конвенцій [3]. Особливості формування Карпатської мережі природоохоронних територій відповідно до вимог Рамкової

конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат досліджувала М.Я. Ващишин [4]. Водночас, на особливу увагу заслуговує комплексний підхід до врегулювання відносин у Карпатському регіоні на засадах сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Систему міжнародно-правових джерел, що забезпечують правову охорону гірських екосистем, формує декілька міжнародних документів: Конвенція про біологічне різноманіття, Альпійська конвенція, Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат, а також Резолюції ООН щодо гірських екосистем.

Конвенція про біологічне різноманіття 1992 року вперше акцентувала увагу на унікальності та вразливості гірських екосистем та закликала до спеціальних природоохоронних заходів задля їх збереження та захисту. Вона наголосила на потребі підтримки традиційних знань місцевих громад у високогірних районах через їхню соціально-економічну вразливість, обумовлену географічними особливостями. Віддаленість високогірних громад посприяла збереженню в них культурних традицій і ремесел, що відображають етнічну і крайову історію та відрізняються від сучасних урбанізованих і високотехнологічних практик.

Альпійська конвенція є міжнародним територіальним (субрегіональним) договором, покликаним забезпечити сталий розвиток Альпійського гірського регіону, яка була відкрита для підписання в 1991 році й набрала чинності в березні 1995-го. Ключовими напрямками міжнародно-правового регулювання Альпійської конвенції є питання просторового планування, збереження природних ландшафтів, захист флори та фауни, а також обмеження туристичного навантаження задля охорони біорізноманіття та унікальних природних гірських ландшафтів. Вплив цього документа найкраще підсумував Клаус Топфер (UNEP) [5, с. 15]: «Альпійська конвенція дала Європі всебічну політику із захисту та сталого розвитку Альп, однієї з найбільших європейських екосистем... Інші регіони можуть перейняти цей досвід».

Альпійська конвенція стала першою субрегіональною угодою про комплексну політику сталого розвитку гірських територій, відтак Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат використала цю модель. Експерти відзначають [6, с. 8], що процес розроблення Карпатської конвенції пройшов швидко і злагоджено, позаяк цьому передувала інтернаціональний досвід Альпійської конвенції. Від моменту зародження ідеї Карпатської конвенції і в процесі її реалізації значну фінансову, організаційну, технічну та інформаційну підтримку надали уряди Італії, Ліхтенштейну, Австрії, а також секретаріат Альпійської конвенції і UNEP, який досі відіграє ключову роль у підтримці впровадження Конвенції.

Саме Україна ініціювала розробку Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат з врахуванням міжнародного досвіду укладення багатосторонніх та субрегіональних угод, брала найактивнішу участь у підготовці її тексту, створила умови для переговорів та роботи експертів, організувала Конференцію міністрів охорони довкілля в столиці України, де й була підписана ця Конвенція, та першою ратифікувала її *Законом N 1672-IV від 07.04.2004 р* [7]. Відтак основними досягненнями України у сфері охорони і збалансованого розвитку Карпатського регіону Б.В. Киндюк [1, с. 7] вважає досить швидко ратифікацію Карпатської конвенції, а також розробку та затвердження на рівні Кабінету Міністрів України стратегії її виконання.

Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат належить до групи міжвідомчих міжнародних договорів України, адже була підписана міністрами охорони довкілля семи Карпатських країн у Києві 22 травня 2003 року під час 5-ї Всеєвропейської міністерської конференції «Довкілля для Європи» Румунією, Угорщиною, Чехією, Сербією, Чорногорією, Словаччиною та Україною, а 25 листопада 2003 року і Республікою Польща. Це стало логічним завершенням процесу, який розпочався у Києві в 2001 році під час Першої міжнародної наради експертів з підготовки Карпатської конвенції «Співробітництво щодо охорони та екологічно-збалансованого управління Карпатами» [8, с. 3].

Згодом, 25 травня 2004 року Мінприроди України та UNEP підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо співпраці в галузі сталого розвитку, охорони навколишнього природного середовища і енергозбереження. Для виконання Меморандуму GEF було підготовлено та схвалено проектну пропозицію «Збереження унікального біологічного різноманіття та зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище регіону Українських Карпат». Виконання завдань проекту передбачало поєднання традиційних способів господарювання та управління заповідними територіями з інноваційними, більш ефективними механізмами збереження біорізноманіття на територіях експлуатаційного призначення [6, с. 27]. Карпатська конвенція визнає зростання

важливості транскордонного співробітництва у досягненні екологічної цілісності регіону, водночас варто комплексно застосовувати організаційно-правові інструменти і дбати про формування сприятливого середовища для розвитку усіх сфер – транспортної, торговельної, аграрної, культурної, туристичної, освітньої, наукової тощо.

Карпатська конвенція, так само як і Альпійська конвенція, спрямована на вирішення проблем охорони довкілля та врахування інтересів місцевих громад на засадах сталого розвитку шляхом всебічного розгляду всіх питань у межах конкретного унікального географічного регіону. Цей географічний принцип і створення інституцій та рамок для міжнародного співробітництва усіх стейкхолдерів, зацікавлених у збереженні Карпат, також вважають основним здобутком і цінністю Карпатської конвенції [5, с. 14].

Карпати – історичний регіон, що займає українську частину цієї гірської системи на сході Центральної Європи. Межує з Польщею і Румунією. Тут проживають три українські субетноси: гуцули, бойки і лемки. Своєрідна ізоляція в горах сприяла збереженню їхньої культурної самобутності. Тут – найвищі в Україні гірські масиви, велика кількість заповідників, природних та ландшафтних парків, популярні туристичні маршрути, гірськолижні та бальнеологічні курорти. Саме у Карпатах збереглися багато автентичних ремесел та промислів, готують за оригінальними рецептами сир та хліб, виготовляють традиційний одяг та музичні інструменти [9].

У Карпатській конвенції зазначено, що Карпати є важливою частиною екологічного, економічного, культурного, рекреаційного довкілля та середовища існування у серці Європи, спільного для багатьох народів та країн [7]. Метою цієї багатосторонньої угоди є узгодження стратегії та зосередження спільних зусиль для збереження, відновлення та раціонального використання природних ресурсів Карпатського регіону. Беручи за основу концепцію сталого розвитку, Карпатська конвенція намагається створити розумний баланс між потребами економічного прогресу та захистом соціального та навколишнього середовища, забезпечити збереження національних традицій, охорону унікальної та автентичної культурної та природної спадщини карпатського екорегіону для теперішніх та майбутніх поколінь [4, с. 172].

П.М. Сухорольський зазначає, що застосування принципів та основоположних підходів (комплексного, інтеграційного та екосистемного) є необхідним під час здійснення правової охорони та регулювання сталого розвитку гірських регіонів [3, с. 4]. Саме ці підходи до розвитку та збереження Карпатського регіону відображені у цілях Карпатської конвенції, адже вони спрямовані на: 1) попередження деградації екосистем Карпат; 2) підтримку біологічного та ландшафтного різноманіття в регіоні; 3) стале управління природними ресурсами; 4) формування Карпатської мережі природоохоронних територій; 5) розвиток традиційних ремесел; 6) сприяння розвитку збалансованого туризму; 7) сталий розвиток сільського і лісового господарства у Карпатському регіоні. При цьому природоохоронна спрямованість є основним пріоритетом цього документа.

Обидві Конвенції сформулювали дещо різні підходи до збереження біорізноманіття. Альпійська конвенція передбачає високоінтенсивний екологічний менеджмент, окреслює детальні плани збереження екосистем, містить чітке регулювання і обмеження антропогенного впливу на гірський регіон, а також впроваджує сучасні моделі екологічного моніторингу. На важливості вдосконалення моніторингу довкілля в національному законодавстві акцентує О.О. Савчук [10, с. 49-50], адже розробка та імплементація дієвих механізмів моніторингу стану довкілля, а також систем адаптивного управління природними ресурсами дають змогу оперативно реагувати на екологічні загрози в умовах швидкоплинних технологічних змін.

Для ефективної реалізації норм Карпатської конвенції потрібна постійна транскордонна взаємодія, яка передбачає активний обмін інформацією та сприяння комунікації між різними робочими групами Карпатської конвенції у сфері охорони довкілля, просторового розвитку і туризму, а також співпраця з зацікавленими організаціями, включаючи Міжнародну комісію захисту Дунаю, WWF та Європейське агентство довкілля.

Альпійська та Карпатська конвенції базуються на спільних принципах охорони довкілля, закріплених у міжнародно-правових документах та відображених у національному законодавстві. Вчені наголошують, що численні норми Альпійської і Карпатської конвенцій та їхніх протоколів, зокрема про запобігання забрудненню, проведення оцінювання впливу на навколишнє середовище, вдосконалення планування та управління господарською діяльністю у різних сферах, обмеження вивільнення чужорідних та модифікованих видів флори і фауни, покликані забезпечити належну реалізацію принципів перестороги і попередження [3, с. 7]. Карпатська конвенція обрала

варіант адаптивного управління екосистемами з урахуванням соціально-економічних особливостей регіону, у ній зроблено акцент на збереженні традиційного природокористування та встановлені м'якші обмеження господарської діяльності.

За механізмами контролю Альпійська конвенція встановила суворий моніторинг виконання зобов'язань, щорічні звіти держав-членів, незалежний зовнішній аудит, систему індикаторів виконання зобов'язань та визначений механізм фінансових санкцій за невиконання положень Конвенції. Дослідники наголошують, що недоліком Карпатської конвенції є відсутність у ній положень щодо розробки національних планів реалізації, періодичної звітності, моніторингу за виконанням та механізму з питань невиконання Конвенції [3, с. 12]. Отож, Карпатська конвенція передбачає м'який контроль виконання зобов'язань; періодичні звіти (не щорічні); обмежений зовнішній моніторинг; рекомендаційні індикатори та відсутність прямих фінансових санкцій за невиконання міжнародних зобов'язань згідно вимог Конвенції.

У питаннях експертного забезпечення Альпійська конвенція має потужний науковий супровід; постійно діючі експертні групи; глибоку міждисциплінарну експертизу; тісну співпрацю з науковими інституціями та функціонування власних дослідницьких програм. Водночас Карпатська конвенція має обмежене експертне забезпечення; ситуативні експертні групи; залежність від зовнішніх досліджень; фрагментарну наукову підтримку; брак системних дослідницьких ініціатив. Крім того комунікаційними механізмами Альпійської конвенції є розвинена інформаційна платформа; регулярні міжнародні конференції; потужні комунікаційні канали; відкритий доступ до документації; активна громадська комунікація. Натомість Карпатська конвенція має обмежені комунікаційні канали; епізодичні міжнародні заходи; слабку інформаційну підтримку; частково обмежену документацію; мінімальну громадську комунікацію.

Альпійська конвенція має вищу інституційну спроможність і механізми контролю та передбачає активнішу міжнародну комунікацію, а Карпатська конвенція перебуває на стадії формування інституційної спроможності та демонструє значний потенціал розвитку.

Механізми застосування Альпійської конвенції передбачають досить розвинену систему фінансування, зокрема, визначене цільове фінансування природоохоронних проєктів та підтримку від європейських інституцій. Карпатська конвенція має обмежене і нестабільне фінансування, залежність від міжнародної технічної допомоги, фрагментований бюджет, а також менший обсяг цільового фінансування, ніж Альпійська конвенція. Фінансове забезпечення Альпійської конвенції є стабільним, опирається на чіткий бюджетний механізм завдяки внескам держав-членів, додатковому фінансуванню ЄС та прозорій фінансовій звітності. Карпатська конвенція має мінімальну підтримку ЄС та непрозору фінансову звітність.

3 квітня 2019 р. Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням № 232-р схвалив Концепцію розвитку гірських територій українських Карпат, а 22 липня 2019 р. Президент України підписав Указ «Про розвиток регіону українських Карпат». З урахуванням Концепції розвитку гірських територій українських Карпат Кабінет Міністрів України 20 жовтня 2019 р. затвердив Державну програму розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки. Вчені зауважили, що через відсутність цільового фінансування з державного бюджету виконання цієї Програми у 2020 році склало лише 76%, тому для досягнення поставлених зазначеною Державною програмою завдань має бути скорегований фінансово-економічний механізм її забезпечення, хоча в умовах воєнного стану це надзвичайно складно реалізувати [2, с. 164].

Ці документи актуалізують питання пріоритетів охорони довкілля у територіальному плануванні розвитку екорегіонів на засадах сталого розвитку, що вирізняються географічними та соціально-економічними особливостями і дозволяють при цьому враховувати екосистемний підхід, що меншою мірою може бути застосований у стратегічному плануванні регіонів, виокремлених виключно за адміністративною ознакою. Ця перевага повинна бути відображена у всьому комплексі інструментів екологічного планування та прогнозування, зокрема, й у програмах охорони земель та збереження ландшафтного та біологічного різноманіття та формування екомережі [11, с. 181].

Постановою Кабінету Міністрів від 5 серпня 2020 р. № 695 було затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на 2021-2027 роки, яка була скорегована відповідно до умов воєнного часу і викладена у новій редакції Постановою Кабінету Міністрів від 13 серпня 2024 р. № 940. Необхідність посиленого фінансування оборонних потреб нашої держави призвели до скорочення державної підтримки розвитку гірських населених пунктів України.

Хоча Карпатська конвенція є потужним інструментом міжнародно-правового регулювання відносин у сфері охорони і збереження природи в Карпатах, особливо пралісів, однак її потенціал і у довоєнний період використовувався недостатньо ефективно. Проблемними аспектами застосування Карпатської конвенції в Україні було неналежне фінансування урядом організаційно-технічних заходів з впровадження її положень [11, с. 183].

У сучасних умовах та в майбутній період повоєнної відбудови України варто використовувати не лише бюджетне фінансування програм охорони довкілля. У країнах ЄС формуються нові природоохоронні інструменти. Хоча фінансування ЄС залишається наріжним каменем екологічної зв'язності, такі проблеми, як недостатнє забезпечення ресурсами та обмежена підтримка після проекту, зберігаються. Тим часом приватне фінансування, хоча й перебуває на ранніх стадіях, є перспективним для масштабування інвестицій у природу, особливо за допомогою інноваційних інструментів управління земельними ресурсами, таких як сервітути для збереження довкілля та банки середовищ існування [12]. Закордонний досвід застосування природоохоронних сервітутів та можливості його використання в Україні аналізуються в земельно-правовій літературі [13]. Ці інструменти дозволять збалансувати приватні земельно-правові та публічні довкіллеві інтереси і мінімізувати техногенний вплив та антропогенне навантаження на екосистему Карпат задля збереження природного та історико-культурного середовища.

Висновки. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат за своєю юридичною природою належить до міжвідомчих міжнародних договорів, за суб'єктом складом є багатостороннім природоохоронним договором, а за географічним (територіальним) критерієм може бути віднесена до субрегіональних угод у сфері охорони довкілля та сталого розвитку гірських екосистем.

Альпійська конвенція, яка була першою субрегіональною угодою, спрямованою на охорону гірських екосистем, має вищу інституційну спроможність, розвиненіші механізми контролю та більш ефективну систему управління порівняно з Карпатською конвенцією. Це є результатом тривалішого періоду становлення та більш системного підходу до міжнародної співпраці у сфері охорони біорізноманіття, захисту гірських екосистем та збалансованого розвитку гірських регіонів. Тому держави-учасниці Карпатської конвенції повинні використати досвід застосування Альпійської конвенції та поглибити міжнародно-правову співпрацю у сфері захисту Карпат.

У природоохоронній сфері ефективна взаємодія та обмін екологічною інформацією сусідніх держав Карпатського регіону надзвичайно важливі при проведенні транскордонної оцінки впливу на довкілля, науково-технічній співпраці та здійсненні екологічного моніторингу. Застосування інтегрованого підходу у регіональній політиці дає змогу забезпечити зміцнення місцевих економік та громад, збереження біологічного й ландшафтного різноманіття та охорону культурної спадщини.

Сталий розвиток Карпат можливий за умови збереження біологічного та ландшафтного різноманіття та покращення соціальних умов проживання місцевого населення, охорони історико-культурної спадщини регіону та підтримки традиційних ремесел, розвитку сільського та лісового господарства, сільського (зеленого) та екологічного туризму, впровадження енергозберігаючих технологій і вдосконалення транспортної та іншої інфраструктури. Відтак зміст сталого розвитку Карпатського регіону охоплює збалансоване поєднання охоронних, стабілізаційних і стимулюючих заходів з метою охорони довкілля, збереження традицій та розвитку економічного потенціалу місцевих громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Киндюк Б.В. Карпатська конвенція: історія створення та шляхи імплементації. *Право і суспільство*. № 2. 2013. С. 3–8.
2. Коваленко Т.О., Заєць О.І. Міжнародно-правова охорона Карпат: український вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Том 1 № 73 (2022): DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.27>.
3. Сухорольський П. М. Міжнародно-правова охорона та регулювання сталого розвитку гірських регіонів (Альпійська і Карпатська конвенції): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. 17 с.
4. Vashchyshyn M. Carpatian Ecological Network: International Legal Basis and Ukrainian Experience. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. No 2. (Vol 5). P. 170–177.

5. Посібник з Карпатської конвенції. Регіональний Екологічний Центр Центральної та Східної Європи. Шентедре, Угорщина. 2007. 198 с.
6. Карпатська конвенція: запитання і відповіді (Тлумачник, книга 1). Київ, 2007. 32 с.
7. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат: Конвенція, Міжнародний документ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_164#Text.
8. Карпати – «Зелене Серце Європи». Карпатська конвенція (друге видання, доповнене). Мінприроди України. Київ, 2005. 105 с.
9. Ukrainer. Карпати. URL: <https://www.ukrainer.net/regions/karpaty>.
10. Савчук О.О. Екосистемний підхід щодо використання і охорони довкілля в інноваційній сфері в контексті реалізації концепції сталого розвитку. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.* Луцьк: ІВВ ЛНТУ, 2025. С. 47–51.
11. Ващишин М.Я. Правове забезпечення формування та функціонування екомережі України: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 416 с.
12. Factsheets on Financing options for the Trans-European Nature Network (TEN-N) Published. URL: <http://www.carpathianconvention.org/2025/06/01/factsheets-on-financing-ten-n-by-naturaconnect-now-published>.
13. Ващишин М.Я., Найда К.В. Природоохоронний сервітут як інструмент збереження довкілля: порівняльно-правовий аналіз та перспективи для України. *Правові новели*. Науковий юридичний журнал. № 25/2025. С. 48–54. DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.05>.

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.23>

ВУГЛЕЦЕВЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ДО КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН: ПРАВОВІ ПИТАННЯ

Григор'єва Х.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри земельного, екологічного та енергетичного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-7659-2178*

Григор'єва Х.А. Вуглецеве землеробство в контексті адаптації до кліматичних змін: правові питання.

У статті вивчається теоретико-правове та законодавче забезпечення вуглецевого землеробства в Україні як однієї з перспективних адаптивних форм аграрного виробництва в умовах зміни клімату. Особливість вуглецевого землеробства полягає у проведенні таких агротехнологічних та інших заходів, які мають довготривалий природоохоронний ефект за рахунок поглинання вуглецю з атмосфери та зв'язування його у ґрунтах. Метою дослідження є визначення проблем та перспектив розвитку такої діяльності на основі проведення порівняльно-правового аналізу та системного вивчення чинних нормативно-правових актів різних галузей вітчизняного законодавства. Зроблено висновки про те, що наразі вуглецеве землеробство є породженням кліматичного законодавства з огляду на його мету та завдання, однак безпосередня реалізація відповідних заходів має земельні, аграрні, екологічні, лісові, водні та інші юридичні ознаки. У зв'язку з цим втілення відповідних ідей не може обмежуватися виключно положеннями кліматичних нормативно-правових актів, а має знайти своє відображення у нормах чинного галузевого законодавства, передусім, земельного. На основі вивчення іноземного досвіду встановлено головні шляхи стимулювання вуглецевого землеробства: агропротекційний (надання державної підтримки) та ринковий (надання можливості створювати та продавати вуглецеві кредити). Доведено, що державна аграрна політика має бути синхронізована із кліматичною політикою у частині стимулювання вуглецевого землеробства. Передусім, варто буде інтегрувати ефективні заходи підтримки в агропротекційну модель. Тобто економічно обґрунтована державна підтримка має стати тим компенсаторним механізмом, що виключає фінансові втрати виробників, які вирішили, з одного боку, адаптуватися до кліматичних змін, а з іншого, зробити свій вклад у пом'якшення негативних наслідків таких змін.

Відсутність прозорого, зрозумілого та передбачуваного вуглецевого ринку є вагомим перешкодою для активного впровадження вуглецевого землеробства. Хоча наразі прямої заборони на створення та обіг добровільних вуглецевих кредитів в Україні немає, основні проблеми полягають у такому: а) відсутність налагодженої системи сертифікації поглинання вуглецю; б) висока вартість процесів перевірки, моніторингу, аналізів ґрунту, сертифікації тощо; в) неготовність законодавства до безперешкодного втілення відповідних землеробських практик.

Ключові слова: вуглецеве землеробство, адаптивні форми аграрного виробництва, сільськогосподарське виробництво, аграрне виробництво, альтернативні форми аграрного виробництва, сталий розвиток, продовольча безпека, агролісівництво, кліматичні зміни, землі сільськогосподарського призначення.

Hryhorieva K.A. Carbon agriculture in the context of adaptation to climate change: legal issues.

The article studies the theoretical, legal and legislative support for carbon agriculture in Ukraine as one of the promising adaptive forms of agricultural production in the context of climate change. The peculiarity of carbon agriculture is the implementation of such agro-technological and other measures that have a long-term environmental protection effect by absorbing carbon from the atmosphere and binding it in soils. The purpose of the study is to identify the problems and prospects for the

development of such activities on the basis of a comparative legal analysis and a systematic study of current regulatory legal acts of various branches of domestic legislation. The conclusions are drawn that currently carbon agriculture is a product of climate legislation in view of its purpose and objectives, however, the direct implementation of the relevant measures has absolutely defined land, agricultural, environmental, forest, water and other legal features. In this regard, the implementation of relevant ideas cannot be limited exclusively to the provisions of climate regulations, but should be reflected in the norms of current sectoral legislation, primarily land legislation. Based on the study of foreign experience, the main ways of stimulating carbon agriculture have been established: agro-protection (providing state support) and market (providing the opportunity to create and sell carbon credits). It has been proven that state agrarian policy should be completely synchronized with state climate policy in terms of stimulating carbon agriculture. First of all, it will be worth integrating effective support measures into the agro-protection model. That is, economically justified state support should become the compensatory mechanism that eliminates financial losses for producers who have decided, on the one hand, to adapt to climate change, and on the other, to make their contribution to the global mitigation of the negative consequences of such changes.

The lack of a transparent, understandable and predictable carbon market is a significant obstacle to the active implementation of carbon agriculture. Although there is currently no direct ban on the creation and circulation of voluntary carbon credits in Ukraine, the main problems are as follows: a) the lack of an established system of certification of carbon absorption; b) the high cost of verification, monitoring, soil analysis, certification, etc. processes; c) the unpreparedness of the legislation for the smooth implementation of relevant agricultural practices.

Key words: carbon agriculture, adaptive forms of agricultural production, agricultural production, alternative forms of agricultural production, sustainable development, food security, agroforestry, climate change, agricultural land.

Постановка проблеми. Сучасна Україна надзвичайно гостро відчуває стрімкі зміни клімату, які призводять до неспинних трансформацій у сільськогосподарському устрої та ставлять агробізнес перед складними екзистенційними викликами: з одного боку, економічна, продовольча та енергетична кризи, посилені воєнними діями, вимагають звернутися до очевидного ресурсу і нарощувати потужність сільськогосподарського виробництва; а з іншого – цій потребі протистоять необхідність утримувати крихкий баланс екологічної безпеки, знижувати навантаження на екосистеми, масштабно задіяні у сільському господарстві, необхідність у кліматично відповідальному виробництві, що усвідомлює та враховує викиди парникових газів у атмосферу. Окреслене явне протиріччя закладене в самому аграрному виробництві. Справа в тому, що «сільське господарство служить як джерелом, так і поглиначем глобальних парникових газів, при цьому інтенсифікація сільського господарства продовжує сприяти викидам» [1]. Внаслідок сільськогосподарської діяльності в атмосферу виділяються вуглекислий газ (CO₂), метан (CH₄) та оксид азоту (N₂O), що формують значну частину світових викидів. Для вирішення проблеми сільське господарство має змінюватися та використовувати інші технологічні підходи. Воно має адаптуватися до кліматичних змін, але водночас протидіяти їм у тій мірі, наскільки це наразі технологічно можливо.

Прийнятий Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» від 08.10.2024 року пропонує розуміти під адаптацією до зміни клімату «процес, спрямований на зменшення вразливості чи забезпечення стійкості соціоекологічних систем та інфраструктури до впливу зміни клімату з метою пристосування до нових кліматичних умов, запобігання (зменшення) негативним наслідкам зміни клімату» [2]. Разом із тим, під пом'якшенням наслідків зміни клімату Закон вбачає «процес, спрямований на зменшення обсягів антропогенних викидів парникових газів, збільшення обсягів видалення парникових газів поглиначами та мінімізацію інших факторів, що спричиняють глобальне потепління, з метою зменшення впливу на зміну клімату» [2]. Наразі одним із шляхів адаптації сільського господарства до кліматичних змін є вуглецеве землеробство, оскільки воно дозволяє провадити таку діяльність, що враховує зростання природних ризиків внаслідок указаних змін (посушливість, ерозію ґрунтів, зниження родючості тощо) і водночас пропонує шляхи протидії цим негативним явищам, підвищуючи стійкість агросистем. Разом із цим, вуглецеве землеробство активно сприяє пом'якшенню негативних наслідків кліматичних змін, оскільки в результаті таких заходів відбувається поглинання вуглецю із атмосфери. Тобто,

вуглецеве землеробство є складним явищем: воно поєднує ознаки адаптивної форми аграрного виробництва та заходу щодо пом'якшення наслідків зміни клімату. З огляду на такий вагомий господарський, природоохоронний та кліматичний потенціал вуглецевого землеробства, є потреба дослідити теоретико-правові та законодавчі засади його здійснення в Україні. Крім того, актуальність цієї агротехнології посилюється у зв'язку з активною популяризацією вуглецевого землеробства в ЄС, де відповідні практики стимулюються на законодавчому рівні.

Метою дослідження є виявлення сучасних наукових та законодавчих засад ведення вуглецевого землеробства в Україні; а також визначення проблем та перспектив розвитку такої діяльності на основі проведення порівняльно-правового дослідження та аналізу чинних нормативно-правових актів різних галузей вітчизняного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Зміни клімату вимагають від юридичної науки концентрації зусиль для генерації ефективних ідей з метою вирішення нових викликів та проблем. Відповідно на це став активний розвиток вітчизняної доктрини у напрямі розробки теоретичних засад кліматичного права та законодавства (Г.В. Анісімова, А.П. Гетьман [3], В.П. Богун, В.В. Костицький [4], М.В. Краснова [5] та інші); кліматичної безпеки (Н.Р. Кобецька [6], Ю.А. Краснова, Р.С. Кірін, В.В. Шеховцов [7], О.М. Ковтун [8], С.В. Кузнецова [9]); виявлення особливостей еколого-правової політики (Г.В. Анісімова, А.П. Гетьман [10], С.М. Романко [11] та інші); визначення клімату як об'єкту правової охорони (К.А. Прохоренко [12]); скорочення викидів парникових газів (М.В. Ващишин [13], О.В. Сушик [14] та інші), сталого розвитку (В.М. Єрмоленко [15], Т.В. Курман [16], В.В. Носік [17] та інші). Напрацювання цих та багатьох інших учених створили міцну теоретичну основу для більш спеціалізованих досліджень, що стосуються безпосередньо проблем адаптації сільського господарства до змін клімату. Такі питання вивчалися у публікаціях О.В. Гафурової, В.В. Шовкун [18], Т.О. Коваленко [19], Т.В. Лісової, Л.В. Лейби [20], О.М. Туєвої [21] та інших учених. Разом із тим, безпосередньо правові питання вуглецевого землеробства досліджувалися обмежено – їм присвячено низку праць П.Ф. Кулинича [22-24].

Виклад основного матеріалу. Проблема стрімких змін клімату в тій чи іншій мірі стосується усіх країн світу, а тому ефективно протидіяти та вирішувати її можливо лише спільними зусиллями. Саме тому боротьба за збереження клімату на планеті втілюється в боротьбі з основною причиною таких негативних змін – накопиченням в атмосфері парникових газів, що продукуються внаслідок активної антропогенної діяльності. Для зниження негативних ефектів можливі два принципові шляхи – зменшення поточних викидів парникових газів та поглинання існуючих речовин із атмосфери. Перший шлях – зменшення сумарних викидів – був втілений у планетарному масштабі в результаті підписання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу. Його сутність полягала у тому, що країни брали на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо зниження викидів, при цьому вони могли в рамках системи торгівлі викидами обмінюватися деякими квотами. Такий шлях дав свої плоди, однак швидко досяг своєї граничної ефективності, і це зумовило потребу робити наступні кроки до подальшої декарбонізації.

У 2015 році була підписана Паризька кліматична угода, яка передбачила інший підхід до формування зобов'язань держав-підписантів. Відтепер кожна держава зобов'язувалася зробити національно визначені внески до загальної справи. Це стимулювало шукати можливості зменшувати викиди в усіх галузях, у тому числі й в сільському господарстві. Вивчення останнього на предмет впливу на клімат продемонструвало, що сільське господарство може бути одночасно і значним генератором парникових газів, і за певних умов – їх поглиначем.

В ЄС довгий час сільське господарство було захищене від кліматичних вимог. Однак зміна обставин і підвищення амбітності кліматичної політики ЄС змусили шукати можливості досягати цілей і за рахунок сільського господарства. Одним із відповідних рішень стало впровадження ідеї вуглецевого землеробства в законодавство. Ця ідея опирається на те, що ґрунт є найбільшим природним вмістилищем вуглецю, з якого внаслідок неналежного управління вуглець втрачається та переходить в атмосферу; натомість у результаті проведення належних практик вуглецевого землеробства вуглець з атмосфери поглинається та зв'язується в ґрунті. Здійснення таких практик є не лише природоохоронною діяльністю, що сприяє збереженню клімату, але й є варіантом диверсифікації доходів сільськогосподарських виробників, оскільки вуглецеве землеробство формує власний сегмент добровільних вуглецевих ринків. Суть в тому, що фермер, який може підтвердити проведені заходи вуглецевого землеробства, отримує вуглецеві кредити, які може передати на ринку забруднювачам, що прагнуть компенсувати власні викиди.

У 2021 році у своєму «Повідомленні про стійкі вуглецеві цикли» Європейська комісія перерахувала найефективніші практики вуглецевого землеробства, серед яких: заліснення та лісовідновлення; агролісівництво; використання проміжних та покривних культур; консервативний обробіток ґрунту; ландшафтні особливості; перетворення сільськогосподарських угідь на перелоги або на виключені з виробництва ділянки під паром у постійні трав'яні угіддя; відновлення торфовищ та водно-болотних угідь [25]. Варто проаналізувати перераховані практики вуглецевого землеробства крізь призму вітчизняного законодавства.

Дійсно, кліматичні зміни трансформують агробізнес сучасної України та ставлять перед ним серйозні виклики, серед яких протидія негативним наслідкам, пом'якшення їх впливу та адаптація до нових умов ведення сільськогосподарської діяльності. Вуглецеве землеробство є одним із таких напрямів руху. Разом із тим, слід визначитися, чи має воно достатнє правове забезпечення для втілення в Україні. Методологічно ми розглянемо правові засади здійснення вуглецевого землеробства, опираючись на галузевий підхід.

Кліматичне законодавство. Оскільки вітчизняне кліматичне законодавство не є суто унікальним продуктом національної системи права, а було створене під значним впливом міжнародних зобов'язань та євроінтеграційних процесів, важливо окреслити у найбільш загальному вигляді кліматичне законодавство ЄС. Центральну роль відіграє Регламент (ЄС) 2021/1119 Європейського Парламенту та Ради від 30 червня 2021 року, що встановлює рамки для досягнення кліматичної нейтральності та вносить зміни до Регламентів (ЄС) № 401/2009 та (ЄС) 2018/1999 («Європейський кліматичний закон») [26]. Окремо врегульована система торгівлі викидами, що охоплює енергетику, промисловість та авіацію. Викиди з усіх інших галузей регулює Регламент 2018/842/ЄС про обов'язкове щорічне скорочення викидів парникових газів державами-членами з 2021 по 2030 рік, що сприяє діям щодо зміни клімату для виконання зобов'язань за Паризькою угодою [27]. Паралельно із ним було прийнято Регламент 2018/841/ЄС про включення викидів та абсорбції парникових газів від землекористування, змін у землекористуванні та лісового господарства до рамкової політики в галузі клімату та енергетики на період до 2030 року [28].

Вітчизняне кліматичне законодавство є відносно молодим утворенням у системі законодавства України, а його формування відбувається переважно вже за готовими європейськими лекалами. Тобто нормативні акти, прийняті в Україні протягом останніх кількох років, були підготовлені з урахуванням сучасного етапу розвитку кліматичного законодавства ЄС, яке пройшло довгий еволюційний шлях для того, щоб досягти даного рівня. Тому прописане кліматичне законодавство в Україні багато в чому залишається «програмним» [9, с. 227] і декларативним.

Тим не менш, у Законі України «Про основні засади державної кліматичної політики» від 08.10.2024 року однією з довгострокових цілей державної кліматичної політики закріплено низьковуглецевий розвиток, під яким розуміється «соціально-економічний розвиток держави, що спрямовується на забезпечення сталості, збереження природних ресурсів, пом'якшення наслідків зміни клімату, справедливого доступу кожного члена суспільства до ресурсів в умовах екологічної та економічної цілісності та підвищення рівня життя населення, а також характеризується поступовим зменшенням обсягів антропогенних викидів парникових газів та збільшенням обсягів видалення парникових газів поглиначами з метою досягнення кліматичної нейтральності» [2]. Як бачимо, видалення вуглецю з атмосфери за допомогою практик вуглецевого землеробства цілком входить до відповідної цілі.

Більше того, у Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року, а також в операційному плані заходів з її реалізації у 2024-2026 роках, схвалених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.05.2024 року № 483-р, передбачено, що досягнення стратегічної цілі «пом'якшення зміни клімату та забезпечення соціально справедливого та економічно ефективного переходу до низьковуглецевого розвитку держави» можна проконтролювати за допомогою, зокрема такого показника як «збільшення площ сільськогосподарських угідь з органічним статусом та вуглецевим землеробством» [29]. Тобто указаний стратегічний нормативний документ у сфері клімату прямо оперує поняттям вуглецевого землеробства та використовує його як показник для вимірювання прогресу в пом'якшенні негативних наслідків змін клімату на сільське господарство.

Земельне законодавство. Більшість практик вуглецевого землеробства полягають саме в особливому обробітку земельних ділянок. Наприклад, однією із визнаних практик вуглецевого землеробства є перетворення сільськогосподарських угідь у перелоги або виключені з виробництва

землі під паром у постійні трав'яні угіддя. Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЗК України до земель сільськогосподарського призначення належать сільськогосподарські угіддя, серед яких розрізняють ріллю, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги. Отже, вуглецеве землеробство передбачає перехід від інтенсивних практик обробітку ґрунту (таких як рілля) до заходів відновлення – перетворення на переліг (кількарічне залишення земельної ділянки без обробки для природного самовідновлення) або створення трав'яних угідь (пасовищ, сіножатей). Згідно із земельним законодавством України такі дії мають юридичне значення, адже означають зміну встановленого різновиду угідь та передбаченого для них використання.

Інший вид вуглецевого землеробства – агролісівництво – також викликає правові питання. Вважається, що відновлення лісової рослинності є надзвичайно корисним для вирішення кліматичних завдань [30]. Водночас, постають юридичні питання: а) щодо розмежування агролісівництва із садівництвом; б) щодо правової інтеграції агролісівництва до системи лісового та сільського господарства.

Насправді, щодо першого питання слід зазначити, що дані явища досить серйозно відрізняються. Якщо садівництво є галуззю сільського господарства, що представлена використанням плодово-ягідних багаторічних насаджень, то в агролісівництві фокус спрямований на агроландшафти та їх корисну дію. Передусім, екологічним каркасом агролісівництва є садіння захисних лісів, які виконують меліоративну роль. Захисні лісові посадки сприяють поліпшенню кліматичних і гідрологічних умов, раціональному використанню водних і земельних ресурсів, включенню занедбаних земель, ярів, техногенних ділянок у продуктивне використання, збагаченню флори і фауни. Агролісівництво уможливило отримання додаткової сільськогосподарської продукції завдяки більш раціональному використанню лісових земель через створення полезахисних лісових смуг, регулює максимальне використання поживних, технічних і сировинних матеріалів, відстежує випасання худоби в лісі, використовує простір між деревами для вирощування сільськогосподарських культур, займається частковим збором підстилки для компостування, садінням у лісах фруктових дерев для створення агролісосадів, розвиває бджільництво, мисливство тощо [31, с. 27]. Тобто, агролісівництво передбачає висаджування неплодових дерев та кущів, створення із них компактних насаджень, загороджень, зон тощо. Це знову потребує аналізу відповідності вимогам земельного законодавства.

Так, ЗК України досить чітко визначає, що «землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей». Таким чином, повноцінні лісові насадження на сільськогосподарських угіддях будуть порушувати вимоги цільового використання земель даної категорії, якщо не будуть використовуватися прямо для виробництва сільськогосподарської продукції.

Разом із цим, «до земель лісогосподарського призначення належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства». Тобто визначення земель лісогосподарського призначення є більш вдалим, однак разом із цим слід пам'ятати про те, що «до земель лісогосподарського призначення не належать землі, зайняті: окремими деревами і групами дерев, чагарниками на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках; полезахисними лісовими смугами на землях сільськогосподарського призначення». Це положення дає підстави диференційовано підходити до юридичної ідентифікації конкретних випадків агролісівничих практик: у разі створення об'єктів достатньо великих і цілісних, щоб не підпадати під виключення, вони здатні претендувати на необхідність зміни категорії земельної ділянки.

Посилує це твердження ст. 4 ЛК України, яка стверджує, що «до лісового фонду України належать усі ліси на території України незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них, у тому числі лісові ділянки, захисні насадження лінійного типу площею не менше 0,1 гектара, інші лісовкриті землі». Тобто фактично агролісівництво майже у будь-якому своєму прояві створює ліс – незалежно від того, чи вимагає земельне законодавство змінювати категорію цільового призначення під ним чи вважає це виключенням. У свою чергу, це означає, що на агролісівництво розповсюджується не лише аграрне, але й лісове законодавство. Таким чином, аналіз цих заходів з юридичної точки зору продемонстрував, що вони мають не лише агротехнологічний зміст – вони містять також юридичне значення.

Додатковий пласт юридичних відносин з'являється, якщо агролісівництво використовує деякі види енергетичних рослин. Наприклад, міскантус гігантський можна вирощувати на одному місці протягом принаймні 20 років, що робить його ефективним для тривалого поглинання вуглецю, і це робить даний вид агролісівництва пріоритетним у багатьох програмах підтримки вуглецевого землеробства в Європі та у світі [32, с. 37]. З юридичної точки зору, у такій ситуації до комплексу аналізованих правовідносин додаються ще і біоенергетичні, що також ускладнює їх регулювання.

Екологічне законодавство. Одним із можливих різновидів вуглецевого землеробства пропонується зволоження та відновлення торфовищ і водно-болотних угідь для зменшення окислення вуглецю та збільшення його поглинання. Така практика вимагає, по-перше, виявлення юридичної природи окреслених відносин, а по-друге, встановлення зв'язків таких заходів із сільським господарством.

Значення водно-болотних угідь для екологічної рівноваги, біологічного різноманіття та збалансування вуглецевих процесів у природі неможливо применшити, і тому вкрай важливо зберегти та відновлювати відповідні території. Правовий режим водно-болотних угідь в Україні формується нормами національних та міжнародних нормативних актів. Ключовою у цій сфері є Рамсарська конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів, 1971 року, яка визначає водно-болотними угіддями «райони маршів, боліт, драговин, торфовищ або водойм – природних або штучних, постійних або тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонкуватих або солоних, - зокрема морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує шести метрів». Разом із цим, земельне законодавство розглядає водно-болотні угіддя лише у контексті їх збереження [33], що надає підстави розглядати правову охорону боліт як складову правової охорони земель.

Однак це не єдине можливе бачення. Наприклад, відповідно до Водної стратегії України на період до 2050 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.12.2022 р. № 1134-р, відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, зокрема водно-болотних угідь та торфовищ, розглядається як один зі шляхів забезпечення необхідної кількості водних ресурсів для відновлення та оздоровлення водних екосистем і досягнення стійкого водозабору та водопостачання. Тобто відновлення водно-болотних угідь і торфовищ регулюється крізь призму охорони вод.

Водночас, О.С. Жидан, виокремивши систему природних (специфічний гідрологічний режим, єдність природних компонентів, мінеральних ресурсів, насамперед, торфу, органічних речовин, елементів флори і фауни) і юридичних (власний особливий правовий режим) ознак боліт, доходить висновку про те, що останні є комплексними об'єктами екологічного права [34]. При цьому, враховуючи, що водно-болотні угіддя можуть розташовуватися на землях різних категорій та форм власності, то правовий режим у них також може відрізнятися. Тобто, виробник сільськогосподарської продукції може здійснювати практики вуглецевого землеробства, лише враховуючи вимоги екологічного законодавства відносно кожного конкретного об'єкта (отримання дозволів, погоджень тощо).

Аграрне законодавство. Безпосередньо в актах вітчизняного аграрного законодавства ідеї вуглецевого землеробства наразі ще не знайшли свого прямого відображення. Цей правовий вакуум є особливо дивним відносно Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках, схвалених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.11.2024 р. № 1163-р, адже вони були розроблені та прийняті уже після прийняття Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року, яка прямо передбачила потребу в розвитку вуглецевого землеробства. Така неузгодженість між стратегічними документами вкотре вказує на глибоку концептуальну прірву у формуванні суміжних сфер публічного управління в Україні.

В ЄС, навпаки, аграрне законодавство відіграє ключову роль в активному просуванні вуглецевого землеробства. Так, зацікавлений європейський нормотворець намагається посприяти цьому процесу двома шляхами: по-перше, за допомогою інтеграції вуглецевого землеробства в систему спільної аграрної політики (САП), тобто обумовлення надання певних видів державної підтримки виконанням вуглецево-землеробських практик; по-друге, за допомогою розвитку добровільних вуглецевих ринків, які надають можливість сільськогосподарським виробникам додатково заробляти.

Перший агропротекційний шлях став певною мірою вимушеним. САП на період 2013–2020 років включала цілі щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них для сільського та лісового господарства. Однак, вона не встановлювала конкретних цілей щодо скорочення викидів або збільшення поглиначів вуглецю, а радше передбачала мінімальні фінансові пороги для інвестицій у кліматичні дії в сільському господарстві [35]. На попередньому етапі розвитку САП екологічна складова державної підтримки полягала у тому, що: а) надання базової підтримки обумовлювалося виконанням основного пакету екологічних вимог; б) надання додаткової підтримки обумовлювалося виконанням необов'язкових, але рекомендаційних екологічних вимог; в) надання підтримки в рамках другого стовпа САП часто мало екологічні риси. Вважалося, що такого підходу буде достатньо для обережної екологізації та формування кліматично дружнього сільського господарства. Однак проведені дослідження продемонстрували, що кліматична ефективність такого підходу САП була практично нульовою. Так, у 2021 році це було підтверджено Європейською аудиторською палатою, яка оцінила вплив 100 мільярдів євро коштів САП, витрачених між 2014 і 2020 роками з метою боротьби зі зміною клімату. Аудиторська палата встановила, що ці витрати призвели до шокуючого 0% скорочення викидів парникових газів у сільському господарстві [36]. Це підштовхнуло розробку більш цілеспрямованої системи державної підтримки, яка тримала би у фокусі не лише інтереси сільського господарства, продовольчої безпеки, екологічної безпеки, але й пом'якшення змін клімату. У результаті було розроблено інший підхід, за якого у період 2021–2027 років 40% бюджету має бути виділено на фінансування дій, пов'язаних із кліматичними змінами, а кожна держава-член ЄС зобов'язується прийняти стратегічний план, в якому детально описується інструментарій досягнення вказаних цілей та завдань. Таким чином, практики вуглецевого землеробства опинилися у центрі уваги на сучасному етапі розвитку САП в ЄС.

Паралельно із цим для додаткового стимулювання відповідних агротехнологічних процесів було активізовано нормотворчу роботу в напрямі налагодження добровільних вуглецевих ринків. Суть таких ринків у тому, що за якісне «зв'язування» вуглецю виробнику надаються кредити, що мають оборотоздатність і ціну. Одержані кредити фермер може продати підприємству, яке не здатне скоротити власні шкідливі викиди парникових газів у атмосферу, і тому вимушене платити за забруднення. Юридична сторона питання полягає в тому, щоб налагодити сертифікацію процесів вуглецевого поглинання, щоб не допускати грінвошингу (тобто імітації кліматично корисних дій). З цією метою був прийнятий Регламент (ЄС) 2024/3012 Європейського Парламенту та Ради від 27 листопада 2024 року про встановлення системи сертифікації Союзу для постійного поглинання вуглецю, вуглецевого фермерства та зберігання вуглецю в продуктах [37]. Основна ідея цього Регламенту полягає у запропонованому принципі під назвою QU.A.L.ITY для створення схем сертифікації, заснованому на чотирьох критеріях: кількісна оцінка, додатковість, довгострокове зберігання та загальна стійкість [38] проведених заходів вуглецевого землеробства.

Основні проблеми, що перешкоджають широкому впровадженню ініціатив вуглецевого землеробства по всьому ЄС, включають: високі фінансові витрати та невизначені доходи від впровадження вуглецевого землеробства; відсутність довіри до стандартів добровільних ринків вуглецю, а також занепокоєння щодо екологічної цілісності, додатковості або сталості поглинання; обмежена доступність, висока складність або вартість надійного моніторингу, звітності та перевірки; неадекватна адаптація навчальних та консультаційних послуг [39].

Тоді як ЄС тільки-но налагоджує власні добровільні вуглецеві ринки, у світі вони розвиваються уже не перше десятиріччя. Відчутний поштовх такі ринки отримали у грудні 2021 року після Глазгівського кліматичного пакту, спрямованого на початок переходу від старого режиму Кіотського протоколу до інструментів Паризької угоди 2015 року. Напрацьований досвід стимулювання таких інституційно-організаційних формацій може бути корисним і для України.

Передусім, слід розуміти, що питома вага проєктів вуглецевого землеробства на світовому добровільному ринку вуглецю складає орієнтовні 2% [40]. Мізерна частка пояснюється багатьма причинами, серед яких можна вказати складність роботи із сільським господарством, технічна важкість та висока вартість обчислення фактично поглинутого вуглецю, потреба у великих площах землі в обробі тощо. З огляду на необхідність у використанні значних територій землі для рентабельності застосування технологій вуглецевих ринків наразі вони поширені здебільшого не на теренах Європи, а в США, Канаді та Австралії.

Найчастіше добровільні вуглецеві ринки добре розвиваються поряд із активними регульованими ринками вуглецю. Так, багато неєвропейських країн, які мають системи торгівлі викидами,

включили викиди від сільського господарства до компенсацій. Ці системи дозволяють регульованим галузям промисловості купувати кредити у сільського господарстві, або уникаючи викидів, або збільшуючи їхнє поглинання. Наприклад, канадська провінція Альберта дозволяє фермерам реєструвати та впроваджувати такі проекти, як вирощування культур для збереження, скорочення викидів закису азоту в сільському господарстві, зміна кормів для яловичини, виробництво молочних продуктів зі скороченням викидів метану та виробництво біогазу з гною. Компенсації, отримані в рамках цих проектів, потім можуть бути продані фермерами промисловим джерелам викидів Альберти, які не виконали своїх зобов'язань щодо скорочення викидів [41].

Країною з найдовшим досвідом фінансування фермерів за уникнення викидів та збільшення секвестрації є Австралія з її ініціативою «Вуглецеве фермерство». Хоча формально це не є частиною системи торгівлі викидами, оскільки компенсації отримує уряд, а не регульовані галузі, але досвід Австралії є досить репрезентативним. Він доводить необхідність попередньої розробки багатьох правил, наприклад, щодо встановлення базового рівня вуглецю в ґрунті та щодо тривалості зобов'язань фермерів. Крім того австралійський досвід демонструє важливість налагодження контролю, звітування та перевірки кількості поглиненого CO₂ [42]. Завдяки постійному вдосконаленню технологій вимірювання та методів обліку вуглецю, проекти компенсації викидів у сільському господарстві, такі як секвестрація вуглецю в ґрунті, стають доступними для більшої групи фермерів. Наприклад, дистанційне зондування може бути використане для оцінки кількості вуглецю, що поглинається в сільськогосподарських ґрунтах, замість дуже трудомісткого та дорогого взяття та дослідження зразків ґрунту [43].

Разом із цим, аналіз світового досвіду вказує також на інші важливі грані розвитку вуглецевого землеробства. Так, у гонитві за кліматичними цілями слід не забувати про забезпечення виконання сільським господарством своєї основної функції – формування основи продовольчої безпеки. Слід пам'ятати про необхідність аналізу вуглецево-землеробських практик не лише на предмет їх користі для довкілля, але й більш широкого їх впливу на суспільні відносини. Зокрема, важливо, щоб регуляторні втручання в сільськогосподарську діяльність, спрямовані на скорочення викидів парникових газів або збільшення поглинання вуглецю, мали на меті позитивно вплинути на виробництво продуктів харчування [43]. Тоді це має не лише екологічну, але й економічну та соціальну доцільність. Практика в цілому демонструє просування саме за таким сценарієм. Наприклад, фермери США визнають, що вони здебільшого впроваджують саме ті заходи вуглецевого землеробства, які вони здійснили би і без додаткових платежів або іншого стимулювання (з огляду на підвищення родючості своїх земель тощо) [44].

У США дві корпорації – Nori та Indigo – є основними розробниками проектів компенсації викидів вуглецю з сільськогосподарських ґрунтів для добровільного ринку. Indigo розпочала свою програму розвитку вуглецевого ринку у 2019 році, а Nori – у 2017 році. Проведені дослідження щодо функціонування програм компенсацій вуглецевих практик виявили цілу низку «занепокоєнь та розчарувань фермерів щодо існуючих ринків вуглецю. Зокрема, вони включали (а) занадто низьку компенсацію, (б) значний тягар паперової роботи, (в) відсутність передбачуваності та «чорну скриньку» розрахунків кредитів, (г) розчарування тим, що ринки деформовані на користь великомасштабного сільського господарства, та (д) занепокоєння щодо грінвошингу та додатковості» [44]. Ці проблеми не є унікальними. Нещодавні аналізи діяльності австралійської ініціативи з вуглецевого фермерства також виявили значні занепокоєння щодо забезпечення додатковості в рамках протоколу добровільної компенсації викидів вуглецю в цій системі [45]. З розширенням добровільного ринку компенсації викидів вуглецю в сільськогосподарських ґрунтах дедалі важливіше забезпечити, щоб ринкові програми для поглинання вуглецю в сільськогосподарських ґрунтах були технологічно ефективними та достатньо привабливими, щоб стимулювати фермерів до впровадження практик поглинання вуглецю в ґрунті [44].

Отже, проведені дослідження продемонструвало, що вуглецеве землеробство стикається з юридичними проблемами навіть у розвинених країнах світу, в яких діють різні моделі стимулювання із домінуючими агропротекційними чи ринковими елементами. Одержані висновки дають підстави стверджувати, що активному впровадженню вуглецево-землеробських практик в Україні має передувати підготовчий етап, на якому будуть, по-перше, системно усунуті існуючі перешкоди в чинному галузевому законодавстві; по-друге, передбачено механізми державної підтримки; по-третє, створено організаційно-правові умови для функціонування добровільних вуглецевих ринків та участі на них сільськогосподарських виробників.

Висновки. Розуміння ідеї вуглецевого землеробства та її юридичної природи дає можливість більш предметно сформулювати висновки та перспективи щодо її розвитку в системі права України. Наразі вуглецеве землеробство є породженням кліматичного законодавства з огляду на його мету та завдання, однак безпосередня реалізація відповідних заходів має абсолютно визначені земельні, аграрні, екологічні, лісові, водні та інші юридичні ознаки. У зв'язку з цим втілення відповідних ідей не може обмежуватися виключно положеннями кліматичних нормативно-правових актів, а має знайти своє відображення у нормах чинного галузевого законодавства.

Відсутність прозорого, зрозумілого та передбачуваного вуглецевого ринку є вагомою перешкодою для активного впровадження вуглецевого землеробства, оскільки «фермери можуть неохоче змінювати виробничі практики, щоб генерувати вуглецеві кредити невідомої вартості» [46]. В Україні національний добровільний вуглецевий ринок напевно актуалізується після запуску регульованого ринку (системи торгівлі викидами), оскільки вони є паралельними площинами, які можуть взаємодіяти у разі відповідних законодавчих умов. Хоча наразі прямої заборони на створення та обіг добровільних вуглецевих кредитів немає, основні проблеми полягають у такому: а) відсутність налагодженої системи сертифікації поглинання вуглецю; б) висока вартість процесів перевірки, моніторингу, аналізів ґрунту, сертифікації тощо; в) неготовність законодавства до безперешкодного втілення відповідних землеробських практик, що була продемонстрована в результаті проведеного дослідження.

Державна аграрна політика має бути абсолютно синхронізована із державною кліматичною політикою у частині стимулювання вуглецевого землеробства. Передусім, варто буде інтегрувати ефективні заходи підтримки в агропротекційну модель. Це є необхідним кроком, оскільки «генерація високоякісних кредитів з довготривалим зберіганням вуглецю в ґрунті є дорогим процесом через необхідні зміни в сільськогосподарських методах, які іноді знижують продуктивність, навіть якщо тимчасово, а також витрати на перевірку та сертифікацію поглинання вуглецю» [46]. Тобто економічно обґрунтована державна підтримка має стати тим компенсаторним механізмом, що виключає фінансові втрати виробників, які вирішили, з одного боку, адаптуватися до кліматичних змін, а з іншого, зробити свій вклад у глобальне пом'якшення негативних наслідків таких змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Li L., Awada T., Shi Y., Jin V.L., Kaiser M. Global Greenhouse Gas Emissions from Agriculture: Pathways to Sustainable Reductions. *Global Change Biology*. 2025. Vol. 31. Issue 1.
2. Про основні засади державної кліматичної політики: Закон України від 08.10.2024 року. *Відомості Верховної Ради*. 2025. № 9. Ст. 19.
3. Гетьман А., Анісімова Г. Кліматичне законодавство і правовідносини: сучасний стан та перспективи розвитку в контексті забезпечення національної безпеки. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 162. С. 6–37.
4. Костицький В., Богун В. Питання захисту клімату у сучасній правовій науці. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 381–386.
5. Краснова М.В. Місце правового регулювання охорони клімату в національних правових системах. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природо-ресурсних відносин в умовах глобалізації*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р.) / відп. ред. Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 38–40.
6. Кобецька Н.Р. Кліматичні біженці: виклик міжнародній політиці, безпеці та правопорядку. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природо-ресурсних відносин в умовах глобалізації*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р.) / відп. ред. Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 32–35.
7. Краснова Ю.А., Кірін Р.С., Шеховцов В.В. Проблеми ефективності екологічного законодавства та їх вплив на господарську діяльність. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 190–203.
8. Ковтун О.М. Правові засади забезпечення кліматичної безпеки в умовах сучасних викликів та загроз. *Правові аспекти агроекологічного розвитку України: тези допов. учасн. Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 23 травня 2025 р.)*. Київ: НУБіП України, 2025. С. 54–57.

9. Кузнецова С.В. Правове регулювання відносин у сфері забезпечення кліматичної безпеки: практичний аспект. *Правове забезпечення екологічної та продовольчої безпеки в умовах збройних конфліктів та кліматичних змін: світовий досвід та Україна*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 листопада 2024 р.). К.: Видавництво «Наукова Столиця», 2024. С. 226–229.
10. Гетьман А.П., Анісімова Г.В. Еколого-правова політика: сучасні підходи до формування. *Теорія і практика правознавства*. 2021. Вип. 1 (19). С. 39–63.
11. Романко С.М. Еколого-правова політика України у сфері зміни клімату. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 88–94.
12. Прохоренко К.А. Клімат як об'єкт еколого-правової охорони в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н. 12.00.06. Київ, 2013. 18 с.
13. Ващишин М.Я. Сучасна екологічна політика України у сфері охорони атмосферного повітря: євроінтеграційний контекст. *«Концепт Природи в сучасному праві»: науково-методологічні питання розвитку екологічного, земельного, аграрного та інших галузей права»: збірник тез наук. доп. учас. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2023 р.) / За ред. к.ю.н., доц. Т.Г. Ковальчук та Е.В. Позняк. Київ: Талком, 2023. С. 28–31.*
14. Сушик О.В. Наближення законодавства України щодо зміни клімату до права ЄС: окремі проблемні питання. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано Франківськ – м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 61–65.
15. Єрмоленко В.М. Правова природа сталого розвитку сільських територій. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 12. С. 118–120.
16. Курман Т.В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
17. Носік В.В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано Франківськ – м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р.) / відп. ред. Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 23–26.
18. Гафурова О.В., Шовкун В.В. Розвиток законодавства у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до змін клімату. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 84. Ч. 2. С. 164–170.
19. Коваленко Т.О. Адаптація сільського господарства України до змін клімату: правові питання. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано Франківськ – м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 35–37.
20. Лісова Т.В., Лейба Л.В. До питання про вплив кліматичних змін на ведення сільського господарства. *Правові аспекти агроекологічного розвитку України: тези допов. учасн. Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (Київ, 23 травня 2025 р.)*. Київ: НУБіП України, 2025. С. 201–203.
21. Туєва О.М. Сучасний стан та тенденції правового регулювання адаптивних форм аграрного виробництва. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 2. С. 80–85.
22. Кулинич П.Ф. Формування правового забезпечення кліматоохоронного землеробства в Україні: проблеми періоду воєнного стану. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 348–365.
23. Кулинич П.Ф. Актуальні питання правового регулювання землеробства в Україні в умовах кліматичних змін. *Правове забезпечення екологічної та продовольчої безпеки в умовах збройних конфліктів та кліматичних змін: світовий досвід та Україна*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 листопада 2024 р.). К.: Видавництво «Наукова Столиця», 2024. С. 136–143.
24. Кулинич П.Ф. Правові форми забезпечення розвитку вуглецевого землеробства в Україні. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах*: матеріали круг. столу (Харків, 22 лют. 2024 р.) Харків: Право, 2024. С. 67–71.

25. Criscuoli I., Martelli A., Falconi I., Galioto F., Lasorella M.V., Maurino S., Phillips A., Bonati G., Guccione G.D. Lessons learned from existing carbon removal methodologies for agricultural soils to drive European Union policies. *European Journal of Soil Science*. 2024. Vol. 75. Issue 5.
26. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law'). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R1119&qid=1760516188692> (дата звернення: 01.10.2025 року).
27. Regulation 2018/842/EU on binding annual greenhouse gas emission reductions by Member States from 2021 to 2030 contributing to climate action to meet commitments under the Paris Agreement. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018R0842&qid=1760003059685> (дата звернення: 01.10.2025 року).
28. Regulation 2018/841/EU on the inclusion of greenhouse gas emissions and removals from land use, land use change and forestry in the 2030 climate and energy framework. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018R0841&qid=1760003269876> (дата звернення: 01.10.2025 року).
29. Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05.2024 року № 483-р. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 114.
30. Miller D.C., Ordonez P.J., Baylis K., Hughes K., Rana P. Protocol for an evidence and gap map The impacts of agroforestry on agricultural productivity, ecosystem services, and human well-being in low- and middle-income countries: an evidence and gap map. *Campbell Systematic Reviews*. 2017. Vol. 13. Issue 1. P. 1–27.
31. Урушадзе О.Т., Урушадзе Т.Ф., Нагорнюк О.М., Мудрак О.В., Дребот О.І. Агролісівництво: еколого-збалансований розвиток: навч. посіб. / за наук. ред. акад. НААНУ О.І. Фурдичка. Тбілісі-Київ-Херсон, Видавничий дім «Гельветика», 2019. 482 с. С. 27.
32. Поліщук Я., Носенко В. Міскантус гігантський як фіторемедіант ґрунту. *Роль меліорації та водного господарства у забезпеченні сталого розвитку сільського господарства: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених* (Київ, 10 жовтня 2024 р.). Київ: Інститут водних проблем і меліорації НААН, 2024. С. 37.
33. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
34. Жидан О.С. Правовий режим боліт в Україні: автореф. дис... к.ю.н.: 12.00.06. Київ, 2019. 22 с.
35. Savaresi A., Perugini L., Chiriaco M.V. Making sense of the LULUCF Regulation: Much ado about nothing? *RECIEL*. 2020. Vol. 29. Issue 2. P. 212–220.
36. European Court of Auditors (ECA), 'Common Agricultural Policy and Climate: Half of EU Climate Spending but Farm Emissions Are Not Decreasing', Special report 16/2021 (ECA 2021).
37. Regulation (EU) 2024/3012 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024 establishing a Union certification framework for permanent carbon removals, carbon farming and carbon storage in products. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R3012&qid=1760003608405> (дата звернення: 01.10.2025 року).
38. Hughes A.D., Fedenko J., O'Dell A., Swanlund H. Seaweed Aquaculture for Carbon Farming: An Assessment under the EU's QU.A.L.ITY (Quantification, Additionality, Long-Term Storage, Sustainability) Framework. *Corporate Social Responsibility Environmental Management*. 2025. Vol. 32. Issue 3. P. 3078 – 3087. <https://doi.org/10.1002/csr.3098>.
39. Holzleitner C., Gawlik T. Carbon farming in the EU. *Food Science and Technology*. 2022. Vol. 36. Issue 1. P. 36–39.
40. Звіт про міжнародні добровільні та обов'язкові вуглецеві ринки з особливим акцентом на механізми, які застосовуються у випадку низьковуглецевого сільського господарства та потенційні можливості для українських розробників. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke3226/files/2022-11/FINAL%20REPORT%20UNDP%20LH%20CARBON%20FARMING%20UKR.pdf> (дата звернення: 01.10.2025 року).
41. FAO, 'Agriculture and Climate Change: Law and Governance in Support of Climate Smart Agriculture and International Climate Change Goals' (FAO 2020) 138.

42. Verschuuren J. Towards a Regulatory Design for Reducing Emissions from Agriculture: Lessons from Australia's Carbon Farming Initiative. *Climate Law*. 2017. Vol. 7. P. 1–51.
43. Verschuuren J. Achieving agricultural greenhouse gas emission reductions in the EU post-2030: What options do we have? *RECIEL*. 2022. Vol. 31. Issue 2. P. 246–257.
44. Barbato C.T., Strong A.L. Farmer perspectives on carbon markets incentivizing agricultural soil carbon sequestration. *npj Climate Action*. 2023. Vol. 2 (26).
45. Paul C. Et al. Carbon farming: are soil carbon certificates a suitable tool for climate change mitigation? *Journal of Environmental Management*. 2023. Vol. 330.
46. Oranuch W., Plastina A., Crespi J. M. Challenges to voluntary Ag carbon markets. *Applied Economic Perspectives and Policy*. 2023. Vol. 45 (2). P. 1154–1167.

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.24>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Данілік Д.М.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0002-9946-9292*

Каленик Д.А.,
*студент 4 курсу
факультету прокуратури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0005-3901-5888*

Поперечний О.О.,
*студент 4 курсу
факультету прокуратури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0000-9542-8082*

Данілік Д.М., Каленик Д.А., Поперечний О.О. Реалізація права власності на землю в Україні в умовах воєнного стану.

Початок повномасштабної російської агресії проти України 24 лютого 2022 року кардинально змінив умови функціонування всіх сфер суспільного життя, включаючи систему земельних відносин. Введення воєнного стану створило нові виклики для правового регулювання права власності на землю, які потребують невідкладного наукового осмислення та законодавчого вирішення.

Земельні ресурси як базова складова національного багатства України набули особливого значення в контексті забезпечення належного рівня обороноздатності держави, підтримання внутрішньої продовольчої безпеки, а також збереження загальної економічної стабільності й фінансової стійкості національного господарства. Водночас воєнні дії спричинили руйнування напрацьованих роками традиційних механізмів земельного адміністрування, порушення законних прав власників і користувачів земельних ділянок, а також призвели до масштабного фізичного знищення, забруднення та довготривалого виведення з обігу значних площ сільськогосподарських й інших категорій земель.

У статті досліджується система правового регулювання права власності на землю в Україні в умовах воєнного стану та її адаптація до викликів оборони держави, збереження інфраструктури та забезпечення продовольчої безпеки. Проаналізовано зміни в земельному законодавстві, зокрема запровадження тимчасових обмежень щодо використання, відчуження та реєстрації земельних ділянок.

Виявлено основні проблеми реалізації прав власників та землекористувачів, серед них: примусове вилучення земель для державних потреб, автоматичне продовження орендних договорів без згоди сторін, тимчасове припинення земельних торгів та обмеження доступу до земельного кадастру. Особливу увагу приділено питанням деградації та забруднення земель унаслідок бойових дій, а також неефективності наявних правових механізмів для швидкого реагування та реабілітації постраждалих територій.

Обґрунтовано необхідність комплексного удосконалення земельного законодавства шляхом запровадження чітких гарантій прав на землю для власників і користувачів, створення дієвих механізмів компенсації та відновлення їх прав, зміцнення взаємодії між державою, територіальними громадами та громадськістю.

Ключові слова: воєнний стан, земельні відносини, земельна ділянка, земельне право, право власності, правове регулювання, набуття прав на землю, припинення прав на землю, примусове припинення прав на земельні ділянки.

Danilik D.M., Kalenyk D.A., Poperechnyy O.O. Exercising land ownership rights in Ukraine under martial law.

The start of full-scale Russian aggression against Ukraine on 24 February 2022 radically changed the conditions of all spheres of public life, including the system of land relations. The introduction of martial law created new challenges for the legal regulation of land ownership and use, which require urgent scientific analysis and practical legislative solutions.

Land resources, as a fundamental component of Ukraine's national wealth, have acquired exceptional and truly pivotal significance in the context of ensuring an adequate level of the state's defense capability, safeguarding internal food security, and maintaining overall economic stability and financial resilience of the national economy. At the same time, the hostilities have led to the destruction of long-established land administration mechanisms, violations of the legal rights of landowners and land users, as well as large-scale physical devastation, contamination, and the prolonged withdrawal from circulation of vast areas of agricultural and other categories of land.

This article examines the system of legal regulation of land ownership and use in Ukraine under martial law and its adaptation to the challenges of national defense, infrastructure preservation, and food security. Changes in land legislation are analyzed, in particular the introduction of temporary restrictions on the use, alienation, and registration of land plots.

The main problems in the implementation of landowners' and land users' rights have been identified: compulsory expropriation of land for state needs, automatic renewal of lease agreements without the consent of the parties, temporary suspension of land auctions, and restrictions on access to the land cadastre. Particular attention is paid to the issues of land degradation and pollution as a result of hostilities, as well as to the inefficiency of existing legal mechanisms for rapid response and rehabilitation of affected areas.

The need for comprehensive improvement of land legislation is substantiated through the introduction of clear guarantees for landowners and land users, the creation of effective mechanisms for compensation and restoration of violated rights, and the strengthening of cooperation between the state, local communities, and civil society.

Key words: martial law, land relations, land plot, land law, property right, legal regulation, acquisition of land rights, termination of land rights, compulsory termination of rights to land plots.

Постановка проблеми. Право власності на землю в Україні традиційно розглядається як одне з базових конституційних прав громадян, закріплене у Конституції України та деталізоване в Земельному кодексі України. Однак у період воєнного стану його реалізація зазнала суттєвих обмежень і трансформацій. Військова агресія РФ призвела до масштабної втрати земельних ресурсів, окупації територій, знищення об'єктів інфраструктури та зміни механізмів управління земельними відносинами.

Особливої актуальності набувають питання щодо забезпечення прав власників земельних ділянок у зонах бойових дій і на тимчасово окупованих територіях, обмеження та зупинення цивільного обороту земель в умовах надзвичайних обставин. Виникають проблеми правового регулювання відчуження земель та збереження державного земельного фонду.

Отже, у сучасних умовах постає потреба у дослідженні механізмів реалізації права власності на землю, з урахуванням обмежень і викликів, спричинених воєнним станом.

Мета дослідження: проведення системного аналізу правового регулювання права власності на землю під час дії воєнного стану в Україні, виокремлення його особливостей.

Стан опрацювання проблематики. Питання проблематики земельних відносин та реалізації права власності на землю в Україні в умовах воєнного стану розглядалися у наукових роботах І.О. Костяшкіна, П.Ф. Кулинича, В.В. Носіка, К.Г. Шаповалової, М.В. Шульги та інших.

Виклад основного матеріалу. Право власності на землю являє собою систему норм, що визначають порядок набуття, використання, обмеження та припинення прав на землю громадянами, юридичними особами, територіальними громадами та державою. Основи правового регулювання права власності на землю закріплені в Конституції України, Земельному кодексі України (далі – ЗК України), а також у інших законах й підзаконних нормативно-правових актах.

Стаття 14 Конституції України закладає основу земельної політики, яка визначає землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною та захистом держави [1]. Це конституційне положення формує основні принципи земельного законодавства та створює правові передумови для стабільного розвитку аграрного сектору та інших сфер господарського використання земельних ресурсів.

У період воєнного стану земельне законодавство України зазнало суттєвих змін, зумовлених необхідністю пристосування системи державного управління до умов збройного конфлікту.

Право власності відіграє визначальну роль у стабільному функціонуванні правової системи, що зумовлює необхідність його спеціального правового врегулювання. Саме тому законодавець закріпив у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) не лише підстави набуття права власності (ст. 328 ЦК України), але й умови його припинення (ст. 346 ЦК України) [2].

Відповідно до ст. 9 ЦК України його норми підлягають застосуванню до земельних відносин у частині, не врегульованій спеціальним земельним законодавством, отже, у випадках, коли останнє не встановлює обмежень, підстави припинення права власності на земельну ділянку можуть визначатися і загальними положеннями ст. 346 ЦК України [2].

Стаття 349 ЦК України встановлює, що право власності припиняється у випадку знищення майна, при цьому підставою є сам факт припинення існування об'єкта права власності внаслідок впливу на нього [2].

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 79 ЗК України, земельна ділянка являє собою визначену частину земної поверхні, що характеризується встановленими кордонами, конкретним місцезонашуванням та закріпленими правовими титулами щодо неї. Право власності на земельну ділянку охоплює у її межах поверхневий (грунтовий) пласт, а також водні ресурси, лісові масиви та багаторічні насадження, розташовані на даній території, за винятком випадків, передбачених законодавством, та за умови дотримання прав третіх осіб (ч. 2 ст. 79 ЗК України) [3].

Водночас, відповідно до норм ст. 79-1 ЗК України, земельна ділянка набуває статусу об'єкта цивільних правовідносин виключно після завершення процедури її формування та здійснення державної реєстрації права власності або іншого речового права на неї [3]. Процес формування земельної ділянки являє собою комплекс взаємопов'язаних дій, що включає точне встановлення її площі, чітке визначення меж території шляхом проведення землевпорядних робіт, а також обов'язкове внесення всієї інформації про створену земельну ділянку до Державного земельного кадастру як єдиної державної інформаційної системи про землі та їх правовий режим. Критерієм завершення процедури формування земельної ділянки законодавець визначає момент присвоєння їй унікального кадастрового номера, який є обов'язковим ідентифікатором кожної земельної ділянки в кадастровій системі. Саме з цього моменту земельна ділянка офіційно вважається сформованою та готовою до включення в цивільний обіг, хоча для повноцінної участі в правовідносинах необхідне також проходження процедури державної реєстрації прав на неї в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Земельна ділянка як об'єкт права власності є специфічною юридичною конструкцією, що водночас має матеріальну основу, адже виступає правовою формою залучення землі як природного ресурсу до майнового обігу. Її визначення у системі цивільних правовідносин ґрунтується на поєднанні фізичних характеристик (належність до поверхні землі, межі, площа, місце розташування) з юридичними ознаками (право власності, цільове призначення, кадастровий номер).

Об'єктом цивільних правовідносин виступає не земля як природний ресурс, а саме земельна ділянка, індивідуалізована у встановленому законом порядку частина земної поверхні. Земельний кодекс України пов'язує припинення існування земельної ділянки виключно з внесенням відповідних записів до Державного земельного кадастру щодо її поділу, об'єднання або скасування [11, с. 196].

У період воєнного стану на території України на законодавчому рівні запроваджено комплекс суттєвих обмежувальних заходів, що стосуються розпорядження земельними ділянками, які перебувають у державній та комунальній власності.

Серед найбільш значущих обмежень слід виділити заборону на безоплатну передачу земельних ділянок державної та комунальної власності у приватну власність громадян. Це обмеження має широкий характер і поширюється на всі категорії земель та види безоплатної приватизації, що були доступні в мирний час.

Такі законодавчі заходи спричиняють фактичну блокаду процесів земельної приватизації, що негативно позначається на інтересах жителів сільських територій. Для цієї категорії громадян питання оформлення земельних ділянок у приватну власність має критичне значення, оскільки йдеться про: земельні ділянки під житловими будинками та господарськими спорудами, які фактично використовуються десятиліттями; присадибні ділянки в межах населених пунктів, необхідні для ведення особистого селянського господарства; землі для індивідуального житлового будівництва в межах сіл та селищ та ін.

Призупинення безоплатної приватизації створює правову невизначеність для громадян, які очікували можливості легалізації своїх земельних прав, та може призвести до накопичення значної кількості нерозглянутих заяв після завершення дії воєнного стану.

З аналізу підпункту 5 пункту 27 розділу X «Перехідні положення» ЗК України, внесеними Законом України від 19.10.2022 № 2698-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» вбачається, що в умовах воєнного стану законодавець встановив загальну заборону на безоплатну передачу земель державної та комунальної власності у приватну власність, а також на надання дозволів і розроблення землепорядної документації з цією метою [4]. Водночас, норма передбачає винятки, спрямовані на захист прав власників нерухомого майна, розташованого на відповідних земельних ділянках, та громадян, яким земельні ділянки були надані у користування ще до набрання чинності ЗК України. Таким чином, обмеження має тимчасовий характер і покликане забезпечити баланс між публічними інтересами держави та приватними правами окремих громадян.

Особливо актуальним у сучасних умовах є питання припинення прав на земельну ділянку внаслідок її знищення. Військові дії, руйнування інфраструктури, застосування важкої техніки, вибухи, забруднення ґрунтів та інші наслідки війни можуть призводити до повного знищення або значного пошкодження земельних ділянок, унаслідок чого їх подальше використання за попереднім цільовим призначенням стає неможливим.

Одним з аспектів правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану стало суттєве обмеження конституційного права приватної власності на земельні ділянки. Конституція України (ст. 41) встановлює основний принцип недоторканності права приватної власності, гарантуючи його державний захист [1]. Однак в умовах воєнного стану цей принцип зазнає значних обмежень через необхідність балансування між індивідуальними правами громадян та потребами національної безпеки.

Законодавство воєнного часу надає державі виключне право здійснювати примусове вилучення земельних ділянок приватної власності для забезпечення оборонних потреб країни, розміщення військових об'єктів, створення захисних споруд, будівництва стратегічної інфраструктури та вирішення інших нагальних завдань, пов'язаних із захистом суверенітету та територіальної цілісності держави.

Відповідно до п. є ч. 1 ст. 140 ЗК України, відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності або для задоволення суспільних потреб, а також примусове вилучення земельних ділянок з тих самих підстав, є законними підставами для припинення права приватної власності на такі ділянки [3]. Даний пункт було включено до ч. 1 ст. 140 ЗК України на підставі Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12 травня 2022 року № 2247-IX, що свідчить про законодавчу реакцію на виклики воєнного часу [5].

Запровадження цієї норми відображає потребу в створенні додаткових правових механізмів для забезпечення суспільних інтересів, пов'язаних з обороною країни, захистом населення, відновленням критично важливої інфраструктури та вирішенням інших нагальних завдань державного значення.

Ст. 351 ЦК України регулює припинення права власності на нерухоме майно у випадках, коли земельна ділянка, на якій воно розташоване, відчужується для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності [2]. Зокрема, право власності на житлові будинки, інші будівлі, споруди

чи багаторічні насадження може бути припинене за добровільною згодою власника у разі викупу земельної ділянки для суспільних потреб, або ж за рішенням суду при примусовому відчуженні з мотивів суспільної необхідності. При цьому передбачається обов'язковість попереднього та повного відшкодування вартості майна, що забезпечує баланс між інтересами держави і захистом прав приватного власника. Така правова норма є важливим механізмом гармонізації суспільних потреб та приватних інтересів у сфері земельних відносин, особливо в умовах воєнного стану.

Спеціальні норми щодо даного правового механізму містяться у Законі України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» (далі – Закон) [8].

Необхідно зазначити, що примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності допускається лише у конкретних випадках, визначених Законом. Так, ст.15 Закону передбачає, що у разі відсутності згоди власника такі об'єкти можуть бути передані у державну або комунальну власність лише як виняток і виключно під розміщення об'єктів національної безпеки і оборони; лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури та об'єктів, необхідних для їх експлуатації [8].

Відповідно до ст. 143 ЗК України, примусове припинення прав на земельну ділянку може здійснюватися виключно в судовому порядку [3].

Стаття 140 ЗК України закріплює загальні підстави припинення права власності на землю [3]. У мирних умовах ці положення забезпечують стабільність земельних відносин та захист прав власників. Проте в умовах збройного конфлікту виникають виняткові обставини, які значно ускладнюють реалізацію цих прав. Серед таких обставин – насильне вилучення земель російськими окупантами, руйнування земель внаслідок бойових дій та втрата контролю України над ділянками, розташованими на тимчасово окупованих територіях.

На тимчасово окупованих територіях російська окупаційна влада здійснює так звану «інвентаризацію», яка фактично слугує механізмом незаконного привласнення земельних ділянок, тоді як відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII будь-які дії окупантів щодо майна громадян України є протиправними [7].

Бойові дії на території України стають причиною значного забруднення та деградації земель, викликаного вибухами боєприпасів, розливами палива, хімічним забрудненням та мінуванням. Внаслідок цього такі ділянки стають непридатними для подальшого використання, що створює підстави для їх вилучення для суспільних потреб або для визнання права власності припиненим через неможливість реалізації права розпорядження. Цей фактор додає ще один вимір до проблеми захисту прав власників земель у умовах воєнного стану та підкреслює необхідність законодавчого регулювання процедур відновлення або компенсації за втрачені земельні ділянки.

Тимчасова окупація земель призводить до фактичної втрати контролю власника без юридичного оформлення припинення права власності, і хоча ЗК України не містить прямої норми щодо припинення права власності через окупацію, ст. 41 Конституції України гарантує непорушність приватної власності та її захист [1]; відповідно, припинення права власності у таких випадках може відбуватися лише після деокупації та за рішенням суду, якщо власник не зможе відновити контроль над ділянкою або земля буде визнана втраченою через пошкодження чи конфіскацію окупантами.

Введення воєнного стану в Україні, згідно з Указом Президента № 64/2022 від 24 лютого 2022 року [9], суттєво вплинуло на правове регулювання земельних відносин. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року надає державі право примусово відчужувати майно для потреб оборони, що є однією з важливих особливостей цього періоду [6].

У воєнний період законодавство передбачає особливості примусового відчуження майна, зокрема можливість його вилучення без попереднього відшкодування у випадку термінових оборонних заходів, що закріплено в ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [6]. Таке майно може вилучатися для розміщення військових об'єктів, укріплень або складів, а процедура прийняття рішень спрощується та покладається на районні військові адміністрації.

Під час дії воєнного стану доступ до Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно був частково обмежений, що зафіксовано у Постанові Кабінету

Міністрів України № 480 від 19 квітня 2022 року [10]. Це ускладнює процес юридичної фіксації припинення права власності на земельні ділянки, оскільки без внесення змін до відповідних реєстрів право власності залишається чинним навіть у випадках, коли земля фізично недоступна або знищена внаслідок бойових дій. Така ситуація підкреслює важливість синхронізації фізичного та юридичного стану земельних ділянок, особливо в умовах воєнного стану, та створює додаткові виклики для захисту прав власників.

Українське законодавство не передбачає спрощеної процедури для визнання права власності припиненим у зв'язку з тимчасовою окупацією. Власники земельних ділянок змушені чекати деокупації, яка може тривати роками, при цьому значна частина доказової бази щодо їхніх прав може бути втрачена. Крім того, примусове відчуження земель під час воєнного стану часто здійснюється без негайного відшкодування, що суперечить конституційним гарантіям захисту права власності, закріпленим у ст. 41 Конституції України [1]. Разом із тим, держава не завжди має можливість оперативно виправити ситуацію через обмеженість ресурсів, особливо в умовах війни.

Пошкодження земель ускладнює їх відновлення до первинного стану, а відсутність механізмів оцінки збитків і відновлення земельного фонду затримує процес повернення права власності або його припинення з компенсацією; внаслідок цього припинення права власності на землю в умовах воєнного стану в Україні поєднує традиційні підстави, передбачені ЗК України, та специфічні обставини, спричинені війною, зокрема насильне вилучення земель російськими військовими, їх пошкодження та тимчасову окупацію, що створює виклики для правового регулювання.

Під час воєнного стану в Україні правила користування землею зазнали суттєвих змін: з одного боку, це було необхідно для зміцнення оборони та ефективного використання територій, а з іншого — створило численні правові та практичні труднощі; тимчасові обмеження, такі як примусове відчуження земель, заборона приватизації та припинення земельних торгів, хоча й мають обґрунтовану мету, викликають занепокоєння щодо дотримання конституційних прав громадян [12, с. 300].

Вирішення зазначених проблем вимагає комплексного і системного підходу. Передусім необхідно удосконалити нормативно-правову базу, запровадити прозорі та зрозумілі процедури відчуження та оренди земель, а також забезпечити реальний захист прав власників та землекористувачів. Особливу увагу слід приділити розробці механізмів екологічного відновлення земель, посиленню координації між центральною та місцевою владою, а також активному залученню громадськості до процесу прийняття рішень. Лише за умови впровадження цих заходів можна досягти ефективної, справедливої та стійкої реалізації прав на землю в Україні навіть в умовах воєнного стану, поєднуючи державні потреби з захистом прав землевласників.

Висновки. В умовах воєнного стану правове регулювання права власності на землю в Україні зазнало суттєвих змін, що відображає загальну тенденцію трансформації земельних відносин під впливом нових безпекових викликів. Основні зміни в правовому регулюванні права власності на землю включають: розширення підстав примусового вилучення земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності; запровадження заборони на безоплатну приватизацію земель державної та комунальної власності; тимчасове припинення земельних торгів та обмеження доступу до державних земельних реєстрів та ін. Ці заходи, хоча й мають об'єктивні підстави, створюють значні проблеми для реалізації конституційних прав громадян на землю.

Особливо гострою є проблема припинення права власності на земельні ділянки в умовах активних бойових дій. Тимчасова окупація територій, фізичне знищення та забруднення земель, незаконні дії окупаційної влади створюють нові підстави для припинення земельних прав.

Важливою проблемою є відсутність ефективних компенсаційних механізмів та гарантій відновлення прав землевласників після завершення воєнних дій. Обмежений доступ до земельних реєстрів ускладнює документування втрат та порушень, що може призвести до масштабних правових спорів у післявоєнний період. Дослідження визначило необхідність термінового удосконалення законодавчої бази шляхом прийняття спеціального нормативного акту, який регулював би земельні відносини в умовах війни. Такий акт має передбачити чіткі процедури примусового вилучення земель з гарантіями справедливих компенсацій; механізми оперативної оцінки збитків та фіксації порушень земельних прав; спрощені процедури відновлення прав на землю після деокупації; систему екологічної реабілітації пошкоджених земель та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.09.2025).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1897> (дата звернення: 22.09.2025).
3. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#n1462> (дата звернення: 23.09.2025).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19 жовтня 2022 № 2698-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 № 2247-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 22.09.2025).
7. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 22.09.2025).
8. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17 листопада 2009 року № 1559-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text> (дата звернення 22.09.2025).
9. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 22.09.2025).
10. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 року № 480. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/480-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.09.2025).
11. Костогризов О.В. До питання припинення права власності на землю. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 194–200.
12. Сергієнко М., Шаповалова К. Реалізація права власності на землю в Україні в умовах воєнного стану: правові гарантії та обмеження. *Universum*. 2025. № 21. С. 298–302.

УДК 349.6:342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.25>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЕКОЛОГІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ

Духневич А.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач-професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0001-8293-7646*

Карпінська Н.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0001-9658-3623*

Духневич А.В., Карпінська Н.В. Відповідальність за порушення законодавства про екологічну інформацію.

Забезпечення доступу до екологічної інформації є необхідною умовою реалізації права людини на безпечне довкілля та важливим чинником демократизації екологічної політики. Незважаючи на законодавчі гарантії, в Україні залишаються поширеними випадки необґрунтованих відмов у наданні даних, їх неповноти або затримки публікації, що обмежує можливості громадськості впливати на процеси прийняття рішень та знижує рівень довіри до державних інституцій. Метою дослідження є визначення правових засад та практичних механізмів відповідальності за порушення законодавства у сфері екологічної інформації, виявлення прогалин у його застосуванні та формування пропозицій щодо вдосконалення системи захисту екологічних прав. Для досягнення поставленої мети використано системний підхід, формально-правовий і порівняльно-правовий методи, а також аналіз судової практики та узагальнення. Такий комплексний підхід забезпечив дослідження норм Конституції України, спеціального екологічного законодавства, міжнародних угод та судових рішень у їх взаємозв'язку та динаміці застосування. Установлено, що чинна система юридичної відповідальності включає адміністративні, кримінальні, цивільні та дисциплінарні санкції, проте найбільш поширеним є застосування адміністративних штрафів, які часто не мають превентивного характеру. Кримінальна та цивільна відповідальність застосовується рідко через складність доведення шкоди, а дисциплінарні заходи здебільшого залишаються декларативними. Порівняння з європейською та міжнародною практикою засвідчило, що ефективні механізми передбачають активне оприлюднення даних, доступні процедури оскарження та відшкодування шкоди. Для підвищення ефективності забезпечення права на екологічну інформацію необхідно посилити санкції за його порушення, створити механізми реальної компенсації завданої шкоди, розширити обсяг відкритих даних та забезпечити дієвий судовий контроль. Реалізація цих заходів сприятиме зміцненню правових гарантій, прозорості управлінських рішень і зростанню довіри суспільства до екологічної політики держави.

Ключові слова: екологічна інформація, доступ до інформації, юридична відповідальність, адміністративні правопорушення, екологічне право, судова практика.

Dukhnevych A.V., Karpinska N.V. Liability for violations of environmental information legislation.

Ensuring access to environmental information is a necessary condition for the realization of the human right to a safe environment and an important factor in the democratization of environmental policy. Despite legislative guarantees, cases of unjustified refusals to provide data, their incompleteness or delay in publication remain widespread in Ukraine, which limits the public's ability to influence

decision-making processes and reduces the level of trust in state institutions. The purpose of the study is to determine the legal principles and practical mechanisms of liability for violations of legislation in the field of environmental information, identify gaps in its application and formulate proposals for improving the system of protection of environmental rights. To achieve this goal, a systematic approach, formal-legal and comparative-legal methods, as well as an analysis of judicial practice and generalizations were used. Such a comprehensive approach provided a study of the norms of the Constitution of Ukraine, special environmental legislation, international agreements and court decisions in their interrelation and dynamics of application. It was established that the current system of legal liability includes administrative, criminal, civil and disciplinary sanctions, however, the most widespread is the application of administrative fines, which are often not of a preventive nature. Criminal and civil liability is rarely applied due to the difficulty of proving damage, and disciplinary measures mostly remain declaratory. Comparison with European and international practice showed that effective mechanisms involve active disclosure of data, accessible procedures for appeal and compensation for damage. To increase the effectiveness of ensuring the right to environmental information, it is necessary to strengthen sanctions for its violation, create mechanisms for real compensation for damage, expand the volume of open data and ensure effective judicial control. The implementation of these measures will contribute to strengthening legal guarantees, transparency of management decisions and increasing public confidence in the state's environmental policy.

Key words: environmental information, access to information, legal liability, administrative offenses, environmental law, case law.

Постановка проблеми. У сучасному світі екологічна інформація є одним із базових інструментів забезпечення права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Вона виступає не лише засобом контролю за діяльністю суб'єктів господарювання та органів влади, а й важливим чинником формування громадянського суспільства, яке усвідомлює власну відповідальність за стан довкілля. Відкритість і доступність такої інформації визначають рівень довіри громадян до державних інституцій, сприяють участі громадськості у процесах прийняття рішень та реалізації екологічної політики.

Попри нормативне закріплення права на доступ до екологічної інформації в Конституції України, Законах України та міжнародних угодах, практика свідчить про наявність численних порушень цього права. Відмова у наданні інформації, її перекручення, затягування у відповідях або неналежне оприлюднення – усе це призводить до обмеження екологічної свідомості суспільства і підриває ефективність державної екологічної політики. Відсутність належних механізмів відповідальності або їх неефективне застосування зумовлює ситуацію, коли формальні гарантії не реалізуються на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукового масиву свідчить про зростаючий інтерес дослідників до проблеми відповідальності за порушення законодавства у сфері екологічної інформації, проте водночас виявляються і певні лакуни, які потребують подальшого розкриття.

Так, Н.А. Бааджи [1] показує, що на рівні Європейського Союзу право на екологічну інформацію розглядається не лише як інструмент прозорості, а і як гарантія ефективного екологічного управління. Авторка акцентує на тому, що законодавство ЄС передбачає чіткі механізми контролю за дотриманням інформаційних зобов'язань, тоді як в Україні ще зберігаються прогалини у забезпеченні доступу громадян до таких даних. Вона доходить висновку, що вітчизняне право значною мірою орієнтується на формальне виконання норм, тоді як європейський підхід ґрунтується на системній взаємодії держави і суспільства.

У дослідженні К.В. Солодан та А.І. Паламарчук [2] доведено, що під час дії правового режиму воєнного стану обсяг доступної екологічної інформації зазнав істотних обмежень. Вчені зазначають, що такий крок виправдовується з міркувань національної безпеки, проте водночас створює ризики для реалізації екологічних прав людини. Вони констатують наявність дисбалансу між потребами держави у захисті стратегічної інформації та правом громадськості на її отримання, що у перспективі може позначитися на якості правозастосовної практики.

Т.В. Лагойда [3] звертає увагу на роль Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України у забезпеченні функціонування системи екологічної інформації. Авторка вказує, що попри наявність нормативної бази, практична діяльність міністерства часто характеризується

фрагментарністю і відсутністю узгодженої інформаційної політики. Вона підкреслює, що нестача цілісного підходу до формування державних реєстрів і відкритих баз даних знижує рівень прозорості екологічного управління.

В.Л. Качурінер [4], аналізуючи правове регулювання у країнах ЄС, показує, що саме європейські практики стали каталізатором для модернізації національних законодавчих систем у сфері екологічної інформації. Він зазначає, що ключовим результатом європейського підходу є побудова чіткої правової ієрархії, де доступ до екологічних відомостей визнається елементом демократичного врядування. На противагу цьому, в Україні, на думку дослідника, ще спостерігається недостатній рівень гармонізації права з нормами ЄС.

У роботі Н. Б. Новицької та А.М. Новицького [5] висвітлено вплив воєнного стану на забезпечення права громадян на екологічну інформацію. Автори роблять акцент на тому, що в умовах військових дій суттєво звужується не лише доступ до стратегічних екологічних даних, а й знижується якість їх актуалізації. Вони приходять до висновку, що нинішня модель регулювання потребує перегляду, аби гарантувати баланс між питаннями обороноздатності та екологічними правами людини.

А.Ю. Бущмак [6], досліджуючи обмеження у сфері доступу до екологічної інформації, встановлює, що на практиці значна частина обмежень має не правовий, а адміністративний характер. Автор наголошує на надмірному застосуванні формальних підстав для відмови у наданні даних, що призводить до фактичного нівелювання права на екологічну інформацію. Його висновки підкреслюють існування проблеми, пов'язаної з широкими дискреційними повноваженнями органів влади.

Сукупність цих досліджень свідчить про значну увагу до питань доступу до екологічної інформації, проте питання відповідальності за його порушення розглядається переважно побічно. Встановлені авторами факти дозволяють констатувати, що прогалини залишаються у сфері забезпечення ефективних санкцій та правових наслідків за обмеження чи перекручення екологічних відомостей. Саме ця проблематика потребує подальшого наукового осмислення, що й зумовлює актуальність обраного дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз теоретико-правових засад і практики притягнення до відповідальності за порушення законодавства про екологічну інформацію. Для досягнення цієї мети увагу було зосереджено на з'ясуванні правової природи та змісту поняття «екологічна інформація», характеристичі існуючих видів юридичної відповідальності у цій сфері, аналізі судової практики та міжнародного досвіду, а також на виявленні прогалин у чинному законодавстві й механізмах його застосування. У роботі також розглядається співвідношення національних механізмів із європейськими стандартами, що дає змогу сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правових засобів забезпечення доступу до екологічної інформації та підвищення ефективності захисту екологічних прав в Україні.

Методологічну основу дослідження становить **системний підхід** який дозволив розглядати право на екологічну інформацію та механізми юридичної відповідальності у цій сфері як єдину соціально-правову систему, що функціонує у взаємодії конституційних норм, галузевого законодавства, міжнародних стандартів та судової практики. Це забезпечило можливість інтегрованого аналізу процесів формування правового режиму екологічної інформації та виявлення взаємозв'язків між доступом громадян до інформації, ефективністю правозастосування та роллю судової влади у забезпеченні екологічних прав.

Виклад основного матеріалу. Аналіз правових норм та практики їх застосування свідчить, що екологічна інформація є фундаментальним елементом реалізації права людини на безпечне довкілля, а забезпечення доступу до неї – ключовою умовою прозорості управління у сфері охорони природи. В Україні, попри наявність розвиненої нормативної бази, фактична реалізація цього права зіштовхується з низкою проблем, що пов'язані як із якістю правового регулювання, так і з ефективністю відповідальності за його порушення.

Поняття екологічної інформації охоплює відомості про стан довкілля, якість природних ресурсів, джерела забруднення та заходи з їхнього захисту й відновлення. На міжнародному рівні зміст цього поняття тлумачиться ще ширше: сюди належать дані про вплив природних і антропогенних факторів на життя та здоров'я людини, а також екологічна політика держави. Отже, йдеться не лише про статистичні дані, а й про стратегічні документи та рішення, що безпосередньо впливають на стан навколишнього середовища.

У вітчизняному законодавстві (Конституція України [7], закони «Про охорону навколишнього природного середовища» [8], «Про доступ до публічної інформації» [9]) визначено право кожного на вільний доступ до таких відомостей. Проте на практиці воно часто обмежується – відмовами у наданні інформації, її перекрученням або несвоєчасним оприлюдненням. На відміну від європейських держав, де поширеним є механізм активного оприлюднення даних через інтегровані інформаційні системи, в Україні переважає пасивний підхід: громадяни змушені добиватися відомостей через запити та судові позови.

Ключовим елементом забезпечення права на екологічну інформацію є механізм відповідальності. В Україні він охоплює адміністративну, кримінальну, цивільну та дисциплінарну форми, проте застосовується нерівномірно (табл. 1). Найчастіше використовується адміністративна відповідальність за ст. 91-4 КУпАП [10], що передбачає штрафи за відмову чи викривлення інформації. Характерним прикладом є справа Житомирського окружного адміністративного суду (2022 р.), де орган місцевого самоврядування було визнано винним у відмові надати екологічні дані [11]. Проте розмір штрафів є настільки низьким, що вони не виконують ані превентивної, ані виховної функції.

Кримінальна відповідальність, закріплена ст. 238 КК України [12], застосовується вкрай рідко через високу складність доведення складу злочину. Цивільно-правова форма, яка передбачає відшкодування шкоди у випадку поширення недостовірної інформації, теж залишається малоефективною, оскільки встановлення причинно-наслідкового зв'язку між відмовою чи викривленням інформації та реальною шкодою є надзвичайно складним. Дисциплінарна ж відповідальність обмежується рамками внутрішніх процедур і часто не має публічного характеру.

Таблиця 1. Види юридичної відповідальності за порушення законодавства про екологічну інформацію

Вид відповідальності	Правова основа	Приклади застосування	Основні проблеми реалізації
Адміністративна	КУпАП, ст. 91-4	Відмова у наданні інформації	Низькі штрафи, слабкий превентивний ефект
Кримінальна	КК України, ст. 238	Приховування даних про забруднення довкілля	Складність доведення складу злочину, рідкісна практика
Цивільна	ЦК України, ст. 22, 1166	Відшкодування шкоди через викривлену інформацію	Відсутність усталеної практики, проблеми з доведенням шкоди
Дисциплінарна	Закон «Про державну службу»	Порушення службових обов'язків щодо розкриття даних	Вибірковість, закритість процедур

Джерело: складено автором на основі [8-12]

Кількісні пропорції застосування різних видів відповідальності свідчать про значне домінування адміністративних справ. Зазначені показники (70% адміністративні, 20% цивільні, 7% кримінальні, 3% дисциплінарні) є орієнтовною авторською оцінкою, що ґрунтується на аналізі вибірки судових рішень та наукових публікацій шляхом узагальнення даних з Єдиного державного реєстру судових рішень чи звітів Державної судової адміністрації. Це відображено на рисунку 1.

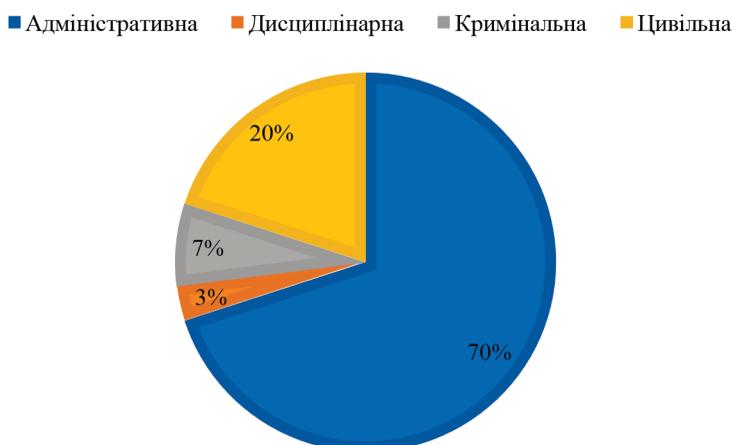


Рис. 1. Розподіл видів відповідальності за порушення законодавства про екологічну інформацію

Джерело: власна розробка автора

Розподіл побудовано на основі аналізу вибірки рішень Єдиного державного реєстру судових рішень (ЄДРСР) за 2018–2024 рр. Використані ключові запити: «екологічна інформація», «відмова у наданні екологічної інформації», «ст. 91-4 КУпАП», «ст. 238 КК України», «ст. 22 ЦК України», «ст. 1166 ЦК України». Враховувалися лише справи, безпосередньо пов'язані з доступом чи ненаданням екологічної інформації; дублікати (апеляції та касації) не враховувалися. Справи класифіковано за видами відповідальності: адміністративні (ст. 91-4 КУпАП [1]), кримінальні (ст. 238 КК України), цивільні (ст. 22, 1166 ЦК України), дисциплінарні (Закон України «Про державну службу»)

У світовій практиці питання відповідальності за порушення законодавства про екологічну інформацію розглядається крізь призму забезпечення права громадян на доступ до екологічно значущих відомостей як складової більш широкого права на безпечне довкілля

Європейський Союз виробив комплексну систему правового забезпечення доступу до екологічної інформації. Основним документом є Директива 2003/4/ЄС [4], яка зобов'язує держави-члени не тільки відповідати на запити громадян, але й активно поширювати дані про стан довкілля через спеціалізовані веб-портали, інтегровані бази даних та регулярні звіти. Практика Суду ЄС підтверджує високі стандарти прозорості: відмова у наданні інформації розглядається як виняток і підлягає суворому тлумаченню. У багатьох країнах ЄС передбачена не лише адміністративна, а й значна цивільна відповідальність, яка включає обов'язок відшкодування шкоди, завданої неправомірним обмеженням доступу до інформації.

У США право на екологічну інформацію інтегроване у ширший механізм Закону про свободу інформації (FOIA). [15] Громадяни та організації можуть вимагати доступ до даних федеральних агентств, у тому числі Агентства з охорони довкілля (ЕРА). У випадках відмови чи затягування у наданні даних позивач має право звернутися до суду. Судова практика США демонструє, що суди не лише зобов'язують відомства надати інформацію, а й присуджують компенсацію витрат заявників, а іноді й відшкодування збитків, якщо було доведено шкоду від ненадання даних. Таким чином, цивільний і компенсаційний аспект у США значно сильніше розвинений, ніж в Україні.

Порівняння показує, що у країнах ЄС та США відповідальність за обмеження доступу до екологічної інформації має більш комплексний характер: вона включає адміністративні, дисциплінарні та цивільні механізми, а головне – ефективні засоби судового захисту. В Україні ж відповідальність зводиться переважно до формальних адміністративних санкцій із низьким стримуючим ефектом.

Важливим аспектом міжнародної практики є не лише реагування на порушення, але й запобігання їм шляхом систематичного оприлюднення екологічної інформації у відкритих джерелах. У державах ЄС такий підхід реалізується через спеціалізовані електронні портали та регулярні

національні звіти [8], що мінімізує кількість спорів і підвищує рівень довіри громадян. В Україні ж домінує пасивна модель, коли доступ здебільшого здійснюється лише на запит, що знижує прозорість і створює додаткові бар'єри для громадськості.

Окремої уваги потребує питання компенсації шкоди, завданої неправомірним обмеженням доступу до екологічної інформації. Хоча положення Цивільного кодексу України (ст. 22, 1166) [12] формально передбачають таку можливість, на практиці застосування цих норм є вкрай обмеженим через складність доведення причинно-наслідкового зв'язку. Натомість у країнах ЄС та США діють більш розвинуті компенсаційні механізми, які включають відшкодування як матеріальних збитків, так і витрат заявників [16]. Це свідчить про доцільність запровадження в Україні реальних інструментів компенсації шкоди у випадках приховування або викривлення екологічної інформації.

Отже, результати дослідження показують, що попри існування багаторівневої системи юридичної відповідальності, вона функціонує неповноцінно. Для гармонізації української практики з європейськими стандартами необхідно не лише підвищити ефективність існуючих санкцій, а й запровадити систематичне оприлюднення екологічної інформації та реальний механізм компенсації шкоди у випадку її приховування чи викривлення.

У цьому контексті доцільним є вироблення низки практичних пропозицій щодо вдосконалення механізмів відповідальності за порушення законодавства про екологічну інформацію. Необхідним є підвищення ефективності адміністративної відповідальності шляхом збільшення розміру штрафів за відмову або викривлення екологічної інформації, зробивши їх співмірними з наслідками таких порушень. Важливо також запровадити додаткові санкції, наприклад тимчасове обмеження доступу посадових осіб до виконання службових обов'язків у разі систематичних випадків недотримання законодавства. Окремого розвитку потребують цивільно-правові механізми. Доцільно розширити можливості громадян та громадських організацій щодо подання позовів про відшкодування шкоди, завданої приховуванням або викривленням екологічних даних, а також запровадити компенсаційні виплати постраждалим у випадках доведеного факту ненадання достовірної інформації. Важливим кроком є активне оприлюднення екологічної інформації. Для цього слід створити інтегровану державну електронну платформу (портал), де регулярно публікуватимуться актуальні дані про стан довкілля, результати моніторингу, звіти та програми. Окрім того, потрібно закріпити обов'язкову періодичність оприлюднення Національних доповідей про стан довкілля навіть у кризових умовах.

Необхідно також удосконалити кримінально-правові норми. Конкретизація складу злочину у сфері екологічної інформації дозволить зменшити труднощі доведення вини в суді. Доцільно передбачити кримінальну відповідальність за умисне приховування даних, що становлять небезпеку для життя та здоров'я населення. Посилення дисциплінарної відповідальності та внутрішнього контролю має здійснюватися через відкритість дисциплінарних процедур у сфері порушень екологічних прав. Державні органи повинні розробити внутрішні стандарти реагування на запити про екологічну інформацію, щоб забезпечити оперативність та прозорість. Важливим напрямом удосконалення є врахування зарубіжного досвіду. Адаптація положень Директиви 2003/4/ЄС [4], щодо активного поширення екологічних даних, а також використання підходів Закону про свободу інформації (FOIA) у США [16], який передбачає не лише примусове розкриття інформації, але й компенсацію витрат заявників у разі судового спору, може стати ефективним орієнтиром для України.

Висновки. Проведене дослідження показало, що право на екологічну інформацію є фундаментальною складовою права людини на безпечне довкілля та невід'ємним елементом демократичного суспільства. Саме завдяки доступу до достовірних даних громадяни можуть здійснювати свідомий контроль за діяльністю органів державної влади та суб'єктів господарювання, захищати свої екологічні права й активно брати участь у прийнятті рішень, що впливають на стан навколишнього середовища. Механізм юридичної відповідальності у цій сфері покликаний виконувати не лише каральну, а й превентивну та виховну функцію, спрямовану на утвердження принципів відкритості та підзвітності.

Разом з тим, аналіз чинного законодавства та судової практики свідчить про наявність суттєвих проблем. Попри закріплення конституційних гарантій у статті 50 Конституції України, а також положення законів «Про доступ до публічної інформації» та «Про охорону навколишнього природного середовища», механізм їх реалізації залишається фрагментарним і недостатньо

ефективним. У більшості випадків застосовувані санкції є мінімальними й не здатні виконати стримуючої ролі.

Порівняння із міжнародним досвідом доводить, що європейська та американська моделі забезпечення доступу до екологічної інформації передбачають ширший спектр інструментів відповідальності. У країнах ЄС відповідальність нерозривно пов'язана з активною політикою держави щодо оприлюднення екологічних даних, а у США механізми Закону про свободу інформації (FOIA) забезпечують не лише примусове розкриття інформації, але й компенсацію витрат для заявників.

З огляду на це, забезпечення реальної дієвості конституційних гарантій в Україні можливе лише за умови посилення комплексного підходу: підвищення санкцій за ненадання або викривлення екологічної інформації, запровадження компенсаційних механізмів, розширення практики електронного оприлюднення екологічних даних та вдосконалення судового контролю за дотриманням стандартів прозорості. Лише поєднання суворості правових механізмів із гуманістичним підходом до захисту життя, здоров'я та гідності людини дозволить утвердити право на екологічну інформацію як дієвий інструмент демократичного розвитку та екологічної безпеки суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бааджи Н.А. Право на доступ до екологічної інформації в законодавстві ЄС та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. Вип. 2. С. 618–624. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/147>.
2. Солодан К.В., Паламарчук А.І. Право на доступ до екологічної інформації в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 462–466. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.75>.
3. Лагойда Т.В. Реалізація Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України функції екологічного інформаційного забезпечення. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 1. С. 112–119. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/items/cc7ea67b-8b15-456d-97bb-65c39882c2aa> (дата звернення: 16.08.2025).
4. Качурінер В.Л. Правове регулювання відносин в сфері інформаційних комунікацій про стан навколишнього середовища за законодавством ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 5. С. 327–330. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/77>.
5. Новицька Н.Б., Новицький А.М. Доступ до екологічної інформації в умовах воєнного стану. *Науково-практичний журнал «Екологічне право»*. 2022. Вип. 1-2. С. 50–54. URL: <http://ecolaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2022/1-2/9.pdf>.
6. Буцмак А.Ю. Обмеження права на екологічну інформацію. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 78: частина 1. С. 345–350. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/56022/1/286452-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%8>.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 16.08.2025).
8. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 16.08.2025).
9. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 16.08.2025).
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 16.08.2025).
11. Рішення Житомирського окружного адміністративного суду від 16.02.2022 р., справа № 240/13564/21. URL: <https://youcontrol.com.ua/en/catalog/court-document/103348392/> (дата звернення: 16.08.2025).
12. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.08.2025).

13. Директива 2003/4/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 28 січня 2003 р. про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС // *Офіційний журнал Європейського Союзу*. 2003. L 41/26. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003L0004> (дата звернення: 16.08.2025).
14. Freedom of Information Act (FOIA), 5 U.S.C. § 552 (1966) // *United States Code*. – URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/552> (дата звернення: 16.08.2025). United States Environmental Protection Agency (EPA). Freedom of Information Act (FOIA). URL: <https://www.epa.gov/foia> (дата звернення: 16.08.2025).
15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV / *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 16.08.2025).
16. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Організація конвенція) від 25 червня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015 (дата звернення: 16.08.2025).

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.26>

ВИКОНАННЯ УКРАЇНОЮ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ З ЄС В ЧАСТИНІ АДАПТАЦІЇ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Коваленко Т.О.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000 0002 7103 6209
e-mail: kovalenko.tetyana@gmail.com*

Коваленко Т.О. Виконання Україною Угоди про асоціацію з ЄС в частині адаптації аграрного законодавства.

На підставі проведеного аналізу останніх тенденцій розвитку аграрного законодавства України, а також опрацювання Звітів Європейської Комісії про стан адаптації українського законодавства автор приходить до висновку про істотний прогрес у адаптації аграрного законодавства України до *acquis* ЄС на виконання Угоди про асоціацію та з метою досягнення одного з критеріїв членства в ЄС. В статті відзначено також позитивну оцінку процесу адаптації законодавства України до права ЄС, яка надається самими інституціями ЄС за наслідками проведення моніторингу.

Встановлено, що водночас процес адаптації аграрного законодавства стикається з певними викликами, які негативно впливають на його динаміку. По-перше, необхідним є підвищення якості процесу адаптації аграрного законодавства, оскільки трапляються випадки часткової відповідності прийнятих положень законодавчих актів вимогам *acquis* ЄС, а їх реалізація на практиці часто є ускладненою внаслідок відсутності механізмів контролю, інституційної спроможності або політичної волі. По-друге, більшість прийнятих аграрних законів та підзаконних нормативно-правових актів у процесі виконання Угоди про асоціацію не стосувалися фундаментальних принципів регулювання сільськогосподарського виробництва та розвитку сільських територій, які визначаються Спільною аграрною політикою ЄС, що потребує врахування її принципів та напрямків у процесі подальшої адаптації аграрного законодавства України. По-третє, варто прискорити прийняття окремих євроінтеграційних аграрних законів на виконання Угоди про асоціацію. По-четверте, адаптація аграрного законодавства є ускладненою в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації, яка розпочалася у 2022 році.

В статті звертається увага, що після проведення Європейською Комісією у вересні 2025 року скрингів за переговорними розділами 11 «Сільське господарство та розвиток сільських територій», 12 «Безпечність харчових продуктів, ветеринарна та фітосанітарна політика», 13 «Рибальство та водний промисел» буде розроблено план подальшої імплементації регламентів ЄС в українське законодавство, що стане наступним кроком у процесі переговорів щодо вступу України до ЄС.

Ключові слова: *acquis communautaire*; адаптація законодавства; аграрне законодавство; аграрне право; аграрний сектор; безпечність харчових продуктів; рибальство та водний промисел; сільськогосподарське виробництво; Угода про асоціацію.

Kovalenko T.O. Implementation by Ukraine of the Association Agreement with the EU in terms of adaptation of agricultural legislation.

Based on the analysis of the latest trends in the development of Ukrainian agrarian legislation, as well as the processing of the European Commission Reports on Ukraine's progress in adapting national legislation, the author concludes that there has been significant progress in adapting Ukrainian agrarian legislation to the EU *acquis* in implementation of the Association Agreement and in order to achieve one of the criteria for EU membership. The article also notes the positive assessment of the process of

adapting Ukrainian legislation to EU law, which is provided by the EU institutions themselves following the results of monitoring.

It has been established that at the same time the process of adapting agricultural legislation faces certain challenges that negatively affect its dynamics. First, it is necessary to improve the quality of the process of adapting agricultural legislation, since there are cases of partial compliance of the adopted provisions of legislative acts with the requirements of the EU *acquis*, and their implementation in practice is often complicated due to the lack of control mechanisms, institutional capacity or political will. Second, most of the adopted agrarian laws and subordinate regulatory legal acts in the process of implementing the Association Agreement did not concern the fundamental principles of regulating agricultural production and the development of rural areas, which are determined by the Common Agricultural Policy of the EU, which requires taking into account its principles and directions in the process of further adaptation of the agricultural legislation of Ukraine. Third, it is worth accelerating the adoption of individual European integration agrarian laws to implement the Association Agreement. Fourth, the adaptation of agrarian legislation is complicated in the context of the full-scale armed aggression of the Russian Federation, which began in 2022.

The article draws attention to the fact that after the European Commission conducts screenings in September 2025 for negotiating chapters 11 «Agriculture and Rural Development», 12 «Food Safety, Veterinary and Phytosanitary Policy», 13 «Fisheries and Watercraft», a plan for further implementation of EU regulations into Ukrainian legislation will be developed, which will be the next step in the negotiation process for Ukraine's accession to the EU.

Key words: *acquis communautaire*; adaptation of legislation; agricultural legislation; agricultural law; agricultural sector; agricultural production; Association Agreement; fisheries and aquatic products; food safety.

Постановка проблеми. «Сільське господарство та розвиток сільських територій» – один із 35-ти переговорних розділів для вступу держави в ЄС. В минулому вимоги ЄС щодо трансформації саме сільськогосподарського сектору у великій мірі визначали хід перемовин про вступ до ЄС з Польщею у 2004 році, а також Болгарією та Румунією у 2007 році. Зважаючи на зазначене, а також беручи до уваги значний розмір українського аграрного сектору, цей переговорний розділ може стати одним із наріжних каменів перемовин між Україною та Європейською комісією.

Україна починаючи з 2016 року працює над імплементацією Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 р.) (далі – Угода про асоціацію) і поступово здійснює наближення національного законодавства до *acquis communautaire* ЄС, включаючи законодавство у сфері сільського господарства, сільських територій, санітарних та фітосанітарних заходів. Європейська Комісія 17 червня 2022 року рекомендувала Європейській Раді надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС. Європейський Парламент 23 червня 2022 року ухвалив резолюцію щодо негайного надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, а Європейська Рада надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС. 14 грудня 2023 року Європейська Рада ухвалила рішення розпочати переговори про вступ України до ЄС, а 25 червня 2024 року у Люксембурзі відбулась перша Міжурядова конференція між Україною та ЄС, що ознаменувала початок фактичних переговорів про членство України в Європейському Союзі. Зазначене зумовлює необхідність прискорення адаптації аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз проточного стану адаптації аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС у сфері сільськогосподарського виробництва та розвитку сільських територій. Дослідження спрямоване також на з'ясування першочергових напрямків подальшої адаптації аграрного законодавства до вимог правових актів ЄС на виконання Угоди про асоціацію.

Стан опрацювання проблематики. В доктрині аграрного права України були детально досліджені окремі напрямки адаптації аграрного законодавства до *acquis communautaire* ЄС у наступних сферах: у сфері державної підтримки суб'єктів агробізнесу, насамперед фермерських господарств (С.І. Хрипко, С.І. Сиволюцька, О.В. Гафурова, Х.А. Григор'єва); у сфері державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва (О.В. Гафурова, С.І. Марченко, Б.Д. Псутурі, Г.С. Савенко, Є.В. Милованов); у сфері безпеки продуктів харчування (Р.П. Сухачь-

кий, Т.М. Чурилова, А.В. Духневич, Н.В. Карпінська); у сфері поводження з пестицидами та агрохімікатами (Д.О. Полосенко). Не заперечуючи важливість вказаних вище наукових досліджень відзначимо, що процес адаптації аграрного законодавства має складний та багатоаспектний характер, оскільки включає в себе широке коло політичних, економічних, соціальних і насамперед правових чинників, які потребують свого врахування в практиці адаптації з метою забезпечення цілісності, коцептуальності та поступовості розвитку аграрного законодавства України. Особливістю процесу адаптації аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС є високий ступінь змінюваності, що обумовлюється широким колом факторів як соціально-правового, так і політико-економічного характеру. Зазначене обумовлює актуальність проведення комплексного аналізу проточного стану адаптації аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС у сфері сільськогосподарського виробництва та розвитку сільських територій, а також з'ясування першочергових напрямків подальшої адаптації аграрного законодавства до вимог правових актів ЄС на виконання Угоди про асоціацію.

Виклад основного матеріалу. З метою виконання Україною умов щодо набуття членства в ЄС та сприяння розвитку українського аграрного сектора шляхом наближення національного аграрного законодавства та аграрної політики до приписів *acquis communautaire* та САП Європейського Союзу, Глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» включена до Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію. Це надає можливість Україні, згідно з положеннями Додатку XXXVIII, розглядати приписи регламентів Євросоюзу як частину юридичних стандартів при поступовому наближенні вітчизняного аграрного законодавства у конкретній галузі сільського господарства до норм ЄС. Варто зазначити, що Угода про асоціацію та профільний Додаток не передбачають чітко встановлених строків щодо її імплементації в цій частині, надаючи можливість поступового наближення вітчизняного правового регулювання сільськогосподарської галузі у строки, прийнятні для України.

Разом з тим, імплементація Угоди про асоціацію, зокрема статей 403 – 406, сприяє співробітництву України з ЄС щодо взаємного розуміння аграрної політики та політики розвитку аграрних регіонів, розвитку сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, поширення органічних методів виробництва і біотехнологій шляхом впровадження передового досвіду в цих областях, обміну знаннями та кращими практиками з метою сприяння економічного добробуту сільських громад та підвищенню конкурентоспроможності сільськогосподарського сектору, ефективності та прозорості ринків, умов для інвестицій, а також стандартизації вимог до якості вітчизняної продукції. З цією метою Кабінет Міністрів України Постановою від 25 жовтня 2017 р. затвердив План заходів з виконання Угоди про асоціацію, в якому встановлюються чіткі терміни та відповідальність органів влади за виконання конкретних завдань з виконання Угоди про асоціацію.

З-поміж усіх завдань на виконання Угоди про асоціацію, які визначені зазначеною вище Постановою Кабінету Міністрів України, зобов'язання України в аграрній сфері складають 28%. Одним із найбільших – це сфера санітарних і фітосанітарних заходів. Цим обумовлюється те, що з метою імплементації Глави IV Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію (ст. 64), Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 24 лютого 2016 р. № 228-р схвалив Всеохоплюючу стратегію імплементації законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів, яка передбачає гармонізацію з міжнародними стандартами, удосконалення нормативно-правової бази, розвиток інституційного потенціалу, впровадження сучасних систем контролю та моніторингу, а також залучення всіх зацікавлених сторін, включаючи виробників та споживачів. Мета – забезпечення безпеки продуктів харчування, захист здоров'я людей, тварин та рослин, а також сприяння міжнародній торгівлі.

З моменту підписання Україною Угоди про асоціацію в напрямку адаптації національного аграрного законодавства до *acquis communautaire* ЄС було зроблено досить багато. Зокрема, на виконання Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію та положень глави 17 Угоди про асоціацію Мінагрополітики розробило План заходів з наближення законодавства України до права ЄС в агропромисловому комплексі, який був затверджений наказом від 27 червня 2018 р. № 313. Цей План включає заходи з імплементації 44 актів права ЄС, серед яких: 6 актів щодо політики якості; 25 актів ЄС щодо стандартів торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочами; 4 акти щодо органічного фермерства; 23 акти ЄС щодо стандартів торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва; 1 акт щодо використання генетично модифікованих зернових.

Слід зазначити, що відповідно до Звіту про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2024 рік зобов'язання України за напрямом «Санітарні та фітосанітарні заходи», передбачені Главою 4 «Санітарні та фітосанітарні заходи» Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» та Додатком 5 Угоди про асоціацію, виконані на 83%, а зобов'язання України за напрямом сільське господарство, передбачені статтею 403 Глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Угоди про асоціацію, виконані на 74% [1].

Європейська комісія щороку ухвалює пакет розширення – стратегічний документ про політику розширення і звіти щодо прогресу, досягнутого країнами-кандидатами й потенційними кандидатами. Так, у пакеті розширення 2023 року Єврокомісія рекомендувала розпочати переговори про вступ з Україною та Молдовою. Це рішення було прийнято після того, як Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС у 2022 році та провела значну роботу з виконання вимог для інтеграції. 30 жовтня 2024 року Європейська Комісія опублікувала Звіт щодо України в рамках Пакета розширення 2024 року [2], який містить оцінку прогресу України щодо адаптації законодавства України до права ЄС та оцінку динаміки реформування. У ньому відзначено відданість України фундаментальним реформам та процесам системних трансформацій, передусім у сфері верховенства права, прав людини, боротьби з корупцією, а також відзначено зусилля та прогрес України у контексті секторальної інтеграції та доступу до внутрішнього ринку ЄС. Вказаний Звіт містить також оцінку стану адаптації аграрного законодавства України до вимог ЄС у наступних сферах: 1) сільське господарство та розвиток сільських районів (Розділ 11), 2) безпека харчових продуктів, ветеринарна та фітосанітарна політика (Розділ 12); 3) рибальство та аквакультура (Розділ 13).

З метою системного виконання рекомендацій, які були надані Європейською Комісією Україні в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 300-р. було затверджено План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року. Зазначений План заходів містить близько 200 заходів щодо адаптації національного законодавства до законодавства ЄС та зміцнення інституційної, адміністративної спроможності в рамках переговорних розділів, розподілених на 6 кластерів. Зокрема, Кластер 5 «Ресурси, сільське господарство та політика згуртованості» містить Розділ 11 «Сільське господарство та розвиток сільських територій».

Проведений аналіз Звіту Європейської Комісії щодо України в рамках Пакета розширення 2024 року та Плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 300-р, дозволяє визначити першочергові напрямки адаптації аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС:

– у сфері законодавчого регулювання рослинництва: розроблення мінімальних вимог до якості змішаних фруктів; затвердження вимог до оливкових олій та встановлення правил щодо перевірки відповідності маркетингових стандартів та методів аналізу характеристик оливкових олій; внесення змін до методичних вимог у сфері насінництва щодо збереження сортових та посівних якостей насіння зернових культур, садивного матеріалу багаторічних рослин, насінневої картоплі, насіння кормових та овочевих культур в частині приведення законодавства України у відповідність до *acquis* ЄС;

– у сфері законодавчого регулювання тваринництва: розроблення проекту вимог до молока, молочних продуктів та інших харчових продуктів з метою нормативно-правового врегулювання питань, пов'язаних із виробництвом та розміщенням на ринку зазначених продуктів, відповідно до вимог ЄС; приведення у відповідність до *acquis* законодавства у сфері добробуту тварин; узгодження здійснення заходів офіційного контролю для забезпечення реєстрації та ідентифікації тварин із законодавством ЄС; розроблення та затвердження вимог до забезпечення благополуччя сільськогосподарських тварин під час транспортування та здійснення супутніх операцій; розроблення та затвердження спеціальних вимог до інкубаторіїв (інкубаційних цехів) і потужностей з утримання свійської птиці;

– у сфері законодавчого регулювання аквакультури та рибальства: прийняття проектів законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації законодавства Європейського Союзу в галузі рибного господарства» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність з нормами європейського законодавства та удосконалення державного регулювання в галузі рибного господарства»; розроблення

законопроекту щодо збору, управління та використання даних у секторі рибальства та підтримки наукових консультацій щодо спільної рибальської політики з метою імплементації Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2017/1004 від 17 травня 2017 р. про встановлення рамок Союзу для збору, управління та використання даних у секторі рибальства та підтримки наукових консультацій щодо спільної рибальської політики та Імплементаційного рішення Комісії (ЄС) 2022/39 від 12 січня 2022 р.; внесення змін до Правил промислового рибальства в басейні Чорного моря, затверджених наказом Мінагрополітики від 15 червня 2023 р. № 1284, з метою імплементації Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/1241 від 20 червня 2019 р. про збереження рибних ресурсів і захист морських екосистем за допомогою технічних заходів і Регламенту Ради (ЄС) № 1185/2003 від 26 червня 2003 р. про видалення плавників акул на борту суден; прийняття законопроекту про приєднання України до Угоди про створення Генеральної комісії з питань рибальства у Середземному морі;

– у сфері законодавчого регулювання державної підтримки суб'єктів агробізнесу, зокрема фермерських господарств: розроблення та прийняття законопроекту про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі з метою утворення Виплатної агенції, яка відповідає вимогам ЄС, та мережі облікових даних фермерських господарств; розроблення проекту наказу Мінагрополітики щодо затвердження Методичних рекомендацій щодо класифікації сільськогосподарських виробників – учасників мережі сільськогосподарських даних з метою розвитку мережі даних із сталого розвитку фермерських господарств (FSDN); продовження створення інтегрованої системи адміністрування та контролю (IACS), що здійснюється шляхом продовження створення системи ідентифікації земельних ділянок (LPIS) відповідно до п. 4 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»; забезпечення сумісності різних елементів, що складають IACS;

– у сфері законодавчого регулювання безпечності сільськогосподарської продукції: розроблення законопроекту про державний контроль та іншу офіційну діяльність, що здійснюється для забезпечення виконання законодавства про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин, здоров'я рослин та засобів захисту рослин; розроблення законопроекту про ветеринарні лікарські засоби, що відповідає Регламенту (ЄС) 2019/6 Європейського Парламенту та Ради від 11 грудня 2018 р. про ветеринарні лікарські засоби; розроблення та затвердження методів відбору зразків та лабораторних для визначення рівнів рослинних токсинів у харчових продуктах для цілей державного контролю; приведення наказу Мінагрополітики від 20 жовтня 2022 р. «Про затвердження Гігієнічних вимог до виробництва та обігу харчових продуктів тваринного походження» у відповідність з актами права ЄС; розроблення та затвердження вимог до простежуваності побічних продуктів тваринного походження; розроблення та затвердження порядку спеціального поводження з побічними продуктами тваринного походження та продуктами їх оброблення, переробки;

– у сфері законодавчого регулювання екологізації аграрного виробництва: узгодження із вимогами *acquis communautaire* ЄС закону, що регулює діяльність у сфері генної інженерії та встановлює процедури авторизації ГМО та систему офіційного контролю; розроблення проектів актів з питань, що стосуються державної реєстрації генетично модифікованих організмів; подальше узгодження законодавства України з у сфері органічного землеробства з законодавством ЄС, зокрема щодо моніторингу та контролю органічного виробництва;

– у сфері законодавчого регулювання діяльності суб'єктів агробізнесу: ухвалення законопроекту про асоціацію сільськогосподарських виробників, який був прийнятий Парламентом України за основу ще 2 травня 2023 р.;

– у сфері законодавчого регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності: внесення змін до законодавства з метою інтеграції дорадчого компонента до системи сільськогосподарських знань та інновацій (AKIS).

Аналіз останніх тенденцій розвитку аграрного законодавства України, а також опрацювання Звітів Європейської Комісії про стан адаптації українського законодавства дають підстави для висновку про істотний прогрес у адаптації аграрного законодавства України до *acquis* ЄС на виконання Угоди про асоціацію та з метою досягнення одного з критеріїв членства в ЄС. Варто також відзначити позитивну оцінку процесу адаптації законодавства України до права ЄС, яка надається самими інституціями ЄС за наслідками проведення моніторингу.

Водночас, даний процес стикається з певними викликами, які негативно впливають на його динаміку. По-перше, необхідним є підвищення якості процесу адаптації аграрного законодавства, оскільки трапляються випадки часткової відповідності прийнятих положень законодавчих актів вимогам *acquis* ЄС, а їх реалізація на практиці часто є ускладненою внаслідок відсутності механізмів контролю, інституційної спроможності або політичної волі. Наприклад, як зазначає у своєму Звіті Європейська Комісія, в серпні 2023 року Україна прийняла закон, що регулює діяльність у сфері генної інженерії та встановлює процедури авторизації ГМО та систему офіційного контролю [3], проте він лише частково узгоджений з *acquis* ЄС на основі дев'яти правових актів ЄС та вимагає прийняття суттєвого імплементаційного законодавства до цього. По-друге, більшість прийнятих аграрних законів та підзаконних нормативно-правових актів у процесі виконання Угоди про асоціацію не стосувалися фундаментальних принципів регулювання сільськогосподарського виробництва та розвитку сільських територій, які визначаються Спільною аграрною політикою ЄС, що потребує врахування її принципів та напрямків у процесі подальшої адаптації аграрного законодавства України. По-третє, варто прискорити прийняття окремих євроінтеграційних аграрних законів на виконання Угоди про асоціацію. Наприклад, проект закону про асоціацію сільськогосподарських виробників Верховна Рада України прийняла за основу ще в травні 2023 р. [4] По-четверте, адаптація аграрного законодавства є ускладненою в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації, яка розпочалася у 2022 році. Війна створила нові перешкоди для ефективної імплементації законодавчих змін, але також підкреслила необхідність швидкої адаптації законодавства для забезпечення стабільності та розвитку країни [5]. Війна та правовий режим воєнного стану з одного боку істотно послапили політичну волю України до прийняття істотної кількості аграрних законів та підзаконних нормативно-правових актів, які безпосередньо пов'язані із взятими Україною зобов'язаннями в сфері євроінтеграції, з другого боку постали нові виклики в аспекті належної подальшої реалізації прийнятих нормативно-правових актів, які пов'язані із адаптацією аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС.

Варто звернути увагу, з травня 2025 року Уряд готує Національну програму адаптації законодавства України до права ЄС [6]. Це буде головний інструмент, який визначить, як Україна крок за кроком узгоджуватиме своє законодавство та інституції зі стандартами ЄС у всіх сферах. Програма стане загальнонаціональним планом дій і базуватиметься на результатах скринінгу (аналізу українського законодавства на відповідність праву ЄС). У документі буде чітко зазначено: які акти права ЄС потрібно імплементувати; які органи державної влади відповідають за цей процес; як і в які терміни відбуватиметься гармонізація законодавства; коли та як відповідні зміни набудуть чинності.

У вересні 2025 року у Брюсселі завершилися скринінгові зустрічі української делегації з Європейською Комісією за переговорними розділами 11 «Сільське господарство та розвиток сільських територій», 12 «Безпечність харчових продуктів, ветеринарна та фітосанітарна політика», 13 «Рибальство та водний промисел». Скринінги за вказаними розділами є частиною офіційного процесу оцінки відповідності законодавства України праву ЄС у межах Кластера 5 «Ресурси, сільське господарство та політика згуртованості». Зокрема, Розділ 12 «Безпечність харчових продуктів, ветеринарна та фітосанітарна політика» є одним із найскладніших у переговорному процесі та передбачає узгодження з понад 2 000 актами права ЄС [7]. За результатами скринінгу буде розроблено план подальшої імплементації регламентів ЄС в українське законодавство, що стане черговим етапом у процесі переговорів щодо вступу України до ЄС.

Висновки. Аналіз останніх тенденцій розвитку аграрного законодавства України, а також опрацювання Звітів Європейської Комісії про стан адаптації українського законодавства дають підстави для висновку про істотний прогрес у адаптації аграрного законодавства України до *acquis* ЄС на виконання Угоди про асоціацію та з метою досягнення одного з критеріїв членства в ЄС. В даний час першочерговими напрямками адаптації аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС є наступні: 1) у сфері законодавчого регулювання рослинництва: розроблення мінімальних вимог до якості змішаних фруктів та оливкових олій; внесення змін до методичних вимог у сфері насінництва щодо збереження сортових та посівних якостей насіння та садивного матеріалу; 2) у сфері законодавчого регулювання тваринництва: розроблення проекту вимог до молока, молочних продуктів та інших харчових продуктів; адаптація законодавства у сфері добробуту тварин, а також у сфері офіційного контролю для забезпечення реєстрації та іден-

тифікації тварин; розроблення та затвердження спеціальних вимог до інкубаторіїв і потужностей з утримання свійської птиці; 3) у сфері законодавчого регулювання аквакультури та рибальства: прийняття проектів законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації законодавства Європейського Союзу в галузі рибного господарства» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність з нормами європейського законодавства та удосконалення державного регулювання в галузі рибного господарства»; розроблення законопроекту щодо збору, управління та використання даних у секторі рибальства та підтримки наукових консультацій щодо спільної рибальської політики; внесення змін до Правил промислового рибальства в басейні Чорного моря, затверджених наказом Мінагрополітики від 15 червня 2023 р. № 1284; 4) у сфері законодавчого регулювання державної підтримки суб'єктів агробізнесу: розроблення та прийняття законопроекту про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою утворення Виплатної агенції та мережі облікових даних фермерських господарств; розроблення проекту наказу Мінагрополітики щодо затвердження Методичних рекомендацій щодо класифікації сільськогосподарських виробників – учасників мережі сільськогосподарських даних з метою розвитку мережі даних із сталого розвитку фермерських господарств (FSDN); продовження створення інтегрованої системи адміністрування та контролю (IACS); 5) у сфері законодавчого регулювання безпечності сільськогосподарської продукції: розроблення законопроекту про державний контроль та іншу офіційну діяльність, що здійснюється для забезпечення виконання законодавства про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин, здоров'я рослин та засобів захисту рослин; розроблення законопроекту про ветеринарні лікарські засоби; розроблення та затвердження методів відбору зразків та лабораторних для визначення рівнів рослинних токсинів у харчових продуктах для цілей державного контролю; приведення наказу Мінагрополітики від 20 жовтня 2022 р. «Про затвердження Гігієнічних вимог до виробництва та обігу харчових продуктів тваринного походження» у відповідність з актами права ЄС; розроблення та затвердження вимог до простежуваності побічних продуктів тваринного походження; розроблення та затвердження порядку спеціального поводження з побічними продуктами тваринного походження та продуктами їх оброблення, переробки; 6) у сфері законодавчого регулювання екологізації аграрного виробництва: узгодження із вимогами ЄС закону, що регулює діяльність у сфері генної інженерії; подальше узгодження законодавства України у сфері органічного землеробства з законодавством ЄС; 7) у сфері законодавчого регулювання діяльності суб'єктів агробізнесу: ухвалення законопроекту про асоціацію сільськогосподарських виробників; 8) у сфері законодавчого регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності: внесення змін до законодавства з метою інтеграції дорадчого компонента до системи сільськогосподарських знань та інновацій (AKIS).

За результатами офіційного скринінгу відповідності українського аграрного законодавства праву ЄС, який Україна разом з Європейською Комісією завершила у вересні 2025 року, буде розроблено план подальшої імплементації *acquis communautaire* ЄС в українське законодавство, що стане черговим етапом у процесі переговорів щодо вступу України до ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2024 рік. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-vykonannya-Ugody-pro-asotsiatsiyu-za-2024-rik.pdf>.
2. Document 52024SC0699 «Commission Staff Working Document Ukraine 2024 Report Accompanying the Document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions 2024 Communication on EU Enlargement Policy» swd/2024/699 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52024SC0699>.
3. Закон України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції» від 23 серпня 2023 року, який набуде чинності 16 вересня 2026 року. *Офіційна сторінка Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20#Text>.
4. Проект Закону України про об'єднання сільськогосподарських товаровиробників (реєстр. № 8149) було прийнято за основу відповідно до Постанови Верховної Ради України

- від 2 травня 2023 року. *Офіційна сторінка Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40694>.
5. Фокін Я.Ф. Проблеми та перспективи адаптації законодавства України до норм ЄС під час збройної агресії. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 12. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-12-01-09>.
 6. Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrainy-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytannya/>.
 7. Завершився скринінг за розділом 12 «Безпечність харчових продуктів, ветеринарна та фіто-санітарна політика». *Офіційна сторінка Верховної Ради України*. URL: https://komagropolit.rada.gov.ua/news/main_news/76215.html.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.27>

ЗЕЛЕНЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ АДАПТАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Краснова Ю.А.,
*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу проблем модернізації
господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»,
ORCID: 0000-0001-7898-9603
e-mail: krasnovaj82@gmail.com*

Краснова Ю.А. Зелене відновлення України: правові виклики адаптації екологічного законодавства до стандартів Європейського Союзу.

У статті здійснено комплексний правовий аналіз процесу адаптації екологічного законодавства України до *acquis communautaire* Європейського Союзу в контексті післявоєнного зеленого відновлення. Особливу увагу приділено аналізу законопроекту «Про засади зеленого відновлення України», який, попри заявлену мету інтеграції європейських екологічних норм, обмежується імплементацією лише Регламенту (ЄС) 2020/852 про таксономію сталих видів економічної діяльності, не включаючи при цьому такі важливі питання, як, зокрема: механізми досягнення кліматичної нейтральності, нульового ризику, особливості переходу до циркулярної економіки та багато іншого, що є невід'ємною складовою зеленого розвитку, відповідно до європейської екологічної політики.

Також у межах дослідження виявлено низку концептуальних і технічних недоліків законопроекту, зокрема: нечіткість формулювання мети, відсутність системних правових механізмів реалізації, недостатню узгодженість з чинним європейським та національним законодавством, а також принципами сталого розвитку.

На основі аналізу положень інших актів ЄС (Директиви 2022/2464/ЄС, Регламенту (ЄС) 2023/956, Делегованих актів щодо технічних критеріїв сталості тощо) обґрунтовано необхідність значного доопрацювання законопроекту «Про засади зеленого відновлення України». Запропоновано уточнення мети законопроекту, закріплення принципів сталого розвитку, екологічної інтеграції (екологічної безпеки), наукової обґрунтованості, прозорості та участі громадськості, відповідальності та звітності, а також інтеграції з положеннями вітчизняного екологічного законодавства.

У межах дослідження запропоновано авторську наукову модель майбутнього Закону України «Про зелене відновлення України», яка включає структуровану систему принципів, екологічних критеріїв та індикаторів, інституційних механізмів та процедур контролю і відповідальності.

Наукова новизна полягає в системному правовому аналізі законодавчої ініціативи, що вперше здійснюється в контексті її відповідності європейським екологічним стандартам. Практичне значення полягає у формуванні рекомендацій для удосконалення нормативно-правового регулювання процесу зеленого відновлення України, з урахуванням міжнародних зобов'язань, принципів сталого розвитку та потреб післявоєнної реконструкції.

Ключові слова: зелене відновлення, сталий розвиток, екологічна безпека, *acquis communautaire* ЄС, законодавчі ініціативи, євроінтеграція, наукова модель майбутнього закону «Про зелене відновлення України».

Krasnova Yu.A. Green recovery of Ukraine: legal challenges of adapting environmental legislation to European Union standards.

The article presents a comprehensive legal analysis of the process of adapting Ukraine's environmental legislation to the *acquis communautaire* of the European Union in the context of post-war green recovery. Particular attention is given to the draft Law «On the Principles of Green Recovery of Ukraine», which, despite its declared aim of integrating European environmental norms, is limited to the implementation of Regulation (EU) 2020/852 on the taxonomy of sustainable economic activities. It fails to address several critical issues that are integral to green development under EU environmental policy, including mechanisms for achieving climate neutrality, zero-risk strategies, the transition to a circular economy, and other essential components.

The study identifies a number of conceptual and technical shortcomings in the draft law, such as vague formulation of its objectives, the absence of systemic legal implementation mechanisms, insufficient alignment with current European and national legislation, and inconsistency with the principles of sustainable development. Based on an analysis of other EU acts (Directive 2022/2464/EU, Regulation (EU) 2023/956, Delegated Acts on technical screening criteria, etc.), the article substantiates the need for substantial revision of the draft Law «On the Principles of Green Recovery of Ukraine».

The author proposes clarifying the law's objectives and enshrining principles of sustainable development, ecological integration (environmental safety), scientific validity, transparency, public participation, accountability, and alignment with domestic environmental legislation. The study introduces an original scientific model of the future Law of Ukraine «On Green Recovery», which includes a structured system of principles, environmental criteria and indicators, institutional mechanisms, and procedures for control and accountability.

The scientific novelty lies in the first systematic legal analysis of this legislative initiative in the context of its compliance with European environmental standards. The practical significance lies in the development of recommendations for improving the regulatory framework governing Ukraine's green recovery, taking into account international obligations, principles of sustainable development, and the needs of post-war reconstruction.

Key words: green recovery, sustainable development, environmental safety, EU *acquis communautaire*, legislative initiatives, European integration, scientific model of the future Law «On Green Recovery of Ukraine».

Постановка проблеми. Екологічна політика Європейського Союзу (далі – ЄС) є однією з найбільш розвинених і жорстко регламентованих галузей права ЄС. Україна, підписавши Угоду про асоціацію (2014), зобов'язалась гармонізувати своє екологічне законодавство з *acquis communautaire* – сукупністю нормативно-правових актів ЄС, метою яких є забезпечення високого рівня охорони довкілля, сталого розвитку, а також відповідального використання природних ресурсів.

Водночас, адаптація екологічного законодавства України не може розглядатися лише як технічне узгодження норм. Це – складний процес трансформації правової системи, що передбачає переосмислення ролі екологічного права як інструменту сталого розвитку, соціальної справедливості та економічної модернізації. У цьому контексті зелене відновлення постає не лише як політична декларація, а як нормативно-ціннісна парадигма, що вимагає інтеграції принципів екологічної правосуб'єктності держави, прозорості, участі громадськості та міжсекторальної координації.

З цієї метою Україна систематично проводить діяльність, пов'язану з покроковою адаптацією різноманітних природоохоронних норм ЄС у вітчизняне законодавство.

Так, лише у період з 2022 року по теперішній час була проведена колосальна робота з питань імплементації положень європейського законодавства у сферах: управління відходами; водовідведення та очищення стічних вод; інтегрованого запобігання та контролю промислового забруднення; цифровізації процедури оцінки впливу на довкілля; державної кліматичної політики; захисту від іонізуючого випромінювання; державного регулювання захисту рослин; формування Смарагдової мережі; реформування екологічного моніторингу; якості питної води; зеленого відновлення тощо [1].

Однак, незважаючи на активний темп євроінтеграційних процесів в екологічній сфері, є ряд проблемних моментів, які можуть перешкоджати практичному переходу на новітні, посилені екологічні вимоги.

Перш за все, адаптація екологічного законодавства є лише першим кроком у переході України до європейських вимог. Найпроблематичнішим етапом цього процесу є практична реалізація імplementованих норм, оскільки екологічна модернізація потребує мільярдних інвестицій. Таке може стати причиною поглиблення екологічного нігілізму частини українських підприємств, які з різних причин не готові до дотримання жорстких екологічних стандартів.

Важливо врахувати, що екологічна модернізація не є суто техніко-економічним процесом. Вона потребує формування нової екологічної культури правозастосування, де дотримання стандартів розглядається не як тягар, а як передумова конкурентоспроможності, інвестиційної привабливості та міжнародної легітимності. У цьому аспекті доцільно запровадити і механізми екологічного аудиту, сертифікації та незалежного моніторингу, які вже функціонують у країнах ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Упродовж останніх років питання адаптації екологічного законодавства України до *acquis communautaire* Європейського Союзу та формування засад зеленого відновлення стали предметом активного наукового осмислення. Дослідження охоплюють як нормативно-правові аспекти, так і прикладні моделі екологічної трансформації в умовах післявоєнної реконструкції.

Серед вітчизняних науковців, які зробили вагомий внесок у розробку концепції зеленого відновлення, слід відзначити: В.Л. Бредіхіну [2]; С.Д. Васильєву [3]; авторський колектив посібника «Зелене відновлення українських громад» [4]; авторів наукової статті «Зелене» відновлення як шлях післявоєнної відбудови України [5] та багатьох інших. Однак представлені наукові роботи не містять комплексного наукового аналізу проекту Закону України «Про засади зеленого відновлення України» (далі – Законопроект), у зв'язку з чим **метою цього наукового дослідження** є правовий аналіз законодавчих ініціатив України щодо зеленого відновлення, зокрема наведеного Законопроекту, та оцінка його відповідності європейським екологічним стандартам, з метою формування рекомендацій для вдосконалення нормативно-правового регулювання реалізації сталого розвитку в країні.

Виклад основного матеріалу. Після початку повномасштабної агресії російської федерації, Україна зіткнулась із безпрецедентними викликами, що охоплюють усі сфери суспільного життя. Відновлення країни потребує не лише фізичної реконструкції, а й переосмислення стратегічних засад розвитку. У цьому контексті концепція зеленого відновлення постає як інтегрована модель, що має поєднувати екологічні, соціальні та економічні принципи сталого розвитку.

Слід нагадати, що «сталий розвиток», як концепт, сформувався на перетині екологічної, соціальної та економічної політики. Відповідно до Декларації Ріо-де-Жанейро (1992), сталий розвиток розглядається, як розвиток, який задовольняє потреби сучасного покоління, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь. У контексті України, ця парадигма знайшла відображення в Законі України «Про основні засади державної екологічної політики на період до 2030 року», а також у національних цілях сталого розвитку, адаптованих до Цілей ООН.

Отже, концепція зеленого відновлення країни має включати в усі сфери такого відновлення принцип екологізації, передбачений в статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та розкритий в усьому екологічному законодавстві України та який ще називають принципом забезпечення екологічної безпеки.

За таким же принципом будується й законодавство Європейського Союзу з цього питання [6]. Серед ключових нормативних актів ЄС з питань зеленого розвитку останніх років можна назвати Європейський зелений курс, який містить політичну стратегію досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року [7], Регламент ЄС 2020/852 про таксономію сталих видів економічної діяльності [8], Директиву 2022/2464/ЄС щодо звітності про корпоративний сталий розвиток [9], Директиву 2024/1760/ЄС про належну перевірку корпоративної стійкості [10], Делегований Регламент ЄС 2023/2772 щодо стандартів звітності про сталий розвиток [11], Регламент ЄС 2023/956 про створення Механізму вуглецевого коригування на кордоні [12], Регламент ЄС 2019/2088 про розкриття інформації, пов'язаної зі стійкістю у секторі фінансових послуг [13], Директива 2003/87/ЄС про створення системи торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Європейського Союзу [14] та ін.

Зазначені акти ЄС формують багатовимірну нормативну матрицю, яка охоплює не лише екологічні критерії, а й вимоги до корпоративної звітності, належної перевірки, фінансової прозорості та міжінституційної відповідальності. Їх імplementація у вітчизняне законодавство має здійснюватися не фрагментарно, а системно – з урахуванням взаємозв'язків між екологічними, соціальними та економічними аспектами сталого розвитку.

Тому, при вивченні положень законопроекту «Про засади зеленого відновлення України» [15] (далі – Законопроект) були проаналізовані й усі вищенаведені документи ЄС.

З проведеного аналізу випливає наступне. Анонсований 30 червня 2025 року Законопроект представлений Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України, як нормативна реалізація пункту 8 «Екологічна безпека» Формули миру Президента України, мав би включати усі вищенаведені положення, і не тільки, але незважаючи на підтримку ПРООН, виявився лише джерелом інтеграції у вітчизняне правове поле Регламенту ЄС 2020/852 про таксономію сталих видів економічної діяльності.

Слід відзначити, що названий Регламент встановлює технічні критерії оцінки «екологічної сталості» інвестиційних проєктів. Зокрема, Регламентом визначається необхідність створення єдиної класифікації економічної діяльності, яка вважається екологічно сталою з метою: а) спрямувати капітал у проєкти, що підтримують екологічні цілі; б) забезпечити прозорість для інвесторів; в) запобігти «зеленому грінвошингу» (маніпулятивній практиці створення образу екологічно відповідального підприємства, не маючи для цього реальних екологічних підстав).

Регламентом встановлюється і шість екологічних цілей, яким має відповідати економічна діяльність задля отримання інвестування, зокрема: 1) пом'якшення зміни клімату; 2) адаптація до зміни клімату; 3) стале використання та охорона водних і морських ресурсів; 4) перехід до циркулярної економіки; 5) запобігання забрудненню; 6) охорона та відтворення біорізноманіття та екосистем.

Для кожної з шести екологічних цілей встановлюються технічні скринінгові критерії, які визначають, яка діяльність вважається екологічно сталою.

Ці критерії розробляються та оновлюються Європейською комісією у вигляді делегованих актів. Наприклад:

– 04.06.2021 р. Європейською комісією прийнятий Делегований акт щодо кліматичних цілей (2021/2139) (*Commission Delegated Regulation (EU) 2021/2139*) [16], яким встановлюються технічні критерії для діяльності, яка суттєво сприяє пом'якшенню зміни клімату та адаптації до неї (може застосовуватися для сфери будівництва енергоефективних будівель, виробництва електроенергії з сонячної енергії);

– 06.07.2021 р. Європейською комісією прийнятий Делегований акт щодо розкриття інформації (2021/2178) (*Commission Delegated Regulation (EU) 2021/2178*) [17], який встановлює формати та вимоги до звітності для компаній щодо відповідності їхньої діяльності таксономії в частині звітування про частку обороту, капітальних та операційних витрат, які відповідають критеріям екологічної сталості у сфері природного газу та ядерної енергетики;

– 27.06.2023 р. Європейською комісією приймається Делегований акт щодо нефінансових екологічних цілей (2023/2486) (*Commission Delegated Regulation (EU) 2023/2486*) [18], яким визначаються критерії для діяльності, що сприяє: раціональному використанню водних ресурсів; переходу на циркулярну економіку; запобігання забрудненню та відновленню біорізноманіття. Ці критерії є важливими для видів діяльності, пов'язаних з переробкою відходів, оскільки вимагають мінімального рівня їх повторного використання та утилізації, а також для сфери водопостачання та очищення стічних вод, через встановлення вимоги забезпечити ефективність такої діяльності у понад 90% при видаленні забруднюючих речовин.

При співвідношенні представленої Регламенту ЄС 2020/852 та Законопроекту, перш за все, привертає увагу мета, задля якої розроблені обидва документи:

– мета Регламенту (ЄС) 2020/852 – створення єдиної системи класифікації екологічно сталих видів економічної діяльності в межах ЄС з метою сприяння сталому інвестуванню, забезпечення прозорості, підтримання бізнесу, знищення ринкової фрагментації;

– мета Законопроекту – врахування та інтеграція екологічних та кліматичних міркувань у процес комплексного відновлення України від наслідків російської збройної агресії та з метою переходу України до зеленої економіки.

У вказаній в Законопроекті меті привертають увагу два напрями – це досягнення кліматичної нейтральності та нульового забруднення.

Відзначаємо, що під кліматичною нейтральністю розуміють стан, коли людська діяльність не створює чистих викидів парникових газів, тобто кількість викидів CO₂ та інших газів дорівнює або менша за ту, яку може поглинути природа (ліси, океани, ґрунти) або спеціальні технології (наприклад, уловлювання вуглецю).

Кліматична нейтральність має свої критерії відповідності: 1) нульовий баланс між викидами та поглинанням парникових газів; 2) відмова від викопного палива (вугілля, нафти, газу) на користь відновлюваних джерел енергії; 3) енергоефективність у будівництві, транспорті, промисловості; 4) циркулярна економіка, що включає мінімізацію відходів та повторне використання ресурсів; 5) збереження природних поглиначів – лісів, торфовищ, водних об'єктів [19].

З наведеного випливає, що результат зеленого відновлення країни має відповідати кліматичній нейтральності вже до 2050 року, як то визначено в Європейському Зеленому курсі [7].

У зв'язку з цим, визначення мети Законопроекту потребує уточнення через призму міжнародних зобов'язань України, зокрема Паризької угоди та Цілей сталого розвитку ООН. Доцільно закріпити в тексті законопроекту поняття «кліматична нейтральність» як стратегічну ціль, що має бути досягнута до 2050 року, відповідно до Європейського зеленого курсу. Також варто передбачити механізм оцінки впливу на сталий розвиток для кожного проєкту, що реалізується в межах зеленого відновлення.

Що стосується досягнення нульового забруднення – це амбітна мета, яку повністю реалізувати надзвичайно складно, але прагнути до неї – абсолютно реально і необхідно. Європейський зелений курс трактує нульове забруднення не як абсолютну відсутність будь-яких викидів, а як максимальне зниження шкідливого впливу на довкілля до рівня, безпечного для життя і здоров'я людини та природи в цілому.

З цією метою, як в ЄС так і в Україні встановлені нормативи шкідливого впливу, які вважаються безпечними для здоров'я людини і довкілля, хоча частково є відмінними між собою, що також вимагає застосування процедури узгодження. Наприклад, в ЄС стандарти якості атмосферного повітря, води тощо, тісно пов'язані з обов'язковою оцінкою впливу на здоров'я людини. На основі цих даних розробляються нові державні програми для зменшення забруднення. За порушення цих норм передбачена юридична відповідальність, а механізм контролю є прозорим та ефективним. В Україні, хоча й існує право на безпечне життя і здоров'я довкілля та правові механізми його забезпечення, проте в судовій практиці відсутні приклади притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, хоча фактів порушення такого законодавства чимало. Відсутність належного екологічного моніторингу та недостатні механізми притягнення до відповідальності за порушення екологічного законодавства створюють ситуацію, коли такі стандарти якості природних ресурсів стають більш декларативними, ніж обов'язковими для виконання.

Водночас, в рамках Європейського зеленого курсу до 2050 року встановлені зобов'язання зменшити: 1) на 55% передчасних смертей від забруднення повітря; 2) на 50% пластикових відходів у морі; 3) на 30% мікропластику в довкіллі; 4) на 50% використання хімічних пестицидів; 5) на 25% екосистем, де забруднення загрожує біорізноманіттю. В Україні допоки відсутні звіти про виконання окреслених завдань. Однією з ключових проблем реалізації цих вимог є воєнна агресія РФ.

Крім того, за період повномасштабної війни в Україні було зруйновано або суттєво пошкоджено 426 промислових об'єктів, з яких 78 приватних та 348 – державних установ на загальну суму 13,1 млрд доларів США [20].

З огляду на викладене, стає очевидним, що запропонований законопроект «Про засади зеленого відновлення України» не забезпечує умов для комплексного екологічного відновлення держави, оскільки його механізми орієнтовані виключно на фінансування окремих інноваційних підприємств, а не на системне охоплення усіх зруйнованих секторів економіки.

Це, в свою чергу, означає, що запропонований Законопроект не створює уніфікованої нормативно-правової бази, яка б могла охопити всі сектори зеленого відновлення країни, включаючи відновлення зруйнованого майна, чим порушується принцип системності в правотворчій діяльності (стаття 3 Закону України «Про правотворчу діяльність»).

Зазначене підтверджує той факт, що Регламент (ЄС) 2020/852 має вужчу мету ніж Законопроект, а тому останній має містити більш розширений перелік заходів для належного повоєнного відновлення країни.

Наприклад, «врахування та інтеграція» включають в себе вбудову екологічних і кліматичних критеріїв в усі етапи планування, фінансування, реалізації та моніторингу відновлення. «Комплексне відновлення» – охоплює інфраструктуру, промисловість, агросектор, міське планування, екосистеми. Тобто, «екологічні міркування» мають бути наскрізними. «Перехід до зеленої економіки» означає: декарбонізацію енергетики; ресурсоощадні технології в промисловості; еколо-

гічну модернізацію міст; кліматично нейтральні рішення у транспорті, будівництві, сільському господарстві.

Враховуючи таке, Законопроект має містити чіткі вимоги до кожного з перерахованих напрямів господарської діяльності за прикладом Розділу XI «Заходи щодо забезпечення екологічної безпеки» Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та відповідні механізми забезпечення їх належної реалізації.

Натомість, детальний аналіз положень Законопроекту, змушує зупинитися на наступних питаннях:

1) чи може бути метою будь-якого нормативно-правового акта «міркування»?

Як вже зазначалося, мета Законопроекту визначена як: «врахування та інтеграція екологічних та кліматичних міркувань у процес комплексного відновлення України від наслідків російської збройної агресії та з метою переходу України до зеленої економіки». Тобто, по факту, метою нормативно-правового акта є «роздуми про відновлення», що, як мінімум, суперечить техніці нормопроекткування;

2) чи можливе подолання гуманітарних, соціальних, економічних та інших наслідків російської збройної агресії за допомогою цілей зеленого відновлення, передбачених у статті 5 (цілі зеленого відновлення) представленого Законопроекту?

Вбачається, що представлені цілі мають важливе значення лише для подолання екологічних наслідків збройної агресії та не стосуються інших наведених наслідків;

3) чи розкриває представлений Законопроект систему заходів, обов'язкових для здійснення зеленого відновлення?

В статті 2 (визначення термінів) Законопроекту автори надають визначення терміну «сталі (зелені) заходи з відновлення», розкриваючи його як (заходи, предметом (об'єктом) яких є економічна діяльність, що за результатами оцінки сталості, відповідно до положень цього Закону, відповідає вимогам положень статті 8 цього Закону», яка в свою чергу має назву «Умови сталості економічної діяльності». При цьому, до таких «умов» сталості економічної діяльності належать: а) вона робить значний внесок у досягнення однієї чи більше цілей, визначених у статті 5 (цілі зеленого відновлення) цього Закону; б) не завдає значної шкоди жодній із цілей, визначених у статті 5 цього Закону; в) відповідає технічним критеріям, встановленим згідно зі статтею 17 цього Закону; г) відповідає мінімальним соціальним гарантіям, зазначеним у статті 18 цього Закону. Хоча, навряд чи це «умови», скоріше «критерії» відповідності діяльності, як то визначено в делегованих актах. Крім того, чи можна назвати заходи із зеленого відновлення країни належними, якщо вони мають відповідати **мінімальним соціальним гарантіям**?

Таке означає, що вже на етапі нормопроекткування в документ, який збираються назвати «Законом» навмисно закладається положення, що суперечить принципу сталого розвитку та принципам правотворчої діяльності, викладених в Законі України «Про правотворчу діяльність», що нівелює всі інші напрацювання з цього питання.

Також, в ст. 35 Законопроекту для реалізації державної політики у сфері зеленого відновлення, передбачається створення Національної ради з питань зеленого відновлення України, повноваження якої розкриті в частині 2 цієї статті. Частиною 3 цієї ж статті визначається, що до складу Ради будуть входити представники центральних органів виконавчої влади, асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань, громадських об'єднань, саморегулювальних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування, благодійних та релігійних організацій. В цьому ракурсі цікавим питанням постає співвідношення діяльності цієї Ради в межах існуючої реформи децентралізації, розпочатої вже за часів війни з РФ у 2014 році.

З наведеного випливає, що в представленому Законопроекті, крім загальних лозунгів про врахування цілей зеленого відновлення, не міститься жодних конкретних правових та інших заходів, які б формували процес відновлення країни за усіма сферами і напрямками суспільного життя. Натомість, в статті 33 Законопроекту вказується, що зазначені питання будуть вирішені в Національній стратегії зеленого відновлення України, яку буде розробляти «Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики зеленого відновлення», тобто Національна рада з питань зеленого відновлення України.

Законопроектом також вводяться ряд оціночних понять, зокрема: «значний внесок», «суттєве сприяння», «значна шкода», «спільнотворення» та ін. В статтях 10-16 Законопроекту автори намагаються сформулювати межі такого «внеску» та «сприяння», однак з наведеного випливає, що вони є умовними і контроль за їх невиконанням не передбачений.

Крім того, Законопроект не містить жодних посилань на інші нормативно-правові акти, які напрацьовувались десятиліттями в Україні в частині формування сталого розвитку країни, з урахуванням вимог до його економічної, екологічної та соціальної складових та які вже включають широкий спектр, зокрема, правових засобів забезпечення екологічної безпеки, які перетинаються з питаннями зеленого відновлення країни.

За словами Голови громадської організації «Всеукраїнська екологічна ліга» Тетяни Тимочко: «Зелене відновлення країни має відповідати таким принципам, як: 1) наскрізності, кроссекторальності природоохоронної та кліматичної політики для всіх галузей економіки під час зеленої відбудови країни, 2) збалансованого розвитку зеленої відбудови; 3) відповідності відбудови екологічним стандартам; 4) прозорості залучення громадськості та громад до прийняття рішень; 5) ефективного функціонування і використання цільових/донорських фондів для післявоєнного відновлення і розбудови зеленої економіки; 6) гендерної рівності та інклюзії» [21].

Однак представлений Законопроект не містить чіткості формулювань у дотриманні цих принципів.

Висновки та пропозиції. Таким чином, Законопроект «Про засади зеленого відновлення України» є важливим кроком у напрямі нормативного оформлення екологічної складової післявоєнного відновлення. Водночас його поточна редакція не забезпечує правової визначеності, системності та повної відповідності принципам сталого розвитку. Для підвищення ефективності законодавчої ініціативи, на нашу думку, доцільно: 1) конкретизувати мету та завдання акта відповідно до нормопроектувальної техніки; 2) розширити перелік цілей, включивши соціальні та економічні аспекти; 3) встановити чіткі правові механізми реалізації заходів; 4) інтегруватися з положеннями вітчизняного законодавства; 5) закріпити принципи прозорості, інклюзії, участі громадськості; 6) забезпечити відповідність Законопроекту європейським стандартам зеленого розвитку; 7) доповнити Законопроект окремим розділом, присвяченим екологічним індикаторам та технічним критеріям сталості, з посиланням на відповідні Делеговані акти ЄС.

Крім того, доцільно деталізувати функціональні повноваження Національної ради з питань зеленого відновлення, передбаченої Законопроектом, з метою забезпечення ефективної міжвідомчої координації екологічних, фінансових та соціальних аспектів. Зокрема, необхідно нормативно закріпити механізми участі представників органів державної влади, наукової спільноти, громадянського суспільства та бізнесу в процесі прийняття рішень, а також визначити інструменти моніторингу, звітності та оцінки впливу на сталий розвиток.

На підставі вищевикладеного, пропонується наукова модель **Закону України «Про зелене відновлення України»:**

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Мета Закону

Забезпечення екологічно сталого, кліматично нейтрального та соціально відповідального відновлення України після збройної агресії.

Інтеграція екологічних і кліматичних зобов'язань у всі сфери державної політики, планування та інвестування.

Стаття 2. Предмет регулювання

Визначення принципів, механізмів та інституційної структури зеленого відновлення.

Узгодження національного законодавства з *acquis communautaire* ЄС.

Стаття 3. Основні терміни

Зелене відновлення

Кліматична нейтральність

Нульове забруднення

Екологічна сталість

Грінвошинг

Технічні скринінгові критерії та ін.

Розділ II. ПРИНЦИПИ ЗЕЛЕНОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Стаття 4. Принципи

Принцип сталого розвитку

Принцип екологічної інтеграції (екологічної безпеки)

Принцип наукової обґрунтованості
Принцип прозорості та участі громадськості
Принцип відповідальності та звітності

Розділ III. ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Стаття 5. Національна рада з питань зеленого відновлення

Міжвідомчий координаційний орган з повноваженнями:

- узгодження екологічних, фінансових та соціальних аспектів;
- затвердження екологічних індикаторів;
- моніторинг реалізації проєктів;
- участь у міжнародних переговорах

Стаття 6. Участь громадськості та наукових установ

Громадські слухання, екологічна експертиза, ОВД, CEO, науково-консультативні ради

Розділ IV. ЕКОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ТА ІНДИКАТОРИ

Стаття 7. Технічні скринінгові критерії сталості

Встановлюються відповідно до Регламенту ЄС 2020/852 та делегованих актів.

Охоплюють шість екологічних цілей: клімат, вода, циркулярність, рівень забруднення, біорізноманіття.

Стаття 8. Екологічні індикатори

1. Екологічні індикатори – це кількісні та якісні показники, що використовуються для оцінки відповідності проєктів зеленого відновлення принципам сталого розвитку, екологічної безпеки та кліматичної нейтральності.

2. Визначаються для кожного проєкту окремо.

3. Індикатори класифікуються за напрямками:

- кліматичні (викиди парникових газів, енергоефективність);
- водні (якість води, ефективність очищення);
- біорізноманіття (збереження видів, екосистемна стійкість);
- циркулярна економіка (повторне використання, утилізація);
- забруднення (індекси повітря, ґрунтів, шуму).

4. Застосування екологічних індикаторів є обов'язковим при:

- оцінці проєктів, що претендують на державне фінансування;
- проведенні екологічної експертизи / ОВД / CEO;
- моніторингу реалізації заходів зеленого відновлення.

5. Методика розрахунку екологічних індикаторів затверджується постановою Кабінету Міністрів України.

Має включати:

1) *Індикатори кліматичної нейтральності*, що включають:

– баланс викидів парникових газів (співвідношення між викидами CO₂ та здатністю екосистем або технологій їх поглинати);

– частка енергії з відновлюваних джерел (у загальному енергетичному балансі проєкту);

– індекс енергоефективності (витрати енергії на одиницю продукції або послуги);

– відмова від викопного палива (частка заміщення вугілля, нафти, газу).

2) *Індикатори циркулярної економіки*:

– рівень повторного використання ресурсів (частка матеріалів, що повертаються в обіг);

– індекс утилізації відходів (% відходів, що переробляються або утилізуються екологічно безпечно);

– тривалість життєвого циклу продукції (оцінка довговічності та ремонтпридатності);

– впровадження екодизайну (наявність екологічних критеріїв у проєктуванні).

3) *Індикатори якості довкілля*:

– індекс забруднення атмосферного повітря (рівень концентрації шкідливих речовин (PM_{2.5}, NO_x, SO₂));

– індекс якості води (відповідність стандартам ЄС щодо питної та поверхневої води);

– індекс біорізноманіття (кількість видів, що зберігаються або відновлюються);

– індекс екосистемної стійкості (здатність екосистем до самовідновлення).

4) *Індикатори екологічної інтеграції (екологічної безпеки)*

- наявність екологічної експертизи / ОВД / СЕО для кожного проєкту;
- індекс ризику для здоров'я (оцінка впливу на здоров'я населення);
- індекс екологічної відповідальності (наявність механізмів контролю, звітності, санкцій);
- індекс прозорості (доступність екологічної інформації для громадськості та її достовірність).

5) *Індикатори інтеграції в політику сталого розвитку:*

- відповідність Цілям сталого розвитку ООН (зокрема цілям № 6 (вода), № 7 (енергія), № 13 (клімат), № 15 (екосистеми));
- індекс міжвідомчої координації (рівень узгодженості між екологічною, економічною та соціальною політикою);
- індекс участі громадськості (кількість консультацій, слухань, звернень).

Розділ V. ФІНАНСУВАННЯ ТА ІНВЕСТУВАННЯ

Стаття 9. Зелені інвестиції

Стимулювання інвестицій у проєкти, що відповідають критеріям сталості.
Запобігання грінвошингу через аудит, сертифікацію, звітність.

Стаття 10. Державна підтримка

Податкові та кредитні пільги, гранти, компенсації для екологічно сталих проєктів тощо.

Розділ VI. КОНТРОЛЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, МОНІТОРИНГ

Стаття 11. Екологічний моніторинг

Створення інтегрованої системи моніторингу якості довкілля.
Відкритий доступ до даних.

Стаття 12. Контроль за реалізацією заходів зеленого відновлення

1. Контроль за реалізацією заходів зеленого відновлення здійснюється з метою забезпечення відповідності проєктів екологічним, соціальним та економічним критеріям сталого розвитку, а також дотримання принципів, визначених цим Законом.

2. Суб'єктами контролю є:

- центральний орган виконавчої влади у сфері охорони довкілля;
- Національна рада з питань зеленого відновлення;
- органи місцевого самоврядування;
- громадські організації, акредитовані відповідно до законодавства;
- наукові установи та незалежні аудитори.

3. Контроль здійснюється у формах:

- екологічного моніторингу;
- перевірок відповідності проєктів екологічним індикаторам;
- аналізу звітності суб'єктів господарювання;
- громадського контролю та публічних консультацій;
- незалежного екологічного аудиту.

4. Результати контролю є підставою для:

- коригування або припинення фінансування проєктів;
- притягнення до відповідальності за порушення екологічного законодавства;
- внесення змін до стратегічних документів зеленого відновлення.

5. Порядок здійснення контролю, критерії оцінки та механізми реагування затверджуються постановою Кабінету Міністрів України.

Стаття 13. Відповідальність за порушення

Види правопорушень.

Адміністративна, цивільна, кримінальна відповідальність.

Механізм притягнення до відповідальності за порушення екологічних стандартів.

Розділ VII. Прикінцеві та перехідні положення

Визначення строків імплементації.

Узгодження з чинним законодавством.

Перелік актів ЄС, що підлягають імплементації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Концепція адаптації природоохоронного законодавства України до екологічного надбання Європейського Союзу («The EU Environmental Acquis»). URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32271.pdf> (дата звернення: 08.10.2025).
2. Бредіхіна В.Л., Вертегел Є.П., Куртіш Л.А. Правове забезпечення відновлення природних ресурсів України під час війни та післявоєнний період. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 336–342. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/81>.
3. Васильєва С.Д. (2024) Екологічні реформи як основа зеленого відновлення України: *Збірник матеріалів конференції: «Відновлення України у повоєнні часи: виклики, стратегічні пріоритети, ресурсне забезпечення, потенціал майбутнього розвитку»*. URL: <https://jrupp.donpu.edu.ua/article/view/16491> (дата звернення: 08.10.2025).
4. Посібник «Зелене відновлення українських громад» / авт. кол.: О. Кондратюк, Н. Лушнікова, М. Голюк, О. Ляшук. *Екоclub*. Рівне, 2023. 36 с. URL: https://vidnova.info/wp-content/uploads/2023/01/green_recovery-1-ecoclub.pdf (дата звернення: 08.10.2025).
5. Котовський В.С., Москаленко В.Г., Дробчак А.Л. «Зелене» відновлення як шлях післявоєнної відбудови України. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2023. № 7-8 (308-309). С. 26–33. DOI:10.32680/2409-9260-2023-7-8-308-309-26-33.
6. Європейський зелений курс і кліматична політика України: аналіт. доп. / С.П. Іванюта, Л.М. Якушенко; за заг. ред. А.Ю. Сменковського. Київ: НІСД, 2022. 95 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.12>.
7. Європейський Зелений Курс. *Представництво України при Європейському Союзі*. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobotnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda> (дата звернення: 08.10.2025).
8. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng> (дата звернення: 08.10.2025).
9. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2464/oj/eng> (дата звернення: 08.10.2025).
10. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj/eng> (дата звернення: 08.10.2025).
11. Commission Delegated Regulation (EU) 2023/2772 of 31 July 2023 supplementing Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council as regards sustainability reporting standards. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2023/2772/oj/eng (дата звернення: 08.10.2025).
12. Regulation (EU) 2023/956 establishing a Carbon Border Adjustment Mechanism. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/carbon-border-adjustment-mechanism.html> (дата звернення: 08.10.2025).
13. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj/eng> (дата звернення: 08.10.2025).
14. Directive 2003/87/EC establishing a system for greenhouse gas emission allowance trading within the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/eu-emissions-trading-system.html> (дата звернення: 08.10.2025).
15. Повідомлення про оприлюднення проєкту Закону України «Про засади зеленого відновлення України». *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-zakonu-ukrayiny-pro-zasady-zelenogo-vidnovlennya-ukrayiny/> (дата звернення: 08.10.2025).
16. Consolidated text: Commission Delegated Regulation (EU) 2021/2139 of 4 June 2021 supplementing Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council by establishing the technical screening criteria for determining the conditions under which an

- economic activity qualifies as contributing substantially to climate change mitigation or climate change adaptation and for determining whether that economic activity causes no significant harm to any of the other environmental objectives. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2021/2139/2025-01-08/eng (дата звернення: 08.10.2025).
17. Commission Delegated Regulation (EU) 2021/2178 of 6 July 2021 supplementing Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council by specifying the content and presentation of information to be disclosed by undertakings subject to Articles 19a or 29a of Directive 2013/34/EU concerning environmentally sustainable economic activities, and specifying the methodology to comply with that disclosure obligation. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2021/2178/oj/eng (дата звернення: 08.10.2025).
 18. Commission Delegated Regulation (EU) 2023/2486 of 27 June 2023 supplementing Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council by establishing the technical screening criteria for determining the conditions under which an economic activity qualifies as contributing substantially to the sustainable use and protection of water and marine resources, to the transition to a circular economy, to pollution prevention and control, or to the protection and restoration of biodiversity and ecosystems and for determining whether that economic activity causes no significant harm to any of the other environmental objectives and amending Commission Delegated Regulation (EU) 2021/2178 as regards specific public disclosures for those economic activities. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2023/2486/oj/eng (дата звернення: 08.10.2025).
 19. Кліматична нейтральність – що це таке і як досягти? *InPost*. URL: <https://inpost.pl/ua/novyny-klimatychna-neutralnist-shcho-tse-take-i-yak-yuyi-dosyahty> (дата звернення: 08.10.2025).
 20. Збитки України від війни 2025 – Ключові факти та деталі. *BizMag*. URL: <https://bizmag.com.ua/zbytku-ukrayiny-vid-vijny/> (дата звернення: 08.10.2025).
 21. Платформа зеленого відновлення України: від декларацій до дій. *Екологія. Право. Людина*. URL: <https://epl.org.ua/announces/platforma-zelenogo-vidnovlennya-ukrayiny-vid-deklaratsij-do-dij/> (дата звернення: 08.10.2025).

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.28>

СИСТЕМНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНТЕГРАЦІЇ У ПРАВОВЕ ПОЛЕ ЄС ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ ТА ПРИНЦИПІВ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

Краснова Ю.А.,
*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»,
ORCID: 0000-0001-7898-9603
e-mail: krasnovaj82@gmail.com*

Кірін Р.С.,
*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу економіко-правових проблем містознавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова НАН України»,
ORCID: 0000-0003-0089-4086
e-mail: kirinrs62@gmail.com*

Краснова Ю.А., Кірін Р.С. Системні підходи до визначення ефективності інтеграції у правове поле ЄС через призму правових категорій та принципів екологічного права.

У статті здійснено наукове обґрунтування системних підходів до інтеграції України в правове поле Європейського Союзу у сфері екологічного права. Розкрито методологічні засади адаптації національного законодавства до *acquis* Європейського Союзу, з урахуванням багаторівневої структури європейських норм, принципів та інституційних механізмів. Аналізуються ключові правові категорії, такі як сталий розвиток, екологічна інтеграція, попередження шкоди, екологічна відповідальність, які визначають ефективність зближення нормативної бази. Особливу увагу приділено функціональній імplementації зазначених принципів у всі сфери державної політики, включаючи енергетику, промисловість, сільське господарство та просторове планування.

Виявлено суттєві розбіжності між вітчизняними та європейськими дефініціями екологічних понять, що ускладнює процес правової гармонізації та потребує термінологічного узгодження на рівні доктрини, законодавства та правозастосування. Запропоновано трирівневу модель оцінки ефективності екологічного права, яка включає нормативний, інституційний та індикаторний компоненти. Такий підхід дозволяє комплексно оцінити відповідність вітчизняного регулювання європейським стандартам, виявити прогалини, дублювання та надлишковість у правовому полі, а також сформулювати обґрунтовані рекомендації для реформування.

Окреслено системні виклики, які суперечать принципам екологічного права Європейського Союзу, зокрема обмеження доступу до екологічної інформації, обмеження процедури оцінки впливу на довкілля, мораторій на планові заходи державного екологічного контролю, спроби дерегуляції дозвільної системи, інституційне злиття центрального органу виконавчої влади у сфері захисту довкілля та природних ресурсів з економіко-орієнтованими міністерствами, фрагментарне формування державної політики у сфері зеленого відновлення країни тощо.

Доводиться, що інтеграція в правове поле Європейського Союзу є не лише технічною адаптацією, а й процесом формування нової правової культури, що передбачає зміну підходів

до правотворчості, правозастосування та екологічного управління. Стаття має прикладне значення для розробки національної доктрини екологічного права, стратегічного планування та законодавчої діяльності у сфері охорони довкілля.

Ключові слова: системний підхід до правової інтеграції; ефективність еколого-правового регулювання; імплементація *acquis* ЄС; моделі оцінки ефективності; системні виклики екологічного законодавства; еколого-правова доктрина України.

Krasnova Y.A., Kirin R.S. Systemic approaches to assessing the effectiveness of integration into the EU legal framework through the lens of legal categories and principles of environmental law.

The article provides a scientific justification of systemic approaches to the integration of Ukraine into the legal field of the European Union in the field of environmental law. The methodological principles of adapting national legislation to the *acquis* of the European Union are disclosed, taking into account the multi-level structure of European norms, principles and institutional mechanisms. Key legal categories are analyzed, such as sustainable development, environmental integration, damage prevention, environmental responsibility, which determine the effectiveness of the approximation of the regulatory framework. Particular attention is paid to the functional implementation of these principles in all areas of state policy, including energy, industry, agriculture and spatial planning.

Significant discrepancies between domestic and European definitions of environmental concepts are identified, which complicates the process of legal harmonization and requires terminological coordination at the level of doctrine, legislation and law enforcement. A three-level model for assessing the effectiveness of environmental law is proposed, which includes normative, institutional and indicator components. This approach allows for a comprehensive assessment of the compliance of domestic regulation with European standards, to identify gaps, duplication and redundancy in the legal field, and to formulate substantiated recommendations for reform.

Systemic challenges that contradict the principles of European Union environmental law are outlined, in particular, restrictions on access to environmental information, restrictions on the environmental impact assessment procedure, a moratorium on planned state environmental control measures, attempts to deregulate the permitting system, the institutional merger of the central executive body in the field of environmental protection and natural resources with economically oriented ministries, fragmented formation of state policy in the field of green renewal of the country, etc.

It is proved that integration into the legal field of the European Union is not only a technical adaptation, but also a process of forming a new legal culture, which involves changing approaches to lawmaking, law enforcement and environmental management. The article has applied significance for the development of a national doctrine of environmental law, strategic planning, and legislative activity in the field of environmental protection.

Key words: systemic approach to legal integration; effectiveness of environmental regulation; implementation of the EU *acquis*; models of effectiveness assessment; systemic challenges of environmental legislation; environmental law doctrine of Ukraine.

Постановка проблеми. Стратегічний курс України на інтеграцію у правове поле Європейського Союзу вимагає не лише технічної адаптації національного законодавства, а й фундаментальної трансформації правової парадигми, категоріального апарату та інституційної логіки екологічного регулювання. Екологічна складова є критично важливою у цьому процесі, оскільки право ЄС містить одну з найрозвинутіших систем регулювання, що ґрунтується на принципах сталого розвитку та превентивності.

Незважаючи на політичну волю та певний прогрес у гармонізації, ключова наукова та практична проблема полягає у відсутності системного та ефективного підходу до оцінки та реалізації імплементаційних зобов'язань України у сфері екологічного права. Цей брак системності породжує низку взаємопов'язаних викликів, які ставлять під загрозу успіх євроінтеграції. Таким чином, назріла необхідність у науковому обґрунтуванні системних підходів, які дозволять перейти від фрагментарної адаптації до формування цілісної та ефективної правової моделі екологічної євроінтеграції, що і стало метою цього дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Наукові розвідки, присвячені формуванню системного підходу до визначення ефективності інтеграції у правове поле ЄС через призму правових категорій та принципів екологічного права, що представлені у працях відомих вчених еколого-право-

вого напрямку (Андрейцева В.І., Бобкової А.Г., Гетьмана А.П., Малишевої Н.Р., Краснової М.В., Носіка В.В., Шемшученка Ю.С. та багатьох інших), а також аналітичних звітах громадських екологічних організацій, свідчить про актуальність обраної тематики але потребує суттєвого поглиблення та систематизації у світлі нових викликів, пов'язаних із повномасштабною агресією, потребою «зеленого відновлення» та необхідністю переходу від технічної адаптації до функціональної імплементації європейського *acquis*.

Виклад основного матеріалу. Визначення рівня ефективності вітчизняного екологічного законодавства напрямку залежить від обрання моделі його оцінювання. Наприклад, якщо обрати *нормативно-правову модель*, вона дозволить визначити відповідність вітчизняного законодавства вимогам екологічного законодавства ЄС [1]. Якщо оцінку здійснювати через *інституційну модель* – вона дозволить визначити спроможність екологічних органів влади реалізовувати європейські стандарти [2]. При застосуванні *еколого-індикаторної моделі* можна отримати відповідь про рівень фактичного впливу імплементації норм екологічного законодавства на стан довкілля [3].

Ефективність екологічного законодавства при цьому, має відповідати таким встановленим критеріям: 1) ступеню та якості імплементації екологічних директив і регламентів ЄС; 2) наявності механізмів екологічного моніторингу та звітності; 3) рівню участі громадськості у прийнятті екологічно важливих рішень; 4) ефективності екологічного контролю та санкцій.

Крім того, головним показником ефективності євроінтеграційних процесів в екологічній сфері має бути їх відповідність головним принципам екологічного права ЄС, а саме: «забруднювач платить»; превентивності; сталого розвитку та участі громадськості.

На підставі сформованих алгоритмів розглянемо стан євроінтеграційних процесів в Україні.

Україна зобов'язалася адаптувати своє екологічне законодавство до *acquis communautaire* ЄС у межах розділу 27 «Довкілля» Угоди про асоціацію. Це охоплює понад 200 директив і регламентів, які регулюють охорону природи, управління відходами, якість повітря, води, хімічну, біологічну, фізичну безпеку, зміну клімату тощо.

У 2025 році Україна пройшла скринінг законодавства в межах переговорного процесу щодо вступу до ЄС. Скринінг підтвердив, що Україна має політичну волю та технічну спроможність адаптувати екологічне законодавство до норм ЄС навіть в умовах війни [4]. Водночас, залишаються відкритими ряд стратегічних питань на яких ми зосередимо свою увагу.

У сфері горизонтального екологічного законодавства, яке демонструє відносно високий рівень наближення до норм ЄС, зберігаються три системні виклики: обмежений доступ до екологічної інформації в умовах воєнного стану, часткове відступлення від процедур оцінки впливу на довкілля (ОВД) та стратегічної екологічної оцінки (СЕО), а також відсутність або призупинення екологічного контролю.

Починаючи з 2022 року, у зв'язку з оновленням реєстрів та заходами з національної безпеки, доступ до документів ОВД, СЕО та значної частини екологічної інформації на платформі «Еко-Система» було обмежено – перегляд такої інформації можливий лише після авторизації. Однак, такий підхід суперечить принципу відкритості, адже ці реєстри мають бути загальнодоступними для забезпечення прозорості процедур та участі громадськості, як то передбачено Конвенцією про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуською конвенцією) та Директивою 2011/92/ЄС про оцінювання впливу деяких публічних і приватних проектів на довкілля від 13.12.2011 р.

Крім того, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 і від 24 червня 2016 р. № 394» від 14.07.2023 р. № 722 [5] в умовах воєнного стану оператори промислових установок звільнені від обов'язку подавати звітність до Національного реєстру викидів та перенесення забруднювачів, що суттєво знижує рівень екологічного моніторингу.

Для забезпечення відповідності європейським стандартам, Україна має усунути ці обмеження, оскільки при зеленій відбудові країни, включаючи і підготовку нормативного акту з цього питання (закону «Про засади зеленого відновлення України» [6]), доступ до екологічної інформації в електронних базах даних повинен бути відкритим, без авторизації і охоплювати повний обсяг даних. Така відкритість є ключовою вимогою ЄС щодо інформування громадськості та участі у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля.

Слід звернути увагу і на те, що імплементававши Директиву Європейського Парламенту і Ради 2011/92/ЄС про оцінювання впливу деяких публічних і приватних проектів на довкілля від

13.12.2011 р. шляхом прийняття Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», держава взяла на себе зобов'язання щодо належної реалізації відповідних норм на своїй території. Натомість вітчизняний досвід нормопроектної діяльності містить докази про намагання обійти норми цього Закону. Так, наприклад, в проєкті Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення функціонування індустріальних парків № 12117 від 14.10.2024 р., який Верховна Рада України у лютому 2025 року прийняла за основу [7], передбачається виключення індустріальних парків зі сфери дії Закону України «Про оцінку впливу на довкілля». Це означає, що облаштування територій, будівництво інфраструктури та господарська діяльність у межах таких парків можуть здійснюватися без проведення процедури ОВД. Таке напрями суперечить Додатку II вищенаведеної Директиви ЄС [8].

Також у період 2021-2023 років в Україні активно обговорювалися законодавчі ініціативи, спрямовані на стимулювання розвитку відновлювальної енергетики, зокрема, сонячних та вітрових електростанцій. Частина цих ініціатив передбачала спрощення або повне виключення процедури ОВД для таких об'єктів, аргументуючи це потребою прискорити «зелену» трансформацію.

Наприклад, у 2022 році в межах обговорення змін до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» пропонувалося вивести об'єкти відновлювальної енергетики з переліку видів діяльності, що підлягають обов'язковій ОВД, або дозволити проходити спрощену процедуру без громадських слухань [9].

У 2023 році в межах підготовки до повоєнного відновлення розглядалися пропозиції щодо дерегуляції екологічних процедур для енергетичних проєктів, зокрема в рамках «інвестиційних пакетів» для міжнародних партнерів [10].

Слід відзначити, що хоча більшість таких ініціатив не були реалізовані в повному обсязі, вони відображають загальну тенденцію до дерегуляції, яка суперечить принципам екологічного права ЄС, зокрема, Директиві 2011/92/ЄС.

Відновлювальні джерела енергії, попри свою екологічну перевагу, можуть мати значний локальний вплив на довкілля, зокрема, на міграційні шляхи птахів, ландшафт, шумове забруднення, зміну землекористування. Тому виключення ОВД для таких об'єктів позбавляє громади права на участь, а державу – інструментів контролю за екологічними наслідками.

Наприкінці 2024 року Європейська Комісія наголосила, що процедури ОВД та СЕО мають застосовуватися до всіх планів, програм і проєктів, включаючи ті, що реалізуються в межах повоєнного відновлення країни. У своїй позиції Європейська Комісія вказала, що чинна система винятків, встановлена в Україні, не відповідає вимогам європейського законодавства, потребує перегляду та не повинна розширюватися. Особливо важливо уникати нових винятків у сфері лісового господарства, аграрної політики та управління земельними ресурсами [11].

Однак у 2025 році перегляд режиму винятків не відбувся – ні щодо ОВД, ні щодо СЕО. Навпаки, у лютому 2025 року до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв визначення планової діяльності, яка не підлягає оцінці впливу на довкілля, та критеріїв визначення розширень і змін діяльності та об'єктів, які не підлягають оцінці впливу на довкілля» від 13.12.2017 р. № 1010 [12] було додано новий пункт, який стосується об'єктів нафтогазовидобування. Крім того, у Верховній Раді України знову зареєстровано законопроект, що передбачає виключення рубок із сфери застосування ОВД [13], що суперечить рекомендаціям Європейської Комісії.

Виходячи з вищенаведеного резюме, що будь-які спроби виключити об'єкти господарської діяльності з процедури ОВД мають розглядатися як порушення принципу превентивності та участі громадськості, що є фундаментальними для екологічного права ЄС. Вони також ставлять під загрозу екологічну прозорість та відповідність євроінтеграційним зобов'язанням України.

Як вже стало зрозумілим, певний дисбаланс в цьому аспекті спричиняє вищенаведена постанова Кабінету Міністрів України № 1010 від 13.12.2017 р. У деяких випадках критерії, що в ній встановлені, використовуються для обґрунтування виключення екологічно ризикованих проєктів, зокрема розширення існуючих об'єктів без належної оцінки їхнього впливу. Таке створює лазівки для суб'єктів господарювання, які можуть уникати ОВД [14].

Небезпечні тенденції для адаптації вітчизняного екологічного законодавства до вимог ЄС відбуваються й в частині розвитку законодавства про дерегуляцію [15]. В рамках запровадження дерегуляційних заходів для створення сприятливого бізнес-клімату та зниження адміністративного тиску на підприємців здійснюється спроба скасування значного обсягу документів дозвільного характеру екологічного спрямування, як то:

- дозволу на провадження діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях;
- погодження на викиди забруднюючих речовин, для яких не встановлено відповідних нормативів екологічної безпеки;
- погодження межі зон санітарної охорони водних об'єктів;
- погодження нормативів водопостачання;
- дозволу на вирубування насінників і плюсових дерев;
- дозволу на добування мисливських тварин для наукових цілей;
- дозволу на переселення в нові місця перебування, а також збирання пташиних яєць;
- дозволу на будівництво меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури;
- погодження про можливість використання земель і водойм, розташованих у санітарно-захисних зонах атомних електростанцій з народогосподарською метою тощо [16].

Складною залишається і ситуація в частині запуску оновленої системи моніторингу довкілля в Україні, законодавчі засади якої були закладені ще у 2023 році [17], однак станом на сьогодні призупинена через воєнний стан в країні. Крім того, представленим законодавством, зокрема, пропонується включити до способів збору екологічної інформації дистанційне зондування Землі, однак законодавство в цьому напрямі не розвивається [18].

Значне занепокоєння в суспільстві викликає і ліквідація окремого Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України та об'єднання його з економіко-орієнтованими міністерствами економіки, а також аграрної політики та продовольства в Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства, що суперечить принципам національної безпеки та європейської інтеграції [19].

Спроба перетворити це Міністерство в ресурсний департамент не є новою для практики України. В цьому прослідковується намагання відповідних груп перетворити довкілля України на суто цивілістичний об'єкт – річ, що підпадає під предмет договірної права. А враховуючи тенденції зубожіння українського народу – ще й на дешевий об'єкт. Доказ тому – численна реклама в засобах масової інформації про викуп земель сільськогосподарського призначення за 1,5 – 3 тис. \$ за гектар, включаючи ті земельні ділянки, що знаходяться у довготривалій оренді [20].

Крім того, через постанову Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 р. № 303 «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану» [21], станом на 2025 рік Державна екологічна інспекція України здійснює контрольні функції в обмеженому режимі, переважно у формі реагування на звернення та позапланові перевірки, але не проводить планові заходи державного нагляду через встановлену дію мораторію. Таке призвело до відсутності належної екологічної інформації про рівень забруднення довкілля вітчизняними суб'єктами господарювання та розвитку латентності екологічних злочинів.

Слід наголосити і на тому, що Україна досі не сформувала стратегічного підходу до узгодження національного законодавства з вимогами ЄС в частині екологічної відповідальності за екологічні правопорушення. Незважаючи на регулярні заяви високопосадовців про необхідність реформи екологічного контролю, на практиці конкретні законодавчі ініціативи не розглядаються [22; 23].

Не адаптованими належним чином залишаються і директиви ЄС 2004/35/ЄС про екологічну відповідальність щодо запобігання та ліквідації шкоди навколишньому середовищу [24] та 2008/99/ЄС про кримінально-правову охорону довкілля [25].

На початку 2025 року колишнім Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України тільки була започаткована співпраця з ВООЗ та МОЗ України щодо розробки методик відшкодування шкоди здоров'ю людини забрудненим довкіллям та оцінки впливу зміни клімату на здоров'я людей та на систему охорони здоров'я в цілому [26], однак з ліквідацією Міністерства та об'єднання його з іншими міністерствами в Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства з'явився ризик зупинення цих домовленостей.

Значного докладання зусиль вимагає й євроінтеграція поресурсового блоку екологічного законодавства.

Так, зокрема, попри те, що вітчизняне законодавство у сфері якості атмосферного повітря частково наближене до норм ЄС, Україна має продовжити роботу над розробкою та впровадженням підзаконних актів, особливо у частині функціонування системи моніторингу. Реалізація багатьох регуляторних положень у цій сфері відтермінована до завершення воєнного стану. Наприклад,

постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем» [27], ухвалена у 2024 році, набуде чинності лише через пів року після офіційного припинення воєнного стану.

Водночас, сьогодні Україна ще не імплементувала ключові положення Директиви 2008/50/ЄС щодо встановлення граничних концентрацій дрібнодисперсних твердих часток (PM_{2.5}) у повітрі. Також не здійснено транспозицію Директиви 94/63/ЄС, яка регулює контроль за викидами легких органічних сполук, що виникають під час зберігання нафтопродуктів та їх транспортування від терміналів до автозаправних станцій [28].

Також Україна суттєво відстає у ратифікації та імплементатії низки протоколів до Конвенції ЄЕК ООН про транскордонне забруднення повітря на великі відстані. Йдеться, зокрема, про протоколи щодо важких металів, легких органічних сполук, приземного озону, а також боротьби з підкисленням та евтрофікацією. Водночас Україна не виконує своїх зобов'язань щодо звітування про фактичні та прогнозовані обсяги викидів, що було окремо відзначено у звіті Європейської Комісії за 2024 рік [29].

Загалом, нормативно-правова база України у сфері промислового забруднення наразі залишається лише частково узгодженою з вимогами законодавства ЄС. Прийняття у 2024 році Закону України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» стало важливим, але лише початковим етапом реформи. Для забезпечення подальшого розвитку необхідно оперативно затвердити висновки з найкращих доступних технологій. Із моменту набуття чинності законом у серпні 2025 року Україна вже має розпочати видачу інтегрованих екологічних дозволів для нових промислових установок через Єдиний державний реєстр [30]. Водночас, впровадження найкращих доступних технологій на вже діючих об'єктах відкладено до завершення воєнного стану, що затримує повноцінну імплементатію.

Крім того, національне законодавство досі не охоплює в повному обсязі технічні положення та додатки до Директиви 2010/75/ЄС про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) [31], які регламентують вимоги до окремих типів установок. Це створює ризики фрагментарності регулювання та ускладнює процес наближення до європейських екологічних стандартів.

Докладання значного обсягу зусиль вимагає і сфера розвитку кліматичного законодавства в Україні де на порядок денний поставлено адаптацію національної політики до вимог кліматичного пакету ЄС «Fit for 55», ратифікацію Кігалійської поправки до Монреальського протоколу, а також завершення створення національної системи моніторингу, звітності та торгівлі викидами парникових газів [32].

Проблемам адаптації вітчизняного законодавства до вимог водної політики ЄС присвячена робота «Оцінка водного законодавства України та рекомендації щодо його гармонізації з практиками Європейського Союзу» [33], підготовлена на замовлення Всесвітнього фонду дикої природи (WWF-Україна).

Відповідно до змісту цієї роботи, основними проблемами адаптації водного законодавства до вимог ЄС є:

По-перше, водне законодавство часто розпорошене між різними галузями (земельне, екологічне, аграрне, енергетичне), що ускладнює інтеграцію принципів сталого управління водними ресурсами через що в державі відсутній єдиний законодавчий акт, який би забезпечував екосистемний підхід до управління водами.

По-друге, в Україні бракує повноцінного впровадження ключових принципів Директиви 2000/60/ЄС про встановлення рамок заходів Співтовариства в галузі водної політики [34], а саме: управління за басейновим принципом; досягнення «доброго екологічного стану» вод; участі громадськості у прийнятті рішень; економічного аналізу водокористування та принципу «користувач платить».

По-третє, відсутня ефективна взаємодія між центральними та місцевими органами влади, водогосподарськими організаціями, екологічними службами, що призводить до низького рівня інтеграції водної політики з іншими секторами, такими як сільське господарство, енергетика, містобудування.

По-четверте, в Україні екологічні норми якості вод часто не відповідають стандартам ЄС. Системи моніторингу водних екосистем є застарілими або неповними, що ускладнює оцінку їх екологічного стану.

По-п'яте, відсутні механізми економічного стимулювання сталого водокористування (тарифи, субсидії, податки), що стало причиною недостатньої прозорості у фінансуванні водного сектору та слабкої фінансової мотивації для охорони водних ресурсів.

По-шосте, громадськість часто не залучається до процесу прийняття рішень щодо водної політики, бракує механізмів доступу до інформації, консультацій та екологічної освіти, що суперечить вимогам ЄС і т. ін.

Недоліки існують і в інших поресурсних сферах, однак в цьому дослідженні хотілось би повернути увагу на формування нового еколого-орієнтованого законодавчого напрямку – зелене відновлення країни у повоєнний період.

Так, колишнє Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів презентувало законопроект «Про засади зеленого відновлення України» [6], який передбачає чомусь лише імплементацію положень Регламенту ЄС 2020/852 щодо таксономії сталих економічних видів діяльності [35].

Натомість, в преамбулі Законопроекту визначається, що він спрямований на врахування та інтеграцію екологічних та кліматичних міркувань у процес комплексного відновлення України від наслідків російської збройної агресії та з метою переходу України до зеленої економіки – стану розвитку національної економіки, що забезпечує економічне зростання, яке супроводжується скороченням нетто-викидів парникових газів, адаптацією до наслідків зміни клімату, сталим використанням водних ресурсів та охороною вод, циркулярністю у виробництві та споживанні, запобіганням та контролем забруднення довкілля, відновленням і збереженням біологічного різноманіття та екосистем. Таке напряму пересікається зі стратегічними цілями Європейського зеленого курсу [36]: досягнення кліматичної нейтральності, мінімізація забруднення, охорона біорізноманіття, розвиток циркулярної економіки та підвищення енергоефективності і є набагато ширшою сферою правового регулювання ніж то передбачено у Законопроекті.

Так, серед пріоритетних орієнтирів особливу увагу приділено двом ключовим напрямкам – кліматичній нейтральності та нульовому забрудненню.

Під кліматичною нейтральністю розуміється такий рівень людської діяльності, за якого не утворюється чистих викидів парникових газів, тобто обсяг викидів CO₂ та інших газів не має перевищувати здатність природи (ліси, океани, ґрунти) або технологій (наприклад, систем уловлювання вуглецю) їх поглинати.

Критерії відповідності кліматичній нейтральності включають:

- 1) досягнення балансу між викидами та їх поглинанням;
- 2) поступову відмову від викопного палива на користь відновлюваних джерел енергії;
- 3) впровадження енергоефективних рішень у будівництві, транспорті та промисловості;
- 4) розвиток циркулярної економіки, що передбачає зменшення обсягів відходів і повторне використання ресурсів;
- 5) збереження природних екосистем, які виконують функцію поглиначів – лісів, торфовищ, водойм [37].

Тому концепція зеленого відновлення України має бути побудована на досягненні кліматичної нейтральності до 2050 року – відповідно до орієнтирів Європейського зеленого курсу, а не визначати лише заходи з таксономії.

Що ж до концепції нульового забруднення, то, попри її складність у повному втіленні, вона залишається досяжною та необхідною метою. У межах Європейського зеленого курсу нульове забруднення трактується не як повна відсутність викидів, а як їхнє максимальне скорочення до рівня, який не становить загрози для здоров'я людини та довкілля загалом.

Враховуючи наведене, для формування належних правових засад повоєнного зеленого відновлення країни необхідно імплементувати також і Регламент (ЄС) 2024/1735 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 року про створення рамкових заходів для зміцнення європейської екосистеми виробництва з нульовими технологіями [38], шляхом, наприклад:

– розробки і прийняття Закону України «Про промисловість з нульовим рівнем викидів» з метою створення правової основи для підтримки стратегічних технологій (сонячна, вітрова енергетика, акумулятори, електролізери тощо); визначення статусу «стратегічних проектів»; алгоритму визначення прискорених процедур дозволів (до 12 місяців); створення «долин прискорення» – кластерів чистих технологій, а також механізмів державної підтримки (гарантій, закупівель, податкових стимулів);

– внесення змін до: Податкового кодексу України в частині запровадження стимулів для виробників чистих технологій; законів України: «Про публічні закупівлі» в частині визначення пріоритету продукції з нульовим рівнем викидів; «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» в частині адаптації процедур до вимог Регламенту щодо встановлення граничних прискорених строків видачі дозволів, цифровізації процесів та пріоритетності для стратегічних проєктів;

– прийняття постанови Кабінету Міністрів України про створення українського аналога INCITE (Центру підтримки інновацій у промисловості) і т. ін.

Перегляду підлягає і Директива Європейського Парламенту та Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (комплексне запобігання та контроль забруднення) [39], яка була оновлена 4 серпня 2024 року в частині декарбонізації, трансформаційних планів та INCITE.

В цьому плані виникає потреба у внесенні змін і доповнень до законів України:

– «Про основні засади державної кліматичної політики» в частині ліцензування операторів уловлювання та зберігання CO₂, встановлення вимог до безпеки та моніторингу, а також стимулів для інвесторів;

– «Про охорону навколишнього природного середовища» в частині включення декарбонізації як офіційної мети екологічної політики, визначення обов'язку підприємств щодо зменшення викидів CO₂, встановлення вимоги до планів трансформації;

– «Про оцінку впливу на довкілля» з метою врахування декарбонізаційних критеріїв у процедурі ОВД шляхом включення оцінки викидів парникових газів та вимог до альтернативних технологій.

Потребують також розробки та затвердження: Методика оцінки викидів парникових газів; Критерії стратегічності проєктів; Реєстр стратегічних проєктів тощо.

В рамках досягнення кліматичної нейтральності та нульового забруднення слід розглянути і потребу в імплементації положень Регламенту (ЄС) 2019/1009 Європейського Парламенту та Ради від 5 червня 2019 року про встановлення правил щодо надання на ринку продуктів для удобрення, шляхом, зокрема:

– розробки Технічного регламенту України про добрива з метою встановлення обов'язкових технічних вимог до добрив в частині визначення переліку допустимих речовин і домішок; вимог до фізико-хімічних властивостей, безпеки для довкілля; процедури перевірки та сертифікації; вимог до упаковки, маркування, інструкцій;

– розробки наказів: «Про затвердження методики оцінки відповідності добрив» в якій визначити процедури сертифікації, випробувань, аудиту; «Про затвердження критеріїв сталості добрив» з метою визначення екологічних вимог до біодобрив, компосту, перероблених матеріалів; «Про створення реєстру добрив, що відповідають вимогам ЄС» для забезпечення прозорості та доступу до інформації і т. ін.

Це не вичерпний перелік документів, які необхідно інтегрувати з метою визначення повноти правових заходів у зеленій відбудові країни, але він показує масштаби необхідних дій для формування належної правової концепції такого відновлення.

Висновки. Представлене наукове дослідження обґрунтовує необхідність системного підходу до інтеграції України в правове поле Європейського Союзу у сфері екологічного права, що передбачає не лише адаптацію нормативного масиву, а й трансформацію правової парадигми, категоріального апарату та інституційної логіки регулювання. Такий підхід дозволяє подолати фрагментарність правозастосування, забезпечити внутрішню узгодженість екологічного законодавства та сформулювати передумови для ефективного виконання міжнародних зобов'язань.

У межах дослідження доведено, що:

– правові категорії екологічного права мають бути переосмислені через призму європейських дефініцій, що базуються на функціональному підході до охорони довкілля, екосистемних послуг та сталого розвитку. Відсутність термінологічної узгодженості між вітчизняним і європейським правом створює ризики нормативної колізійності та ускладнює імплементацію *acquis*;

– принципи екологічного права ЄС повинні бути інтегровані як операційні механізми, а не декларативні норми. Зокрема, принцип «забруднювач платить», запобігання шкоді, екологічної відповідальності та екологічної інтеграції у всі сфери політики мають бути закріплені в законодавстві через конкретні інструменти правозастосування, фінансові механізми та процедури оцінки впливу;

– запропонована модель оцінки ефективності екологічного законодавства – нормативна, інституційна та індикаторна – дозволяє здійснювати комплексний аналіз відповідності вітчизняного регулювання європейським стандартам, виявити прогалини, надлишковість або неузгодженість, а також формувати обґрунтовані рекомендації для реформування;

– інтеграція в правове поле ЄС має розглядатися як процес формування нової правової культури, що передбачає зміну підходів до правотворчості, правозастосування, екологічного управління та участі громадськості. Це вимагає не лише технічної адаптації, а й розвитку національної доктрини екологічного права, яка забезпечить стратегічну цілісність, передбачуваність і відповідність європейським принципам.

Таким чином, дослідження формує концептуальні засади для розробки нормативно-методологічної моделі екологічної євроінтеграції України, що може бути використана як основа для законодавчої діяльності, наукової експертизи та стратегічного планування у сфері охорони довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Краснова Ю.А., Кірін Р.С., Шеховцов В.В. Проблеми ефективності екологічного законодавства та їх вплив на господарську діяльність. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 190–203. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.27>.
2. Самусевич Я.В., Теницька І.А., Новикова Д.А. Екологічний контроль, моніторинг та аудит: нормативно-правове забезпечення та механізм реалізації в Україні. *Сталий розвиток економіки*. 2023. № 2 (47). С. 196–202. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-28>.
3. Гетьман А.П. Стан та перспективи розвитку еколого-правової науки в Україні. *Правова доктрина – основа формування системи держави*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20-21 листоп. 2013 р. / НАПрН України. Харків, 2013. С. 75–80.
4. Скринінг-2025 з ЄС: Завершився четвертий день двосторонньої зустрічі щодо екологічного блоку. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://mepr.gov.ua/skryning-2025-z-yes-zavershyvsya-chetvertyj-den-dvostoronnoyi-zustrichi-shhodo-ekologichnogo-bloku/> (дата звернення: 24.09.2025).
5. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 і від 24 червня 2016 р. № 394: постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.2023 р. № 722. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.09.2025).
6. Повідомлення про оприлюднення проекту Закону України «Про засади зеленого відновлення України». *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-zakonu-ukrayiny-pro-zasady-zelenogo-vidnovlennya-ukrayiny/> (дата звернення: 25.09.2025).
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення функціонування індустріальних парків № 12117 від 14.10.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/45012> (дата звернення: 24.09.2025).
8. Відкритий лист про неприпустимість виключення індустріальних парків зі сфери процедури оцінки впливу на довкілля. *EKONIS CENTR*. URL: <https://ecoexp.dp.ua/2025/vidkrytyj-lyst-institutiv-gromadyanskogo-suspilstva-pro-neprypustymist-vyklyuchennya-industrialnyh-parkiv-zi-sfery-procedury-ovd/> (дата звернення: 24.09.2025).
9. Зміни в процедурі оцінки впливу на довкілля (ОВД) у період дії воєнного стану. *MCL Group*. URL: <https://mcl.kiev.ua/zminy-v-protseduri-otsinky-vplyvu-na-dovkillia-ovd-u-period-dii-voiennoho-stanu/> (дата звернення: 24.09.2025).
10. Правові підсумки 2022 року для галузі ВДЕ та перспективи 2023. *Асоціація сонячної енергетики України*. URL: <https://aseu.org.ua/pravovi-pidsumky-2022-roku-dlia-haluzi-vde-ta-perspektyvu-2023/> (дата звернення: 24.09.2025).
11. Позиція Європейської Комісії щодо відступів від ОВД. *Екологія. Право. Людина*. URL: <https://epl.org.ua/announces/pozytsiya-yeuropejskoyi-komisiyi-shhodo-vidstupiv-vid-ovd/> (дата звернення: 24.09.2025).
12. Про затвердження критеріїв визначення планової діяльності, яка не підлягає оцінці впливу на довкілля, та критеріїв визначення розширень і змін діяльності та об'єктів, які не підлягають оцінці впливу на довкілля: постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 р.

- № 1010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1010-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.09.2025).
13. Проект Закону про ринок деревини від 12.05.2025 № 13227-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56394> (дата звернення: 24.09.2025).
 14. Уряд вчергове розширив перелік відступів від ОВД. *Екологія. Право. Людина*. URL: <https://epl.org.ua/announces/uryad-vchergove-rozshyruv-perelik-vidstupiv-vid-ovd/> (дата звернення: 24.09.2025).
 15. Кірін Р.С., Деревянко Б.В., Краснова Ю.А., Петруненко Я.В. Правові виклики на шляху спрощення умов ведення господарської діяльності. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 8 (30). <https://doi.org/10.5281/zenodo.17003945>
 16. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення господарської діяльності № 13325 від 30.05.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56506> (дата звернення: 24.09.2025).
 17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення у сфері довкілля: Закон України від 20.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text> (дата звернення: 25.09.2025).
 18. Голуб О.Ю. Нормативно-правові засади формування інституту дистанційного зондування Землі в Україні. *Економіка та право*. 2025. № 3. С. 77–87. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.03.077>
 19. Краснова Ю.А. Сучасні еколого-правові чинники розвитку економіки України. *Економіка та право*. 2025. № 3 (78). С. 98–111. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.03.098>
 20. Ціни на землю в Україні у 2025 році: де гектар коштує 30 тисяч, а де – понад 180. *Landlord*. URL: [https://landlord.ua/news/gynok-zemli/cziny-na-zemlyu-v-ukrayini-u-2025-roczii-de-gektar-koshtuye-30-tysyach-a-de-ponad-180/#:~:text=\(дата звернення: 24.09.2025\).](https://landlord.ua/news/gynok-zemli/cziny-na-zemlyu-v-ukrayini-u-2025-roczii-de-gektar-koshtuye-30-tysyach-a-de-ponad-180/#:~:text=(дата звернення: 24.09.2025).)
 21. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 р. № 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.09.2025).
 22. Проект Закону про державний екологічний контроль від 19.02.2020 р. № 3091. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68186 (дата звернення: 26.09.2025).
 23. Проект Закону про державний екологічний контроль від 05.03.2020 р. № 3091-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1485> (дата звернення: 26.09.2025).
 24. Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj/eng> (дата звернення: 26.09.2025).
 25. Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/99/oj/eng> (дата звернення: 26.09.2025).
 26. Війна, довкілля та здоров'я людей: ВООЗ спільно з Міндовкілля розпочнуть роботу над методикою оцінки впливу екологічної шкоди на здоров'я людей. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://mepr.gov.ua/vijna-dovkillya-ta-zdorovya-lyudej-vooz-spilno-z-mindovkillya-rozpochnut-robotu-nad-metodykoju-otsinky-vplyvu-ekologichnoyi-shkody-na-zdorovya-lyudej/> (дата звернення: 26.09.2025).
 27. Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем: постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2024 р. № 684. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.09.2025).
 28. Олег Іванов (2025) Майже впоралися: як Україна виконує екологічні зобов'язання з Угоди про асоціацію. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/majzhe-vporalysya-yak-ukrayinayukonuue-ekologichni-zobovuzannya-z-ugody-pro-asotsiatsiyu> (дата звернення: 25.09.2025).
 29. Євроінтеграційні «досягнення» України за 2024 рік у довкіллевій сфері. *Екологія. Право. Людина*. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2024/11/Zvit_YEK_24_rozdil27_EPL.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
 30. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру інтегрованих довкіллевих дозволів: постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2025 р. № 1128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.09.2025).

31. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control). *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj/eng> (дата звернення: 26.09.2025).
32. Щодо стану справ із просуванням довілльєвих реформ. *SaveDnipro*. URL: <https://www.savednipro.org/shhodo-stanu-sprav-iz-prosuvannjam-dovkillyevix-reform/> (дата звернення: 26.09.2025).
33. Катерина Мудра (2025) Оцінка водного законодавства України та рекомендації щодо його гармонізації з практиками Європейського Союзу. *WWF-Україна*. URL: https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/wwf_law_1.pdf (дата звернення: 26.09.2025).
34. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj/eng> (дата звернення: 26.09.2025).
35. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng> (дата звернення: 29.09.2025).
36. Європейський Зелений Курс. *Представництво України при Європейському Союзі*. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda> (дата звернення: 29.09.2025).
37. Кліматична нейтральність – що це таке і як досягти? *InPost*. URL: <https://inpost.pl/ua/novyny-klimatychna-neutralnist-shcho-tse-take-i-yak-dosyagti/> (дата звернення: 29.09.2025).
38. Regulation (EU) 2024/1735 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on establishing a framework of measures for strengthening Europe's net-zero technology manufacturing ecosystem and amending Regulation (EU) 2018/1724. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1735/oj/eng> (дата звернення: 29.09.2025).
39. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (recast). *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj/eng> (дата звернення: 29.09.2025).

УДК 349.414

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.29>

РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Нежевело В.В.

*доктор філософії спеціальності 081 «Право», доцент,
доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення,
Сумський національний аграрний університет
ORCID: 0000-0003-4596-4818
e-mail: valentina_tsurkan.27@ukr.net*

Хвостик Я.В.

*здобувач 2-го курсу освітнього ступеню Магістр,
юридичний факультет
Сумський національний аграрний університет
ORCID: 0009-0006-3694-8006
e-mail: yaroslavhvostyk@gmail.com*

Нежевело В.В., Хвостик Я.В. Розвиток земельних відносин в Україні в контексті охорони земель в умовах воєнного стану.

У статті здійснено комплексний аналіз правового регулювання охорони земельних ресурсів в Україні в умовах воєнного стану, висвітлено еволюцію нормативно-правових механізмів у відповідь на кризові виклики та необхідність забезпечення продовольчої безпеки, економічної стабільності та екологічної безпеки, зокрема враховуючи виклики сьогодення. Досліджено вразливість традиційної ринкової моделі земельних відносин, що базувалася на принципах невтручання держави та захисту прав власників, у контексті неможливості фізичного контролю за станом земель та пріоритету паперових носіїв над електронними даними Державного земельного кадастру. В роботі проаналізовано законодавчі новації 2022–2025 років, які зокрема забезпечували автоматичну пролонгацію договорів оренди, спрощену електронну реєстрацію та адаптацію процедур зміни цільового призначення земель для розміщення критичної та цифрової інфраструктури, що сприяло безперебійній роботі аграрного сектору в умовах бойових дій. Окремо розглянуто в роботі тимчасове зниження фінансових зобов'язань орендарів та механізми підтримки державного й комунального майна, а також інтеграцію цифрових технологій у систему управління земельними ресурсами, що підвищує ефективність адміністрування та стійкість сектора. Відзначено поступове відновлення прозорості, екологічного контролю та функціонування ринку землі у 2023–2024 роках, що відповідає концепції посткризової нормалізації та принципам сталого розвитку. У 2025 році регулювання земельних відносин увійшло у фазу поствоєнного відновлення з упровадженням смарт-регулювання, інтеграцією інноваційних технологій та підвищенням стійкості земельного сектору до кризових впливів. Практичні рекомендації, висвітлені в науковій праві, включають завершення цифровізації правовстановлюючих документів, впровадження дистанційного екологічного моніторингу, гнучке управління земельними ресурсами з урахуванням критичної та цифрової інфраструктури та забезпечення комплексного підходу до збереження родючості ґрунтів у воєнних та після воєнних умовах.

Ключові слова: земельне право, земельні ресурси, воєнний стан, охорона земель, цифровізація кадастру, сталий розвиток.

Nezhevelo V.V., Khvostyk Ya.V. Development of land relations in Ukraine in the context of land protection under martial law.

The article presents a comprehensive analysis of the legal regulation of land protection in Ukraine under martial law. It highlights the evolution of normative and legal mechanisms in response to crisis

challenges and the need to ensure food security, economic stability, and environmental safety. The study examines the vulnerability of the traditional market model of land relations, which was based on the principles of non-interference by the state and protection of property rights, in the context of the impossibility of physical monitoring of land conditions and the priority of paper records over electronic data in the State Land Cadastre. Legislative innovations from 2022–2025 are analyzed, which provided for automatic extension of lease agreements, simplified electronic registration, and adaptation of procedures for changing land use for the placement of critical and digital infrastructure, thereby ensuring the uninterrupted operation of the agricultural sector during hostilities.

Special attention is given to the temporary reduction of financial obligations for tenants and mechanisms for supporting state and municipal property, as well as the integration of digital technologies into the land management system, enhancing administrative efficiency and sector resilience. The gradual restoration of transparency, environmental control, and land market functioning in 2023–2024 is noted, aligning with the concept of post-crisis normalization and sustainable development principles. In 2025, land relations regulation entered the post-war recovery phase, introducing smart regulation, integrating innovative technologies, and increasing the sector's resilience to crisis impacts.

Practical recommendations include completing the digitization of ownership documents, implementing remote environmental monitoring, flexible management of land resources with regard to critical and digital infrastructure, and ensuring a comprehensive approach to maintaining soil fertility under wartime and post-war conditions.

Key words: land law, land resources, martial law, land protection, cadastral digitization, sustainable development.

Постановка проблеми. Широкомасштабне вторгнення російської федерації в лютому 2022 року кардинально змінило соціально-економічний та правовий ландшафт України. Земельні відносини, як фундаментальна складова економіки та національної безпеки, виявилися в епіцентрі цих трансформацій. Швидкі та безпрецедентні законодавчі зміни, що відбулися з 2022 року, були спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки, захист прав власників і користувачів, а також адаптацію адміністративних процедур до реалій військового часу. В умовах воєнного стану, спричиненого війною, традиційні механізми правового регулювання земельних відносин виявилися неефективними. Зокрема, виникла гостра потреба в забезпеченні продовольчої безпеки, що вимагало швидкого адміністративного реагування та тимчасового обмеження ринкових механізмів. Існуюча до війни система державного контролю за використанням та охороною земель стала неможливою для реалізації через бойові дії та окупацію. Також, вразливість паперових архівів Державного земельного кадастру створила ризик втрати важливих відомостей про права власності на землю. Ці та інші виклики вимагали негайного законодавчого реагування, що призвело до появи тимчасових норм, які, однак, створили нові колізії та невизначеність, що потребує глибокого аналізу та осмислення.

Мета дослідження полягає у комплексному та всебічному дослідженні земельних відносин в Україні в умовах воєнного стану, особливостей розвитку та вдосконалення процесів врегулювання питань в сфері земельного права, правового регулювання охорони земель в умовах воєнного стану, з формуванням рекомендацій для поствоєнних реформ в сфері земельних праввідносин задля підвищення стійкості земельного сектору до кризових впливів.

Стан опрацювання проблематики. Правове регулювання охорони земель в умовах воєнного стану є предметом досліджень низки науковців. Так, дане питання висвітлювали в своїх роботах: Єрмолаєва Т.В., Заїка І.В., Литвинова К.А., Настіна О.І., Стаднік О.А., Тищенко О.В. та інші. Втім, в сучасних умовах війни окреслена тема потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Виклад основного матеріалу. До початку широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну земельні відносини в Україні базувалися на принципах, закріплених Конституцією та Земельним кодексом України (далі - ЗКУ). Фундаментальним для ринкової моделі був принцип невтручання держави у права власників, що дозволяв вільно розпоряджатися землею. Водночас, охорона земель регулювалася Законом України «Про охорону земель», який передбачав державний контроль, що здійснювався інспекторами [1].

Однак ця система виявилася вкрай вразливою в умовах війни. Фізичне здійснення інспекцій стало неможливим у зонах бойових дій, що призвело до «правового вакууму» та неконтрольованого погіршення стану земель. Крім того, ключовий інструмент управління – Державний

земельний кадастр (далі – ДЗК) – мав системну вразливість, оскільки закон надавав пріоритет паперовим носіям над електронними даними [2]. Цей аспект створював значний ризик втрати правовстановлюючих документів у зонах бойових дій, що підкреслило гостру необхідність його повної цифровізації.

З 2022 року законодавчі зміни були спрямовані на екстрене спрощення процедур використання земель для забезпечення продовольчої безпеки та економічної стабільності, що відображало перехід до моделі «воєнного аграрного права», де швидкість і доступність переважали над бюрократичною прозорістю, створюючи потенційні ризики для екологічних стандартів. Закон України № 2145-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», ухвалений 24 березня 2022 року та введений у дію 7 квітня 2022 року, запровадив автоматичну пролонгацію договорів оренди сільськогосподарських земель (державних, комунальних, приватних і неприватизованих) на один рік без необхідності згоди сторін чи реєстрації в ДЗК, що дозволило уникнути зупинки аграрного сектору в умовах призупинення роботи реєстрів у зонах бойових дій [3].

Цей закон також спростив оренду державних і комунальних земель без проведення аукціонів, надаючи районним військовим адміністраціям (РВА) повноваження укладати договори оренди на термін до одного року з орендною платою, що не перевищує 8% нормативної грошової оцінки, забороняючи суборенду та зміну цільового призначення. Крім того, він дозволив передачу прав оренди третім особам без згоди власника на один рік за допомогою електронних договорів, що відповідало принципам цифровізації адміністративних процесів у кризових умовах. Звільнення від відповідальності за невикористання земель (тимчасове незастосування статті 164 ЗКУ) та можливість формування ділянок без розроблення проектів землеустрою, на основі технічної документації з інвентаризації без присвоєння кадастрових номерів, сприяли оперативному залученню земельних ресурсів, хоча й підвищували ризики деградації ґрунтів через обмежений екологічний контроль [3].

Закон України від 12 травня 2022 року № 2247-IX додатково розширив повноваження Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастру), дозволяючи їй за погодженням із Міністерством аграрної політики призупиняти або відновлювати функціонування ДЗК, а також спростив зміну цільового призначення земель для розміщення виробничих потужностей, житла для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та критичної інфраструктури, запровадивши тимчасову електронну реєстрацію договорів, укладених РВА [4].

У відповідь на надзвичайні обставини, спричинені війною, влада вжила низку заходів для підтримки орендарів державного та комунального майна, зокрема земельних ділянок. Постанова Кабінету Міністрів України № 634 від 27 травня 2022 року «Про особливості оренди державного та комунального майна у період воєнного стану» стала основою для запровадження пільгових умов оренди. Вона передбачала звільнення від орендної плати на період воєнного стану та протягом трьох місяців після його припинення або скасування, але не пізніше 31 грудня 2022 року, для орендарів, які використовують майно в зонах активних бойових дій. Для інших регіонів встановлювалися знижки орендної плати в розмірі 50–75% залежно від ситуації на місцях. Ці заходи мали на меті зменшити фінансове навантаження на підприємства та організації, що продовжували свою діяльність у складних умовах [5].

З 19 листопада 2022 року набув чинності Закон України № 2698-IX, який частково відновив систему земельних аукціонів та вимоги до реєстрації прав оренди. Зокрема, було зобов'язано оновити реєстри для пролонгованих договорів до січня 2023 року, з ризиком їх розірвання в разі невиконання цього зобов'язання. Це стало першим кроком до стабілізації земельних відносин після початкового кризового реагування. Водночас закон дозволив приватизацію земельних ділянок під приватними об'єктами, що сприяло розвитку малого та середнього бізнесу та покращенню інвестиційного клімату [6].

У 2023–2024 роках правове регулювання охорони земель в Україні еволюціонувало до стабілізації, зберігаючи спрощені процедури воєнного часу, але з поступовим відновленням прозорості та екологічних стандартів, що відповідає теорії посткризової нормалізації, яка передбачає зняття тимчасових обмежень для відновлення правового балансу [7]. Ці зміни адаптували земельні відносини до викликів воєнного стану, зокрема мінування та забруднення ґрунтів, акцентуючи на екологічній безпеці та відтворенні родючості земель. Пільги з оренди земель, передбачені Постановою Кабінету Міністрів України № 634 від 27 травня 2022 року, у 2023–2024 роках про-

довжували діяти через зміни, що зберігали знижки до 100% для орендарів у зонах ризику, однак обмеження в моніторингу екологічних впливів, таких як забруднення чи мінування, вимагали посилення заходів охорони земель. У 2023–2024 роках Земельний кодекс України було доповнено змінами через Закон України № 3563-IX від 6 лютого 2024 року, який спростив зміну цільового призначення земель без обов'язкової екологічної експертизи в окремих випадках, полегшуючи релокацію промислових об'єктів і будівництво тимчасового житла, але викликав дискусії щодо відповідності принципам сталого розвитку, закріпленим у Рамковій конвенції ООН про зміну клімату [8]. Заборона на безоплатну приватизацію державних і комунальних земель, закріплена пунктом 27 Перехідних положень Земельного кодексу України, у 2023–2024 роках зберігалася з винятками для учасників бойових дій, що запобігало розпорошенню земельних ресурсів, але не стосувалася ділянок під об'єктами нерухомості [9].

Скорочення термінів розрахунків за експорт та імпорт аграрної продукції до 120 днів, запроваджене Постановою Національного банку України № 18 від 24 лютого 2022 року, у 2023–2024 роках підтримувалося змінами, що забезпечували ліквідність аграрного сектору, сприяючи стабілізації земельного ринку [10]. Згідно з даними Міністерства аграрної політики та Київської школи економіки, у 2023–2024 роках в Україні спостерігалася суттєве зростання активності на ринку оренди земель. Обсяги угод оренди комунальних земель збільшилися в чотири рази – з 3,6 тис. га в I кварталі 2023 року до 14,5 тис. га в IV кварталі 2023 року. Середня ставка оренди державних земель зросла на 58% – з 7623 грн/га у 2023 році до 12 087 грн/га у 2024 році [11].

Ці зміни стали можливими завдяки реформам, зокрема відкриттю ринку землі для юридичних осіб. Відповідно до даних Київської школи економіки, після відкриття ринку земель для юридичних осіб середньозважена ціна на сільськогосподарську землю зросла з 37,8 тис. грн/га у IV кварталі 2023 року до 45,4 тис. грн/га у III кварталі 2024 року. Це свідчить про стабільне зростання вартості землі на ринку [12].

Однак ці позитивні зміни супроводжувалися певними викликами. Ускладнення реєстрації прав власності на землі в окупованих регіонах вимагало спрощення порядку зміни цільового призначення земель та продовження строків оформлення невитребуваних паїв до 2028 року. Ці заходи були передбачені Законом України № 3563-IX та Постановою Кабінету Міністрів України № 235 від 1 березня 2024 року [13]. Зазначені зміни відображають перехід до нормалізації з акцентом на децентралізацію управління землями та післявоєнне відновлення [14].

У 2025 році, з урахуванням продовження воєнного стану, регулювання перейшло до фази відновлення, інтегруючи сучасні технології та готуючи базу для поствоєнних реформ, що відповідає європейським стандартам, зокрема Директиві ЄС 2004 / 35 / CE про екологічну відповідальність [15]. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури» від 25 березня 2025 року № 4321-IX дозволив використання земель для створення цифрових мереж із акцентом на захист від фізичних загроз, вводячи елементи смарт-регулювання, де земельні ресурси інтегруються з інформаційно-комунікаційними технологіями для підвищення стійкості [16].

Висновки. Отже, аналіз розвитку земельних відносин в Україні в умовах воєнного стану дозволяє зробити висновок, що традиційна ринкова модель регулювання, орієнтована на мінімальне втручання держави та захист прав власників, виявила значну вразливість у кризових умовах. Неможливість фізичного контролю за земельними ресурсами, а також пріоритет паперових носіїв над електронними даними створювали системні ризики втрати правовстановлюючих документів і деградації ґрунтів.

У відповідь на ці виклики було запроваджено комплекс нормативно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки, економічної стабільності та адаптацію земельних відносин до умов воєнного конфлікту. Спрощені процедури оренди, автоматична пролонгація договорів та електронна реєстрація прав дозволили зберегти функціонування аграрного сектору та стимулювати цифровізацію адміністративних процесів.

Поступове відновлення прозорості, екологічного контролю та функціонування ринку земель свідчить про формування моделі післякризового регулювання, яка поєднує гнучкість і оперативність воєнного режиму з принципами сталого розвитку та екологічної безпеки. Цифровізація Державного земельного кадастру та інтеграція земельних ресурсів із сучасними технологіями формують основу для поствоєнних реформ і підвищують стійкість земельного сектору до кризових впливів.

Серед практичних рекомендацій варто виділити наступні:

Цифровізація та захист даних – завершити оцифрування правовстановлюючих документів та забезпечити їх резервне зберігання.

Моніторинг та екологічний контроль – впровадити дистанційні технології для оцінки стану земель і відновити системний екологічний контроль.

Гнучке управління земельними ресурсами – застосовувати електронні механізми оренди та зміни цільового призначення з урахуванням критичної та цифрової інфраструктури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
2. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 № 2247-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
5. Про особливості оренди державного та комунального майна у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2022 № 634. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2022-п#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19.10.2022 № 2698-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
7. Ковалів О.І., Новаленко А.О. Збалансоване природокористування: проблеми та перспективи в умовах воєнного стану. *Балансоване природокористування*, 2024. № 4. С. 33–45.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку зміни цільового призначення земельних ділянок для залучення інвестицій з метою швидкої відбудови України: Закон України від 06.02.2024 № 3563-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3563-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
9. Земельний кодекс України: Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
10. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану: Постанова Національного банку України від 24.02.2022 № 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
11. Земельний ринок в Україні. Аналітичний огляд за травень 2023 року – квітень 2024 року. 43 с.
12. Земельний ринок в Україні. Аналітичний огляд за 3 квартал та вересень 2024 року. 37 с.
13. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо ефективності використання земель: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2024 № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-2024-п#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
14. Третяк А.М., Прядка Т.М. Тренд інституціонального розвитку земельного устрою сільських територій в Україні. *Агросвіт*, 2023. № 16. С. 3–10.
15. Директива 2004 / 35 / ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди від 21 квітня 2004 року: Директива Європейського Союзу від 21.04.2004 № 2004/35/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965#Text (дата звернення: 23.09.2025).
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури: Закон України від 25.03.2025 № 4321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4321-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.30>

АГРОЛІСІВНИЦТВО ЯК АДАПТИВНА ФОРМА АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Осадча А.О.,

*аспірантка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету*

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0001-9547-0413

Осадча А.О. Агрорісівництво як адаптивна форма аграрного виробництва.

Вказується, сучасні світові проблеми, такі як зміна клімату, виснаження земельних ресурсів, скорочення біорізноманіття та критична потреба в гарантуванні продовольчої безпеки, зумовлюють необхідність реформування традиційних правових механізмів використання сільськогосподарських земель.

У статті досліджено правову природу агорісівництва як адаптивної форми аграрного виробництва в контексті сучасних глобальних викликів, зокрема кліматичних змін, деградації земельних ресурсів та необхідності забезпечення продовольчої безпеки. Проаналізовано генезу міжнародно-правового регулювання агорісівництва, починаючи від Першої Міністерської конференції з охорони лісів в Європі (1990 р.) та Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) до сучасних регламентів ЄС, зокрема Регламенту (ЄС) № 1305/2013, Нової лісової стратегії ЄС на 2030 рік та Регламенту (ЄС) 2021/2115.

Встановлено, що законодавство ЄС визнає агорісівництво самостійною формою землекористування й формою сталого аграрного виробництва та зкріплює комплексні механізми фінансово-інституційної підтримки. Водночас констатовано відсутність належної нормативної регламентації агорісівництва в національному законодавстві, оскільки базові акти (Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України») не оперують цією категорією.

На підставі аналізу міжнародних актів, позицій FAO та доктринальних підходів сформульовано авторське визначення агорісівництва як адаптивної форми аграрного виробництва, що є інтегрованою системою сталого сільськогосподарського землекористування шляхом інтеграції деревних багаторічних насаджень з веденням сільськогосподарського виробництва на одній земельній ділянці. Виокремлено юридичні ознаки агорісівництва як аграрно-правової категорії: інтегративність і багатофункціональність, сталість та адаптивність до кліматичних змін, комплексний характер правовідносин, дуальна правова природа (екологічна та соціально-правова), інноваційність й потреба у спеціальних заходах державної підтримки. Обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства та його гармонізації з правом ЄС у досліджуваній сфері.

Ключові слова: адаптивні форми аграрного виробництва, агорісівництво, аграрне виробництво, агросфера, сталий розвиток, сільськогосподарське виробництво.

Osadcha A.O. Agroforestry as an adaptive form of agricultural production.

It is indicated that modern global problems, such as climate change, depletion of land resources, reduction of biodiversity, and the critical need to ensure food security, necessitate the reform of traditional legal mechanisms for the use of agricultural land.

The article investigates the legal nature of agroforestry as an adaptive form of agricultural production within the framework of contemporary global challenges, including climate transformations, land resource degradation, and the imperative necessity of ensuring food security. The genesis of international legal regulation of agroforestry is examined, commencing with the First Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe (1990) and the UN Conference on Environment and Development in

Rio de Janeiro (1992), extending to contemporary EU regulatory instruments, notably Regulation (EU) No. 1305/2013, the New EU Forest Strategy for 2030, and Regulation (EU) 2021/2115.

It is established that EU legislation recognizes agroforestry as an autonomous form of land use and an integral component of sustainable agricultural production, providing comprehensive mechanisms of financial and institutional support. Concurrently, the absence of adequate normative regulation of agroforestry in Ukrainian legislation is ascertained, as fundamental legislative acts (Land Code of Ukraine, Forest Code of Ukraine, Law of Ukraine «On State Support of Agriculture of Ukraine») do not incorporate this legal category.

Based on systematic analysis of international legal instruments, FAO doctrinal positions, and scholarly approaches, the author formulates a definition of agroforestry as an adaptive form of agricultural production constituting an integrated system of sustainable agricultural land use through integration of perennial tree plantations with agricultural production activities within a single land parcel. Five essential characteristics of agroforestry are identified: integrativeness and multifunctionality, sustainability and climate change adaptability, complex nature of legal relations, ecological and socio-legal nature, innovativeness and necessity for state support. The necessity of improving national legislation and its harmonization with EU law is substantiated.

Key words: adaptive forms of agricultural production, agroforestry, agricultural production, agrosphere, sustainable development.

Постановка проблеми. Актуальні глобальні виклики, зокрема кліматичні зміни, деградація земельних ресурсів, редукція біологічного різноманіття та імперативна необхідність забезпечення продовольчої безпеки, вимагають трансформації усталених правових режимів сільськогосподарського землекористування. За цих умов набуває пріоритетного значення впровадження агролісівництва як адаптивної форми аграрного виробництва.

Агролісівництво у зазначеному контексті характеризується суттєвим потенціалом щодо підвищення сталості аграрного виробництва, раціонального сільськогосподарського природокористування та адаптації до кліматичних змін. Водночас практичне впровадження цієї адаптивної форми аграрного виробництва потребує формування спеціального правового механізму, здатного забезпечити належне нормативне регулювання умов і форм її здійснення, вимог до цього виду сільськогосподарської діяльності, а також встановити правовий статус суб'єктів агролісівничої діяльності.

Нормативно-правова база агролісівництва в Україні перебуває на стадії зародження, що обумовлює необхідність комплексного моніторингу чинних правових приписів й визначення векторів їх модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При підготовці статті використано праці провідних вчених-правознавців: П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, О.М. Савельєвої, С.В. Шарипової, а також представників сільськогосподарських та інших наук, як-от: Г.Б. Гладун, Ю.Г. Гладун, Т.П. Лозінська, В.П. Масальський, С.В. Пенькова, Ю.В. Терновий.

Мета дослідження: системне дослідження правової природи агролісівництва як категорії аграрного права, формулювання авторської дефініції цієї категорії як адаптивної форми аграрного виробництва, а також виокремлення її юридичних ознак.

Виклад основного матеріалу. Розвиток міжнародно-правового регулювання агролісівництва розпочато у 1990 році в межах першої Міністерської конференції з охорони лісів в Європі, де було покладено початок загальноєвропейському політичному процесу консультацій та кооперації у сфері лісової політики. Підсумком конференції стало прийняття Загальної декларації від 18 грудня 1990 р., яка визначила засади формування інтегрованого європейського концепту сталого лісгосподарювання, заснованого на п'яти фундаментальних принципах: активізації міжнародного обміну практичним досвідом, гарантування науково обґрунтованого процесу ухвалення рішень шляхом взаємодії наукової спільноти та управлінських структур, встановлення пріоритету відновлення деградованих лісових екосистем, поступової імплементації умов для тривалого збереження європейської лісової спадщини та інституційного забезпечення моніторингу реалізації ухвалених рішень [1].

За підсумками Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) було прийнято «Заяву про принципи глобального консенсусу з управління, збереження та сталого розвитку всіх видів лісів». Преамбула документу у пункті (b) закріплює мету сприян-

ня управлінню, збереженню та сталому розвитку лісів й забезпечення їх багатофункціонального використання; а пунктом (с) встановлено вимогу врахування «множинних функцій та видів використання лісів, включаючи традиційні», формуючи правові засади інтегрованого підходу до лісокористування, який забезпечує синтез інноваційних методів господарювання з традиційними практиками використання лісових ресурсів [2].

Питанням розвитку й правового регулювання агролісівництва присвячено Регламент (ЄС) № 1305/2013 від 17 грудня 2013 р. про підтримку розвитку сільських районів [3]. Відповідно до положень Регламенту агролісівництво є самостійною формою землекористування. У пункті b ч. 1 ст. 21 Регламенту закріплено створення агролісівничих систем як окремих видів підтримуваної діяльності. Нормативне визначення агролісівничих систем як систем землекористування, де дерева вирощуються в поєднанні з веденням сільського господарства на тій самій земельній ділянці (ч. 2 ст. 23 Регламенту), встановлює правові межі даної адаптивної форми аграрного виробництва. Регламент визнає стратегічне значення агролісівництва для досягнення цілей сталого сільського розвитку. Включення агролісівництва до переліку заходів, важливих для відновлення екосистем та переходу до низьковуглецевої економіки, позиціонує його як інструмент реалізації стратегічних цілей ЄС у сфері сталого розвитку та кліматичної політики [3].

Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Нова лісова стратегія ЄС на 2030 рік» [4] містить низку положень щодо агролісівництва, інтегрованих в загальну концепцію сталого лісоуправління й досягнення кліматичних цілей ЄС: агролісівництво визначається одним з ключових інструментів розширення лісового покриву шляхом активного і сталого повторного лісорозведення. У розділі 5 Стратегії передбачено активізацію науково-дослідницької діяльності у сфері агролісівництва, як щодо агролісівничих систем, так і щодо окремих деревних насаджень. Стратегія встановлює зв'язок між агролісівництвом та механізмами фінансової підтримки через Спільну аграрну політику й водночас агролісівництво розглядається складовою «практик вуглецевого землеробства (carbon farming)».

Загалом, Нова лісова стратегія ЄС на 2030 р. позиціонує агролісівництво як елемент багатофункціонального підходу до лісоуправління, що поєднує цілі розширення лісового покриву, підтримки біорозмаїття, пом'якшення наслідків зміни клімату та забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Регламентом (ЄС) 2021/2115 Європейського Парламенту та Ради від 2 грудня 2021 р. про встановлення правил підтримки стратегічних планів, які повинні розробляти держави-члени в рамках спільної аграрної політики (стратегічні плани САП) та які фінансуються Європейським фондом гарантій для сільського господарства і Європейським сільськогосподарським фондом розвитку сільських районів агролісівництво визначено невід'ємною складовою аграрного виробництва й агролісівничі системи включено до визначення категорії «сільськогосподарські землі» (ч. 3 ст. 4) [5]. Згідно з п. 26 преамбули Регламенту агролісівництво разом з органічним фермерством, агроекологією та точним землеробством віднесено до сталих практик аграрного господарювання, орієнтованих на реалізацію суспільних потреб у продовольчому забезпеченні та охороні здоров'я [5].

Дослідження актів законодавства ЄС свідчить про формування системної моделі правового регулювання агролісівництва та його визнання окремою формою землекористування й сталого аграрного виробництва. Основною тенденцією є законодавче відмежування агролісівництва від традиційного лісового господарства із одночасним закріпленням комплексних інструментів фінансово-інституційної підтримки агролісівництва як механізму досягнення кліматичних та екологічних цілей ЄС.

Аналіз ключових законодавчих актів України в сфері сільськогосподарського виробництва, земельних і лісових відносин засвідчує відсутність належної нормативної регламентації агролісівництва як адаптивної форми аграрного виробництва. Такі базові нормативно-правові акти, як Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» тощо не оперують категорією «агролісівництво», не закріплюють її легального визначення й не передбачають правового інструментарію для регулювання відносин у цій сфері.

У зв'язку з викладеним, ключовим завданням цього дослідження є визначення поняття «агролісівництво». Складність конструювання дефініції «агролісівництво» зумовлена його багатогранністю, що охоплює різноманітні моделі інтеграції аграрного та лісогосподарського виробництва в

межах єдиної земельної ділянки. Окрім цього, особливого значення набуває розмежування агролісівництва з суміжними поняттями, такими як агролісомеліорація та ведення лісового господарства. Лісовий кодекс України виділяє поняття «лісорозведення» та «ведення лісового господарства». У ст. 63 ЛК України закріплено поняття «ведення лісового господарства», що полягає у здійсненні комплексу заходів з охорони, захисту, раціонального використання та розширеного відтворення лісів [6]. «Лісорозведення» визначається у ЛК України як діяльність, що здійснюється шляхом створення лісових культур або шляхом сприяння природному відновленню на придатних для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю [6].

Представниками науки земельного права (П.Ф. Кулиничем, С.В. Шараповою) акцентується увага на важливій економічній, екологічній і соціальній ролі земель лісогосподарського призначення, що займають самостійне місце у складі земельного фонду, а лісорозведення визначається одним із способів охорони і відновлення земель, насамперед, малопродуктивних, деградованих, непридатних для використання в сільському господарстві. При цьому, на думку С.В. Шарапової, агролісівництво й використання лісових ресурсів спрямовано на поповнення продовольчої бази, резервів лікарської й технічної сировини для задоволення потреб суспільства та окремих громадян у продуктах харчування, поліпшення якісного запасу продовольчих і медичних товарів, а також на розвиток садівництва й рослинництва [7].

Разом з цим, у науці аграрного права цьому питанню приділено увагу О.М. Савельєвою, яка пропонує під агролісівництвом розуміти сільськогосподарську діяльність, що полягає в організації, управлінні й безпосередньому здійсненні суб'єктами господарювання виробництва сільськогосподарської продукції рослинного походження для власного споживання та/або її реалізації (у тому числі для переробки на харчову продукцію або сировину) з використанням лісових багаторічних рослин на основі сталого землекористування [8, с. 147-148].

У спеціальній юридичній літературі під агролісівництвом також розуміють систему ведення сільськогосподарського виробництва (в тому числі товарного), що полягає в управлінні суб'єктом господарювання процесами росту, продукування, відтворення та збором врожаю сільськогосподарської продукції рослинного походження для продажу чи переробки в харчову продукцію або додаткові біологічні активи (в т. ч. джерела для альтернативної енергетики) на основі використання лісових багаторічних рослин із застосуванням ресурсоощадних та екологічно безпечних технологій виробництва на основі сталого землекористування [7, с. 250].

На думку представників сільськогосподарських наук Г.Б. Гладун, Ю.Г. Гладун, агролісівництво (agroforestry) – відносно новий напрям господарювання, який поєднує у собі одночасне вирощування на одній і тій самій ділянці дерев (чагарників) і сільськогосподарських (садових) культур, або сільськогосподарських тварин. При цьому не лише отримується деревина та інша сільськогосподарська продукція, але й водночас захищаються місця їх розташування від несприятливих природно-антропогенних впливів, підвищується біорізноманіття, підтримуються на певному рівні економічні, екологічні, соціальні і природні ресурси [9, с. 165].

У свою чергу, Т.П. Лозінська, В.П. Масальський, С.В. Пенькова, Ю.В. Терновий визначають агролісівництво як систему інтегрованого управління землею, що поєднує вирощування сільськогосподарських культур, утримання худоби та лісові насадження для підвищення продуктивності земель, збереження ґрунту та покращення екологічного балансу [10, с. 333].

На думку авторів навчального посібника «Агролісівництво: еколого-збалансований розвиток» за ред. О.Т. Урушадзе, агролісівництво є галуззю агроекології, метою якої є використання лісових посадок безпечними для навколишнього середовища прийомами для забезпечення екологічно чистих, високих і сталих урожаїв [11, с. 28]. Науковці також розмежовують агролісомеліорацію та агролісівництво. Основними напрямками агролісомеліорації, на їх думку, є: розведення полезахисних лісових смуг, очищення від чагарників, закріплення схилів, поліпшення пасовищ та заліснення надто деградованих земель [11, с. 28].

На противагу, агролісівництво включає два основних напрями діяльності: 1) розведення агролісомеліоративних (захисних) насаджень, що охоплює: полезахисні лісові смуги, лісові смуги на поливних землях (уздовж каналів), лісові смуги на осушених землях тощо; 2) розведення зоолісомеліоративних насаджень: пасовищно-захисних лісових смуг, насаджень у місцях відпочинку тварин, кущів і чагарників навколо ферм (живоплотів) та меліоративно-поживних посадок [11, с. 28].

Таким чином, незважаючи на певну подібність агролісомеліорації та агролісівництва, це дві категорії не є тотожними, а співвідносяться як ціле і часткове. Агролісівництво є більш широким

поняттям, адже охоплює значно ширший спектр заходів і видів діяльності, а окрім того, ще й виступає засобом забезпечення сталого розвитку й однією з адаптивних форм аграрного виробництва.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO) формулює дефініцію агролісівництва наступним чином: динамічна, екологічно обґрунтована система управління природними ресурсами, яка через інтеграцію дерев на фермах і в сільськогосподарських ландшафтах або через виробництво сільськогосподарської продукції в лісах диверсифікує і підтримує виробництво для збільшення економічних, соціальних та екологічних вигод для землекористувачів [12].

Водночас агролісівництво розглядається також як складова практик вуглецевого землеробства (carbon farming). Варто зазначити, що на сьогодні виокремлюють три технології управління лісовими ресурсами для досягнення редукції атмосферного вуглецю: секвестрація вуглецю (carbon sequestration); консервація вуглецю (carbon conservation); заміщення вуглецю (carbon substitution) [13, с. 282].

На підставі проведеного дослідження, можна дійти висновку, що під агролісівництвом слід розуміти адаптивну форму аграрного виробництва, що є інтегрованою системою сталого сільськогосподарського землекористування шляхом інтеграції деревних багаторічних насаджень з веденням сільськогосподарського виробництва, включаючи вирощування сільськогосподарських культур та/або утримання тварин, на одній земельній ділянці. Вказана адаптивна форма аграрного виробництва спрямована на оптимізацію екологічних, економічних та соціальних функцій земельних ресурсів, забезпечення адаптації аграрного виробництва до кліматичних змін, підвищення його продуктивності, забезпечення продовольчої безпеки держави, збереження біорізноманіття й запобігання подальшій деградації ґрунтів.

Висновки. Таким чином, агролісівництво як аграрно-правова категорія й адаптивна форма аграрного виробництва характеризується наступними юридичними ознаками:

Інтегративність та багатофункціональність: агролісівництво передбачає свідому інтеграцію деревних насаджень з сільськогосподарськими культурами та/або тваринництвом на єдиній земельній ділянці, що забезпечує можливість реалізації множини функцій – екологічних (захист ґрунтів від ерозії, регулювання водного режиму, збереження біорізноманіття), економічних (диверсифікація виробництва, підвищення його продуктивності, створення додаткових джерел доходу) та соціальних (забезпечення продовольчої безпеки, оптимізація використання трудових ресурсів, сталий розвиток сільських територій).

Сталість та адаптивність до кліматичних змін – агролісівництво базується на принципах сталого розвитку, сприяючи секвестрації вуглецю, відновленню деградованих земель й адаптації аграрного виробництва до функціонування в умовах кліматичних змін.

Комплексний характер правовідносин у сфері агролісівництва, які є специфічним різновидом аграрних правовідносин й регулюються нормами земельного, лісового, екологічного та аграрного права.

Екологічна та соціально-правова природа: відносини в сфері агролісівництва, як складова частина аграрних суспільних відносин, мають соціально-правову сутність й вимагають правової охорони через їх екологічну роль й визначальні соціально-економічні функції (сталий розвиток сільських територій, підвищення продуктивності зниження витрат аграрного виробництва, забезпечення продовольчої безпеки держави тощо).

Інноваційність, потреба в належному правовому забезпеченні і державній підтримці: агролісівництво інтегрує інноваційні методи, а отже потребує комплексних механізмів правового регулювання й спеціальних заходів державної підтримки (премії за створення агролісівничих систем, інвестиції в біорізноманіття), інституційного супроводу й відповідних консультативних (дорадчих) послуг, а також створення ефективного правового механізму регулювання агролісівництва в Україні. В національному законодавстві на сьогодні відсутність легального визначення агролісівництва й належного унормування відносин у цій сфері, на жаль, створює суттєву прогалину, що вимагає удосконалення чинного законодавства та його подальшої гармонізації з вимогами права ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. General declaration. Ministerial Conference for the Protection of Forests in Europe on 18 December 1990, Strasbourg, France. URL: https://foresteurope.org/wp-content/uploads/2022/01/strasbourg_declaration.pdf (дата звернення: 15.10.2025).

2. Non-legally binding authoritative statement of principles for a global consensus on the management, conservation and sustainable development of all types of forests : note / by the Secretary-General of the Conference on April 21, 1992. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/144461?v=pdf> (дата звернення: 15.10.2025).
3. Regulation (EU) 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Council Regulation (EC) 1698/2005. *Official Journal of the European Union*. L 347/487. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/1305/oj/eng> (дата звернення: 15.10.2025).
4. New EU Forest Strategy for 2030: Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions on July 16, 2021, COM(2021) 572 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0572> (дата звернення: 15.10.2025).
5. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans). *Official Journal of the European Union*. L 435. P. 1–186. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2115> (дата звернення: 15.10.2025).
6. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 року № 3852-ХІІ. Дата оновлення: 15.11.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 19.10.2025).
7. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А.П. Гетьман, І.В. Ігнатенко, В.М. Корнієнко та ін.; за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Харків: Право, 2016. 360 с.
8. Савельєва О.М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 220 с.
9. Гладун Г.Б., Гладун Ю.Г. Перспективи розвитку агролісництва в Україні. *Вісн. Харків. нац. аграр. ун-ту ім. В.В. Докучаєва*. Серія: Ґрунтознавство, агрохімія, землеробство, лісове господарство, екологія ґрунтів. 2013. № 2. С. 165–170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhnau_grunt_2013_2_35 (дата звернення: 15.10.2025).
10. Лозінська Т.П., Масальський В.П., Пенькова С.В., Терновий Ю.В. Агролісництво: забезпечення сталого розвитку агроєкосистем (огляд). *Агробіологія*. 2025. № 1. С. 331–342. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2414757> (дата звернення: 15.10.2025).
11. Агролісництво: еколого-збалансований розвиток: навч. посіб. / О.Т. Урушадзе та ін.; за наук. ред. О.І. Фурдичка. Херсон, 2019. 481 с.
12. Agroforestry. FAO. URL: <https://www.fao.org/sustainable-forest-management/toolbox/modules/agroforestry/basic-knowledge/en/?type=111> (дата звернення: 15.10.2025).
13. F. Montagnini, P.K.R. Nair. Carbon sequestration: An underexploited environmental benefit of agroforestry systems. *Agroforest Systems*. 2004. Volume 61, pages 281–295. DOI:10.1023/B:AGFO.0000029005.92691.79

УДК. 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.31>

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ВИРОБНИКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Петрова Н.О.,
*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент,
доцент кафедри адміністративного
та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-4242-2212
e-mail: natalochkapetrova25@gmail.com*

Світловський С.С.
*здобувач вищої освіти рівня
магістр юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
e-mail: switluy@gmail.com*

Петрова Н.О., Світловський С.С. Особливості державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: організаційно-правові аспекти.

Стаття присвячена особливостям державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції в Україні у контексті організаційно-правового забезпечення. Проаналізовано сучасний стан законодавства та програмних документів, зокрема положення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій у частині інструментів державної підтримки. Досліджено практику адміністрування державної підтримки через можливості Державного аграрного реєстру як «єдиного вікна» для подання заявок, міжреєстрової верифікації даних і моніторингу. Приділено увагу доцільності створення спеціалізованої виплатної агенції для забезпечення своєчасної та цільової виплати державної підтримки. Досліджено значення функціонування виплатної агенції для надання державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції. Дійшли висновку, що створення виплатної агенції дасть змогу здійснювати контроль за виплатами державної допомоги, звітуванням, проводити перевірки, облік, моніторинг, що буде відповідати європейській практиці контролю за ресурсами, які надаються в якості державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції. Досліджено Європейський досвід Спільної сільськогосподарської політики, що демонструє приклад інституційних рішень, які варто використати під час створення нормативно-правових актів з урахуванням національної специфіки. Ключовою інфраструктурою, поряд з виплатною агенцією є інтегрована система адміністрування та контролю (ІСАК), що забезпечує облік земельних ділянок, заяв, контроль виплат, а також моніторинг і аудит. Враховуючи досвід Європейського Союзу, необхідно запровадити також інтегровану систему адміністрування та контролю, надати можливість прозорого спрощеного доступу до державної та регіональної підтримки із залученням Державного аграрного реєстру. Здійснені заходи сприятимуть посиленню довіри виробників сільськогосподарської продукції до органів публічної влади та підвищить ефективність сталого господарювання в галузі сільського господарства, що є особливо важливим в умовах євроінтеграції.

Ключові слова: державна підтримка, виробники сільськогосподарської продукції, організаційно-правове регулювання, соціальний розвиток, прозорість і публічність, Державний аграрний реєстр, сільські території, Спільна сільськогосподарська політика ЄС, виплатна агенція, інтегрована система адміністрування та контролю сталий розвиток.

Petrova N.O., Svitlovskiy S.S. Features of state support for agricultural producers: organizational and legal aspects.

The article is devoted to the peculiarities of state support for agricultural producers in Ukraine in the context of organizational and legal provision. The current state of legislation and program documents has been analyzed, particularly the provisions of the Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas regarding the instruments of state support. The practice of administering state support through the possibilities of the State Agrarian Register as a “single window” for submitting applications, inter-register data verification, and monitoring has been examined. Attention is given to the feasibility of establishing a specialized Paying Agency to ensure timely and targeted disbursement of state support. The importance of the Paying Agency’s functioning for providing state assistance to agricultural producers is explored.

It is concluded that the creation of such an agency would make it possible to control state aid payments, reporting, inspections, accounting, and monitoring, which would align with European practices of controlling resources provided as state support to agricultural producers. The European experience of the Common Agricultural Policy (CAP) is studied, demonstrating institutional solutions that should be used when developing regulatory acts while taking into account national specifics.

A key infrastructure component, along with the Paying Agency, is the Integrated Administration and Control System (IACS), which ensures the registration of land plots, applications, payment control, as well as monitoring and auditing. Taking into account the experience of the European Union, it is also necessary to introduce an integrated administration and control system, ensuring transparent and simplified access to state and regional support with the involvement of the State Agrarian Register. The measures undertaken will contribute to strengthening the trust of agricultural producers in public authorities and will enhance the effectiveness of sustainable management in the agricultural sector, which is particularly important in the context of European integration.

Key words: state support, agricultural producers, organizational and legal regulation, social development, transparency and publicity, State Agrarian Register, rural areas, EU Common Agricultural Policy, Paying Agency, Integrated Administration and Control System, sustainable development.

Постановка проблеми. Необхідність наближення вітчизняного законодавства до правил Європейського Союзу (далі – ЄС) у сфері державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції обумовлено Угодою про асоціацію України з Європейським Союзом (далі – Угода про асоціацію), та важливістю слідуванню принципам Спільної сільськогосподарської політики Європейського Союзу (далі – ССП ЄС). Особливим чинником актуалізації необхідності приведення законодавства у відповідність до європейських правил є набуття Україною статусу кандидата на членство до ЄС. Разом з цим, в Україні назріла потреба посилення прозорості за наданням державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції. Окрім того, стала важливою побудова ефективної системи контролю та моніторингу за наданими публічними ресурсами, що надаються в якості державної підтримки агровиробникам.

Стан опрацювання проблематики. Питанням удосконалення організаційного та правового регулювання державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції, різним напрямкам сільськогосподарського виробництва, сільського господарства та сільських територій, агробізнесу присвятили увагу в наукових працях такі вчені як Н.О. Багай, Ю.Ю. Бакай, Х.А. Григор’єва, О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, Т.О. Коваленко, Г.С. Корнієнко, П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, Я.В. Петруненко, Б.Д. Псутурі А.М. Статівка, В.Ю. Уркевич, М.М. Чабаненко та інші дослідники. Так, Григор’єва Х.А. присвятила свої дослідження аналізу та удосконаленню агропротекційного законодавства, зокрема, досліджено законодавчі критерії, за якими обираються адресати державної підтримки у сфері сільського господарства, звернуто увагу на потребу поступової, обережної та науково обґрунтованої активації екологічних критеріїв надання державної підтримки [1]. В науковому дослідженні Курман Т.В. визначаються проблеми формування цілісного і дієвого механізму правового забезпечення аграрних відносин у сфері фінансової підтримки агробізнесу, де зазначається, що фінансова підтримка є одним з найважливіших засобів підтримки суб’єктів агробізнесу і в умовах воєнного стану, і в повоєнний період [2]. Петруненко Я.В. дійшов висновку про необхідність запровадження комплексного підходу до вирішення проблемних питань у сфері регулювання інституту державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, що полягає не тільки у вдосконаленні законодавчого забезпечення державного кредитування, але й

в запровадженні організаційних механізмів проведення моніторингу фінансового стану суб'єктів господарювання у цій сфері, контролю за цільовим використанням державних кредитних коштів [3]. Таким чином, в дослідженнях актуалізуються різнопланові питання адресності, результативності, цілеспрямованості, підкреслюється важливість комплексного підходу до вирішення проблемних питань стосовно державної підтримки в сільському господарстві.

Попри наявні напрацювання, на сьогодні бракує узагальненого аналізу організаційно-правових механізмів державної підтримки саме з акцентом на прозорість, регіональний вимір через Державний аграрний реєстр (далі – ДАР) та створення спеціалізованої виплатної агенції. Це зумовлює потребу у подальшій систематизації правил, гармонізації процедур із вимогами ЄС. Тому, комплексний аналіз особливостей удосконалення організаційно-правового регулювання державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції є **метою даної статті**.

Виклад основного матеріалу. Державна підтримка сільського господарства очевидно є важливою для виробників сільськогосподарської продукції. Але наразі підтримка агросфери з боку держави в Україні опинилася у точці, де одночасно необхідні оперативні антикризові рішення й глибока інституційна модернізація, відповідне правове забезпечення, що має євроорієнтований характер. Повномасштабна війна проявила вразливість логістики, інфраструктури зберігання та доступу до ресурсів, змусивши державу запроваджувати невідкладні регуляторні послаблення, податкові й митні преференції, а також цільові фінансові програми, щоб зберегти виробничий потенціал і пройти посівні кампанії в умовах безпекових ризиків та дефіциту обігового капіталу [4], що особливо актуалізує заходи удосконалення правових та організаційних механізмів державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції та агросфери в цілому. На сьогодні короткострокові заходи не замінюють потреби в прозорій, підзвітній і передбачуваній системі державної підтримки агросфери, що спирається на єдині правила, цифрові реєстри, незалежний контроль і узгодження з європейськими стандартами. Саме організаційно-правова архітектура є тим «каркасом», від якого залежить, чи перетвориться надана державна підтримка на драйвер продуктивності, зайнятості й експорту, чи розчиниться у фрагментарних ініціативах. У воєнний період держава закономірно активізувала інструменти екстреної підтримки: спрощено окремі дозвільні процедури, що стосувалися переважно земельних відносин для забезпечення продовольчої безпеки, що проявилася в прийнятті Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року № 2145-IX [5]. Паралельно було внесено зміни до митного законодавства щодо звільнення від ввізного мита обладнання для зберігання зернових і олійних культур, що стало важливим елементом стабілізації після втрати частини портівих потужностей і руйнування складів [6]. Прийняття таких і подібних адаптивних положень свідчать, що правове середовище може оперативним підлаштуватися під непередбачувані складні обставини, однак слід зазначити і про проблему нерівного доступу до різних видів державної підтримки, пільг, про недолік у збереженні надмірної адміністративної складності, насамперед, для малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції, найбільше у регіонах, де цифрові сервіси розгорнуті не повною мірою, в тому числі і через обмеження доступу агровиробників до освітньої інформації через консультаційні та дорадницькі сервіси. Важливо усвідомлювати, що у фокусі політики мають бути не тільки «вливання» коштів, а й механізми їх адресності, швидкості, антикорупційного захисту та вимірюваності результатів. На це прямо вказує аналітика щодо державних фінансових інструментів підтримки аграрного сектору в умовах воєнного стану: ефективність програм залежить від узгодженості правил, прозорих критеріїв відбору, спроможності адміністрування та наявності даних для оцінювання впливу, а також від коректного балансування між грантами, пільговим кредитуванням і податковими інструментами [7]. Безумовно, прозорість надання та використання державної підтримки полягає насамперед у зрозумілих для всіх правилах, критеріях відповідності кандидатів (заявників) вимогам для її отримання, а також у відкритості та вільній доступності до подання заявок на отримання різного виду підтримки без додаткових дій та бюрократичних тяганин. Слід зазначити, що підтримка виробників сільськогосподарської продукції визначалася фрагментарністю, непослідовністю, відсутністю взаємозв'язку державної та регіональної підтримки, із дублюванням повноважень на центральному та регіональному рівнях, множинністю вимог до подання заявок на отримання підтримки, звітності, різним тлумаченням критеріїв під час відбору й браком публічних даних у форматі, що дозволяє незалежну перевірку. Відтак, ефективною платформою для подолання недоліків надання державної підтримки вироб-

никам сільськогосподарської продукції не тільки на державному, а й на регіональному рівні має стати ДАР, функціонування якого повинно відбуватися за моделлю «єдиного вікна». На сьогодні державна підтримка виробників сільськогосподарської продукції вже активно реалізується за допомогою ДАР. Відповідно до п. 2-1.2. ст. 2-1 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року № 1877-IV, прозорість та публічність підтримки сільського господарства України забезпечуються шляхом: формування, ведення та надання відкритого доступу до державних реєстрів; обов'язкової реєстрації в інформаційно-комунікаційній системі «Державний аграрний реєстр» для отримання державної підтримки чи грантів [8]. Тобто, для того, щоб отримати державну підтримку, виробнику сільськогосподарської продукції необхідно зареєструватися в ДАР. Законодавство в цій сфері ознаменувалося прийняттям нових нормативно-правових актів. Так, ДАР функціонує на основі Закону України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр», № 3980-ІХ прийнятого 19 вересня 2024 року. Він визначає правові, організаційні і фінансові засади створення та функціонування інформаційно-комунікаційної системи «ДАР» з метою захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб під час створення, зберігання, оброблення та використання реєстрової інформації у публічних електронних реєстрах [9]. Держателем, адміністратором та технічним адміністратором ДАР є Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства. Таким чином, функціонування ДАР на регіональному рівні є надзвичайно важливим для надання підтримки агровиробників, зокрема, підключення регіональних департаментів агропромислового розвитку Обласних державних адміністрацій до ДАР, а також реалізація можливості приєднання на рівні громад із подальшим поданням заявок на отримання підтримки, автоматичної перевірки даних через взаємодію з податковими, земельними, кадастровими, митними та статистичними реєстрами, реєстрами речових прав на нерухоме майно, реєстру тварин, даними щодо статусу платника податків, з інформацією про наявність чи відсутність заборгованості перед бюджетом та інших електронних інформаційних ресурсів з подальшим публічним відображенням статусів заяв - це звісно ключ до прозорості, зменшення витрат, бюрократичних бар'єрів, а також усунення суб'єктивізму. На місцевому рівні важливе підключення ДАР до осередків Центрів надання адміністративних послуг. Відповідно до Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року (далі - Стратегія 2024) для забезпечення своєчасної та цільової виплати державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції передбачено створення нового органу – виплатну агенцію [10]. Її створення дасть змогу здійснювати контроль за виплатами державної допомоги, звітуванням, здійснювати перевірки, облік, моніторинг, що буде відповідати європейській практиці контролю за ресурсами, які надаються в якості державної підтримки агровиробникам.

Європейський досвід Спільної сільськогосподарської політики (далі – ССП) демонструє інституційні рішення, які варто використати з урахуванням національної специфіки. ССП ґрунтується на принципі розділеного управління: ЄС формує організаційні та правові рамки, а держави-члени реалізують політику через акредитовані rating agencies, які відповідають за належне використання коштів і якість контролю. Ключовою інфраструктурою є інтегрована система адміністрування та контролю (IACS), що забезпечує облік земельних ділянок, заяв, контроль виплат, а також моніторинг і аудит. Нові напрямки ССП полягають у посиленні екологічної складової політики і орієнтації на ефективні результати [11; 12]. Слід зазначити, що, ЄС рекомендує створити незалежний орган для моніторингу та регулювання держпідтримки, а також узгодити її механізми з нормами acquis ЄС [13]. В Стратегії 2024 приділено увагу необхідності створення виплатної агенції, визначено її функції та особливості діяльності. Передбачається, що виплатна агенція забезпечуватиме своєчасну та цільову виплату державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції [10]. В проекті Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі» № 13202-1 від 07.05.2025 року (далі – проект Закону № 13202-1), за який наразі проголосовано та готується до підпису, передбачено функціонування виплатної агенції, як бюджетної установи, що належить до сфери управління Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства і покликана здійснювати адміністрування надання підтримки, включаючи здійснення виплати заявникам [14]. Для України це означає здійснення інституційного наближення до моделі управління державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції в межах ССП ЄС.

Ще однією особливістю удосконалення механізму надання державної підтримки, моніторингу та її контролю на основі законодавства ЄС це запровадити інтегровану систему адміністрування

та контролю (далі – IACS) на основі ДАР. Наразі запровадження IACS передбачено Стратегією 2024 та Операційним планом заходів з реалізації у 2025-2027 роках Стратегії 2024, відповідно до яких передбачається створення інтегрованої системи адміністрування та контролю IACS як підсистеми (розділу) інформаційно-комунікаційної системи “Державний аграрний реєстр” [10]. Проект Закону № 13202-1 також містить положення щодо функціонування інтегрованої системи адміністрування та контролю (ІСАК), як інструменту забезпечення прозорості та підзвітності у сфері надання підтримки. Для максимально ефективного механізму реалізації положень у сфері державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції на засадах прозорості та публічності доцільно закріпити в законодавстві положення щодо обов’язкового розкриття повних списків отримувачів державної підтримки у сфері сільського господарства із сумами та підставами її надання. Важливо також оприлюднювати дані в різних форматах, в тому числі й через публічні дашборди з узагальненими показниками за відповідними регіонами, розмірами господарств, видами підтримки, що слугують для інформування широкого кола осіб про ефективність програм підтримки, ступінь досягнення цілей надання підтримки тощо. Саме така публічність, поєднана з автоматизованою верифікацією заявок що вже випробувалася на експериментальній основі, значно знижуватиме ймовірність зловживань у сфері державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції і прискорюватиме доступ агровиробників до коштів.

Запроваджуючи цілісну систему прозорої державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції з функціями контролю, моніторингу та публічним оприлюдненням на основі ДАР, слід притримуватися чіткого вектору: підтримка має бути територіально збалансованою, ДАР повинен також мати блок консультативної дорадчої підтримки виробників сільськогосподарської продукції. Безумовно, такі заходи сприятимуть активізації подання заявок на отримання державної підтримки малими агровиробниками, які отримають рівний доступ до інструменту отримання державної підтримки.

Висновки. Безумовно, наближення вітчизняного законодавства до правил ЄС у сфері надання державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції є важливим кроком не тільки в напрямку євроінтеграції, а й в напрямку удосконалення всієї системи державної підтримки в Україні. Прийняття та набуття чинності нормативно-правового акту, що забезпечує прозоре надання, контроль та моніторинг державної підтримки у сфері сільського господарства сприятиме якості та ефективності системи державної підтримки в цілому.

Запровадження законодавством моніторингу та контролю за наданням та використанням державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції, через виплатну агенцію, інтегровану систему адміністрування та контролю, надання можливості прозорого спрощеного доступу до державної та регіональної підтримки із залученням ДАР сприятиме посиленню довіри виробників сільськогосподарської продукції до органів публічної влади та підвищить ефективність сталого господарювання в галузі сільського господарства, що є особливо важливим в умовах євроінтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Григор’єва Х.А. Визначення адресатів державної підтримки: система критеріїв у агропротекційному законодавстві України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Вип. 3 ч. 2. 2025. С. 13–21.
2. Курман Т.В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу: новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Вип. 1. 2023. С. 283–287. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/47.pdf>.
3. Петруненко Я.В. Державна підтримка суб’єктів сільськогосподарської діяльності: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, № 3. 2023. С. 21–27. URL: http://www.apnl.dnu.in.ua/3_2023/4.pdf.
4. Війна і посівна. Ukrinform – актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3439574-vijna-i-posivna.html>.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 року № 2145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2145-20>.

6. Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо звільнення від оподаткування ввізним митом товарів, що використовуються для забезпечення зберігання зернових та/або олійних культур: Закон України від 27 липня 2022 року № 2445-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2445-20#Text>.
7. Вдовенко Л.О. Інструменти державної фінансової підтримки аграрного сектора в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 44. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-82>.
8. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 року № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text>.
9. Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»: Закон України від 19 вересня 2024 року № 3980-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3980-20#n94>.
10. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>.
11. The common agricultural policy at a glance. An official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en.
12. CAP paying agencies. An official website of the European Commission. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/financing-cap/cap-paying-agencies_en.
13. Commission staff working document. Ukraine 2024 Report. URL: <https://surl.li/ilktln>.
14. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі» № 13202-1 від 07.05.2025 року. <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56377>.

УДК. 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.32>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАЛОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ГРОМАД ЗАВДЯКИ ТУРИЗМУ

Петрова Н.О.,

*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент, доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-4242-2212
e-mail: natalochkapetrova25@gmail.com*

Сорока Ю.С.,

*здобувачка вищої освіти рівня магістр юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
e-mail: yuliasoroka918@gmail.com*

Петрова Н.О., Сорока Ю.С. Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму.

Статтю присвячено аналізу організаційно-правового регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій і громад завдяки туризму. Розкрито значення сільського зеленого туризму як інструменту диверсифікації доходів, збереження людського капіталу, активізації місцевої економіки, що в свою чергу забезпечить розвиток сільських територій та сприятиме соціально-економічному розвитку громад. Проаналізовано чинне законодавство України, зокрема, «Про туризм», «Про особисте селянське господарство» і стратегічні документи. Дослідження показало, що відсутність упорядкування положень в законодавстві та стратегічних актах, що стосуються правового регулювання сфери туризму, містять розбіжності в термінах та поняттях в нормативно-правових актах, що не сприяє правовій визначеності. Здійснено порівняння й аналіз планів реалізації Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій 2024 року та Концепції розвитку сільських територій 2015 року, відповідно, дійшли висновку, що в Плані заходів з реалізації у 2025-2027 роках Стратегії 2024 року має місце зниження деталізації інструментів і механізмів розвитку сільських територій, ідентифіковано слабку увагу до сільського зеленого туризму, як диверсифікованого виду діяльності та відсутність чітких процедур його інтеграції у місцеві стратегії територіальних громад. У дослідженні звернуто увагу, що одним організаційно-правових напрямків забезпечення розвитку зміцнення сільських територій та соціально-економічного розвитку громад є кластеризація в туристичній сфері. Дійшли висновку, що на сьогодні залишається невизначеною правова підстава функціонування кластерів у сфері туризму через відсутність правового регулювання кластерів, як об'єднань, що може стати бар'єром для отримання державної підтримки. Акцентовано увагу на необхідності запровадження дієвого механізму державної підтримки у вигляді надання безоплатних чи частково оплатних консультативних (дорадчих) у поєднанні систем AKIS (Agricultural Knowledge and Innovation System) та Державного аграрного реєстру.

Ключові слова: державно-правове регулювання, сталий розвиток, соціальний розвиток, сільські території, територіальні громади, туризм, сільський зелений туризм, Спільна сільськогосподарська політика ЄС, кластер, регіональна політика, державна підтримка.

Petrova N.O., Soroka Y.S. Organizational and legal regulation of sustainable and social development of rural areas and communities through tourism.

The article is devoted to the analysis of organizational and legal regulation of sustainable and social development of rural areas and communities through tourism. The significance of rural green tourism is

revealed as a tool for income diversification, preservation of human capital, and activation of the local economy, which, in turn, ensures the development of rural areas and contributes to the socio-economic growth of communities. The current legislation of Ukraine, in particular, the Laws «On Tourism» and «On Private Peasant Farming» as well as strategic documents, has been analyzed. The study found that the lack of harmonization of provisions in the legislation and strategic acts related to the legal regulation of the tourism sector leads to inconsistencies in terms and concepts in regulatory acts, which undermines legal certainty. A comparison and analysis of the implementation plans of the Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas 2024 and the Concept for the Development of Rural Areas 2015 was conducted. It was concluded that the Action Plan for the Implementation of the 2024 Strategy for 2025-2027 demonstrates a decrease in the level of detail of instruments and mechanisms for rural development. Insufficient attention to rural green tourism as a diversified type of activity and the lack of clear procedures for its integration into local strategies of territorial communities were identified. The study emphasizes that one of the key organizational and legal directions for ensuring the strengthening and sustainable development of rural areas and the socio-economic progress of communities is clustering in the tourism sector. It is concluded that the legal basis for the functioning of clusters in tourism remains undefined due to the absence of legal regulation for clusters as associations, which may become a barrier to obtaining state support. Attention is drawn to the need to introduce an effective mechanism of state support in the form of free or partially paid consulting (advisory) services combined with the Agricultural Knowledge and Innovation System (AKIS) and the State Agrarian Register.

Key words: state and legal regulation, sustainable development, social development, rural areas, territorial communities, tourism, rural green tourism, EU Common Agricultural Policy, cluster, regional policy, state support.

Постановка проблеми. Сталій і соціальний розвиток сільських територій та громад є важливими стратегічними цілями та одними з основних напрямків розвитку країни в цілому. Адже сільські території та населення, що на них проживає вносять значний вклад у формування продовольчої безпеки, збереження національної культури та традицій, сприяють збереженню сталих практик ведення сільського господарства, що свідчить про значний потенціал щодо створення робочих місць та забезпечення зайнятості в сільських громадах. Сільські території є основою європейського суспільства та серцем економіки ЄС [1]. Важливість сталого розвитку сільських територій підкреслюється в розділі 17 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – Угода про асоціацію), що присвячена сільському господарству та розвитку сільських територій. Відповідно Угоди про асоціацію співробітництво між державами Європейського Союзу (далі – ЄС) та Україною полягає, серед іншого, у співробітництві з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема, шляхом поступового зближення політик та законодавства [2]. Тому вбачається надзвичайно важливим сформуванню євроорієнтоване дієве стратегічне та правове забезпечення розвитку сільських територій на сталих та соціально-прямованих засадах, врахувавши всі необхідні важелі розвитку сільських територій, включаючи диверсифіковані види господарювання в сільській місцевості, такі як туризм, зокрема сільський зелений туризм.

Стан опрацювання проблематики. В численних наукових працях дослідників пропонувалися різновекторні пропозиції щодо удосконалення сталого та соціального розвитку сільських територій та громад в тому числі й завдяки туризму. Серед таких вчених слід відмітити таких як: Бакай Ю.Ю., Гафурова О.В., Єрмоленко В.М., Карташова О.Г., Кульчій І.М., Курман Т.В., Статівка А.М., Тітова В.І., Туєва О.М., Уркевич В.Ю. та інші. Так, у дослідженнях Статівки А.М., Кульчій І.М. сільський туризм розглядається як напрям диверсифікації сільських територій, який потребує належного правового забезпечення, що в свою чергу є передумовою сталого розвитку сільських територій [3]. В публікації Бакай Ю.Ю. та Тітової В.І. охарактеризовано сільський зелений туризм як невід’ємна складова частина комплексного соціально-економічного розвитку сільських територій [4]. Карташова О.Г. досліджувала проблеми державного регулювання зеленого туризму в Україні та його інституціонального розвитку, де акцентується увага на досягненні сталого розвитку сільських територій за рахунок зусиль держави забезпечити альтернативну зайнятість і несільськогосподарську діяльність в сільських умовах [5]. Табенська О.І. акцентує увагу на розвитку сільських територій, як пріоритетному напрямку діяльності місцевої влади за рахунок сільського зеленого туризму [6]. Паньків Н.Є. окреслює ресурсний потенціал агротуризму та його значення для розвитку сіль-

ських територій та громад [7]. Туєва О.М. дослідила проблемні питання правового регулювання сільського зеленого туризму та його роль в розвитку сільських територій [8]. Окрім того, узагальнення зарубіжного дослідження показує, що туризм, інтегрований у регіональні політики, здатен підвищувати ефективність досягнення цілей сталого розвитку – від збереження біорізноманіття до інклюзії та зайнятості за наявності системи регулярного моніторингу й ефективного управління [9]. Разом з тим, враховуючи вже сучасні економічні та соціальні умови і євроінтеграційні орієнтири, існує необхідність сфокусуватися на комплексному аналізі наукової літератури, нормативно-правових актів та стратегічних документів України та ЄС для надання пропозицій щодо удосконалення організаційно-правового регулювання соціального та сталого розвитку сільських територій та громад завдяки сільському зеленому туризму, що є і **метою** дослідження.

Вклад основного матеріалу. Сталий розвиток сільських територій та соціальний розвиток громад постає важливим не лише через зобов'язання України щодо співпраці у сфері розвитку сільських територій згідно Угоди про асоціацію та зумовлено необхідністю наближення законодавства в означеній сфері, але й для утримання людей в сільській місцевості, збереження сільського укладу населення на цій території, забезпечення його зайнятості, відповідного соціально-економічного рівня регіону. Особливо такі питання актуалізуються в складних соціально-економічних умовах, що спричинені військовою російською агресією.

В Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року (далі – Стратегія 2024) встановлено окрему стратегічну ціль 7 – створення умов для розвитку сільських територій, що передбачає її реалізацію через наступні завдання, такі як: новий підхід до сільського розвитку, що буде здійснюватися через розвиток місцевих сільських територіальних громад, «на місцях». Адже окремими факторами, що вплинули на прийняття Стратегії 2024 є «зниження рівня зайнятості населення, погіршення демографічної ситуації у сільській місцевості, неефективність заходів для підтримки фермерів-початківців та новостворених господарств, сприяння сталому розвитку бізнесу на сільських територіях» [10]. Завданнями, що необхідно здійснити для досягнення стратегічної цілі 7 є сприяння підтримки фермерів-початківців, гендерній рівності та запровадження нового підходу до сільського розвитку, що полягає серед іншого в диверсифікації економічної діяльності, що в свою чергу необхідно для сприяння гармонізованому екологічному, соціальному та економічному розвитку. Серед пріоритетних заходів в Стратегії 2024 вважається сприяння створенню робочих місць та трудомістким ініціативам, таким як агротуризм [10], що полягає, насамперед, в ефективному стратегічному та правовому забезпеченні. Разом з тим, в операційному Плані заходів з реалізації у 2025-2027 роках Стратегії 2024 року відмічаємо зниження деталізації інструментів і механізмів розвитку сільських територій, ідентифікуємо слабку увагу до сільського зеленого туризму, як диверсифікованого виду діяльності та відсутність чітких процедур його інтеграції у місцеві стратегії територіальних громад. Натомість, минулий план заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій, що був затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 року, передбачав законодавче врегулювання питання розвитку туристичної та рекреаційної діяльності у сільській місцевості та визначав конкретний індикатор оцінки результативності виконання запланованого, що виражалося в залученні сільських домогосподарств до надання послуг у сфері сільського туризму [11]. Таким чином, вважаємо необхідним деталізувати найменування стратегічного завдання та відповідного заходу Стратегічної цілі 7 (Створення умов для розвитку сільських територій) Операційного Плану заходів з реалізації у 2025-2027 роках Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року, а також встановити чіткі індикатори їх виконання, врахувавши необхідність сприяння диверсифікації економічної діяльності в громадах, зокрема в сфері сільського зеленого туризму. Серед проаналізованих стратегічних актів зазначити Стратегію розвитку туризму та курортів до 2026 року, що схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 року, де вказані пріоритетні види туризму – екологічний (зелений), сільський туризм [12]. Документ фіксує пріоритети брендингу, інфраструктури, інвестиційного клімату й цифровізації, але в частині сільських територій і зеленого туризму містить радше загальні орієнтири, ніж деталізовані механізми підтримки громад і малих суб'єктів господарювання. Тому, на сьогодні нарізла необхідність прийняття узгодженої нової стратегії розвитку туристично-рекреаційної сфери, з урахуванням євроінтеграційних векторів в організаційно-правовому регулюванні, а також законодавчої практики ЄС. Адже серед завдань Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр., що затверджено постано-

вою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 (Додаток 1 до Стратегії) за напрямом «Стимулювання розвитку територій» є «створення ефективних інструментів реалізації державної політики з підтримки розвитку сільських територій з урахуванням критеріїв членства у ЄС та міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції» [13]. Відповідно до розділу 16 Угоди про асоціацію, співробітництво держав в межах даної угоди спрямовано серед іншого на стратегічне партнерство між державними, приватними та суспільними інтересами з метою забезпечення сталого розвитку туризму. Співробітництво у сфері туризму повинно здійснюватися на двосторонньому, регіональному та європейському рівнях та ґрунтується на принципах поваги самобутності та інтересів місцевих громад, особливо у сільській місцевості; важливості культурної спадщини; чіткої взаємодії між туризмом та захистом навколишнього середовища [2]. Таким чином, туризм на сільських територіях повинен здійснюватися на засадах сталого ведення діяльності, що цілком відповідає природі сільського зеленого туризму.

У ЄС підкреслюється наявність фіксованих орієнтирів у туристичній сфері діяльності, слідування цілям сталого розвитку, що в свою чергу логічно стають і базою сталого та соціального розвитку сільських територій та громад. Основними документами, що викладають поточне бачення політики Європейського Союзу в галузі туризму, є: Європейський порядок денний у сфері туризму на період до 2030 року, прийнятий Радою Європейського Союзу 1 грудня 2022 року [14]; Перехідний шлях для туризму, прийнятий Європейською Комісією 4 лютого 2022 року [15].

Цілком слушно зазначено, що розвиток туризму має стати драйвером соціально-економічного та екологічного розвитку громад та регіонів України, подолання наслідків військової агресії, стимулювання розвитку підприємництва, створення нових робочих місць, наповнення місцевих бюджетів [16]. «Розвиток сільського зеленого туризму має велике значення як для туристів, так і для об'єднаної територіальної громади, що сприятиме соціально-економічному розвитку території» [17, с. 27]. Наукові дослідження засвідчують, що саме «зелений» (сільський) та екологічний туризм є найбільш придатними форматами для інклюзивного зростання, адже поєднують диверсифікацію доходів домогосподарств, збереження ландшафтів і розвиток підприємництва у сільській місцевості [7]. Відсутність упорядкування положень в законодавстві та стратегічних актах, що стосуються правового регулювання сфери туризму, містять розбіжності в термінах та поняттях в нормативно-правових актах, що не сприяє правовій визначеності. Так, зокрема, закони України «Про туризм», «Про особисте селянське господарство», формують багатовимірне, але фрагментоване поле регулювання сільського зеленого туризму, про що зазначали неодноразово дослідники. Так, важливим є узгодження понятійно-категоріального апарату між Законами України «Про туризм», «Про особисте селянське господарство», виокремивши вид сільський зелений туризм, надавши йому визначення та встановивши організаційні форми його ведення, зокрема конкретизувавши можливості особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму, встановивши чіткі критерії підприємницької та неекономічної діяльності. Чинні норми Закону України «Про особисте селянське господарство» не повністю узгоджені із вимогами туристичного законодавства й не забезпечують прозорого переходу від самозайнятості членів особистого селянського господарства до мікропідприємництва у сфері гостинності. Прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм» стане основою створення правової бази для становлення і розвитку сільського зеленого туризму в Україні» [18, с. 219]. На сьогодні Закон про сільський зелений туризм не прийнято. Хоча існують законопроекти, де пропонуються положення, що регулюють сферу сільського зеленого туризму та декларують основи державної політики та державного регулювання в сфері сільського та сільського зеленого туризму. Так, в Проекті Закону України «Про сільський та сільський зелений туризм» 4299 від 23.10.2003 року (поки єдиний прийнятий в першому читанні [19, с. 137]) визначено, що невід'ємною складовою державної регіональної політики є сприяння розвитку сільського та сільського зеленого туризму, що в свою чергу є одним з шляхів вирішення питання зайнятості населення та соціально-економічного розвитку депресивних територій [20]. Проект Закону України «Про сільський та сільський зелений туризм» № 5206 від 05.03.2021 року включено до порядку денного для розгляду у Верховній Раді України. Таким чином, давно назріла необхідність окремого правового регулювання сфери сільського зеленого туризму, яке б забезпечило інституційну спроможність управління означеною сферою, як на рівні держави, так і на регіональному рівнях, що встановило б правила функціонування особистих селянських господарств та інших суб'єктів господарювання у сфері туризму на засадах сталого ведення діяльності та соціально-економічної спрямованості.

Ще одним організаційно-правовим напрямком забезпечення розвитку зміцнення сільських територій та соціально-економічний розвиток громад є кластеризація в туристичній сфері. Ресурсна база для запуску туристично-рекреаційних кластерів, зокрема, у післявоєнний період розглядається як один з інструментів економічного відновлення, створення робочих місць і диверсифікації доходів для сільських домогосподарств [21]. Слід зазначити, що чіткого визначення кластеру в законодавстві не наводиться. Хоча, в стратегічних актах звертається увага на необхідність сприяння розвитку кластерів, в тому числі в агросфері [10; 12; 13]. В науково-практичній літературі надається різні визначення. Сутність кластеру зводиться до того, що це об'єднання географічно близьких взаємопов'язаних компаній, в тому числі підприємств, які мають єдину мету у своїй діяльності та отримують підтримку від держави чи місцевих органів влади [22]. Туристичний кластер на державному, регіональному або територіальному рівні демонструє вищу ефективність, оскільки забезпечує можливість формування різноманітного «туристичного кошика», який інтегрує різні види туризму, такі як аграрний, сільський, екотуризм, культурно-пізнавальний тощо [23]. Натомість, дослідники вказують на недосконалість правового регулювання кластерів, зокрема, у сфері туризму. Так, недосконалість законодавчої бази в Україні приводить до того, що багато туристичних кластерів, про які згадується в публікаціях, залишаються неформальними об'єднаннями, які офіційно не зареєстровані [24]. Тобто, через відсутність правового регулювання таких об'єднань залишається невизначеною також і правова підстава їх функціонування, що може стати бар'єром для отримання державної підтримки. Серед існуючих кластерів в інфопросторі можемо назвати туристичний кластер Львівщини [25], що нещодавно відновив свою роботу після призупинення своєї діяльності через повномасштабне вторгнення. Очевидно, є потреба до об'єднання суб'єктів господарювання, осіб, що зайняті в сфері туризму у такий спосіб. Таким чином, кластеризація, як напрямок організаційно-правового регулювання сфери туризму в сільських територіях та громадах, є одним з перспективних. Безумовно, сільські території та громади, а також особи, що здійснюють діяльність у сфері сталого, сільського зеленого туризму потребують державної та регіональної підтримки. Важливим є запровадження дієвого механізму державної підтримки у вигляді надання безоплатних чи частково оплатних консультаційних (дорадчих) послуг тим суб'єктам господарювання, які займаються як сталим сільськогосподарським виробництвом, так і здійснюють діяльність у сфері сільського зеленого туризму відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». У ЄС значні зусилля спрямовані на розбудову сучасних систем дорадництва як частини ширшої системи знань та інновацій у сільському господарстві (Agricultural Knowledge and Innovation System - AKIS). Консультаційні служби виконують не лише інформаційну, а й проектно-інтеграційну функцію: допомагають виробникам упроваджувати «зелені» практики, відповідати вимогам екосхем, цифровізувати облік і логістику, організувати демонстраційні ферми та реєр-to-реєр навчання. Такі сервіси прямо вмонтовані в механізми Спільної сільськогосподарської політики (ССП) і фактично виступають ключовим каналом швидкого впровадження інновацій у громади [26]. Слід зазначити, що запровадження досвіду AKIS ЄС передбачено Стратегією 2024, де в межах досягнення стратегічної цілі щодо створення умов для розвитку сільських територій розміщено маркером індикатор виконання завдання даної Стратегії – впровадження пілотного проекту щодо створення місцевих груп активності в трьох областях України, створення комунікаційної платформи в системі AKIS [10]. Вважаємо, що такі заходи слід здійснювати через інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» для швидкого отримання таких дорадчих послуг та подальшого моніторингу та контролю за обсягом наданого фінансування на такі та подібні заходи.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи результати, можемо стверджувати: сільський зелений туризм є ефективним інструментом сталого й економіко-соціального розвитку громад та сільських територій. Діяльність у сфері сільського зеленого туризму сприяє збереженню природного капіталу сільських територій, культури та традицій, унікальності, сільського укладу населення, забезпечення його зайнятості. Важливим аспектом ефективного функціонування туристичної галузі на засадах сталих практик, яким є сільський зелений туризм є насамперед узгодження положень стратегічних актів та нормативно-правових актів, що стосуються діяльності у сфері сільського зеленого туризму. Необхідним є узгодження понятійно-категоріального апарату між Законами України «Про туризм», «Про особисте селянське господарство», виокремивши вид сільський зелений туризм в Законі України «Про туризм», надавши йому визначення та встановивши організаційні форми його ведення, зокрема конкретизувавши можливості особистих селянських

господарств у сфері сільського зеленого туризму, встановивши чіткі критерії підприємницької та неекономічної діяльності. Сприяння правовій визначеності та удосконаленням правового регулювання стане також прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм». Особливої уваги потребує розвиток туристичних кластерів як форми співпраці широкого кола суб'єктів, що задіяні в діяльності у сфері туризму, громади й держави. Адже через відсутність правового статусу туристичні кластери часто залишаються об'єднаннями, що не мають визначеного правового статусу. Тому необхідно законодавчо встановити їхні організаційно-правові основи. Одночасно державна політика має підтримувати функціонування дорадчих служб, що сприятимуть упровадженню інновацій та екологічно орієнтованих практик у сільських громадах. Використання європейського досвіду запровадження системи AKIS може сприяти інтеграції знань, розвитку дорадництва та інновацій, надасть змогу безбар'єрного доступу до необхідної інформації, що в свою чергу прискорюватиме розвиток місцевої економіки. В Україні запровадження моделі AKIS із поєднанням інформаційно-комунікаційної системи Державного аграрного реєстру стане важливим кроком у напрямі цифровізації дорадчих послуг та посилення зв'язку між виробниками, наукою і владою. Водночас реалізація цих підходів потребує чіткої координації між центральними та місцевими органами влади. Лише комплексний підхід – поєднання правового, організаційного та освітнього компонентів – забезпечить стійкість сільських територій та соціально- економічний рівень громад. Підтримка сільського зеленого туризму, кластеризації та системи дорадництва повинна стати основною ідеєю під час формування ефективного взаємоузгодженого та євроорієнтованого законодавства, а також бути складовою державної політики у сфері відновлення регіонів, розвитку сільських територій та громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 30.6.2021. Com(2021) 345 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0345#:~:text=The%20diversification%20of%20economic%20activities,sustainability%20of%20European%20food%20production.>
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
3. Статівка А.М., Кульчій І.М. Правове забезпечення сільського туризму як напрямку диверсифікації сільських територій. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні*: кол. мон. 2018. 722 с. С. 260–308.
4. Бакай Ю.Ю. Тітова В.І. Проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2021. С. 324–327.
5. Карташова, О. (2021). Державне регулювання зеленого туризму в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*, (1), 20–25. <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2021.1.4>.
6. Табенська О.І. Розвиток сільського зеленого туризму. *Економіка та суспільство*. Вип. 52. 2023. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-10>.
7. Паньків Н. Є. Перспективи використання туристично-рекреаційних ресурсів для розвитку зеленого (сільського) та екологічного туризму в Івано-Франківській області. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2020. № 30 (5). С. 59–65.
8. Туева О.М. Організаційно-правові заходи забезпечення діяльності у сфері сільського зеленого туризму. *Актуальні питання публічного та приватного права*. № 2 (16). 2017. С. 29–34.
9. Sytkin O., Krupa O., Borutska Y., Todoshchuk A., Zhurba I. Exploring the impact of international tourism on regional sustainable development: A methodological approach for enhancing effectiveness. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, Vol. 18, No. 7, 2023, pp. 2089–2096.
10. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>.

11. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2017-%D1%80#Text>.
12. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text>.
13. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова КМУ від 5 серпня 2020 р. № 695 (в ред. постанови КМУ від 13 серпня 2024 р. № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2024-%D0%BF#n10>.
14. European Agenda for Tourism 2030. Council conclusions (adopted on 01/12/2022). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15441-2022-INIT/en/pdf>.
15. European Commission, Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs, *Transition pathway for tourism*, Publications Office of the European Union, 2022. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2873/344425>.
16. Тимошенко Т., Шевчук О., Шевчук О. Розвиток туризму в громадах і регіонах України в умовах повоєнного відновлення. *Економіка та суспільство*, (63). 2024. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-124>.
17. Коркуна О.І., Цільник О.Я., Бордун О.В. Розвиток зеленого туризму в умовах формування об'єднаних територіальних громад. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. Вип. 1 (135). 2019. С. 24–28.
18. Петрова Н.О., Курило О.М., Болдін О.В. Державноправове регулювання сфери сільського зеленого туризму: сучасний стан та євроінтеграційні перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/53>.
19. Петрова Н.О., Стрельник В.В. Окремі напрями удосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 135–139. URL: http://lsej.org.ua/1_2023/30.pdf.
20. Про сільський та сільський зелений туризм: проект Закону України № 4299 від 23.10.2003 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4299&skl=5.
21. Безверхнюк Т.М., Бабов К.Д., Цуркан О.І. Ресурсне забезпечення післявоєнного відновлення та розвитку України: потенціал курортнорекреаційної сфери. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*. 2022. № 6(8). С. 459–470.
22. Терсіна О. Кластерна революція в Україні. *Юридична Газета*. №40 (538). 2016. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klasterna-revolyuciya-v-ukrayini.html>.
23. Сліпецький М.І., Маргіта М.В., Данило Я.І. Сутність та особливості кластерного підходу в управлінні туристичною сферою. *Регіональна економіка*. № 2. 2024. С. 133–139.
24. Давиденко І.В. Туристичні кластери як напрям регулювання туристичного бізнесу. *Причорноморські економічні студії*. Вип. 28-1. 2018. С. 68–72.
25. Туристичний кластер Львівщини відновлює свою роботу. Управління туризму та курортів. Львівська ОВА. URL: <https://loda.gov.ua/news/110191>.
26. The European Commission. The common agricultural policy: 2023-27. URL: <https://oajournals.fupress.net/index.php/rea/article/view/14318/13523>.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.33>

ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ ТА ОЦІНКА ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ ЯК ФУНКЦІЇ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Сливка М.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету
«Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-2679-1632
e-mail: mariya.m.slyvka@lpnu.ua*

Сливка М.М. Екологічний моніторинг та оцінка впливу на довкілля як функції управління у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Стаття присвячена аналізу існуючих наукових підходів, чинного законодавства України щодо сутності екологічного моніторингу та оцінки впливу на довкілля як функції управління у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Вказано, що екологічний моніторинг необхідно розглядати, перш за все, як функцію управління у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Наголошено, що екологічний моніторинг є невід'ємною складовою забезпечення екологічної безпеки, основною метою функціонування якого є превенція й екологічних правопорушень, і екологічних катастроф на внутрішньодержавному та світовому рівнях. У результаті запровадження ефективного механізму екологічного моніторингу щодо контролю за станом навколишнього природного середовища в Україні пришвидшиться процес виявлення екологічних правопорушень та притягнення винних осіб до відповідальності, що сприятиме зменшенню кількості екологічних правопорушень та покращенню екологічної ситуації в нашій державі загалом.

Вказано, що особливістю ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» є введення поняття та порядку застосування післяпроектного моніторингу, який знаходить своє відображення у статті 13 Закону. Якщо це передбачено висновком з оцінки впливу на довкілля, суб'єкт господарювання забезпечує здійснення післяпроектного моніторингу з метою виявлення будь-яких розбіжностей і відхилень у прогнозованих рівнях впливу та ефективності заходів із запобігання забрудненню довкілля та його зменшення.

Наголошено, що інститут екологічної експертизи не зовсім відійшов у минуле після втрати чинності Закону України «Про екологічну експертизу», оскільки його відголоски знаходять своє відображення у статті 10 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», яка передбачає право уповноваженого центрального органу та уповноваженого територіального органу утворювати експертні комісії з оцінки впливу на довкілля, члени яких призначаються строком на три роки. Уповноважений центральний орган веде реєстр експертів, з числа яких можуть призначатися члени експертної комісії з оцінки впливу на довкілля.

Ключові слова: навколишнє природне середовище, екологічна безпека, контроль, охорона довкілля, екологічна інформація, планована діяльність, управління в галузі охорони довкілля.

Slyvka M.M. Environmental monitoring and environmental impact assessment as management functions in the field of environmental protection.

The article is devoted to the analysis of existing scientific approaches and current Ukrainian legislation regarding the essence of environmental monitoring and environmental impact assessment as management functions in the field of environmental protection.

It is stated that environmental monitoring should be considered, first and foremost, as a management function in the field of nature use and environmental protection.

It is emphasized that environmental monitoring is an integral part of ensuring environmental safety, the main purpose of which is to prevent environmental violations and environmental disasters at the domestic and global levels. The introduction of an effective environmental monitoring mechanism to control the state of the environment in Ukraine will accelerate the process of identifying environmental offences and bringing those responsible to justice, which will help to reduce the number of environmental offences and improve the environmental situation in our country as a whole.

It is noted that a distinctive feature of the Law of Ukraine "On Environmental Impact Assessment" is the introduction of the concept and procedure for post-project monitoring, which is reflected in Article 13 of the Law. If provided for in the environmental impact assessment report, the business entity shall ensure post-project monitoring in order to identify any discrepancies and deviations in the predicted levels of impact and the effectiveness of measures to prevent and reduce environmental pollution.

It is emphasized that the institution of environmental expertise has not completely disappeared after the Law of Ukraine "On Environmental Expertise" ceased to be in force, as its echoes are reflected in Article 10 of the Law of Ukraine "On Environmental Impact Assessment," which provides for the right of the authorized central body and the authorized territorial body to form expert commissions for environmental impact assessment, whose members are appointed for a term of three years. The authorized central body maintains a register of experts from among whom members of the expert commission for environmental impact assessment may be appointed.

Key words: environment, environmental safety, control, environmental protection, environmental information, planned activities, environmental management.

Постановка проблеми. Сьогодні, як ніколи гостро, стоїть проблема охорони навколишнього природного середовища, оскільки забезпечення екологічного благополуччя населення є запорукою здорової нації. Покращення стану навколишнього природного середовища можна досягнути за умови вдосконалення адміністративного та екологічного законодавства на державному рівні, розробки та прийняття дієвих програм на рівні територіальних громад, налагодження системи моніторингу, а також шляхом здійснення оцінки впливу на довкілля.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства з'ясувати суть екологічного моніторингу та оцінки впливу на довкілля як функцій управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, встановити їх значення, місце та роль у забезпеченні екологічної безпеки.

Стан опрацювання проблематики. У науці екологічного права дослідженню проблем державного управління в галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища присвячено праці А.П. Гетьмана, Г.І. Балюк, Т.І. Демчук, В.В. Костицького, С.М. Кравченка, Н.Р. Кобецької, Н.Р. Малишевої, Ю.С. Шемшученка та ін.

Виклад основного матеріалу. Створення сучасної системи екологічного моніторингу в Україні зумовлено прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Згідно із статтею 22 даного закону з метою забезпечення збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін і розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень в Україні створюється система державного моніторингу навколишнього природного середовища [1].

С.В. Шарапова зазначає, що під екологічним моніторингом слід розуміти врегульовану законодавством, наукову, інформаційно-аналітичну систему, що дозволяє визначати та прогнозувати зміни стану навколишнього природного середовища, контролювати та управляти ними [2, с. 8].

На нашу думку, екологічний моніторинг необхідно розглядати, перш за все, як функцію управління у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Зміст управління в сфері природокористування та охорони довкілля складається з відповідних функцій, під якими слід розуміти визначені екологічним законодавством види діяльності органів управління та інших суб'єктів права, спрямованих на організацію раціонального використання та відтворення природних ресурсів і охорону навколишнього природного середовища [3, с. 43].

Варто зауважити, що в юридичній літературі відсутній єдиний підхід щодо класифікації функцій управління.

Пропонуємо розглянути класифікацію функцій управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, запропоновану А.П. Гетьманом та М.В. Шульгою, які поділяють їх на три групи: організаційна, попереджувально-охоронна та інші.

До групи організаційних функцій належать облік природних ресурсів; розподіл та перерозподіл природних ресурсів; екологічне планування; прогнозування використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також просторово-територіальний устрій об'єктів природи.

Група попереджувально-охоронних функцій включає спостереження (моніторинг) за використанням природних ресурсів та охороною довкілля; екологічну експертизу та екологічний контроль.

Третя група об'єднує інформування про стан навколишнього середовища; стандартизацію і нормування у сфері природокористування і охорони довкілля; вирішення екологічних спорів [4, с. 38].

У законодавстві України зустрічаються різні класифікації екологічного моніторингу. Так, залежно від об'єктів природи, по відношенню до яких проводиться екологічний моніторинг, виокремлюють моніторинг земель, вод, лісів, тваринного світу, рослинного світу, а також моніторинг у галузі атмосферного повітря.

Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. «Про основні напрямки державної політики України в галузі охорони навколишнього середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» здійснено поділ екологічного моніторингу залежно від його призначення на: загальний, кризовий та фоновий.

Загальний екологічний моніторинг – це оптимальні за кількістю та розміщенням місця, параметри і періодичність спостережень за довкіллям, які дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля підтримувати прийняття відповідних рішень на всіх рівнях відомчої і загальнодержавної екологічної діяльності.

Кризовий екологічний моніторинг передбачає інтенсивні спостереження за природними об'єктами, джерелами техногенного впливу, розташованими в районах екологічної напруженості, у зонах аварій та небезпечних природних явищ із шкідливими екологічними наслідками та забезпечення реагування на кризові та надзвичайні екологічні ситуації.

Фоновий екологічний моніторинг розглядають як багаторічні та комплексні дослідження спеціально визначених об'єктів природоохоронних зон [5].

За територіальною ознакою моніторинг поділяють також на регіональний, локальний, національний, глобальний.

Регіональний моніторинг діє в межах адміністративно-територіальних одиниць, а локальний – на території окремих об'єктів.

Основним нормативно-правовим актом у сфері моніторингу охорони навколишнього природного середовища є Положення про державну систему моніторингу довкілля, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року [6]. Виходячи із даного Положення, система моніторингу охорони довкілля спрямована на підвищення рівня вивчення і знань про екологічний стан довкілля; підвищення оперативності та якості інформаційного обслуговування користувачів на всіх рівнях; підвищення якості обґрунтування природоохоронних заходів та ефективності їх здійснення; сприяння розвитку міжнародного співробітництва в галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Як бачимо, екологічний моніторинг відіграє важливу роль в інформаційному обслуговуванні органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також забезпеченні екологічною інформацією населення країни і міжнародних організацій.

На нашу думку, екологічний моніторинг є невід'ємною складовою забезпечення екологічної безпеки, основною метою функціонування якого є превенція й екологічних правопорушень, і екологічних катастроф на внутрішньодержавному та світовому рівнях. У результаті запровадження ефективного механізму екологічного моніторингу щодо контролю за станом навколишнього природного середовища в Україні пришвидшиться процес виявлення екологічних правопорушень та притягнення винних осіб до відповідальності, що сприятиме зменшенню кількості екологічних правопорушень та покращенню екологічної ситуації в нашій державі загалом.

Здійснення державного моніторингу довкілля в Україні покладено на такі суб'єкти як: Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Державна служба геології та надр України, Державна служ-

ба України з надзвичайних ситуацій, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство водних ресурсів України та ін.

Ю.С. Петлюк наголошує на недоліках, які зумовлюють низьку ефективність функціонування системи екологічного моніторингу, а саме: порядок збирання інформації про стан природних ресурсів ні за обсягом, ні за змістом не відповідає сучасним вимогам та завданням державного управління в зазначеній сфері суспільних відносин; неналежне законодавче регламентування здійснення моніторингу лісів, рослинного і тваринного світу, озонового шару, ґрунтів; неузгодженість між нормами законодавчих актів про відповідний вид екологічного моніторингу; відсутність сучасного оснащення центрів системи моніторингу в більшості регіонів країни [7, с. 130].

Оскільки Україна максимально тісно підтримує відносини з Європейськими державами з метою отримання членства в Європейській спільноті, вона повинна забезпечувати розвиток та імплементацію в українське Законодавство нових нормативно-правових актів відповідно до вимог світового співтовариства. Саме тому упродовж останніх років Законодавство України зазнало значних трансформацій, деякі нормативно-правові акти були доповнені, деякі змінені, а деякі з них втратили чинність і на заміну їм прийшли нові.

Усі країни світу об'єднує одна спільна проблема – охорона та відновлення навколишнього природного середовища. Як одна із функцій управління охороною навколишнього природного середовища екологічний моніторинг перебуває у тісному взаємозв'язку з іншою функцією – оцінка впливу на довкілля.

Проаналізувавши Закон України «Про екологічну експертизу», дуже легко помітити ті зміни, які відбулися в області охорони навколишнього природного середовища після прийняття Закону України «Про оцінку впливу на довкілля».

Перш за все, слід сказати, що термін «екологічна експертиза» в усіх нормативно-правових актах був замінений на термін «оцінка впливу на довкілля», під якою розуміються будь-які наслідки планованої діяльності для довкілля, в тому числі наслідки для безпечності життєдіяльності людей та їхнього здоров'я, флори, фауни, біорізноманіття, ґрунту, повітря, води, клімату, ландшафту, природних територій та об'єктів, історичних пам'яток та інших матеріальних об'єктів чи для сукупності цих факторів, а також наслідки для об'єктів культурної спадщини чи соціально-економічних умов, які є результатом зміни цих факторів.

Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» встановлює правові та організаційні засади оцінки впливу на довкілля, спрямованої на запобігання шкоди довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, що випливає з преамбули самого Закону [8].

Згідно ч. 1 ст. 2 Закону, оцінка впливу на довкілля – це процедура, що передбачає:

- 1) підготовку суб'єктом господарювання звіту з оцінки впливу на довкілля відповідно до статей 5, 6 та 14 цього Закону;
- 2) проведення громадського обговорення відповідно до статей 7, 8 та 14 цього Закону;
- 3) аналіз уповноваженим органом відповідно до статті 9 цього Закону інформації, наданої у звіті з оцінки впливу на довкілля, будь-якої додаткової інформації, яку надає суб'єкт господарювання, а також інформації, отриманої від громадськості під час громадського обговорення, під час здійснення процедури оцінки трансграничного впливу, іншої інформації;
- 4) надання уповноваженим органом мотивованого висновку з оцінки впливу на довкілля, що враховує результати аналізу, передбаченого пунктом 3 цієї частини;
- 5) врахування висновку з оцінки впливу на довкілля у рішенні про провадження планованої діяльності відповідно до статті 11 цього Закону.

Поряд з цим, ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля», а саме ч. 4 ст. 3, встановлює заборону на початок провадження планованої діяльності (діяльність суб'єктів господарювання згідно категорій та видів встановлених Законом), визначеної частинами другою і третьою цієї статті, без оцінки впливу на довкілля та отримання рішення про провадження планованої діяльності [8].

Іншою цікавою особливістю ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» є введення поняття та порядку застосування післяпроектного моніторингу, який знаходить своє відображення у статті 13

Закону. Якщо це передбачено висновком з оцінки впливу на довкілля, суб'єкт господарювання забезпечує здійснення післяпроектного моніторингу з метою виявлення будь-яких розбіжностей і відхилень у прогнозованих рівнях впливу та ефективності заходів із запобігання забрудненню довкілля та його зменшення.

Водночас не можна сказати, що інститут екологічної експертизи зовсім відійшов у минуле після втрати чинності Закону України «Про екологічну експертизу», оскільки його відголоски знаходять своє відображення у статті 10 нового Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», яка передбачає право уповноваженого центрального органу та уповноваженого територіального органу утворювати експертні комісії з оцінки впливу на довкілля, члени яких призначаються строком на три роки. Уповноважений центральний орган веде реєстр експертів, з числа яких можуть призначатися члени експертної комісії з оцінки впливу на довкілля.

З порівняльного аналізу вказаних двох нормативно-правових актів можна дійти висновку про концептуально новий підхід щодо охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, є суттєва зміна як у підході до суб'єкта, на якого покладається обов'язок щодо вчинення дій з метою захисту навколишнього природного середовища, так і процедури здійснення контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища.

ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» фактично покладає обов'язки з повідомлення державних органів щодо можливої екологічної загрози в результаті здійснення планової діяльності на самих суб'єктів господарювання, які здійснюють таку діяльність. Тоді як старий Закон чітко визначав обов'язок державних органів здійснювати контроль за діяльністю суб'єктів господарювання, діяльність яких містить чи може містити загрозу навколишньому природному середовищу.

Іншою новелою стало фактично чітке визначення суб'єктів та віднесення їх до категорій видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля і підлягають оцінці впливу на довкілля, а також покладення на них обов'язку самостійно подавати повідомлення про здійснення ними планової діяльності, яка визначена Законом, та звітів з оцінки впливу на навколишнє природне середовище до відповідних уповноважених органів державної влади.

Висновки. Резюмуючи вищевикладене стосовно екологічного моніторингу, приходимо до висновку, що останній допомагає уповноваженим державним інституціям у проведенні спостереження за станом навколишнього природного середовища, а також сприяє контролю та керуванню за змінами, що відбуваються в екологічній ситуації України. Оцінка впливу на довкілля є ключовою функцією управління, яка дозволяє передбачити та оцінити можливі наслідки планованої господарської діяльності для довкілля та здоров'я населення. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» хоча й містить кардинально нові підходи до забезпечення охорони навколишнього природного середовища, однак, поряд з цим, він також містить певні недоліки, які можуть стати суттєвим «кам'нем спотикання» в його практичній реалізації. Серед них можна виділити відсутність конкретизації всіх термінів, наведених у Законі; відсутність чітко визначених санкцій; відсутність чіткого розподілу прав та обов'язків суб'єктів оцінки впливу на довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р., № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
2. Шарапова С.В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2002. 19 с.
3. Екологічне право України: підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів. В.К. Попов, А.П. Гетьман, С.В. Разметаєв та ін.; за ред. В.К. Попова та А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2001. 480 с.
4. Екологічне право України: підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів. А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов та ін.; за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Харків: Право, 2005. 384 с.
5. Про основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України від 05 березня 1998 року, № 188/98-В. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 38/39. Ст. 248.

6. Положення про державну систему моніторингу довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р., № 391. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 495.
7. Петлюк Ю. С. Правові засади здійснення екологічного моніторингу. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 126–131.
8. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 р., № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.

УДК 349.6;341.1; 340.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.34>

ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ МЕХАНІЗМОМ КОНТРОЛЮ ПРОМИСЛОВОГО ЗАБРУДНЕННЯ

Уberman В.І.,
*кандидат технічних наук, провідний науковий
співробітник лабораторії формування та регулювання якості вод,
Науково-дослідна установа
«Український науково-дослідний інститут екологічних проблем»
Міністерства захисту довкілля
та природних ресурсів України
ORCID: 0000-0002-2807-7937
e-mail: vlad.uberman@gmail.com*

Васьковець Л.А.,
*кандидат біологічних наук, професор,
професор кафедри безпеки праці
та навколишнього середовища,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0002-7373-7113
e-mail: ludmilavaskovets2@gmail.com*

Уberman В.І., Васьковець Л.А. Проблеми поняттєво-термінологічної гармонізації водного законодавства України з європейським механізмом контролю промислового забруднення.

У статті досліджено особливості поняттєво-термінологічної гармонізації українського правового механізму регулювання скидання промисловими джерелами забруднюючих речовин з актами *acquis* ЄС. Зазначено, що в Україні з 08.08.2025 управління спеціальним водокористуванням в частині скидання речовин із стічними водами відбувається в умовах: дії Закону України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (української версії Directive 2010/75/EU), який поширюється лише на частину водокористувачів; впровадження європейського водного менеджменту за Директивою ЄС 2000/60/ЄС; вимог Водного кодексу України. Внаслідок таких умов у зазначеному механізмі створюється складна архітектура, за якою кожен з трьох складників має «паралельний» іншим структурний ланцюг регулювання забруднення та набір власних законодавчих інструментів, які характеризуються відповідним термінологічним апаратом. Виявлено, що закон про інтегроване запобігання та підзаконні акти до нього містять термінологічні між-складникові відсилання. Порівняльно-аналітичним методом досліджено поняттєво-термінологічну релевантність регулятивних функціонально і семантично порівнянних норм у структурних складниках правового механізму. Визначено, що до найважливіших термінів регулятивних норм належать: «контроль», «забруднююча речовина», «гранично допустимі концентрації, мг/дм³», «ГДС, г/год», «ГДС, перераховані у т/рік», «екологічні нормативи якості води». Доведено, що переклад базового терміну «контроль» є некоректним і викликає непорозуміння, що його слід юридично перекладати через функціональне застосування і уникати багатозначності. Виконані дослідження функціонально порівнянних регулювальних нормативів дозволяють стверджувати – принаймні більш як половина з цих нормативів є нерелевантними Водному кодексу України. Усунення нерелевантності вимагає змін в українському водному законодавстві або гармонізації термінології між складниками механізму регулювання шляхом створення узгодженої термінологічної бази.

Ключові слова: водне законодавство України, екологічне законодавство ЄС, регулювання якості вод, забруднення поверхневих вод, скидання забруднюючих речовин, гармонізація термінології.

Uberman V.I., Vaskovetz L.A. Problems of conceptual and terminological harmonization of Ukrainian water legislation with the European mechanism for industrial pollution control.

The article examines the features of the conceptual and terminological harmonization of the Ukrainian legal mechanism for regulating the discharge of pollutants from industrial sources with the EU acquis. In Ukraine, from 08.08.2025, the management of special water use in the part of discharge of substances with wastewater takes place under the conditions as following: the operation of the Law of Ukraine “On Integrated Prevention and Control of Industrial Pollution” (the Ukrainian version of Directive 2010/75/EU), which applies only to some water users; the implementation of European water management under EU Directive 2000/60/EC; the requirements of the Water Code of Ukraine. These conditions create a complex architecture in the specified legal mechanism, according to which each of the three components has a “parallel” structural chain of pollution regulation and a set of its own legislative instruments, which are characterized by the corresponding terminological apparatus. The Law on Integrated Prevention and its by-laws includes terminological inter-component references. The comparative-analytical method was used to study the conceptual and terminological relevance of functionally and semantically comparable regulatory norms in the structural components of the legal mechanism. It was determined that the most important terms of regulatory norms include: “control”, “pollutant”, “maximum permissible concentrations, mg/dm³”, “MPD, g/h”, “MPD, converted into t/year”, “environmental standards of water quality”. It was found that the translation of the basic term “control” is incorrect and causes misunderstanding, it should be legally translated through its functional application and avoid ambiguity. The study of functionally comparable regulatory norms allows us to state that at least more than half of these norms are irrelevant to the Water Code of Ukraine. Eliminating irrelevance requires changes in Ukrainian water legislation or harmonization of terminology between the components of the regulatory mechanism by creating law approved base of terms.

Key words: water legislation of Ukraine, EU environmental legislation, water quality regulation, surface water pollution, discharge of pollutants, harmonization of terminology.

Постановка проблеми. Правове регулювання скидання забруднюючих речовин (РСЗР) зі зворотною водою у водні об’єкти України залишається однією з найбільш важливих державних [1] і, за Водним кодексом України (ВКУ) [2, ст. 1, 25, 41, 48], соціально потрібних функцій спеціального водокористування навіть у період воєнних дій, кризи промислового виробництва та економічної скрути. В еколого-політичних прогностичних документах, наприклад [3, с. 43], стверджується, що проблема погіршення якості води набуде ще більшого значення в умовах та внаслідок тривалої військової агресії. Остання чинить багатобічний руйнівний тиск на усю структуру водного господарства, здійснює негативний вплив на найбільших водокористувачів, викликає негативні зміни складу забруднюючих речовин (ЗР) у водних об’єктах тощо. Нові обставини вимагають створення відповідної концепції, моделі та організаційної структури управління водокористуванням, у т. ч. оновлення РСЗР, що має здійснюватися одночасно з виконанням планів прискореного руху до євроінтеграції.

У 2025 р. набрав чинності ключовий Закон України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (ЗУПЗКПЗ) [4], який є українською версією Директиви 2010/75/ЄС про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) (ДПВ) [5]. ЗУПЗКПЗ здійснює вирішальний вплив на всю екомодернізацію України. У тому самому та у попередньому році було прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів (ПНПА), спрямованих на конкретизацію інструментів ЗУПЗКПЗ. Цей закон зокрема регулює скидання ЗР «основними» промисловими водокористувачами й встановлює вимоги до РСЗР з відповідних техногенних стаціонарних джерел (установок) у поверхневі води України. Сфера правового регулювання ЗУПЗКПЗ не охоплює т. зв. «неосновних» промислових та інших водокористувачів, прямо не зазначених у додатку до закону. Таке обмеження значно ускладнює архітектуру відповідної частини правового поля сучасного українського водного законодавства, яка не відображена у ВКУ. Внаслідок змін *правові норми сучасного механізму РСЗР поділяються за належністю до трьох різних законодавчих структурних складників*. Ними є: український аналог європейської

ДПВ, тобто ЗУПІЗКПЗ; чинний ВКУ з відповідними ПНПА, за якими здійснюється українське (національне) регулювання; європейський водний менеджмент за Директивою 2000/60/ЄС «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» (далі ВРД за [6] або за англomовним оригіналом *WFD* [7]). **Функціонально подібні нормативи впливу на зворотню воду та нормативи стану води у водних об'єктах мають достатньо значні між складникові відмінності, які можуть негативно вплинути на правову поведінку водокористувачів.** Цими відмінностями створюються нерівні законодавчі вимоги до водокористувачів та проблеми у правозастосовній діяльності. Відмінності та пов'язані з ними поняттєво-термінологічні розбіжності знижують ефективність законодавчого регулювання складу та властивостей зворотної води з техногенних точкових стаціонарних джерел, ускладнюють дотримання якості поверхневих вод та умов їх екологічної безпеки. Усунення таких розбіжностей вимагає відповідних досліджень.

Метою дослідження є визначення та оцінка поняттєво-термінологічної релевантності головних регулятивних норм сучасного механізму українського РСЗР в поверхневій воді. Дослідження здійснюється шляхом порівняння норм одного функціонального призначення в різних структурних складниках зазначеного механізму.

Стан опрацювання проблематики. Правове РСЗР, яке здійснюється у складі спеціального водокористування (СВ), до початку адаптації українського водного законодавства до європейського досліджувалося багатьма відомими вченими-правознавцями В.І. Андрейцевим, А.П. Гетьманом, Н.Р. Кобецькою, Н.Р. Малишевою, Ю.А. Красновою, А.К. Соколовою, Ю.С. Шемшученком, М.В. Шульгою та ін. Ці дослідження не втратили своєї цінності й донині. Головною особливістю тогочасного СВ та робіт зазначених авторів є їх **цільова спрямованість на законодавче забезпечення економічної (або водогосподарської) діяльності** в умовах обмежень з боку безпеки людини. Це добре видно, зокрема, з оцінки правового значення регулятивних норм щодо водокористування, яку виконано у фундаментальному підручнику за заг. ред. Ю.С. Шемшученка [8, с. 231]. Про критеріальне значення регулятивних норм для визначення правомірності поведінки суб'єктів водокористування, тобто власників скидів, стверджується Кобецькою Н.Р. у [9, с. 95]. Натомість сучасне європейське водне законодавство спрямоване не на забезпечення потрібної якості води, «яка визначає її придатність для конкретних цілей використання» у сенсі визначення ВКУ [2, ст. 1], тобто у певних місцях водокористування, а на досягнення «доброго» хімічного та екологічного стану вод за ВРД [6, преамб. (26), (33)]. Отже, **ціллю європейського законодавчого регулювання є не водогосподарська, а т. зв. «екологічна якість» води** [6, преамб. (20)] в її масивах.

Зміни в українському водному законодавстві можуть здійснитися лише при визнанні провідного значення екосистемного принципу РСЗР. Цієї думки зокрема дотримується Чопко Х.І. [10, с. 188], яка вважає що «Екологічні нормативи повинні бути встановлені для кожного конкретного регіону чи місця проживання людини. Тобто потрібна диференціація екологічних нормативів за регіонами з коригуванням їх стосовно відповідних чинників». Необхідність екологічного правового регулювання також визнається представниками харківської школи екологічного права. Сутнов Є.П. [11] на базі аналізу великого обсягу еколого-політичних, правових та наукових джерел визначив екосистемний підхід «квінтесенційним» принципом екологічного права. Дослідники харківської школи екологічного права Виставна Ю.Ю. (Yuliya Vystavna) та Черкашина М.К. (Maryna Cherkashyna) у співавторстві з Michael R. van der Valk в рамках конкретного проекту для пострадянських республік [12] дійшли важливого висновку: «Загальні завдання інтеграції із законодавством ЄС мають істотні розбіжності не тільки у термінології, а й у загальній концепції охорони водних ресурсів» [переклад авторів: В.У., Л.В.].

Створення правового механізму РСЗР та визначення його відповідних інструментів належить до пріоритетних завдань екологічної політики, спрямованої на екологічну безпеку існування водних екосистем, на якість води у поверхневих водах та на діяльність з водокористування в частині скидання забруднюючих речовин (ЗР) у складі зворотної води. Про передумови, спроби та шляхи розв'язання цієї проблеми в Україні стисло зазначено у серії доктринальних документів 1998, 2010 та 2019 років [13, pp. 1, 2, 27], [14, p. 2, p. 4], [1, p. I]. В останньому вже згадуються деякі українські вимоги до екосистемного підходу. Але тривалий строк існування проблеми свідчить про її фактичну невирішеність, а **необхідність створення в українському водному законодавстві дієвих та ефективних механізмів РСЗР виходячи з інших концепцій вимагає зміни застарілої екологічної парадигми РСЗР.** Шлях до можливого вирішення відкрився лише у 2014 р.

(після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами) з початком адаптації до ВРД, та значно розширився у 2025 р. внаслідок набуття чинності ЗУПЗКПЗ.

Специфіка воєнного часу ускладнює регулювання екологічних правовідносин і відвертає соціальну увагу від охорони екологічних систем. Деякі науковці, зокрема Антонюк У.В. [15], вважають, що в умовах війни зменшуються можливості використання природних ресурсів, а державні інституції не в змозі забезпечити ефективний захист екологічних прав громадян і виникає необхідність зміни механізмів екологічних та дерегуляції спеціального природокористування. З іншого боку, офіційні джерела статистичної інформації [16, р. 4.1] свідчать про значне фактичне погіршення якості поверхневої води за санітарно-гігієнічними умовами, яке сталося попри істотне зменшення обсягу скидів зворотних вод після початку повномасштабної фази агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Створення уніфікованого правового механізму контролю промислового забруднення шляхом прийняття ЗУПЗКПЗ, як версії європейської ДПВ, є порівняно новим напрямком українського екологічного законодавства. Попередня діяльність у боротьбі із забрудненням довкілля здебільшого виходила з його секторальної (щодо окремої компоненти довкілля) належності, з властивостей речовинних та енергетичних забруднювачів. До уваги майже не бралася категорія промислових джерел в цілому, як єдина велика та складна система, ігнорувалися, навіть на етапі попереднього розгляду дозвільними органами, зв'язки між різними компонентами та їх можливі впливи один на одного. У ДПВ [6, преамб. (3)] зазначено: «Різні підходи до здійснення контролю за викидами у повітря, води чи ґрунт окремо одне від одного можуть сприяти зміщенню забруднення з одного компонента довкілля в інший, замість того, щоб забезпечувати захист довкілля в цілому».

У цьому напрямку *головним багатозначним термінологічним елементом щодо інтегруючого загальносистемного впливу, який не має єдиного задовільного поняттєвого визначення в англійській і українській мові, є «контроль»*. Зміст останнього залежить від контексту і стосується у ЗУПЗКПЗ (ДПВ) – лише «основних» видів промислової діяльності та створюваного ними забруднення всіх середовищ, а у базових джерелах водного законодавства цей зміст визначається різним чином: в українському – за ВКУ, в європейському – за ВРД (*WFD*). Наразі у спільно-європейські термінологічні системи *acquis* ЄС, наприклад *IATE*, українська правова термінологія не входить.

За загальноновизнаним в юридичній діяльності джерелом [17, с. 569] «контроль» в українській мові має лексичне значення «Перевірка відповідності контрольованого об'єкта встановленим вимогам». Відповідні інтерпретації цього терміну наведені у табл. 1. В українських державних нормативно-технічних джерелах щодо контролю якості продукції цей термін використовується у сенсі діяльності, яка за ДСТУ 3021-95 [18] включає проведення вимірювань, перевірок випробувань однієї чи декількох характеристик продукту або перебігу певного процесу з метою визначення їх відповідності встановленим вимогам. В найбільш релевантному предмету даної статті ДСТУ 3812-98 [19, п. 3], який стосується техногенної екологічної безпеки, наводиться визначення: «контроль стічних вод – перевіряння відповідності кількісних та якісних показників стічних вод нормам і вимогам». В українському ВКУ визначення терміну «контроль» відсутнє, але у його главі 5 та в її окремих статтях [4, ст. 18] цей термін розуміється як забезпечення «додержання усіма юридичними та фізичними особами вимог водного законодавства», тобто як «нагляд» або «перевірка». Наведені *українські визначення та їх зміст не відображають функції безпосереднього впливу на дію джерел скидання ЗР*. В англійських текстах Директив ЄС термін «*control*» за загальноновизнаним джерелом [20] означає «*exercise restraining or directing influence over*», тобто «здійснювати стримувальний або напрямний вплив на» [*переклад авторів*: – В.У., Л.В.]. В європейській ВРД [6, ст. 2 (36)] значення «контроль скидів та викидів у поверхневі води» закріплено за терміном «комбінований підхід», що пояснюється у ВРД [6, преамб. (40)]: «комбінований підхід із застосуванням контролю забруднення у джерелі його виникнення шляхом встановлення значень гранично допустимих скидів та стандартів якості довкілля». Отже, у *європейському водному секторі «контроль» розуміється як «встановлення двох значень», тобто як «регулювання» або «управління»*. Термінологічний аналіз фрагментів *WFD* [7], які містять термін «*control*» і змістовно не стосуються «нагляду» або «перевірки», виконаний професором В. Лозанським для першого перекладу *WFD* [21], призвів до висновку, що адекватним відповідником зазначеного терміну є «регулювання».

Таблиця 1 – Контекстні інтерпретації терміну «контроль» у водному законодавстві ЄС та України

Законодавче джерело / Контекст	Термінологічне значення	Функціональний зміст	Приклад застосування	Коментар
ВРД / <i>WFD</i>	Контроль скидів, засоби контролю (не лише технічні) / Emission control(s)	Регуляторний механізм для обмеження забруднення через нормативи	Ст. 1 (36), (41); Ст. 10 / Art. 2(41), (36)	Зв'язок з дозвільною системою та з технічними стандартами, техніко-правове значення
ВКУ	Контроль за використанням і охороною вод	Адміністративний нагляд, перевірка дотримання норм	Ст. 10, ст. 18	Широке значення, яке включає перевірки, інспекції, звітність
ЗУПЗКПЗ	Державний нагляд (у сфері господарської діяльності)	Діяльність органів державної влади та персоналу підприємства-водокористувача	Ст. 1, ст. 10, ст. 14, ст. 20, ст. 24	Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»

В оригінальному тексті ДПВ термін «*control*» використовується без окремого змістовного визначення, але з додатковими уточненнями як [22, Art. 1] «*prevention and control of pollution arising from*» або [22, Art. 3 (15)] «*who operates or controls in whole or in part the installation*», тобто «запобігання та контроль забруднення, що виникає внаслідок» або «хто експлуатує або контролює установку повністю або частково» [переклад авторів: В.У., Л.В.]. В українській версії ЗУПЗКПЗ «контроль» розуміється як синонім «державного нагляду» [4, ч. 3, ч. 4 ст. 7; ст. 20] або використовується у словосполученні «контроль оператором установки за дотриманням гранично допустимих викидів» [4, п. 11 ч. 6 ст. 10]. З цих фрагментів можна зробити висновок, що **у сфері впливу на діяльність, яка спричиняє забруднення, йдеться про здійснення «наглядових функцій»**. Таке використання базового у даній сфері правового регулювання терміну не відповідає принципу правової, більш точно законодавчої, визначеності та дозволяє стверджувати про незадовільність перекладів відповідних фрагментів європейських директив.

Отже, український переклад базового терміну «*control*» всюди в тексті ЗУПЗКПЗ як «контроль» не можна визнати коректним, бо його поняттєвий контекст у деяких нормах не відповідає ані словниковим україномовним і англійським тлумаченням, ані термінології головних джерел європейського та українського законодавств і нормативно-технічних документів. Тому **цей термін юридично слід перекладати через його функціональне застосування, а також не зберігати у перекладі його багатозначність**. Отже, для фрагментів законодавчого тексту, що змістовно не стосуються «нагляду» або «перевірки», цілком адекватним відповідником терміну «*control*» є «регулювання», що збігається з перекладом *WFD* [21].

До структури сучасного українського механізму РСЗР входять наступні складники (у послідовності їх включення у водне законодавство України):

(1) – елементи регулювання за ВКУ, яке засновано на принципі «емісія – іммісія» та на більш ніж 50 річному господарському використанні ділянок водних об'єктів, що поширюються від місць скидання ЗР до контрольних пунктів якості води, з метою зменшення шкідливого впливу ЗР внаслідок гідромеханічних, гідрохімічних та ін. властивостей цих ділянок;

(2) – елементи регулювання за ст. 10 ВРД відповідно комбінованому підходу, який реалізує «принцип перестороги та принципи, що передбачають вжиття превентивних заходів, пріоритетне усунення шкоди довкіллю у джерелі її виникнення». Таке регулювання здійснюється із «застосуванням регулювання забруднення у джерелі його виникнення шляхом встановлення значень гранично допустимих скидів та стандартів якості довкілля» *WFD* [6, преамб. п. (40)]. Окремим випадком є регулювання щодо пріоритетних (у т. ч. небезпечних) ЗР, яке визначається за спеціальними директивами ЄС та технічними документами, для цього використовуються властивості

т. зв. «зони змішування» (*mixing zones*). Частину елементів регулювання за комбінованим підходом наразі вже імплементовано у ВКУ;

(3) – регулювання згідно з вимогами ЗУПЗКПЗ, яке за ДПВ [5, преамб. п. (2)] ґрунтується на принципі «... запобігання, зменшення та, наскільки це можливо, усунення забруднення, що виникає внаслідок промислової діяльності, відповідно до принципу «забруднювач платить» та принципу запобігання забрудненню, слід встановити загальні рамки для контролю основної промислової діяльності, надаючи пріоритетне значення втручанню на джерелі, ... ». Тобто йдеться про найменше, а у граничному випадку і про нульове забруднення, що здебільшого, крім подій з категорією «пріоритетних» ЗР, збігається зі складником (2) і може розглядатися як його певна конкретизація.

Правовими інструментами сучасного механізму РСЗР у складі головного комплексного інструменту «контролю» промислових водокористувачів, українського інтегрованого довкілцевого дозволу (ІДД), є регульовальні норми, відомі як нормативи (*standards*), до диспозицій яких входять характеристики технічних або екологічних об'єктів. Тобто ці нормативи за об'єктами нормування поділяються на нормативи зовнішнього впливу (НВ) та нормативи стану (НС) водних об'єктів.

Складник (1) включає наступні нормативи РСЗР: за ВКУ [2, ст. 35] – нормативи екологічної безпеки водокористування (НС), екологічний норматив якості води масивів поверхневих та підземних вод (НС), нормативи гранично допустимого скидання забруднюючих речовин (НВ), галузеві технологічні нормативи утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти (НВ); за ПНПА Методика [23, р. II п.п. 1–3] – граничні відстані розташування фонових та контрольних створів відносно скиду (випуску) зворотної води (НС).

Структурний складник (2) включає нормативи ВРД: хімічного стану поверхневого водного масиву (НС) за [6, ст. 1 (18), (24)], якості довкілля (НС) за [6, ст. 1 (35)], значення гранично допустимих скидів (НВ) за [6, ст. 1 (40)]. З них наразі частково імплементовано у склад ВКУ нормативи хімічного стану масиву поверхневих вод (НС) [2, ч. 2 ст. 13-2, ч. 2 ст. 15, ст. 21-1, ст. 37].

Структурний складник (3) містить такі види регульовальних нормативів із ЗУПОНПС [24, ст. 33] та ЗУПЗКПЗ: гранично допустимі викиди (НВ) за [4, ст. 1 п. 3], екологічні нормативи (НС) за [4, абз. 2 ч. 4 ст. 3, ч. 1 ст. 11].

Слід зауважити, що ДПВ [5, ст. 3], який є первинним джерелом термінів, містить визначення двох із них: «значення гранично допустимих викидів» (НВ) та «стандарт якості довкілля» (НС). Стосовно останнього у [5, ст. 3 (6)] чітко зазначено, що його слід розуміти «як встановлено у законодавстві Союзу», тобто як визначено у ВРД [6, ст. 2 (35)].

З наведеного випливає, що найбільш інструментально та інформаційно насиченим і складним для водоохоронного використання є науково та методологічно застарілий структурний складник (1) щодо контролю «неосновної» промислової діяльності. Остання обставина контрастує з тим, що більш екологічно небезпечні джерела ЗР «основних» водокористувачів мають контролюватися (регулюватися) простішими правовими засобами ніж менш небезпечні джерела ЗР «неосновних» водокористувачів. Це свідчить, що підхід до РСЗР за європейськими принципами є законодавчо прогресивним.

Загальні вимоги до змісту та умов ІДД наведено у ЗУПЗКПЗ [4, ст. 10] і конкретизовано у ПНПА Вимоги [25], а форму ІДД наведено у додатку до Вимог. Регульовальні нормативи, які стосуються води, містяться в ІДД у р. «III. Умови інтегрованого довкілцевого дозволу», та у підрозділі «2. Ліміти забору води, ліміти використання води, ліміти скидання забруднюючих речовин, інші характеристики водокористування (передача води, скидання зворотних (стічних) вод, використання води в системах оборотного та повторного водопостачання), умови спеціального водокористування; вимоги та заходи, передбачені водним законодавством». Саме цей підрозділ 2 включає категорію інструментів (нормативів), яка має назву «ліміти скидання забруднюючих речовин» і стосується РСЗР. У п. 2.2 використана їх друга назва: «гранично допустимі скиди (ГДС)», яка відповідає ВКУ. У цьому ж пункті наведено конкретизацію законодавчих інструментів нижчого рівня, якими фактично реалізується механізм РСЗР: «Забруднюючі речовини, скидання яких нормується; гранично допустимі концентрації, мг/дм³; ГДС, г/год; ГДС, перераховані у т/рік».

У низці інших ПНПА 2024-2025 рр., які врегульовують різні етапи переходу від окремих середовищних дозволів до ІДД, встановлено та конкретизовано регульовальні нормативи, частина з яких за найменуванням або за змістом не узгоджується із вимогами головних актів законодав-

ства. Підставою для термінологічного порівняння зазначених інструментів законодавства у сфері запобігання, зменшення та контролю промислового забруднення з відповідними інструментами водного законодавства є вказівка у Вимогах [25, п. 2]: «Терміни у цих Вимогах вживаються в значеннях, наведених у Водному кодексі України, <...> Законах України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» <...>». Тобто зазначені інструменти за їх номенклатурою, змістом, цільовим призначенням, способом використання, розмірностями фізичних величин та ін., мають бути об'єктно та семантично релевантними (подібними) таким інструментам у ВКУ та у відповідних ПНПА. Найважливішими для реалізації ЗУПЗКПЗ слід вважати Вимоги [25]. Порівняння головних інструментів Вимог з іншими нормативно правовими актами чинного водного законодавства виконано у табл. 2. В ІДД [24, Додаток] наводяться назви та розмірності фізичних величин (стовп. 1 табл. 2), якими характеризуються значення певних нормативів. Але навіть їх назви не відповідають вимогам ЗУПЗКПЗ (стовп. 2 табл. 2) та зберігають усі атрибути, встановлені у ВКУ (стовп. 3 табл. 2), а спроби законодавчого уникнення розбіжностей між нормативами ЗУПЗКПЗ та ВКУ у тексті відсутні. Висновки щодо кожного інструмента наведено у стовп. 4. Деякі з висновків, наприклад, стосовно «забруднюючих речовин» та «забруднення», спираються на результати, отримані авторами даної статті та викладені, зокрема у [26]. Найбільш значні причини об'єктної та семантичної нерелевантності наведено у примітках до табл. 2.

Оцінки відповідності дев'яти основних правових інструментів ЗУПЗКПЗ в частині їх використання у водному законодавстві вимогам останнього наведені у табл. 2. Навіть результати **найбільш спрощеного порівняння** (без заглиблення у методологічні правові особливості) свідчать: щонайменше понад половини таких інструментів (п'ять з дев'яти) є нерелевантними ВКУ. Цим обґрунтовується необхідність змін у ВКУ та у відповідних ПНПА задля забезпечення коректного законодавчого впливу РСЗР з об'єктів промислової діяльності (установок) зі сфери правового регулювання ЗУПЗКПЗ.

Таблиця 2 – Порівняння головних інструментів складових сучасного українського правового механізму РСЗР за термінологічно-поняттєвими характеристиками

Правові інструменти [4, п. 2] та терміни ІДД [24, п. 2]	Законодавче джерело, термінологічно-поняттєві характеристики (визначення, походження, зміст, призначення, спосіб використання або ін.)		Об'єктна та семантична релевантність (Р) або нерелевантність (НР) термінів у стовп. 2 та 3
	у сфері правового регулювання ЗУПЗКПЗ [4]	за ВКУ та відповідними ПНПА	
1	2	3	4
Забруднююча речовина	[4, ч. 1 ст. 11]	ВКУ [2, ст. 1, п. 7 ст. 14, ч. 5 ст. 21-1, ч. 2 ст. 38]	НР *1
Забруднення	[4, п. 6 ч. 1 ст. 1]	ВКУ [2, абз. 6 ч. 1 ст. 1]	Р
Ліміти скидання забруднюючих речовин	[4, абз. 2 ч. 6 ст. 10]	ВКУ [2, ст. 1, ст.]	Р
Гранично допустимий викид. Гранично допустимі скиди (ГДС)	[4, абз. 3 ч. 3 ст. 1]	ВКУ[2, ст. 1, ч. 1 ст. 38]	Р
ГДС, г/год	[4, ч. 1 ст. 11]	Методика [24, п. 5 р. IV]	Р

Гранично допустимі концентрації, мг/дм ³	[4, абз. 3 ч. 1 ст. 1, абз. 3 ст. 3, абз. 5 ч. 6 ст. 10]	ВКУ [2, ст. 1, ч. 1 ст. 36,]	НР * ²
ГДС, перераховані у т/рік	–	Методика [24, п. 5 р. IV]	НР * ³
Екологічні нормативи	[4, абз. 2 ч. 4 ст. 3, ч. 10, ч. 11 ст. 10, ч. 1 ст. 11, ч. 1 ст. 16, абз. 2 ч. 5 ст. 29]	–	НР * ⁴
Екологічні нормативи якості води	[4, ч. 11 ст. 10]	ВКУ [2, ст. 21-1, ч. 1 ст. 35, ст. 37]	НР * ⁵

Примітки*: ¹ – визначення ЗР у ВКУ не відповідає властивостям ЗР у ЗУПЗКПЗ, див. [26];

² – визначення у ВКУ та вимоги ЗУПЗКПЗ стосуються різних категорій вод;

³ – норматив у ЗУПЗКПЗ відсутній, а норматив у ВКУ не використовується для РСЗР;

⁴ – використання у ЗУПЗКПЗ не відповідає визначенню у ВКУ, див. [26];

⁵ – термін ЗУПЗКПЗ та визначення ВКУ стосуються різних об'єктів, див. [26].

Розгляд вихідних вимог для отримання ІДД, викладених у ПНПА Вимоги 1 та конкретизованих у документі Заява [27, абз. 3 п. 4, Додаток р. VI, п. 2], дає підстави вважати що визначені у цьому ПНПА інструменти у складі ІДД фактично нівелюють відмінності між вимогами до «Дозволу на спеціальне водокористування» за ВКУ та відповідним розділом ІДД за ЗУПЗКПЗ. Це своєю чергою ставить під сумнів успішність переходу від задекларованої у ДПВ [5, преамб. (2)] (див. вище) парадигми господарського використання водних об'єктів для скидання ЗР до сучасної еколого-центричної парадигми.

Остаточо визначити ефект чинної української версії ДПВ можна з аналізу впливу ЗУПЗКПЗ на стан поверхневих вод, з вивчення подальшої юридичної практики у справах про надання ІДД промисловим підприємствам та з розгляду результатів користування цим головним правовим інструментом.

Висновки. У 2025 році важливий підінститут РСЗР українського водного законодавства зазнав принципових змін, пов'язаних для значної частини водокористувачів зі зміною застарілої еколого-правової парадигми РСЗР, внаслідок прийняття ЗУПЗКПЗ та одночасної адаптації до європейського водного менеджменту за ВРД. Зміни ускладнили архітектуру правового механізму РСЗР, збільшили кількість його структурних складників до трьох, а саме: стосовно «основних» промислових водокористувачів за ЗУПЗКПЗ, стосовно «неосновних» промислових та ін. водокористувачів за ВКУ, стосовно пріоритетних ЗР при окремих випадках регулювання за комбінованим підходом ВРД. Виконаний аналіз відсилає ЗУПЗКПЗ → ВКУ між структурними складниками свідчить про поняттєво-термінологічну нерелевантність базових українських та європейських правових інструментів РСЗР, а також про похибки у перекладах важливих термінів. Причинами об'єктної та семантичної нерелевантності є розбіжності у змісті або у визначеннях законодавчих інструментів. Головний загальний термін «контроль» вимагає поняттєвої конкретизації у законодавстві залежно від контексту з обранням одного зі значень «регулювання» або «нагляд» чи «перевірка». Порівняння функціонально подібних регулювальних нормативів дозволяє стверджувати, що головні з них, які входять до складу ІДД ЗУПЗКПЗ, є нерелевантними ВКУ, зокрема «забруднююча речовина», «гранично допустимі концентрації, мг/дм³», «ГДС, г/год», «ГДС, перераховані у т/рік», «екологічні нормативи якості води». Поняттєва відповідність інших інструментів хоча і не демонструє явної розбіжності, але потребує поглиблених правових досліджень. Це означає неможливість забезпечення коректного законодавчого впливу на власників та на керівництво об'єктів промислової діяльності, а також значно ускладнює правозастосовну діяльність. Усунення зазначеної нерелевантності вимагає або змін у ВКУ, ЗУПЗКПЗ та у відповідних ПНПА, або гармонізації термінології шляхом створення узгодженої термінологічної бази (спеціального глосарія або закону про терміни).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України № 2697-VIII від 28 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
2. Водний кодекс України: Закон України № 213/95-ВР від 6 червня 1995 року. Ред. від 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
3. Пріоритети забезпечення екологічної безпеки України в умовах російської воєнної агресії: аналітична доповідь / [С. Іванюта, Л. Якушенко]. Київ: НІСД, 2024. 61 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.11> (дата звернення: 03.10.2025).
4. Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення: Закон України № 3855-IX від 16 липня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-20#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
5. Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-10#Text (дата звернення: 03.10.2025).
6. Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text (дата звернення: 03.10.2025).
7. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj> (дата звернення: 03.10.2025).
8. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2005. 848 с.
9. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер. 2008. 352 с.
10. Чопко Х.І. Окремі правові аспекти екологічного нормування в Україні та шляхи його вдосконалення. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 184 – 189. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-31> (дата звернення: 03.10.2025).
11. Суєтнов Є.П. До питання про визнання екосистемного підходу квінтесенціальним принципом екологічного права. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 92 – 113. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.201995> (дата звернення: 03.10.2025).
12. Yuliya Vystavna, Maryna Cherkashyna and Michael R. van der Valkd. Water laws of Georgia, Moldova and Ukraine: current problems and integration with EU legislation. *Water International*. 2018. Vol. 43. Issue 3: Wicked Problems of Water Quality Governance. Taylor and Francis Online. 11 p. DOI: <https://doi.org/10.1080/02508060.2018.1447897> (дата звернення 03.10.2025).
13. Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки / Постанова ВРУ. ВВР. 1998. № 38. Ст. 248. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
14. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України № 2818-VI від 21 грудня 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (дата звернення: 03.10.2025).
15. Антонюк У.В. Захист екологічних прав в Україні в умовах військової агресії. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 42 – 47. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.6> (дата звернення: 03.10.2025).
16. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання та водовідведення в Україні у 2023 р. Міністерство розвитку громад та територій України. Київ – 2024. 438 с.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
18. ДСТУ 3021-95 Випробування і контроль якості продукції. Терміни та визначення. Вид. офіц. Держстандарт України, 1995. 69 с. URL: https://www.ksv.biz.ua/GOST/DSTU_ALL/DSTU5/dstu_3021-95.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

19. ДСТУ 3812-98 Державний стандарт України. Охорона довкілля та раціональне поводження з ресурсами. Контроль оперативний стічних вод очисних споруд міст і промислових підприємств. Загальні положення. Чин. від 1999.07.01. Держстандарт України. 1999. URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/pdf/okhorona_dovkillya_ta_racionalne-3-49543.pdf (дата звернення: 03.10.2025).
20. Meriam-Webster Dictionary. An Encyclopædia Britannica Company. URL: <https://www.merriam-webster.com/wordfinder/fill-in-blanks/common/7/control/1> (дата звернення: 03.10.2025).
21. Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС. Основні терміни та їх визначення. EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms. Київ 2006. 244 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1527562/> (дата звернення: 03.10.2025).
22. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (recast) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj/eng> (дата звернення: 03.10.2025).
23. Методичні рекомендації з розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти із зворотними водами. Наказ Мін-ва захисту довкілля та природних ресурсів України від 5 березня 2021 року № 173. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/nakazy/2021/173%20%D0%BD.pdf> (дата звернення: 03.10.2025).
24. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України № 1264-XII від 25 червня 1991 року. Ред. від 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
25. Вимоги до форми і змісту інтегрованого довкілльового дозволу. Постанова КМУ від 15 липня 2025 р. № 884. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
26. Уберман В.І., Васьковець Л.А. Понятійно-термінологічні особливості і правовий зміст екологічних нормативів якості для водних об'єктів в Україні та ЄС. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. ПРАВО. Вип. 85: ч. 2. 2024, С. 192–200. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.28> (дата звернення: 03.10.2025).
27. Вимоги до форми і змісту заяви про отримання інтегрованого довкілльового дозволу (внесення змін до нього). Постанова КМУ від 2 липня 2025 р. № 780. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: (дата звернення: 03.10.2025)).

УДК [349.6:[628.1.033:551.444]](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.35>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ПИТНИХ ПІДЗЕМНИХ ВОД УКРАЇНИ

Черкашина М.К.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-8892-5440
e-mail: m.k.cherkashyna@nlu.edu.ua

Черкашина М.К. Особливості правового режиму питних підземних вод України.

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового режиму питних підземних вод України шляхом аналізу сучасних наукових позицій теоретиків права щодо розуміння поняття «правовий режим»; еколого-правових досліджень, спрямованих на визначення та встановлення змісту правового режиму окремих видів природокористування, а також національного екологічного законодавства у зазначеній сфері.

Зазначається, що питні підземні води мають особливості як частина довкілля та специфічні природні характеристики як природний ресурс, зокрема: виключно природне походження, певне розташування у природному середовищі, якість питної води підземних вод, придатної для споживання людиною, здатність забезпечити життя, здоров'я та побут людини через встановлену законодавством пріоритетну мету їх використання (задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення, харчової промисловості та тваринництва). Ці характеристики зумовлюють необхідність закріплення на законодавчому рівні спеціального правового режиму питних підземних вод України, визначення основних елементів якого дозволить виокремити і його особливості.

Запропоновано поняття правового режиму питних підземних вод та за допомогою аналізу чинного екологічного та іншого законодавства виділено низку положень, що характеризують його особливості, зокрема: правовий статус питних підземних вод як водних об'єктів загальнодержавного, так і місцевого значення; чітко визначене на законодавчому рівні їх цільове використання, можливість користування ними в порядку як загального, так і спеціального використання; закріплення на законодавчому рівні видів питних підземних вод із встановленими показниками якості води, а також медико-санітарними вимогами та критеріями безпечності для здоров'я і життя людини водних об'єктів та питної води; міжпідгалузевий характер правового регулювання використання та охорони питних підземних вод, необхідність отримання двох дозволів – на спеціальне водокористування та на користування ділянкою надр тощо.

Ключові слова: правовий режим, водний об'єкт, підземні води, питні підземні води, правовий режим питних підземних вод.

Cherkashyna M.K. Main features of the legal regulation of drinking groundwater in Ukraine.

This article examines the main features of the legal regulation of drinking groundwater in Ukraine by analyzing current theoretical perspectives on the notion of “legal regime”, environmental law studies focused on determining the scope and content of the legal regulation of specific types of natural resources use and the relevant provisions of national environmental legislation.

Drinking groundwater is characterized by its dual nature: as part of the environment and as a specific natural resource. Its distinctive features include entirely natural origin, defined location within the natural setting, the quality of water suitable for human consumption and its capacity to support human life, health and domestic needs through legislatively defined priority of use (satisfying the drinking and domestic needs of the population as well as the demands of the food industry and animal husbandry). These features call for the legislative consolidation of a special legal regime for drinking groundwater in Ukraine, the core elements of which determine its unique characteristics.

The article introduces the concept of the legal regulation of drinking groundwater in Ukraine. An analysis of current environmental and related legislation makes it possible to identify several essential features of this regulation. These include: the recognition of drinking groundwater as water resources of both national and local importance; clearly defined purposes of use established by law; the possibility of access under both general and special use regulation; the statutory categorization of drinking groundwater with specific quality standards, medical and sanitary requirements and safety criteria for human health; the cross-sectoral character of legal regulation in this field; and the requirement to obtain two separate permits – one for special water use and another for subsoil use.

Key words: legal regulation, water body, groundwater, drinking groundwater, legal regulation of drinking groundwater.

Постановка проблеми. В умовах забруднення та виснаження більшості поверхневих водних об'єктів постають проблеми нестачі питної води відповідної якості, у зв'язку з чим стрімко збільшився попит на прісні підземні води, які є одним із основних джерел питної води. Необхідно відмітити, що уява про підземні води, які завжди екологічно чисті не відповідає дійсності. Навпаки, сучасний екологічний стан підземних вод можна охарактеризувати як різною мірою напружений. Відповідно до ст. 61 Водного кодексу України та Правилам охорони підземних вод (п. 2, розд. 3), підземні води питної якості повинні використовуватися у першу чергу для задоволення потреб питного, господарсько-побутового водопостачання населення, харчової промисловості та тваринництва [1; 2]. Державні санітарні норми та правила (ДСанПіН 2.2.4-171-10) також передбачають надання переваги воді підземних джерел питного водопостачання населення, у більшій мірі захищених від біологічного, хімічного та радіаційного забруднення (п. 3.1 розд. 3) [3]. Й хоча ресурси підземних вод в державі обмежені, але в тій чи іншій кількості розповсюджені на всій території України, і у більшості регіонів є доцільним розвиток підземного питного водопостачання (національні доповіді про якісь питної води та стан питного водопостачання та водовідведення в Україні [4–6], регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні [7; 8]).

Забезпечення належного правового регулювання використання та охорони питних підземних вод, а також особливості цього природного ресурсу, що виявляються у його природному походженні, місцезональному у природному середовищі, забезпеченні життя та побуту людини через встановлену законодавством мету використання (задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення, харчової промисловості та тваринництва), зумовлюють необхідність закріплення на законодавчому рівні спеціального правового режиму питних підземних вод України, визначивши його основні елементи, що дозволить виокремити і його особливості. Виокремлення особливостей правового режиму питних підземних вод спрямовано на ефективне правове регулювання водних відносин, пов'язаних з їх використанням та охороною. А удосконалення правового режиму має бути спрямоване насамперед на посилення охорони вказаних водних і пов'язаних із ними інших природних ресурсів та підвищення загальної ефективності правозастосування.

Стан опрацювання проблеми. Загальною юридичну категорію «правовий режим» досліджували такі українські теоретики права та інші науковці, як: П.М. Рабінович, Д.Д. Коссе, І.О. Соколова, О.Д. Тихомиров, Н.П. Харченко, А.С. Дем'янченко та ін. [9–14]. Поняття та особливості правового режиму використання природних ресурсів досліджувала Н.Р. Кобецька [15]. Еколого-правові дослідження, спрямовані на визначення та встановлення змісту правового режиму окремих видів природокористування, проведено такими науковцями як: А.К. Соколова, І.М. Швердіна, О.М. Дроваль, Г.А. Кім, Н.С. Гавриш, М.М. Заверюха, О.О. Статівка, Н.В. Махно, І.Є. Чумаченко [16–25]. Аналіз правового регулювання використання та охорони вод в Україні проводила В.О. Джуган [26]. Правовий режим використання та охорони підземних вод розглядали О.О. Плотнікова [27], О.В. Сердюк [28], Р.І. Марусенко, який звертає увагу на прісні підземні води, що залягають під поверхнею землі і для видобування яких необхідне улаштування свердловин [29], О.А. Грицан, який досліджував проблемні питання правового регулювання видобутку підземних вод [30]. Особливості правового режиму водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних вивчала Н.В. Махно [31]. Проблеми правового режиму питних підземних вод та забезпечення їх якості на національному та міжнародному рівнях проводились такими вітчизняними та зарубіжними науковцями, як: В. Шестопапов, В. Лялко, В. Гудзенко, М. Дробноход, В. Харкевич, С. Крижевич, А.Є. Косигіна, І.І. Єфремова, І.Ю. Ломакіна, Н.М. Обіюх, М.К. Черкашина, А.К. Соколова, В.В. Яковлев, М. Zeleňáková, К. Kubiak-Wójcicka, А.М. Negm [32–38]. Питання доступу до під-

земних питних вод через призму прав людини досліджували J. Grönwall, K. Danert [39]; управління підземними водами в умовах їх виснаження та погіршення якості, зокрема, через зміну клімату, розглянуто E.L. Garner [40] та ін.

У багатьох регіонах світу ресурси підземних вод, соціальні, економічні та екологічні системи, що від них залежать, знаходяться під загрозою через надмірний водовідбір та забруднення. У зв'язку із цим на міжнародному рівні досліджуються питання обмеженості запасів та якості підземних вод, що впливають на стійкість систем водопостачання [41]; розглядаються фундаментальні правові принципи стосовно кількості та якості підземних вод у США, Австралії та Європейському Союзі [42]; значна увага приділяється правовому регулюванню транскордонних підземних вод [43]. Досягнення чіткого розуміння місцевих показників підземних вод та впливу людини на ресурси підземних вод у різних масштабах має першочергове значення для комплексної реалізації цілей сталого розвитку [44].

Метою статті є: аналіз правового режиму питних підземних вод України та виокремлення його особливостей з метою удосконалення правового регулювання використання та охорони значених водних об'єктів.

Виклад основного матеріалу.

1. Поняття «правовий режим» у наукових підходах теоретиків права та представників науки екологічного права. Поняття «правовий режим» активно використовується у науковій літературі і законодавстві, проте й досі немає єдиного підходу до його визначення як в теорії права, так і в галузевих юридичних науках, про що неодноразово зазначається у наукових працях. Сучасні наукові підходи теоретиків права розглядають правовий режим як: 1) засновану на загальних засадах регулювання сукупність взаємопов'язаних між собою правових засобів, які забезпечують стійке нормативне впорядкування певної сфери суспільних відносин, виражають ступінь жорсткості юридичного регулювання, сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права, припустимий рівень їх активності [11, с. 152]; 2) особливий порядок правового регулювання певної сфери суспільних відносин, який забезпечується через особливе поєднання та співвідношення його методів, способів і типів [45, с. 138]; 3) особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, що здійснюється за допомогою системи варіативно поєднаних юридичних засобів з метою їх упорядкування [12; 13] та ін.

Слід погодитись із А.К. Соколовою, яка у своїй монографії робить висновок про спільну рису тверджень різних науковців щодо правового режиму, а саме про те, що правовий режим – це особливий (спеціальний) порядок регулювання. Проте, зазначає авторка, варто пам'ятати, що кожен правовий режим насичений різноманітними правовими засобами, а тому в певних випадках не зводиться до типів регулювання. При тлумаченні правового режиму певного виду природного об'єкта варто брати до уваги його особливості як частини довкілля та його специфічні природні характеристики [16, с. 35, 38].

Так, Н.Р. Кобецька визначає правовий режим використання природних ресурсів як особливий порядок регулювання експлуатації корисних властивостей природних ресурсів, що базується на поєднанні загально-дозвільного та спеціально-дозвільного типів правового регулювання та включає комплекс правових засобів (в тому числі дозволів і договорів), які взаємодіють між собою і забезпечують еколого-безпечне, раціональне, ефективне, стає природокористування [15]. А.К. Соколова, визначаючи та аналізуючи елементи правового режиму об'єктів рослинного світу, пропонує розглядати його як «встановлену нормами права міру можливої або належної поведінки стосовно об'єктів рослинного світу як об'єктів права власності, користування, державного управління, відтворення і правової охорони» [16, с. 41]. Г.А. Кім надає таке визначення правовому режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України: «це певний порядок правового регулювання використання, відтворення, й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, що забезпечується поєднанням залучених для його здійснення засобів (зобов'язань і заборон як домінуючих), переважно імперативного методу правового регулювання та спеціально дозволеного типу правового регулювання» [20, с. 5]. О.О. Статівка правовий режим природно-заповідного фонду пропонує розуміти як взаємопов'язаний комплекс матеріальних та процедурних правових засобів, гарантованих державою, що спрямовані на забезпечення раціонального та ефективного порядку врегулювання суспільних відносин у сфері функціонування природно-заповідного фонду як складового елемента екологічної мережі України, а також необхідні для створення та розвитку природно-заповідного фонду [23, с. 6].

Правовий режим питних підземних вод України обумовлений їх вирішальним значенням для сталого розвитку, соціально-економічного розвитку держави, для забезпечення функціонування екосистем, їх безпосереднім впливом на стан здоров'я та життя людини. Також специфіку правового режиму зазначених вод визначає їх природне місцезонашування та якість.

Отже, правовий режим питних підземних вод України доцільно визначити як особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері використання, охорони, відтворення, забезпечення безпеки тощо питних підземних вод, заснований на певному поєднанні правових засобів та способів правового регулювання, встановленому і забезпеченому державою та спрямований на задоволення інтересів суб'єктів зазначених правовідносин.

2. Особливості правового режиму питних підземних вод України (порядку правового регулювання їх використання та охорони). За допомогою аналізу чинного екологічного та іншого законодавства України розглянемо окремі положення, що характеризують деякі особливості правового режиму питних підземних вод.

На підставі Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ЄС) [46], у національне законодавство запроваджуються положення Директив, що регулюють питання водних відносин, зокрема: Директиви 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 р. (Водна Рамкова Директива) [47], Директиви 2006/118/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС про захист ґрунтових вод від забруднення та виснаження, 12 грудня 2006 р. [48], Директиви 2020/2184 Європейського Парламенту і Ради ЄС від 16 грудня 2020 р. про якість води, призначеної для споживання людиною (нова редакція)¹ [49]. Нещодавно також прийнято Європейську стратегію водної стійкості від 4 червня 2025 р., спрямовану на відновлення та захист водного циклу, забезпечення чистої та доступної води для всіх та створення сталої, стійкої, розумної та конкурентоспроможної водної економіки в Європі [50].

У 2022 році Верховна Рада прийняла Закон України «Про Загальнодержавну цільову соціальну програму «Питна вода України» на 2022–2026 роки», який передбачає забезпечення сталого розвитку і реконструкції систем централізованого водопостачання та водовідведення населених пунктів, а також забезпечення жителів громад якісною питною водою в достатній кількості [51]. Водна стратегія України на період до 2050 року визначає проблеми обліку, контролю стану, охорони та використання в тому числі підземних вод, маючи за мету, зокрема, забезпечення рівноправного доступу до якісної і безпечної для здоров'я людини питної води [52]. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» встановлює, зокрема, переважне забезпечення дотримання санітарно-гігієнічних вимог до якості води, що використовується для потреб питного водопостачання [53]. Відповідно до Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про виклики та загрози національній безпеці України у екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» від 23 березня 2021 р. [54] розроблено Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року, який, зокрема, передбачає серед іншого: покращення якості води, запобігання забрудненню підземних вод (п.п. 109–112), постійне ведення Державного реєстру артезіанських свердловин (п. 31) [55]. Щодо охорони підземних вод в Україні, чинні відповідні «Правила охорони підземних вод» [56].

Усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням Українського народу, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту. Води (водні об'єкти) є виключно власністю Українського народу і надаються тільки у користування (ст. 6 Водного кодексу України) [1]. Важко погодитись з Н.В. Махно, яка виділяє це законодавче положення як одну з особливостей правового режиму водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних [31, с. 137] та з І.Є. Чумаченко щодо правового режиму водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики [25, с. 105], адже мова йде про усі води (водні об'єкти), незалежно від їх правової класифікації (як то поділ їх на поверхневі води, підземні води та джерела, внутрішні морські води та територіальне море відповідно до ст. 3 Водного кодексу України та ін.).

¹ Директива ЄС 2020/2184 не застосовується до природних мінеральних вод (Директива 2009/54/ЄС) та вод, які є лікувальними засобами (у розумінні Директиви 2001/83/ЄС). Крім того, морські судна, які опріснюють воду, перевозять пасажирів та діють як постачальники води, підпадають лише під дію ст.ст. 1-6 та ст.ст. 9, 10, 13 та 14 цієї Директиви та відповідних додатків до неї.

Водний кодекс України (ст. 1) містить, зокрема, визначення таких термінів, як: водний об'єкт – це природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, канал (крім каналу на зрошувальних і осушувальних системах), а також водоносний горизонт); води підземні – води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах; якість води, під якою розуміє характеристику складу і властивостей води, яка визначає її придатність для конкретних цілей використання [1].

Згідно із п. 2 ч. 1 та п. 2 ч. 2 ст. 5 Водного кодексу України, підземні води поділяються на водні об'єкти загальнодержавного та місцевого значення, а саме до перших належать підземні води, які є джерелом централізованого водопостачання, до других – підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання. Використання водних ресурсів може бути загальним та спеціальним (ст. 46 ВК України). Водокористування для задоволення питних і побутових потреб населення може здійснюватись в порядку централізованого та нецентралізованого водопостачання (ст. 59, ст. 60 Водного кодексу України). Підземні води питної якості повинні використовуватися у першу чергу для задоволення потреб питного і господарсько-побутового водопостачання населення, а також харчової промисловості та тваринництва (ст. 61 Водного кодексу України) [1].

На законодавчому рівні визначено поняття та види питних підземних вод. Національний класифікатор ДК 008:2007 «Класифікатор корисних копалин» (ККК) є складником комплексу національних класифікаторів [57]. У ньому наведено впорядковані та уніфіковані відомості щодо твердих, рідких та газоподібних корисних копалин, які використовують або можуть бути використані у майбутньому, з їхніми кодами. До корисних копалин Класифікатор відносить води підземні (питні, мінеральні, промислові, теплоенергетичні, технічні). Також містить визначення понять: «води підземні» – води, що перебувають нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах (п. 3.1); «води підземні питні» – підземні води, що призначені для задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення, а також харчової промисловості та тваринництва. Якісні характеристики питних підземних вод у природному стані або після спеціального водопідготовки повинні відповідати вимогам, які встановлені відповідними національними стандартами, нормативами екологічної безпеки водокористування та санітарними нормами (п. 3.1.1) [57].

В Україні правове забезпечення якості питної води здійснюється на підставі Державних санітарних норм та правил (ДСанПіН 2.2.4-171-10) «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною» [3], ДСТУ 4808:2007 «Джерела централізованого питного водопостачання. Гігієнічні та екологічні вимоги щодо якості води і правила вибирання» [58], ДСТУ 7525:2014 «Вода питна. Вимоги та методи контролювання якості» [59]. Також 22.04.2022 року був прийнятий Наказ МОЗ України № 683 «Про затвердження Державних санітарних норм і правил «Показники безпечності та окремі показники якості питної води в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуаціях іншого характеру» [60].

Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» визначає правові, економічні та організаційні положення функціонування системи питного водопостачання, спрямовані на гарантоване забезпечення населення якісною та безпечною для здоров'я людини водою, та надає визначення питної води [61] (це визначення також міститься у ДСанПіН 2.2.4-171-10 «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною» [3]). А саме, питна вода – це вода, призначена для споживання людиною (водопровідна, фасована, з буетів, пунктів розливу, шахтних колодязів та каптажів джерел), для використання споживачами для задоволення фізіологічних, санітарно-гігієнічних, побутових та господарських потреб, а також для виробництва продукції, що потребує її використання, склад якої за органолептичними, мікробіологічними, паразитологічними, хімічними, фізичними та радіаційними показниками відповідає гігієнічним вимогам. Питна вода не вважається харчовим продуктом в системі питного водопостачання та в пунктах відповідності якості питної води (ст. 1) [61].

Відповідно до зазначеного Закону України джерело питного водопостачання – це водний об'єкт, вода якого використовується для питного водопостачання після відповідної обробки або без неї (ст. 1). На джерела питного водопостачання повинні бути складені в установленому законодавством порядку паспорти. Перелік показників якості води у паспорті джерела питного водопостачання має відповідати переліку, визначеному державними санітарними нормами і правилами (ст. 16) [61].

Згідно з ДержСанПіН 2.2.4-171-10 виробництво питної води здійснюється за нормативно-технічним документом та відповідно до технологічного регламенту або іншого документа з описом технологічного процесу виробництва питної води, що пройшли державну санітарно-епідеміологічну експертизу та отримали позитивний висновок (п. 3.10) [3]. Контроль за дотриманням регламенту виконує само підприємство. Оскільки джерело водопостачання може знаходитися під впливом різних джерел забруднення, то контроль за регламентом виробництва води доцільно супроводжувати контролем якості води у резервуарах чистої води (РЧВ) за інтегральним показником – індексом токсичності (п. 3.9) [3].

Відповідно до «Інструкції із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ питних і технічних підземних вод» питні підземні води визначаються як підземні води, що призначені для задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення, а також харчової промисловості та тваринництва; якісні характеристики питних підземних вод у природному стані або після спеціальної водопідготовки повинні відповідати вимогам, установленим відповідними державними стандартами, нормативами екологічної безпеки водокористування і санітарними нормами (п. 1.5.2). Якість підземних вод у процесі їх експлуатації може залишатися незмінною або змінюватися в часі як за усталеного, так і неусталеного режимів фільтрації. Потенційні зміни якості вод спричиняються гідродинамічними і гідрохімічними умовами формування експлуатаційних запасів родовища, наявністю джерел забруднення, умовами й обсягами видобування підземних вод (п. 1.13). Вибір і оцінку придатності джерела для питного водопостачання належить проводити у відповідності до чинних державних стандартів, нормативів екологічної безпеки водокористування і санітарних норм (п. 2.1) [62].

Крім того, Закон України «Про систему громадського здоров'я» містить у ст. 26 медико-санітарні вимоги щодо безпечності для здоров'я і життя людини водних об'єктів та питної води [63]. Зокрема, водні об'єкти, що використовуються в цілях питного та господарсько-побутового водопостачання, а також у лікувальних, оздоровчих та рекреаційних цілях, у тому числі водні об'єкти, розташовані в межах населених пунктів, не повинні бути джерелами біологічних, хімічних і фізичних факторів шкідливого впливу на людину (ч. 1 ст. 26). Критерії безпечності для людини водних об'єктів, у тому числі гранично допустимі концентрації у воді хімічних, біологічних речовин, патогенних та умовно-патогенних мікроорганізмів, рівень радіаційного фону встановлюються санітарним законодавством і визначаються державними медико-санітарними правилами та нормативами (ч. 2 ст. 26) [63].

Підземні води як об'єкт правового регулювання розглядаються чинним екологічним законодавством в якості елемента надр, вод тощо. Отже, складність правового регулювання їх використання та охорони полягає в необхідності застосування норм декількох підгалузей екологічного права. Підземні води, як корисні копалини, мають подвійний правовий режим: входять згідно з Водним кодексом України до Державного водного фонду, а за Кодексом України про надра – до корисних копалин загальнодержавного значення [64]. Таку позицію також займає Верховний Суд [65].

Правове регулювання використання та охорони підземних вод відбувається у водному, земельному законодавстві та законодавстві про надра, тобто можна говорити про міжпідгалузевий характер правового регулювання даних правовідносин. Отже, суспільні відносини з використання та охорони питних підземних вод виступають комплексним об'єктом правового регулювання.

Законодавство про надра містить норми, що регулюють відносини у галузі геологічного вивчення, використання, охорони підземних вод. Зазначимо, що межі та статус родовищ підземних вод досить умовні – з трьох поясів зони санітарної охорони для цих меж визначений проміжний – другий пояс. Родовища інших корисних копалин мають чіткі просторові межі. Згідно «Переліку корисних копалин загальнодержавного значення», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України, прісні підземні води належать до групи корисних копалин загальнодержавного значення і відносяться до надр [66]. Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр затверджено Постановою Кабінету Міністрів України [67]. Так, відповідно постанови Верховного Суду України від 9 квітня 2019 р. (справа № 815/5254/16) прісні підземні води визнаються природним ресурсом із подвійним правовим режимом, а тому, використовуючи підземні води, слід керуватися і водним законодавством, і законодавством про надра [68].

Інструкція із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ мінеральних підземних вод закріплює групи мінеральних підземних вод та

категорії родовищ (зокрема, I категорія – родовища унікальних мінеральних підземних вод, II категорія – родовища рідкісних мінеральних підземних вод) [69].

Чинним законодавством передбачено обов'язок господарюючого суб'єкта отримати дозвіл на спеціальне водокористування та спеціальний дозвіл на користування ділянкою надр. Видобувати підземні води без спеціальних дозволів в обсязі, що не перевищує 300 кубічних метрів на добу, суб'єкти господарювання мають право лише для власних господарсько-побутових потреб (ст. 23 Кодексу України про надра) [64]. Отже, використання підземних вод для задоволення господарсько-побутових потреб та для виробництва вимагає отримання відповідного дозволу [70]. При цьому спеціальний дозвіл на користування надрами дає право на видобування підземних вод, а дозвіл на спеціальне водокористування – право на їх використання [71, с. 30–31].

Порядок надання спеціального дозволу на користування надрами регулюється ст.ст. 16, Стаття 16, 16¹-16⁶ Кодексу України про надра [64]. Ведеться Державний реєстр спеціальних дозволів на користування надрами [72]. Право на користування надрами засвідчується актом про надання гірничого відводу, отримання якого регламентує «Порядок надання гірничих відводів», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 59 [73].

Аналіз норм надрового законодавства дозволяє зробити висновок про те, що видобування підземних вод можна віднести до видобування корисних копалин, для здійснення якого потрібно отримання спеціального дозволу на користування надрами, а у разі видобутку мінеральних вод – ще і гірничого відводу (ст.ст. 17, 23 Кодексу України про надра [64]). Також законодавством передбачена необхідність оформлення дозволу на спеціальне водокористування відповідно до «Порядку видачі дозволів на спеціальне водокористування», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 321 [74].

О.В. Грицан висловлює думку про те, що правовстановлюючим документом на користування підземними водами повинен стати виключно спеціальний дозвіл на користування надрами. Це повинно бути закріплено на законодавчому рівні шляхом внесення змін до ст. 49 Водного кодексу України [75, с. 25]. Авторка також вказує на розбіжності термінології у Кодексі України про надра та у Водному кодексі України. Зокрема, у надровому законодавстві використовується термін «видобування корисних копалин», у водному – «забір води з водних об'єктів» [75, с. 19–20]. Проте слід підтримати думку О. В. Сердюка, що при користуванні підземними водами здійснюється комплексне використання водного об'єкту, ділянки надр та ділянки землі. При цьому основна мета користування спрямована на водний об'єкт, і це буде визначати водокористування як основне природокористування, а надрокористування та землекористування – як додаткове [28].

Уваги заслуговує проєкт Закону України № 4347 «Про внесення змін до Кодексу України про надра (щодо обов'язковості вивчення надр в окремих випадках видобування підземних вод)» [76]. Пояснювальна записка до проєкту від 20.05.2016 р. обґрунтовує доцільність введення правової норми на можливість видобування підземних вод без проведення геологічного вивчення у кількості до 300 м³/добу. У п. 6 цієї записки вказується, що прийняття такого законопроєкту «сприятиме значному підвищенню зацікавленості представників бізнесу... особливо в районах, що потребують зрошення...». Вилучення підземних вод у вказаній кількості може призвести до зниження рівнів ґрунтових вод і зневоднення колодязів. Натомість виконане геологічне вивчення включає прогноз такого вірогідного впливу на довкілля. Тому вбачається недостатньо обґрунтованою та потребує перегляду із залученням спеціалістів кількість 300 м³/добу [76].

В умовах сьогодення актуальним питанням є правове регулювання використання та охорони невеликих водозаборів (бюветів, свердловин на приватних земельних ділянках). Зокрема, існує необхідність створення зон санітарної охорони для каптажів природних джерел, які є джерелами централізованого і нецентралізованого водопостачання у ряді сіл і селищ України, а також організація періодичного контролю якості вод, що видобуваються з індивідуальних колодязів і неглибоких свердловин на приватних земельних ділянках (садибах), з джерел колективного використання без трубопроводів та з вуличних колодязів.

Висновки. На підставі вищезазначеного пропонуємо розглянути питання закріплення на законодавчому рівні правового режиму питних підземних вод України та визначити його як особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері використання, охорони, відтворення, забезпечення безпеки тощо питних підземних вод, заснований на певному поєднанні правових засобів та способів правового регулювання, встановленому і забезпеченому державою та спрямований на задоволення інтересів суб'єктів зазначених правовідносин. Осо-

бливості питних підземних вод, а також визначення елементів їх правового режиму дозволяють виокремити низку положень, що характеризують його особливості, зокрема: відповідний правовий статус питних підземних вод – водних об’єктів як загальнодержавного, так і місцевого значення; чітко визначене на законодавчому рівні їх цільове використання, можливість користування ними в порядку як загального, так і спеціального використання; закріплення на законодавчому рівні видів питних підземних вод із встановленими показниками якості води (так, на джерела питного водопостачання повинні бути складені в установленому законодавством порядку паспорти, перелік показників якості води у паспорті джерела питного водопостачання має відповідати переліку, визначеному державними санітарними нормами і правилами), крім цього Закон України «Про стан громадського здоров’я» (ст. 26) визначив медико-санітарні вимоги та критерії безпечності для здоров’я і життя людини водних об’єктів та питної води; міжпідгалузевий характер правового регулювання використання та охорони питних підземних вод, необхідність отримання двох дозволів – на спеціальне водокористування та на користування ділянкою надр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Водний кодекс України : від 6 черв. 1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189. Поточ. ред.: 08.08.2025 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
2. Про затвердження Правил охорони підземних вод : наказ М-ва захисту довкілля та природних ресурсів України від 11 трав. 2023 р. № 325. *Офіційний вісник України*. 2023. № 65, т. 2. Ст. 3736.
3. ДСанПіН 2.2.4-171-10. Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною [чинний від 2010-07-16; табл. 2 та табл. 3 додатка 2 чинні від 2015-01-01]. М-во охорони здоров’я України. Поточ. ред.: 17.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0452-10#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
4. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні у 2021 році / М-во розвитку громад та територій України. Київ, 2022. 326 с.
5. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання та водовідведення в Україні у 2022 році / М-во розвитку громад та територій України. Київ, 2023. 397 с.
6. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання та водовідведення в Україні у 2023 році / М-во розвитку громад та територій України. Київ, 2024. 438 с.
7. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamku/ekologichnyj-monitoryng/regionalni-dopovidi-pro-stan-navkolyshnogoseredovyshha-v-ukrayini/> (дата звернення: 08.09.2025).
8. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Харківській області у 2023 році / Харків. обл. військ. (держ.) адмін., Департамент захисту довкілля та природокористування. Харків, 2024. 160 с. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/struktura-administratsiyi/strukturni-pidrozdzili/486/2736/128411> (дата звернення: 08.09.2025).
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: навч. посіб. Вид.10-те, допов. Львів: Край, 2008. 224 с.
10. Коссе Д. Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 25–29.
11. Соколова І.О. Правовий режим як категорія правової науки: монографія. Харків: Право, 2014. 248 с.
12. Харченко Н.П. Правовий режим: окремі загальнотеоретичні аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2016. Вип. 2, т. 1. С. 32–35.
13. Харченко Н.П. Види правових режимів: плюралізм наукових підходів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1. С. 25–28.
14. Дем’янченко А.С. Поняття, види та значення особливих правових режимів. Держава та регіони. Серія: Право. 2023. № 4. С. 8–14. DOI: 10.32782/1813-338X-2023.4.1.
15. Кобецька Н.Р. Правовий режим використання природних ресурсів: поняття, особливості. *Екологічне право України*. 2016. № 3/4С. 37–43.

16. Соколова А.К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: монографія. Харків: Право, 2009. 288 с.
17. Соколова А.К. Правові аспекти режиму земель водного фонду. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 2. С. 136–140.
18. Шевердіна І.М. Правовий режим об'єктів рослинного світу в населених пунктах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 22 с.
19. Дроваль О.М. Правовий режим земель водного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 16 с.
20. Кім Г.А. Правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2017. 22 с.
21. Гавриш Н.С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2018. 40 с.
22. Заверюха М.М. Правове регулювання використання та охорони лісів в Україні: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2018. 224 с.
23. Статівка О. О. Правовий режим природно-заповідного фонду як складового елемента екологічної мережі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2018. 20 с.
24. Махно Н.В. Правовий режим водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних: дис. ... д-ра філософії: 081. Харків, 2021. 202 с.
25. Чумаченко І. Є. Особливості правового режиму водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 3. С. 103–108. DOI: 10.15421/392156.
26. Джуган В.О. Правове регулювання використання та охорони вод в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2009. 22 с.
27. Плотнікова О. Правовий режим використання та охорони підземних вод. *Юридичний вісник*. 2000. № 2. С. 97–100.
28. Сердюк О.В. Правові засади використання підземних вод: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2014. 202 с.
29. Марусенко Р.І. Деякі проблеми правового режиму свердловин на воду. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 4. С. 64–77.
30. Грицан О.А. Правове регулювання видобутку підземних вод: проблемні питання. Держава і право. *Юридичні і політичні науки*. 2007. Вип. 38. С. 557–562.
31. Махно Н.В. Особливості правового режиму водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 135–138. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/31> (дата звернення: 08.09.2025).
32. Шестопалов В., Лялко В., Гудзенко В., Дробноход М. Підземні води як стратегічний ресурс. *Вісник Національної академії наук України*. 2005. № 5. С. 32–39.
33. Харкевич В., Крижевич С. Заходи щодо охорони підземних вод від виснаження і забруднення. *Вісник Львівського університету*. Серія: Геологічна. 2012. Вип. 26. С. 148–161.
34. Косигіна А.Є. Особливості правової охорони підземних вод. *Lex Portus*. 2018. № 5. С. 113–125.
35. Iefremova I., Lomakina I., Obiukh N. Groundwater Protection as an Essential Component of Water Management in the European Union in the Light of Modern Integration Processes: Legal Aspects of the Problem. *European Journal of Sustainable Development*. 2019. Vol. 8, No. 3. P. 354–368. DOI:10.14207/ejsd2019.v8n3p354.
36. Cherkashyna M. Transboundary aquifers: legal problems of Ukraine and other countries of the world. Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнар. наук. інтернет-конф., м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 8–9 лют. 2023 р. Тернопіль, 2023. Вип. 47. С. 91–97. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3511 (дата звернення: 08.09.2025).
37. Cherkashyna M., Sokolova A., Yakovlev V. Legal Problems of Ensuring the Quality of Underground Drinking Water in Ukraine. *Theory and Practice of Jurisprudence = Теорія та практика правознавства*. 2024. No. 1. P. 74–106. DOI: 10.21564/2225-6555.2024.1(25).300682.
38. Quality of water resources in Poland / eds. by M. Zeleňáková, K. Kubiak-Wójcicka, A.M. Negm. Springer Cham, 2021. 464 p. DOI: 10.1007/978-3-030-64892-3.
39. Grönwall J., Danert K. Regarding groundwater and drinking water access through a human rights lens: self-supply as a norm. *Water*. 2020. Vol. 12, No. 2. P. 419. DOI: 10.3390/w12020419.

40. Garner E.L. Adapting water laws to increasing demand and a changing climate. *Water International*. 2016. Vol. 41, No. 6, P. 883–899. DOI: 10.1080/02508060.2016.1214775.
41. Burke J.J., Moench M.H. Groundwater and society: resources, tensions and opportunities. New York: United Nations. 2000. 172 p.
42. Nelson R., Quevauviller P. Groundwater Law. *Integrated Groundwater Management: Concepts, Approaches and Challenges* / eds.: A.J. Jakeman et al. Springer Cham, 2016. P. 173–196. DOI: 10.1007/978-3-319-23576-9_7.
43. Eckstein G., Eckstein Y. Cross-border impacts related to transboundary aquifers: characterizing legal responsibility and liability. Ontario, Canada: The Groundwater Project, 2024. 111 p. DOI: 10.21083/978-1-77470-065-5.
44. Velis M., Conti K.I., Biermann F. Groundwater and human development: synergies and trade-offs within the context of the sustainable development goals. *Sustainability Science*. 2017. Vol. 12. P. 1007–1017. DOI: 10.1007/s11625-017-0490-9.
45. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2025. 576 с.
46. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: від 26 верес. 2014 р. № 1678-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75, т. 1. Ст. 2125.
47. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. *Official Journal of the European Communities*. 2000. L 327. P. 1–73.
48. Directive 2006/118/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 on the protection of groundwater against pollution and deterioration. *Official Journal of the European Union*. 2006. L 372. P. 19–25.
49. Directive (EU) 2020/2184 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on the quality of water intended for human consumption (recast). *Official Journal of the European Union*. 2020. L 435. P. 1–62.
50. European Water Resilience Strategy: Brussels, 4 June 2025, COM(2025) 280 final. URL: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/14491-European-Water-Resilience-Strategy_en (Last accessed: 08.09.2025).
51. Про Загальнодержавну цільову соціальну програму «Питна вода України» на 2022–2026 роки: Закон України від 15 лют. 2022 р. № 2045-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/1233914> (дата звернення: 08.09.2025).
52. Про схвалення Водної стратегії України на період до 2050 року: розпорядження Каб. Міністрів України від 9 груд. 2022 р. № 1134-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 99. Ст. 6244.
53. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лют. 2019 р. № 2697-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 28. Ст. 980.
54. Про виклики та загрози національній безпеці України у екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 23 берез. 2021 р. № n0018525-21. *Офіційний вісник України*. 2021. № 26. Ст. 1249.
55. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року: постанова Каб. Міністрів України від 21 квіт. 2021 р. № 443-р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 42. Ст. 2557.
56. Про затвердження Правил охорони підземних вод: наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 11 трав. 2023 р. № 325. *Офіційний вісник України*. 2023. № 65, т. 2. Ст. 3736.
57. ДК 008:2007. Класифікатор корисних копалин (ККК) [на зміну ДК 008-96; чинний від 2008-08-01]. Держспоживстандарт України. Поточ. ред.: 01.10.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va357609-07#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
58. ДСТУ 4808:2007. Джерела централізованого питного водопостачання. Гігієнічні та екологічні вимоги щодо якості води і правила вибирання [на заміну ГОСТ 2761-84; чинний від 2007-07-05]. Вид. офіц. Київ: Держспоживстандарт України, 2007. 36 с.
59. ДСТУ 7525:2014. Вода питна. Вимоги та методи контролювання якості [чинний від 2014-10-23]. Вид. офіц. Київ: Мінекономрозвитку України, 2014. 25 с.

60. ДСанПіН. Показники безпечності та окремі показники якості питної води в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуаціях іншого характеру [чинні від 2022-04-22]. М-во охорони здоров'я України. Поточ. ред.: 17.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0564-22#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
61. Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2918-III. *Офіційний вісник України*. 2002. № 6. Ст. 223. Поточ. ред.: 28.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
62. Про затвердження Інструкції із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ питних і технічних підземних вод: наказ Держком. України по запасах корис. копалин від 4 лют. 2000 р. № 23. *Офіційний вісник України*. 2000. № 10. Ст. 388. Поточ. ред.: 26.11.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0109-00#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
63. Про систему громадського здоров'я : Закон України від 6 верес. 2022 р. № 2573-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 80. Ст. 4809. Поточ. ред.: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
64. Кодекс України про надра : від 27 лип. 1994 р. № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 36. Ст. 340. Поточ. ред.: 17.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
65. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 13 липня 2021 року у справі № 120/3158/20-а, провадження № К/9901/11631/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98432780> (дата звернення: 08.09.2025).
66. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: постанова Каб. Міністрів України від 12 груд. 1994 р. № 827. Поточ. ред.: 28.05.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-94-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
67. Про затвердження Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр: постанова Каб. Міністрів України від 5 трав. 1997 р. № 432. *Офіційний вісник України*. 1997. № 19. С. 104. Поточ. ред.: 02.10.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-97-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
68. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 9 квітня 2019 року у справі № 815/5254/16, провадження № К/9901/18965/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81019981> (дата звернення: 08.09.2025).
69. Про затвердження Інструкції із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ мінеральних підземних вод: наказ Держком. України по запасах корис. копалин від 14 берез. 2002 р. № 32. *Офіційний вісник України*. 2022. № 14. Ст. 787. Поточ. ред.: 03.02.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0320-02#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
70. Постанова Верховного Суду України від 1 квітня 2015 року у справі № 3-32гс15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/43533833> (дата звернення: 08.09.2025).
71. Огляд результатів дослідження судової практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду щодо вирішення спорів, що виникають у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічних прав / Верхов. Суд. Київ: Суд. палата з розгляду справ з корпор. спорів, корпор. прав та цін. паперів, 2021. 32 с.
72. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру спеціальних дозволів на користування надрами: постанова Каб. Міністрів України від 30 черв. 2023 р. № 659. *Офіційний вісник України*. 2023. № 65, т. 2. Ст. 3703. Поточ. ред.: 24.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/659-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
73. Про затвердження Положення про порядок надання гірничих відводів: постанова Каб. Міністрів України від 27 січ. 1995 р. № 59. Поточ. ред.: 25.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
74. Про затвердження Порядку видачі дозволів на спеціальне водокористування: постанова Каб. Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 321. *Офіційний вісник України*. 2002. № 12. Ст. 590. Поточ. ред.: 07.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/321-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
75. Грищан О.А. Правові засади екологічного контролю за використанням та охороною надр: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Івано-Франківськ, 2009. 197 с.

76. Про внесення змін до Кодексу України про надра (щодо необов'язковості вивчення надр в окремих випадках видобування підземних вод): пояснювальна записка від 20.05.2016 р. до проєкту Закону України № 4347. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH3CR00B?an=17> (дата звернення: 08.09.2025).

УДК 349.41+349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.36>

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Чумаченко І.Є.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного, екологічного та енергетичного права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0682-6404*

Чумаченко І.Є. Правові аспекти формування державної політики щодо земельних прав учасників бойових дій.

Стаття присвячена дослідженню правових аспектів формування та реалізації державної політики у сфері забезпечення земельних прав учасників бойових дій в умовах воєнного стану. Актуальність теми зумовлена необхідністю удосконалення правового механізму реалізації соціальних гарантій ветеранів війни, передбачених Конституцією України, Земельним кодексом України та спеціальним законодавством. Звертається увага на те, що питання безоплатного надання земельних ділянок учасникам бойових дій має не лише соціально-економічне, а й суспільно-політичне значення, оскільки відображає рівень виконання державою своїх зобов'язань перед громадянами, які брали участь у захисті територіальної цілісності України.

У роботі проаналізовано нормативно-правову базу, що гарантує та регламентує земельні права учасників бойових дій, зокрема положення Конституції України, Земельного кодексу, Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», а також Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року. Визначено, що основним напрямом розвитку державної політики у цій сфері має стати спрощення адміністративних процедур, діджиталізація процесів подання та розгляду заяв, а також створення спеціальних механізмів соціальної підтримки ветеранів.

З'ясовано, що державна політика у сфері забезпечення земельних прав учасників бойових дій – це цілеспрямована, узгоджена діяльність органів публічної влади, заснована на принципах верховенства права, соціальної справедливості та ефективного управління земельними ресурсами, метою якої є формування правових, економічних і організаційних механізмів реалізації конституційних гарантій щодо безоплатного набуття у власність земельних ділянок учасниками бойових дій, а також забезпечення належного рівня їх соціальної інтеграції та добробуту.

Зроблено висновок, що вдосконалення правового регулювання у цій сфері сприятиме підвищенню рівня соціальної довіри, зміцненню авторитету держави та забезпеченню реального доступу учасників бойових дій до земельних ресурсів як важливого чинника їх соціальної адаптації та економічної стабільності.

Ключові слова: державна політика, право на землю, учасники бойових дій, гарантії земельних прав, соціальний захист.

Chumachenko I.Y. Legal aspects of the formation of state policy on land rights of combatants.

The article is devoted to the study of the legal aspects of the formation and implementation of state policy in the field of ensuring the land rights of combatants under martial law. The relevance of the topic is determined by the need to improve the legal mechanism for the realization of social guarantees for war veterans provided by the Constitution of Ukraine, the Land Code of Ukraine, and special legislation. Attention is drawn to the fact that the issue of free allocation of land plots to combatants has not only socio-economic but also socio-political significance, as it reflects the level of the state's fulfillment of its obligations to citizens who participated in the defense of Ukraine's territorial integrity.

The paper analyzes the regulatory and legal framework that guarantees and regulates the land rights of combatants, including the provisions of the Constitution of Ukraine, the Land Code, the Law of

Ukraine “On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection,” as well as the *Veteran Policy Strategy until 2030*. It is determined that the main direction for the development of state policy in this area should be the simplification of administrative procedures, the digitalization of application submission and review processes, and the creation of special mechanisms for the social support of veterans.

It has been established that the state policy in the field of ensuring the land rights of combatants is a purposeful and coordinated activity of public authorities, based on the principles of the rule of law, social justice, and effective land resource management. Its goal is to form legal, economic, and organizational mechanisms for the realization of constitutional guarantees regarding the free acquisition of land ownership by combatants, as well as to ensure an appropriate level of their social integration and well-being.

It is concluded that improving legal regulation in this area will contribute to increasing social trust, strengthening the authority of the state, and ensuring real access of combatants to land resources as an important factor of their social adaptation and economic stability.

Key words: state policy, land rights, combatants, guarantees of land rights, social protection.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується глибинними трансформаційними процесами, зумовленими триваючим воєнним конфліктом, що розпочався у 2014 році та посилюється після повномасштабного вторгнення російської федерації, а також необхідністю комплексного реформування системи соціального захисту військовослужбовців і ветеранів війни. Державна політика у сфері земельних прав є інтегральною частиною ширшої системи публічно-правового регулювання, спрямованої на забезпечення раціонального використання, охорони та справедливого розподілу земельних ресурсів відповідно до принципів земельного законодавства.

Її специфіка полягає в гармонійному поєднанні двох ключових компонентів: публічно-владного, що реалізується через механізми державного управління земельним фондом, та соціально-гарантійного, який забезпечує захист прав пільгових категорій громадян, зокрема учасників бойових дій, як це передбачено Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. [1]. Центральним напрямом цієї політики є забезпечення реалізації земельних прав учасників бойових дій як складової конституційних соціальних гарантій, що сприяє їхній реінтеграції в суспільство в умовах воєнного стану (ст. 17 Конституції України) [2].

Формування державної політики у сфері земельних прав учасників бойових дій є складним і багатограним процесом, що детермінується взаємодією правових, інституційних і соціально-економічних складових. Особливістю сучасного етапу її формування є безпрецедентні історичні умови, спричинені активною фазою війни, запровадженням воєнного стану та введенням обмежень на приватизацію земель. Водночас зростає кількість осіб, які отримують статус учасника бойових дій, що розширює коло суб'єктів, наділених правом на першочергове відведення земельних ділянок. За інформацією Міністерства у справах ветеранів України, станом на 1 вересня 2025 року статус учасника бойових дій отримали понад 1,3 млн громадян, більшість з яких вже після 2022 року. Йдеться саме про 1 326 552 осіб, які були внесені в Єдиний державний реєстр ветеранів війни як учасники бойових дій. До 2022 року цей статус отримали 556 467 осіб [3]. Така ситуація посилює тиск на земельний фонд і одночасно вимагає вдосконалення процедур, зокрема через цифровізацію, передбачену Проектом Закону № 13503 від 18 липня 2025 р. [4], для забезпечення прозорості та ефективності реалізації прав учасників бойових дій.

Метою дослідження є виявлення теоретико-правової сутності, принципів та механізмів формування державної політики у зазначеній сфері, визначення її концептуальних засад з метою підвищення ефективності правового регулювання та практичної реалізації земельних прав учасників бойових дій.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти правового регулювання соціального забезпечення ветеранів війни досліджували: Є.П. Гордієнко, М.Ю. Кузнецова, Н.М. Гресь, К.М. Горбачова, К. Спицька, В. Швердіна та ін. Проблемні питання реалізації прав на землю учасників бойових дій висвітлювалися у статтях А.О. Вовка, С.П. Пасіки, О.С. Скиби, О.П. Горбачук, Д.М. Коломійцевої, Т.Б. Саркісової та інших вчених. Водночас, спеціальних досліджень формування правових засад державної політики щодо земельних прав учасників бойових дій в юридичній літературі натепер бракує.

Виклад основного матеріалу. Правові засади державної політики у сфері реалізації земельних прав учасників бойових дій мають конституційне підґрунтя, що визначає базові орієнтири для подальшого розвитку законодавства та підзаконного регулювання у цій сфері. Конституція України виступає не лише основним законом держави, а й системоутворюючим чинником, який формує засади соціальної та правової держави, орієнтованої на захист людини, її честі, гідності та невід'ємних прав [5, с. 34].

Відповідно до ст. 14 Конституції України [2], земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, а право власності на землю гарантується. У контексті реалізації державної політики щодо учасників бойових дій ця норма має подвійне значення. По-перше, вона забезпечує загальносоціальну гарантію рівного доступу громадян до землі. По-друге, у поєднанні з положеннями ст. 17 Конституції України [2], яка визначає, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є справою всього Українського народу, а держава забезпечує соціальний захист громадян, які перебувають на військовій службі, формується основа для спеціального правового режиму соціальних гарантій, зокрема й земельних, для ветеранів війни та учасників бойових дій.

Таким чином, конституційні норми закріплюють як загальний принцип охорони права власності на землю, так і спеціальний принцип державної турботи та підтримки осіб, які захищали державу. Ці положення утворюють юридичний фундамент для розроблення нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері земельних прав учасників бойових дій.

Розвиток правового регулювання земельних прав учасників бойових дій визначається не лише конституційними положеннями, а й стратегічними орієнтирами державної політики. Важливим нормативним вектором у цій сфері стало прийняття Стратегії державної політики щодо ветеранів війни до 2030 року [6]. Цей документ уперше системно визначив бачення держави щодо комплексної підтримки ветеранів. У Стратегії сформульовано базові принципи та напрями державної ветеранської політики, серед яких – забезпечення гідного рівня життя ветеранів, їхня соціальна та економічна інтеграція, а також створення належних умов для реалізації гарантованих Конституцією прав. Зокрема, документ підкреслює необхідність розбудови єдиної системи підтримки ветеранів, що охоплює не лише соціальні пільги, а й інструменти відновлення економічної самостійності. Хоча Стратегія не містить прямої згадки про реалізацію земельних прав учасників бойових дій, її положення щодо забезпечення рівного доступу до ресурсів, підвищення прозорості управлінських процесів і впровадження принципів «good governance» створюють інституційне підґрунтя для удосконалення земельних механізмів у контексті соціальної підтримки ветеранів.

Визначальним нормативно-правовим актом, що затвердив основні засади державної політики у сфері соціального захисту учасників бойових дій є Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. [7], яким відповідно до Конституції України, встановлено єдину систему їх соціального та правового захисту, гарантує військовослужбовцям та членам їх сімей в економічній, соціальній, політичній сферах сприятливі умови для реалізації їх конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни та регулює відносини в цій галузі. Проте, законом не прописані відповідні механізми та порядок реалізації прав учасників бойових дій, що ускладнює їх використання.

З огляду на тему дослідження, доцільним є звернення уваги, що Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 24 березня 2022 р. щодо запровадження комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни» [8] було закріплено законодавче визначення державної політики соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України. Така політика визнається як цілеспрямована, системна діяльність органів державної влади щодо забезпечення соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України шляхом надання їм пільг і гарантій соціального захисту відповідно до законодавства (ст. 1-1 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту») [1].

Принципами формування та реалізації такої політики є: соціальна справедливість під час встановлення обсягу пільг та гарантій; комплексність під час формування та реалізації заходів адаптації ветеранів війни до мирного життя; належне фінансове забезпечення передбачених законом

пільг та гарантій зазначеній категорії громадян; відкритості та рівного доступу до інформації про державні пільги та гарантії, механізми їх реалізації, доступу до реалізації права на отримання всіх пільг та гарантій; прозорість та підзвітність діяльності органів державної влади, їх посадових осіб у сфері соціального захисту ветеранів війни та інших визначених законом категорій громадян [1].

Розвиток законодавства з питань соціального захисту учасників бойових дій характеризується перманентним характером, відображаючи необхідність адаптації до суспільно-політичних та воєнних реалій [9, с. 172]. Цей процес супроводжується поступовим розширенням кола осіб, які мають право на отримання статусу учасника бойових дій відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [1]. Така еволюція зумовлена довготривалими воєнними діями, що тривають з 2014 року та посилюються після повномасштабного вторгнення російської федерації, що призвело до введення воєнного стану Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. [10]. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо уточнення норм, що регулюють питання визначення категорій осіб, які визнаються ветеранами війни та членами сімей загиблих Захисників і Захисниць України, та надання їм соціальних гарантій» від 15 березня 2022 р. [11] коло осіб, яких віднесено до учасників бойових дій значно розширено, зокрема до них було віднесено добровольців Сил територіальної оборони, осіб, які входили до складу добровольчого формування територіальної громади та осіб, які брали участь у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави, внаслідок військової агресії російської федерації проти України. Варто зауважити, що волонтери не отримують статус учасника бойових дій, натомість відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» можуть отримати статус особи з інвалідністю внаслідок війни, або якщо вони є офіційними працівниками підприємств, установ, організацій (в тому числі волонтерських) – статус учасника війни [1]. Натепер, відповідно до ст. 5 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», учасники бойових дій – це «особи, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і у мирний час» [1].

Важливим є питання процедури надання статусу учасника бойових дій, що регламентується Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України» від 20 серпня 2014 року № 413. Ця постанова охоплює осіб, які безпосередньо брали участь в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, а також інших заходах, пов'язаних із захистом держави (зі змінами) [12].

Суттєвим нововведенням стало прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2023 р. № 887, якою було спрощено адміністративну процедуру отримання відповідного статусу [13]. Відповідно до п. 11 «Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України», для отримання статусу учасника бойових дій заявник має подати заяву до міжвідомчої комісії. Це може бути зроблено у паперовій формі (особисто або поштою), а також в електронній – через Портал Дія або через Реєстр [14].

Відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [1], учасники бойових дій мають право на першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва. Зазначена норма має не лише матеріально-правовий, а й соціально-реабілітаційний характер, оскільки спрямована на створення умов для відновлення нормального соціально-економічного статусу осіб, які брали участь у бойових діях. На думку науковців таке право є формою публічної вдячності воїнам-захисникам за їх героїчну працю [15, с.123].

Право на безоплатне отримання земельних ділянок для учасників бойових дій конкретизується у ст. 121 ЗК України [16], яка встановлює розміри та порядок такої передачі. Зокрема, ч. 1 ст. 121 ЗК України визначає, що громадяни України мають право на безоплатну передачу земельних ділянок із земель державної або комунальної власності для різних цілей, серед яких – ведення особистого селянського господарства (до 2 га), садівництва (до 0,12 га), будівництва та обслуговування житлового будинку (до 0,25 га в селах, до 0,15 га в селищах і до 0,10 га в містах).

Частина 3 ст. 134 ЗК України встановлює спеціальну норму, згідно з якою при безоплатному наданні земельних ділянок учасникам бойових дій проведення земельних торгів не здійснюється [16]. Це положення має важливе правозастосовне значення, оскільки воно усуває конкуренцію за земельні ресурси між учасниками бойових дій і іншими категоріями громадян, закріплюючи соціальну пріоритетність у розподілі земель державної та комунальної власності.

Паралельно з цим, положення п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [7] гарантують військовослужбовцям, які мають вислугу не менше 17 років і потребують поліпшення житлових умов, право на отримання земельної ділянки для індивідуального житлового будівництва чи ведення господарства в межах обраного місця проживання. Відповідні норми покладають чіткі зобов'язання на органи місцевого самоврядування щодо резервування таких земель і сприяння у забезпеченні житлом військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Особливого значення набуває правова визначеність механізму безоплатної приватизації земельних ділянок для учасників бойових дій. Згідно з ч. 6 ст. 118 ЗК України [16], громадяни, які мають право на безоплатну приватизацію, подають заяву про надання дозволу на розробку проєкту землеустрою. Проте практика показує, що реалізація цього права часто ускладнюється бюрократичними перепонами, відсутністю вільних земель у межах населених пунктів, а також неоднаковим застосуванням законодавства органами місцевого самоврядування [15, с. 125].

З огляду на зазначене, подальше вдосконалення державної політики у сфері земельних прав учасників бойових дій має здійснюватися у напрямі цифровізації земельних процедур, скорочення строків розгляду заяв, розширення правових підстав для резервування земель, а також забезпечення прозорого механізму розподілу земельних ділянок через єдині державні інформаційні системи.

Так, 18 липня 2025 року до Верховної Ради України було подано законопроект «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо спрощення надання земельних ділянок у власність учасникам бойових дій» [4]. Запропоновані зміни до статей 118, 121 і 123 Земельного кодексу України свідчать про прагнення законодавця до створення більш ефективного, прозорого та соціально орієнтованого механізму реалізації земельних прав учасників бойових дій. По-перше, введення спрощеного порядку отримання земельних ділянок (зменшення строків розгляду заяв, електронна подача, звільнення від плати за землепорядну документацію) є важливим кроком до цифровізації процедур і зменшення бюрократичного навантаження на ветеранів. Це відповідає принципам електронного врядування, закріпленим у стратегіях державної цифрової трансформації. По-друге, закріплення права на першочергове отримання земельних ділянок підкреслює соціальний пріоритет захисту ветеранів як осіб, які здійснили особливий внесок у забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності держави. Такий підхід узгоджується з положеннями Конституції України (ст.ст. 17, 46) [2], де держава визначає обов'язок забезпечувати соціальний захист громадян, які захищали Батьківщину. По-третє, положення про резервування земельних ділянок органами виконавчої влади та місцевого самоврядування формує системний підхід до планування земельних ресурсів для потреб ветеранів. Це сприятиме усуненню практичних проблем, пов'язаних із відсутністю вільних земель у межах населених пунктів, і забезпечить реальну можливість реалізації прав, а не лише їх декларативне проголошення.

Висновки. Державна політика щодо земельних прав учасників бойових дій – це цілеспрямована, нормативно визначена та інституційно забезпечена діяльність держави, спрямована на створення правових, організаційних і соціально-економічних умов для реалізації, охорони та відновлення земельних прав осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України.

Така політика охоплює систему принципів, норм, механізмів і заходів, спрямованих на забезпечення рівного доступу ветеранів до земельних ресурсів, спрощення процедур набуття та оформлення прав на землю, гарантування правового захисту від порушень у сфері земельних відносин, а також інституційне забезпечення міжвідомчої взаємодії між органами державної влади та місцевого самоврядування з метою реалізації гарантій, встановлених Конституцією України, нормами земельного законодавства та законодавства про соціальний захист.

У структурному вимірі така політика є складовою загальної системи державної соціальної та земельної політики, стратегічною метою якої є забезпечення справедливого розподілу земельних ресурсів, соціальної адаптації ветеранів війни та реалізації принципу соціальної держави в умовах воєнного та післявоєнного відновлення України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.
2. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. В Україні кількість учасників бойових дій зросла до понад 1,3 млн. <https://news.liga.net/ua/society/news/v-ukraini-kilkist-uchasnykiv-bovovykh-diy-zrosla-do-ponad-1-3-mln>.
4. Проект Закону «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо спрощення надання земельних ділянок у власність учасникам бойових дій» № 13503 від 18 липня 2025 р. <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennia-zmin-do-zemenoho-kodeksu-ukrayiny-shchodo-sproshchennia-nadannia-zemelnykh-dilianok-u-vlasnist-uchasnykam-bovovykh-diy>.
5. Шевердіна В. Правова основа соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей за законодавством України: сучасний стан. *Право та інноваційне суспільство*. 2024. 1 (22). С. 32–38.
6. Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 р. № 1209-р. *Офіційний вісник України*. 2025. № 1. Ст. 64.
7. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
8. Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо запровадження комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни: Закон України від 24 березня 2022 р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 33. Ст. 1738.
9. Спицька К. Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 171–181.
10. Про введення воєнного стану в Україні: указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2497.
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо уточнення норм, що регулюють питання визначення категорій осіб, які визнаються ветеранами війни та членами сімей загиблих Захисників і Захисниць України, та надання їм соціальних гарантій: Закон України від 15 березня 2022 р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 33. Ст. 1723.
12. Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2014-%D0%BF#Text>.
13. Про внесення змін до Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2023 р. № 887. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-2023-%D0%BF#Text>.
14. Про реєстр осіб, які мають право на пільги: Постанова Кабінету Міністрів від 29 січня 2003 р. № 117. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-2003-%D0%BF#Text>.
15. Коломійцева Д.М., Саркісова Т.Б. Проблеми реалізації права на землю учасниками бойових дій та перспективи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 123–127.
16. Земельний кодекс України: прийнятий 25 жовтня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 92

Частина 2

*Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта*

Підписано до друку 01.11.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 16,51. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»